

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Metelkova 2, 1000 Ljubljana

TISKOVINA

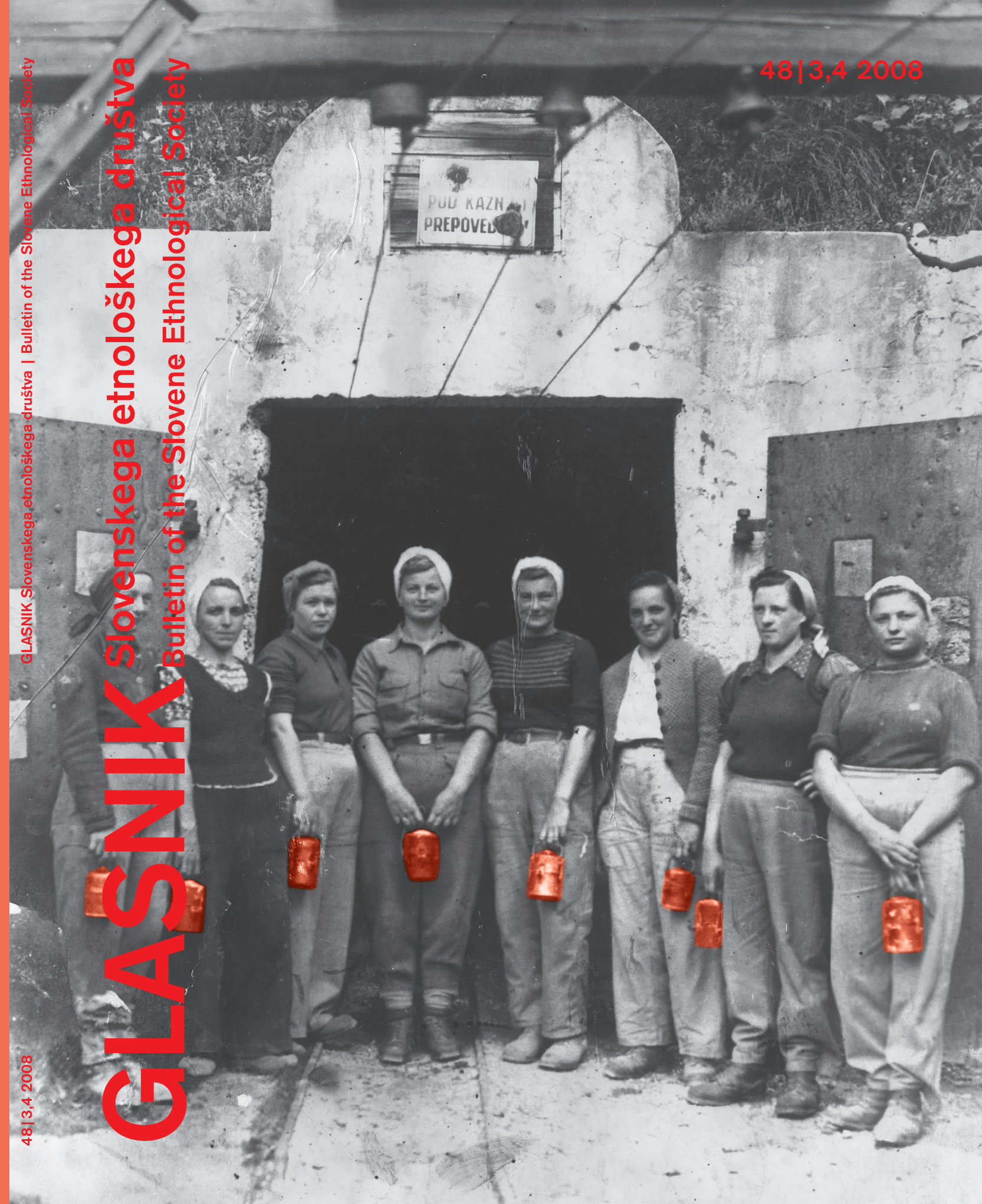
UDK 39(497.4)(05) ISSN 0351-2908
Trboje, december 2008

48|3,4 2008

GLASNIK Slovenskega etnološkega društva | Bulletin of the Slovene Ethnological Society

GLASNIK Slovenskega etnološkega društva Bulletin of the Slovene Ethnological Society

48|3,4 2008

Glasnik Slovenskega etnološkega društva (Glasnik SED):

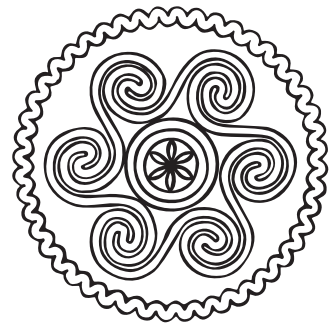
Strokovno-znanstvena revija Slovenskega etnološkega društva
48 | 2008, št. 3–4

Bulletin of the Slovene Ethnological Society:

Scientific Journal
48 | 2008, Issues 3–4

Revija izhaja od leta 1956 kot *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*, od leta 1959 (XV letnikov) kot *Glasnik Slovenskega etnografskega društva*, po letu 1976 pa kot *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. | The Bulletin had been published under the name *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* (Institute for Slovene Ethnology Bulletin) until 1956; as *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnographical Society) until 1959 (XV volumes); and as *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnological Society) since 1976.

V enem letniku izidejo štiri številke. | 4 issues (1 volume) are published yearly.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Izdajatelj | Publisher©:
Slovensko etnološko društvo
Zanj | Represented by Helena Rožman

Ponatis celotne številke ali posameznih prispevkov in fotografij je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. | No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without written permission from the publisher. Quotations must contain a full mention of the source.

Naslov uredništva | Address:
Slovenski etnografski muzej
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Tel. | Tel.: (+ 386) 01 300 87 38
Fax | Fax: (+ 386) 01 300 87 35
Elektronska pošta | E-mail: sed-drustvo@sed-drustvo.si
Spletna stran | Website: <http://www.sed-drustvo.si>

Uredniški odbor | Editorial Board:
Irena Destovnik: glavna urednica | Editor-in-Chief
Adela Ramovš: odgovorna urednica | Editor-in-Charge
Helena Rožman, Tadej Pungartnik in Tita Porenta: člani | Members

Prispevke so recenzirali uredniški odbor in zunanji recenzenti. Redakcija št. 3–4, 48 | 2008 je bila končana 15. 11. 2008. | All articles have been reviewed by the Editorial Board and external Peer Reviewers The editing of this issue was completed on the 15th of November 2008.

Za znanstveno in strokovno vsebino svojih prispevkov odgovarjajo avtorji. | The authours are solely responsible for the content of their articles.

Lektorica | Language Editor:
Irena Destovnik

Prevodi angleških povzetkov in izvlečkov | Translation into English:
Nives Sulič Dular

Bibliografska obdelava v programskem sistemu COBISS | Article Classification:
Breda Pajsar

Oblikovanje | Design:
Ana Destovnik

Računalniški stavek | Computer Typesetting:
Franc Jagodic, s. p. – Jagraf

Tisk | Printed by:
Franc Jagodic, s. p. – Jagraf

Naklada | Circulation:
550 izvodov | 550 copies

Cena posameznega izvoda | Price per Copy: 8 EUR
Letna naročnina | Yearly Subscription: 16 EUR
Transakcijski račun SED | SED Transaction Account Number: 02083-0016028646 NLB, d. d., Mestna hranilnica

Distributer | Distribution: BUČA d. o. o.

UDK 39(497.4)(05)
ISSN 0351-2908

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov | Glasnik SED is entered into the following data bases:
Anthropological Index Online (AIO RAI) <http://aio.anthropology.org.uk>
Anthropological Literature <http://hcl.harvard.edu/tozzer/al.html>
ULRICH's International Periodical Directory (I.P.D.) <http://www.ovod.com>
RILM Abstract of Music Literature <http://www.rilm.org/prime-jt.htm> 1 #G
International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
<http://www.lse.ac.uk/collections/IBSS/about/journalsG.htm>
CAB Abstract <http://www.cabi.org>

Revijo subvencionirata Javna agencija RS za raziskovalno dejavnost in Ministrstvo za kulturo RS. Prispevke svojih sodelavcev subvencionira tudi Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo pod zaporedno št. 550. | The Bulletin is subsidized by the Slovenian Research Agency and the Slovene Ministry of Culture. Articles of its contributors are also subsidized by the Faculty of Arts Scientific Institute. The Bulletin has been entered in the record of public printed media at the Slovene Ministry of Culture under the number 550.

Fotografija na naslovnici | Front Cover:
Rudarke pred rovom Unionski podkop, okoli leta 1950. Arhiv turističnega rudnika in muzeja Podzemlje Pece. / Women miners in front of the *Unionski Podkop* shaft, around 1950. From the *Podzemlje Pece* – *Tourist Mine and Museum Archives*.

Izšlo | Published:
Trboje, december 2008

Spoštovane bralke in spoštovani bralci!

Kot smo vam obljubili, smo drugo dvojno številko *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* letnika 48 pripravili do konca leta 2008; malce bolj zajetna je, kot se za dvojno številko tudi spodobi. Žal jo začenjamo z dvema nekrologoma, namenjenima pokojnima kolegoma, spoštovanima prof. Angelosu Bašu in Vladimirju Knificu. Nekrologa sta napisala ne le dobra poznavalca njunega dela, marveč tudi dobra prijatelja, Tone Petek in Anka Novak.

Izpolnili smo še eno obljubo iz prejšnje številke. V rubriki, namenjeni konservatorjem – naslovili smo jo Konservatorske strani – sicer objavljamo le članek Andreje Bahar-Muršič, je pa konservatorski sklop v tej številki kar zajeten, čeprav so članki razporejeni po drugih rubrikah. O varstveni problematiki vsak s svojega zornega kota razmišljajo kar štirje etnologi, in sicer s teoretičnega Zvezda Delak Koželj, z empiričnega Andreja Bahar-Muršič, s kritičnega Damjan J. Ovsec, s problemskega pa Vito Hazler. Lahko tolikšno razkošje razmišljanj o dediščini razumemo kot pojav utrjevanja spomeniškovarstvene problematike v zavesti etnologov in javnosti nasploh? So z njimi podani pogoji za resnično znanstveno vrednotenje dediščine, utrditel raziskovalnega in varstvenega polja ter kritično oceno razmer?

Za nami je tudi novembrska podelitev Murkove nagrade, priznanja in listine za leto 2007, ki so jo skrbno pripravili kolegi iz radovljiškega muzeja. Objavljamo utemeljitve za podelitev nagrade Vitu Hazlerju, priznanja Igorju Cvetku in listine Alojzu Bojnecu. Objavljamo celotni govor Murkovega nagrajenca za leto 2006, Damjana J. Ovsca; tik pred tem ga je kot lanskoletnega nagrajenca intervjuvala Adela Ramovš. Nagrade smo podeljevali tudi za dosežke na področju etnografskega filma; o prejemnikih nagrade Nika Kureta Alison Peters Jablonko in Asenu Balikciju piše Naško Križnar. Ne prezrite vabila za prijavo filmov na naslednje Dneve etnografskega filma maja 2009; rok za prijavo je 15. februar 2009.

V tej številki objavljamo devet znanstvenih člankov. Že omenjena Vito Hazler in Zvezda Delak Koželj se vsak s svojega zornega kota lotevata spomeniškovarstvene tematike, Bojan Baskar pa na primeru Antona Aškercarja piše o orientalističnem potopisju. Peter Simonič v svojem članku opozarja na prikriti in odkrite elemente sovražnega in izključevalnega govora, razizem in klerikalizem v delu J. V. Valvasorja, o čemer so zgodovinarji doslej molčali in poudarjali le njegov zgodovinski, etnografski in domoznanski pomen. Dan Podjed je kot »opazovalec opazoval opazovalce« ptic, da bi analiziral pojme, kot so altruizem, egoizem in volonterstvo, ob tem pa se sprašuje, ali obstaja »pravo dejanje« oziroma »čisti altruizem«? Jaka Repič v članku z naslovom Migracijske zadrege Evropske unije z različnimi primeri pokaže na nekonsistentnost evropskih migracijskih in integracijskih politik ter nekaterih težav, ki izhajajo iz principov kulturalizma in socialnih izključevanj, Mojca Slokan pa z opisom staroselskih »berdaches« opozarja na sistem raznolikosti družbenih spolov, ki kažejo na neuniverzalnost in pomanjkljivosti zahodnega sistema. Rezultati, do katerih sta v svoji raziskavi o medgeneracijskih odnosih na slovenskih kmetijah prišli Duška Knežević Hočevar in Majda Černič Istenič naj bi prispevali k njihovemu boljšemu razumevanju in vzpodbudili k nadaljnjim bolj poglobljenim raziskavam. Sanja Cukut pa v svojem prispevku ugotavlja, da je migracija sicer spolno obeležen proces, ga pa določajo tudi drugi dejavniki družbenega razslojevanja.

Objavljamo tudi poročila simpozijev, konferenc, srečanj in delavnic, med katerimi bi poudarila poročila z Etnološke delavnice Urbani fenomeni /Muzejske perspektive Ce2 o celjskih dvoriščih; to le z namenom, da bi o podobnih izkušnjah pisali tudi drugi. V rubriki Razstave so vse avtorice člankov hkrati avtorice razstav; zanimivo bi bilo, ko bi se o istih razstavah razpisalo tudi kakšno »kritično« pero. Veseli nas, da je med članki v rubriki Knjižne ocene in poročila vse več pravih knjižnih ocen in ne le poročil. Seveda pa smo se člani društva tudi družili in rajžali: po spominskih poteh Toneta Cevca smo prehodili Veliko planino, se iz Kozjega podali na Vetrnik in spoznavali Beneško Slovenijo.

Že zdaj bi radi napovedali strokovni posvet o dediščini z delovnim naslovom Živeti z dediščino, ki ga bo 13. in 14. novembra 2009 pripravilo Slovensko etnološko društvo. Podrobnejše informacije bodo kmalu objavljene na internetni strani društva, celoten program pa bo objavljen v naslednji številki *Glasnika* konec junija 2009. Že zdaj vljudno vabljeni k udeležbi in spremljanju posveta.

Za naslovnico smo tokrat izbrali *knapice*, rudarke iz Rudnika svinca in cinka Mežica, ki je obratoval med letoma 1665 in 1994. Na fotografiji iz leta 1950 je zadnja skupina žensk, ki je še delala pod zemljo; kmalu nato so v takratni Jugoslaviji žensko delo v rudnikih zakonsko prepovedali.

Še naprej spremljajte delo svojih kolegic in kolegov in nas obveščajte o svojem!

Irena Destovnik,
glavna urednica

		Nekrolog	Eulogy
5	Tone Petek	Moja srečanja s prof. dr. Angelosom Bašem My Encounters with Professor Angelos Baš	
7	Anka Novak	V slovo Vladimirju Knificu Saying Goodby to Vladimir Knific	
		Razglabljanja	Reflections
9	Vito Hazler	Varstvo kulturne (stavbne) dediščine. (Raz)korak s teorijo in prakso Conservation of Cultural (Architectural) Heritage. A Gap between Theory and Practice	
18	Zvezda Delak Koželj	Programski model delovanja etnologa konservatorja A Work Model for Ethnologists Conservators	
24	Bojan Baskar	Načini potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci. Primer Antona Aškerc Ways of Travel and Orientalist Travel Writing in an Austro-Hungarian Province. The Case of Anton Aškerc	
36	Dan Podjed	Paradoksi volonterstva The Paradoxes of Voluntarism	
45	Jaka Repič	Migracijske zadrege Evropske unije The Quandaries of Migration	
52	Peter Simonič	Nacionalizacija fevdalne ideologije J. V. Valvasorja Nationalization of J.V. Valvasor's Feudal Ideology	
59	Mojca Slokan	»Berdaches« ali moški-ženske in ženske-moški v ameriških staroselskih kulturah The »Berdaches«, Or Men/Women and Women/Men in Native American Cultures	
63	Duška Knežević Hočevar in Majda Černič Istenič	Medgeneracijski odnosi na kmetijah v Sloveniji Intergenerational Relationships on Farms in Slovenia	
71	Sanja Cukut	Ženske kot akterke migracijskih procesov. Prisilne priseljenke iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji Women as Actors in Migration Processes. Female Forced Migrants from Bosnia and Herzegovina in Slovenia	
79	Adela Ramovš	Če hočeš o nečem izvedeti resnico, moraš izslediti povod. Iz oči v oči z Damjanom J. Ovscem – Murkovim nagrajencem za leto 2006 If You Want to Learn the Truth about Something You Need to Find out the Cause. Eye to Eye with Damjan Ovsec – Recipient of the 2006 Murko Award	
		Poročila	Reports
84	Helena Rožman	Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo Parallels between Slovene and Croatian Ethnology	
85	Slavko Kremenšek	Ob desetih vzporednicah slovenske in hrvaške etnologije 10th Parallels between Slovene and Croatian Ethnologies	
86	Peter Simonič	Deseta mednarodna bienalna konferenca EASA. Izkušnja raznoličnosti in vzajemnosti 10th Biennial EASA Conference. Experiencing Diversity and Mutuality	
88	Tamara Andrejek	Poletna šola muzeologije Summer School of Museology	
90	Maruška Markovčič	7. mednarodna poletna akademija. Pomen okolja za trajnostni razvoj podeželja 7th Summer Academy. Sustainable 2020 for Rural Environment in Europe	
92	Maja Lamberger Khatib	Afrika v Parizu Africas in Paris	
95	Janez Krnc	Delavnice umetnostnega kovaštva za dijake v Veržeu Artistically-Forged Ironwork Workshops for Middle School Students in Verzej	

96	Tatjana Vokič	National Trust. Konservatorski management za mlade strokovnjake iz Jugovzhodne Evrope The National Trust. Conservation Management for Young Scholars from Southeast Europe
97	Tanja Roženberger Šega	V centru na margini. Etnološka delavnica Urbani fenomeni/Muzejske perspektive Ce2 – celjska dvorišča In the Center, Marginally. Urban Phenomena/Museum Perspectives Ce2 – The Yards of Celje Ethnological Workshop
98	Klemen Bratuša in Mateja Gorjup	Dvorišče – naše ogledalo The Yard as the Mirror of Ourselves
100	Sandra Jazbec	Dvorišča – sveže barve mestnih jeder The Courtyards – Fresh Colors in Old Town Centers
102	Božena Hostnik	Celjska dvorišča. Konservatorski vidik The Cards of Celje. A Conservator's Perspective
104	Maša Zavrtanik, Tanja Rijavec in Martina Fekonja	Dvorišča v Celju The Yards of Celje
105	Nives Meštrovič	Dvorišča in vrtovi prvega kareja mestnega jedra Celja Yards and Gardens of the First District of the Old Town of Celje
		Knjižne ocene in poročila Book Reviews
107	Tita Porenta	Nataša Kokošinek in Zdenka Torkar Tahir (ur./Ed.): Raziskovanje dediščine v lokalni skupnosti Heritage Research in a Local Community
108	Tita Porenta	Ida Gnilšak (ur./Ed.) in Nadja Gartner Lenac: Zbirka naše mesto in ljudje »Our Town and People« Collection
111	Peter Stankovič	Jernej Mlekuž: Burek.si?! Koncepti/Recepti burek.si ?! Concepts/Recipes
112	Martina Piko-Rustia	Monika Kropelj: Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja From Heathen to Goldenhorn. Slovene Mythical Beings
114	Jana Šimenc	Marija Makarovič: Podoba zdravstvene kulture koroških Slovencev v kmečkem okolju od Zilje do Podjune v 19. in 20. stoletju Health Culture in the Carinthian Countryside between Gailtal and Jaunstein during the 19th and the 20th Century
116	Silvo Torkar	Gorazd Makarovič: Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo When We Were Not Yet Slovenes. Ethnic Identities Prior to Slovene National Consciousness
118	Andrej Šumer	Aleksandra Brezovec, Gorazd Sedmak in Ksenija Vodeb: Srce Istre. Kulturna dediščina skozi oči turistične javnosti The Heart of Istria: Cultural Heritage through the Eyes of Tourists
120	Iztok Ilich	Novi tiski na kratko Briefly on New Releases
		Razstave Exhibitions
122	Jelka Pšajd	Razstava Būjraštvo na Muri The Būjraštvo na Muri Exhibit
124	Mija Bokal in Adela Ramovš	Mozaik srca Slovenije. Fotografska razstava z zgodbami, ki jih pripoveduje dediščina Mosaic of the Heart of Slovenia. A Photographic Exhibit with Stories Recounted by Our Heritage
125	Bojana Rogelj Škafar	Spet trte so rodile. O kulturi vina na Slovenskem Anew the Vines Have Fruited. The Culture of Wine in Slovenia
127	Karla Oder	Tri tisočletja železarstva na Slovenskem. Slovenska pot kulture železa Three Millennia of Iron Making on Slovene Soil. Following the Culture of Iron in Slovenia

		Etnografski film	Ethnographic Film
131	Naško Križnar	Nagrada Nika Kureta Niko Kuret Awards	
132		Vabilo za prijavo filmov na Dneve etnografskega filma Call for Film Registration for the »Days of Ethnographic Film«	
133	Naško Križnar	14. mednarodni festival etnografskih filmov SIEFF – Sardinia International Ethnographic Film Festival	
		Konservatorske strani	Conservation Pages
135	Andreja Bahar-Muršič	Petstoletnica rojstva Primoža Trubarja in njegova spominska zbirka Five Hundred Years since the Birth of Primož Trubar and Trubar's Memorial Collection	
		Etnologija je povsod	Ethnology Is Everywhere
138	Tita Porenta	Poročilo o četrti etnološko-muzejski delavnici SED. Posredovanje etnološke dediščine Report on the Fourth Ethnological/Museological Workshop of the Slovene Ethnological Society. Transmission of Ethnological Heritage	
139	Tita Porenta in Marko Smole	Poročilo o peti etnološko-muzejski delavnici SED. Promocija etnološke dediščine Report on the Fifth Ethnological/Museological Workshop of the Slovene Ethnological Society. Promotion of Ethnological Heritage	
140	Ida Intihar	Lan od zibelke do groba Flax From Cradle to Grave	
		Društvene strani	Society Pages
141	Sinja Golob	Rajža po Veliki planini A Jaunt across Velika Planina	
142	Tanja Tomažič	Po zahodnem robu in še malo čez. Ekскурzija v Novo Gorico, Beneško Slovenijo, na Liško in Kambreško Along the Western Rim and a Bit beyond. An Excursion to Nova Gorica, Slavia Veneta, Liško, and Kambreško	
145	Zora Slivnik Pavlin	Rajža na Vetrnik in v Kozje A Jaunt to Kozje and Vetrnik	
146	Marko Terseglav	22. podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine 22th Murko Awards	
149	Damjan J. Ovsec	Kako sodobna arhitektura uničuje način življenja in integriteto človeka. Nagovor ob Murkovanju 2008 Modern Architecture Tends to Destroy People's Integrity and Their Way of Life. 2008 Murko Awards Address	
		Razpisi, vabila, obvestila	Tenders, Invitations, Notices
152		Navodila za avtorje Instructions for Authors	

MOJA SREČANJA S PROF. DR. ANGELOSOM BAŠEM

Takoj na začetku svojega pisanja moram bralce opozoriti, da ni moj namen pisati o profesorju Angelosu Bašu kot vrhunskem strokovnjaku, vzornem pedagogu in mentorju, dolgoletnem muzejskem delavcu, itd., temveč želim pokojnega profesorja predstaviti kot človeka, kakršnega sem v različnih obdobjih doživljal ob najinih večkratnih srečanjih; najprej kot študent na Oddelku za etnologijo in pozneje tudi kot muzejski delavec v Pokrajinskem muzeju v Mariboru.

Za boljše razumevanje moram navesti nekaj suhoparnih podatkov o življenjski poti pokojnika, čeprav vem, da so in verjetno bodo to storili tudi drugi kolegi, s katerimi je prof. Baš sodeloval, jim bil mentor ali so imeli z njim kakršne-koli službene in osebne stike. Niti ni moj namen ocenjevati njegovo strokovno delo, za kar so boljše usposobljeni njegovi sodelavci v muzejih, kjer je služboval, in kolegi s fakultete ali z akademije.

Profesor Angelos Baš se je rodil 24. avgusta 1926 v Taboru v Savinjski dolini in je ves čas poudarjal svojo lokalno zavest Savinjščana, za kar sta vsekakor najbolj zaslužna njegova starša (mama Angela in oče Franjo, ki sta oba izvirala iz »doline zelenega zlata«). Ker je bil Franjo Baš sin kmečkih staršev, je bil navezan na okolje, iz katerega je izhajal in se je v njem tudi najbolje počutil. Sodil je med tiste naše izobražence, rojene konec 19. in na začetku 20. stoletja, ki so prišli s podeželja prežeti z narodno zavestjo tistega časa. S svojo usmeritvijo in študijsko naravnostjo je bil prvi slovenski etnolog (etnograf, kajti etnološko vedo je imenoval poleg termina narodopisje največkrat etnografija), ki ni bil v prvi vrsti umetnostni zgodovinar ali slavist kot večina drugih preučevalcev slovenske ljudske kulture med obema vojnama (Rajko Ložar, Matija Murko, France Kotnik, Stanko Vurnik, Ivan Grafenauer in drugi). Franjo Baš, ustanovitelj in prvi ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru, je bil človek, ki je obvladal kar nekaj strok in je prav zaradi tega v začetku mariborskega profesionalno organiziranega muzejstva utemeljil sedanji pokrajinski muzej in v eni osebi opravljal delo, ki danes zahteva kar lepo število kustosov.

Odgovor na vprašanje, kako se je profesor Angelos Baš odločil za svojo poklicno pot, ni prav nič težak in je povsem zanesljiv: že od otroških let je z očetom živel v muzeju. Ob tem je začutil nagnjenost za zgodovino, zato je bila odločitev za njegovo življenjsko delovno pot povsem preprosta. Dokaz za to je podatek, ki ga mi je povedal tudi sam, da je kot desetletni deček »prebral dobršen del Grudnove *Zgodovine slovenskega naroda*«. Da je bil zapisan zgodovini, do nje čutil veselje in imel pozitiven odnos, priča podatek, da je kot deček poziral za osnutek izdelave spomenika Antonu Martinu Slomšku, ki ga je leta 1936 zasnovala akademska kiparka Pavla Bulovec (spomenik danes stoji pred celjsko stolnico).

Zares ni bilo mogoče drugače, kot da je začel študirati zgodovino najprej v Gradcu, a se je leta 1945 zaradi takratne situacije vpisal na ljubljansko univerzo in začel poleg zgodovine študirati tudi etnologijo ter se pozneje odločil za etnologijo kot glavni predmet. Leta 1951 je diplomiral pri dr. Niku Županiču.

Etnologijo kot muzejsko stroko je v praksi spoznal na svojem prvem službenem mestu v ljubljanskem Mestnem muzeju; tam o etnologiji kot samostojni raziskovalni enoti ni bilo govora, zato je opravljal delo kustosa za kulturno zgodovino. Ker je poznal težnje v evropski etnologiji, ki so se odmikale od tako imenovane »kmetologije« (Bašev izraz!) in se nagibale tudi k raziskovanju načina življenja med delavci in meščani, je v tej smeri skušal uveljaviti svojo znanstveno ali raziskovalno drugačnost tudi v muzejskem okolju. To se mu je posrečilo šele ob službovanju najprej v Slovenskem etnografskem muzeju, kjer je začel delati leta 1963, nato pa po letu 1979 na Inštitutu za slovansko narodopisje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

Pokojnega profesorja Baša sem spoznal v sedemdesetih letih. O njegovem delu in tudi karakterju sem že kot študent marsikaj slišal. Moram pa priznati, da sem ga prvič srečal šele leta 1973 na flosarskem balu na Ljubnem ob Savinji, kamor je zahajal s svojo spremljevalko in poznejšo ženo kar petnajst let. V tem času je namreč pisal knjigo o savinjskih splavarjih. Podrobneje sva se spoznala šele, ko sem leta 1976 začel delati kot kustos za etnologijo v Pokrajinskem muzeju v Mariboru. Na posvetovanju v Brežicah leta 1978 me je s svojo jasno in ostro kritiko, za katero sem mu še danes hvaležen, opozoril, da vidi nevarnost za moje delo v težnji, da bi pripravil čim več etnoloških razstav. Njegovo vodilo je vedno bilo (po mojem skromnem mnenju pravilno in objektivno), da je treba za muzejsko razstavo najprej opraviti temeljito dolgotrajno študijsko delo (od tri do pet let), šele nato je mogoča dobra razstava, ki mora poleg muzejskih predmetov vsebovati tudi druge pripomočke (legende, grafikone, grafična ponazorila). Kustos pa mora upoštevati tudi različne rekonstrukcije, ki naj jih vključi v muzejsko razstavo. Kot primer mi je večkrat omenil in me opozarjal na Gerambovo zbirko rekonstrukcij štajerskih noš v graškem muzeju.

Leta 1978 sem se prijavil k strokovnemu izpitu za kustosa etnologa. Glavni izpraševalec je bil prav profesor Baš. Pri njem sem moral napisati tudi nalogo za strokovni izpit. Obdeloval sem življenje in delo gozdnih delavcev na Pohorju in njihovo delo in življenje primerjal z delom in življenjem iste poklicne skupnosti v Savinjski dolini. Trčil sem na temo, ki so bile Bašu zelo blizu. Predvsem pri predstavitvi gozdarskega muzeja v Savinjskem gaju v Mozirju, ki je bil takrat še aktualen, je izpraševalec in ocenjevalec prepoznal novi prijem, kar mi je tudi priznal, obenem pa me je opozoril na določene pomanjkljivosti. Po manjših korekturah je nalogo z veseljem

* Tone Petek, univ. dipl. etnol. in zgodovinar, muzejski svetovalec, Pokrajinski muzej Maribor. 2000 Maribor, Grajska 2, E-naslov: tone.petek@pmuzej-mb.si

Prof. Angelos Baš na odprtju razstave v Pokrajinskem muzeju v Mariboru.
Foto: Bojan Nedok, 18. 10. 1999

sprejel in se mi celo zahvalil za prijetno branje. Po razgovoru v muzeju sva se skupaj odpravila do Figovca v Ljubljani. Mimogrede sem mu omenil, da se strokovnega izpita kar malo bojim. Hudomušno mi je odgovoril: »Kolega, se vam je zmešalo, saj ste vendarle diplomirali!« Strokovni izpit pri njem sem z lahkoto opravil. Na tem mestu moram povedati, da to ni bil izpit na relaciji učitelj – učenec, ampak prijazen pogovor, kjer je izpraševalec rad prisluhnil mnenju vprašanega. Takrat sva prvič govorila tudi o vplivu inovacij na način življenja. Omenil sem mu primer radia, kako je ta aparat kraja ne najprej zbliževal, pozneje pa jih je zaprl v lasten družinski krog. O tem je ponovno spregovoril šele po dvajsetih letih in z navdušenjem rekel, da je bila ta moja predpostavka pravilna ter da nisem študiral »v prazno«.

Ob pripravi razstave *Življenje in delo gozdnih delavcev na Pohorju* leta 1985 se je v Mariboru oglasil tudi profesor Baš. Malo me je skrbelo, kaj bo rekel o razstavi, saj je to tematično dobro poznal. Nekoliko me je okrcal, ker vabila ni dobil pravočasno, čeprav, kot je rekel, na odprtja razstav ne hodi. Ob ogledu razstave na takratnem mariborskem sejmišču mi je čestital, češ da sem prinesel nekaj novega na področje muzejskih razstav. Prav pohvalna, ne pa hinavska, je bila misel po ogledu razstave, ko je pokojni profesor izjavil: »Kar sva midva naredila na tej tematiki, bo težko preseženo.«

Od takrat se z Bašem nisem velikokrat srečal ali se z njim pogovarjal. Vsako leto septembra je sicer prišel v mesto svoje mladosti Maribor, se vedno oglasil v muzeju; če sva se slučajno srečala, sva si izmenjala le nekaj vljudnostnih stavkov.

Leta 1999 je bila stoletnica rojstva njegovega očeta Franja. Ob tej priliki sem upravi muzeja predlagal, da pripravimo spominsko razstavo o prvem muzejskem ravnatelju. Ideja je bila sprejeta, pripravo razstave pa sem po razgovoru s takratnim direktorjem moral prevzeti sam. Kako pripraviti razstavo, ne da bi o tem obvestili njegovega sina? Mislim da bi bilo to skoraj nemogoče ali drugače rečeno nekorektno do profesorja in edinega potomca. Ves čas sem imel pred očmi misel, kako ponovno navezati že skoraj pretrgane stike z njim. Nkega dne sem se odločiti in ga poklical. Prvih nekaj stavkov

so bile le fraze. Na vprašanje, ali ima dve minuti časa, mi je odgovoril, pa naj bo. Ko sem mu povedal, zakaj ga kličem, me je vprašal, ali imam jaz dve minuti časa. Pogovor se je zavlekel kar na debelo uro in dogovorila sva se, da se v začetku decembra 1998 dobiva pri njem doma. Določil je točno uro, kdaj mi bo na razpolago. Zanimivo pri tem je, da je Baš določal čas obiskov pet minut pred polno uro ali tri minute po njej. Nikoli mi ni rekel, naj pridem ob polni uri ali pol ure pred ali po njej. Minute prihoda so bile vedno točno določene. To niti ni pomembno, omenjam le zato, da se vidi, kako kritičen in natančen je bil pokojni profesor ne le do drugih, temveč tudi do sebe.

Ob prvem obisku pri njem doma sva se dogovorila za koncept razstave, čas njene postavitve in odprtja. Domenila sva se za 22. januar 1999. Ker sem konec leta 1998 zbolel, sem to sporočil Bašu in se mu opravičil, ker do določenega datuma razstave ne bo mogoče pripraviti. Očetovsko mi je odgovoril: »Najprej poskrbite za svoje ljubo zdravje, razstavo lahko pripravimo kadarkoli pozneje.«

Ob pripravi na razstavo sem ga leta 1999 večkrat obiskal. Pogovarjala sva se o marsičem, o meni je hotel izvedeti različne stvari. Zanimalo ga je celo, kako je lahko moja mama s štirimi otroki med drugo svetovno vojno vodila gospodarstvo dokaj velike hribovske kmetije, ko je bil oče v nemškem ujetništvu. Zanimali so ga kraji in ljudje Zgornje Savinjske doline. Oba sva se imela za Savinjšana, le da je bil on doma iz spodnjega, jaz pa iz gornjega dela doline. Prav zato me je svoji ženi predstavil, da sem »Grogranc«, kakor je njegov oče imenoval svoje vrstnike in prijatelje iz našega konca doline. Najina priljubljena tema je bila etnologija, metodologija stroke, predvsem pa sva veliko razpravljala o historični etnologiji, katere začetnik je bil prav pokojni profesor Baš. O etnološki muzeologiji pa sva imela kar prave simpozije. Vedno ga je zanimalo stanje v Pokrajinskem muzeju v Mariboru. Ker pa največkrat ni bilo vzorno, je vedno dejal, da mu je za to zelo žal, saj je njegov oče zanj prav izgoreval. Prav v teh razgovorih je Baš pokazal svojo pravo podobo ne le kot vrhunski strokovnjak, temveč tudi kot človek širokega srca, ki je sogovornika skušal razumeti in mu tudi dati primerne in vzpodbudne nasvete. Ob priliki mi je celo omenil, da se dobro zaveda, da ni priljubljen med svojimi kolegi, ker je pač preveč kritičen in oster do njihovega dela. Takoj pa moram dopolniti, da ni bil kritičen le do kolegov, ampak in predvsem tudi do sebe. Vsako stvar je, preden jo je sintetiziral, večkrat preštudiral, preučil, pretehtal in opravil primerjalno analizo. Zastavil je velik del svoje energije, da bi se čim bolj približal popolnosti. Nekaj podobnega pa je seveda pričakoval tudi od sodelavcev in kolegov.

Profesor Angelos Baš (med mariborskimi sovrstniki in prijatelji imenovan tudi Bibi) je umrl 25. avgusta 2008 v Ljubljani. Poslednji mir je našel na ljubljanskih Plečnikovih Žalah, kjer je pokopan skupaj z mamo Angelo in očetom Franjem. Brez vsake samohvale lahko zapišem, da sem pokojnega profesorja poznal z dveh strani, kot velikega strokovnjaka na eni in srčnega, prijateljskega in očetovskega človeka na drugi strani. Pogrešam oba!

V SLOVO VLADIMIRJU KNIFICU

Sončen jesenski dan je bil, ko smo se zbrali v Kranju, da pospremimo Vladimirja Knifica na njegovi zadnji poti. Zbrali smo se v velikem številu, ob svojcih, sorodnikih, prijateljih in znancih tudi številni sodelavci, kolegi etnologi in konservatorji iz metropole in drugih krajev Slovenije. Prišli so tudi njegovi sodelavci s terena. Varuh Oplenove hiše iz Studora v Bohinju je povedal, da so tam izobesili žalno zastavo.

Nič besed, le dolg žalni spreved je pričeval, da se poslavljamo od človeka, ki je nekaj storil za ta prostor med gorami. Vladimirjev odhod je bil nepričakovan. Vsi smo le tesnobno obnemeli. Obnemela je njegova mala Eva v objemu obeh sestric, Maje in Pie – v objemu ob očetovi žari.

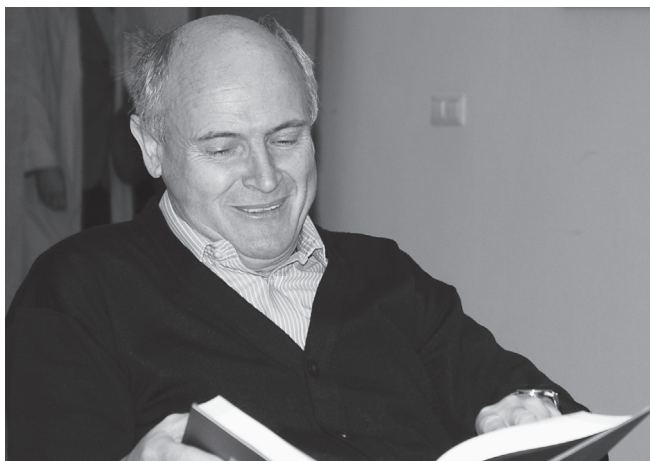
Vladimir Knific, diplomirani etnolog in umetnostni zgodovinar, se je rodil 11. 7. 1950 v Kranju. Tu je obiskoval tudi osnovno šolo in končal srednjo tehniško šolo strojne smeri. Šolanje je nadaljeval na Filozofski fakulteti v Ljubljani; za svoj prvi – A predmet je izbral etnologijo, za drugi – B predmet, pa zgodovino umetnosti. Že v času študija se je med počitnicami vključil v terensko delo restavratorske skupine Zavoda za spomeniško varstvo v Kranju. Leta 1972, ko je Gorenjski muzej v Kranju vodil veliko dokumentarno terensko delo v Podkorenu in drugih vaseh Gornjesavske doline, smo pridobili študenta Knifica, da je napravil kopije izbranih dekorativno rezljanih gankov in lin v lesenih opazih zgradb. Ob koncu leta 1973 je dobil Knific pri ZSV v Kranju tudi svojo prvo zaposlitev, delovno mesto dokumentarista. To delo je opravljal do leta 1979, ko je postal konservator etnolog ZSV v Kranju. Leta 1976 je diplomiral iz etnologije. Njegova diplomska naloga Etnologija in spomeniško varstvo je jasno nakazala smer njegovega strokovnega zanimanja in pozneje njegovega poklicnega delovanja. S svojim zavzetim in predanim strokovnim delom si je leta 2007 prislužil naziv konservatorski svetnik, leta 1999 tudi visoko strokovno – Steletovo priznanje. Med letoma 1996 in 2006 je bil vodja kranjske enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine, med letoma 1995 in 1997 predsednik Slovenskega etnološkega društva, določeno obdobje pa tudi član ekspertne skupine za nepremično kulturno dediščino pri Ministrstvu za kulturo.

Multidisciplinarno dokumentarno gradivo pri kranjskem ZSV, ki mu je bilo kot študentu zaupano v varstvo in urejanje, je bil gotovo dober uvod v njegovo poznejše samostojno konservatorsko delo. Zavod za spomeniško varstvo v Kranju je bil ustanovljen leta 1963, deset let pred Knifičevim prihodom. Za spomenike kmečkega stavbarstva sta tedaj skrbela direktorica kranjskega zavoda, umetnostna zgodovinarica Olga Zupan, in ing. arh. Peter Fister, oba močni strokovni osebnosti, ki sta na tem področju ljudske kulture tudi nam etnologom odpirala nove poglede in nova izhodišča. Peter Fister je pozneje postal akademski učitelj, tudi na Oddelku za etnologijo. Olga Zupan je bila mlademu konservatorju v oporo tudi ob organizacij-

skih akcijah na terenu (na primer razglašanje spomenikov, odkupi spomeniških objektov). Arhitektonska in likovna ureditev Liznjekove hiše v Kranjski gori, hiše iz 18. stoletja, je bila v poglavitnem delo njegovih predhodnikov (1983). Z notranjo opremo ji je vdihnil živo funkcionalno vsebino Knific. Spominjam se, da je bila Liznjekova črna kuhinja brez ognjišča. Po nadrobnih izmerah prostega ognjišča v črni kuhinji v Gozd Martuljku so napravili pri Liznjeku rekonstrukcijo ognjišča. Že ob urejanju hiše in pozneje mogočnega gospodarskega poslopja ob njej je zavzeto sam iskal predmete za notranjo opremo, le nekaj nepogrešljivih je vsaj za vzorec za kopije prispeval Gorenjski muzej (klop in late ob peči, zidni omarici v hiši). Liznjekov hlev je spomenik nekdanj pomembni živinorejski gospodarski dejavnosti v Gornjesavski dolini. Ob prenovi so mu v nadstropju določili tudi novo namembnost, tu so uredili prostor za druženje.

Ideja o muzejih na prostem je bila v drugi polovici 20. stoletja nekakšna stalnica, ki so jo v določenih intervalih oživljali predvsem ogroženi spomeniki na terenu in bolj kot stroka v celoti le bolj zavzeti konservatorski delavci. Knific je bil med njimi. Okrog leta 1983 je pred rušenjem rešil sitarsko hišo v Stražišču, spomenik bivalnega in delovnega okolja najrevnejšega vaškega življa, ki si je stoletja v velikem številu iskal skromnega zaslužka s tkanjem sit za svoje »prednike«, založnike, ki so ga zalagali s surovino in prodajali sitarske izdelke zelo širokemu krogu konsumentov. Leseno sitarsko zgradbo je prenesel ob graščino, na lokaliteto, kjer naj bi ob arheološkem najdišču in graščini nastajal muzej na prostem različnih časovnih, socialnih in kulturnih vsebin. V sedanjem stanju opozarja sitarska hiša v Stražišču, kako brez moči je strokovna zagnanost konservatorja, če nima širše družbene podpore in razumevanja vsaj v izvornem okolju. Podobno usodo doživlja tudi druga sitarska hiša, ki so jo prenesli na drugo načrtovano lokaliteto za gorenjski skansen, na Brdo pri Kranju. Kot konservator se je ob službenih nujnih terenskih ogledih v zvezi z izdajanjem soglasij in nadzora predelav naše stavbne dediščine vsak dan živo soočal s svojo in strokovno nemočjo pred nasilnim valom gradbeništva, ki je rasel ne le iz novih potreb, ampak tudi iz nove miselnosti in gmotne moči in kar načrtnega odklona in gluhosti za podedovane stavbarske in ambientalne vrednote iz bližnje in bolj oddaljene preteklosti. Vladimir mi je prizadeto pripovedoval: »Rešil bom vsaj lesene zgradbe, te laže prenesemo v muzej na prostem; tudi bohinjske stanove.« Tega ni dočakal. Na svoj način je rešil le Primoževčev stan s planine Zajamniki. Ob prenovi Planšarskega muzeja v Stari Fužini smo načrtovali predstavitev notranjosti planšarskega bivališča s prenosom primerne zgradbe v muzej. Pa me obišče Vladimir in vpraša: »Ali še iščeš stan?« »Še, še,« mu pravim. Vladimir pa: »Ga imaš! Primoževčev z Zajamnikov je.« Lastniki so pri Zavodu iskali

* Anka Novak, univ. dipl. etnol. in slovenistka, muzejska svetovalka v pokoju. 1000 Ljubljana, Zaloška 10

Vladimir Knific (1950–2008).

Foto: Bernarda Jesenko Filipič, Kranj, 1. 12. 2006

soglasje za nadomestno zgradbo. Zaradi dotrajanosti starega stana z letnico iz prve polovice 19. stoletja so dobili dovoljenje za nadomestno zgradbo. Stari stan smo ob strokovni tehnični usposobljenosti in izkušenosti z Vladimirjevimi sodelovanjem leta 1990 prenesli v Planšarski muzej v Stari Fužini. Oplenova hiša, bohinjska varianta doma stegnjene oblike, združuje pod skupno streho stanovanjske in gospodarske prostore, je domnevno iz 19. stoletja. Stanovanjski del s hišo, kamro ob njej, vežo, kuhinjo z odprtim ognjiščem, kletjo in podstrešno »ispo« v funkciji shrambe najrazličnejših namembnosti je izraz bivalne kulture srednjega bohinjskega kmeta. Kuhinjo s prostim ognjiščem loči od veže le obok – šipovnik, ki usmerja odvod dima skozi vežo na odprto »ispo«. Večina razstavljenih predmetov notranje opreme, vse pohištvo, je zapuščina zadnjih lastnikov hiše, več predmetov za opremo gospodarskega dela doma pa je zbral pri vaščanih v Studoru. Hiša je bila izročena javnosti leta 1991. To »ni le muzej, je hiša dejavnosti in doživetij« vabljive lokalitete v bohinjskem turističnem središču.

V devetdeseta leta 20. stoletja segata še dve obsežni, več let trajajoči Knifičevi konservatorski akciji: ureditev Pocarjeve domačije v Zgornji Radovni (leta 1999) in ponovna ureditev starega železarskega kompleksa na Stari Savi, zametka današnjih Jesenic, ki sega globoko nazaj v 16. stoletje; dela so bila tu končana leta 2005. To je obsežen ureditveni kompleks z graščino, s cerkvijo, plavžem, »kolpernom« – skladiščem za oglje, in veliko stanovanjsko zgradbo – »kasarno«, ki je po Knifičevih besedah »najstarejši delavski stanovanjski blok« iz 18. stoletja; pripadal je jeseniški železarni. Zelo ponosen je bil na to svoje delo. V preurejeni kasarni so dobili svoje prostore jeseniški muzej, arhiv in glasbena šola. Ob otvoritvi so v kasarni odprli stalno etnološko zbirko o bivalni kulturi železarskih delavcev (avtorica Zdenka Torkar Tahir), pridobitev za muzej je bil tudi nov prostor za občasne razstave. Urejen trg ob stavbah na Stari Savi oživljajo v poletnem času filmske predstave, koncerti in druge prireditve.

Vrh Knifičevega konservatorskega dela je ureditev celotnega kompleksa Pocarjeve domačije v Zgornji Radovni, ki obsega

pritlično zidano hišo iz 18. stoletja, mogočno nadstropno deloma zidano, deloma leseno gospodarsko zgradbo, lesene svinjake, vozarnico in vodnjak. Pobudnik za ureditev domačije je bil TNP z Janezom Bizjakom na čelu, strokovno si je v tej smeri prizadeval tudi ZSV v Kranju. TNP je najprej dom najel, nato pa v celoti odkupil, Zavod za spomeniško varstvo v Kranju z Vladimirjem Knificem na čelu je prevzel strokovno konservatorsko akcijo. Pocarjevina je bila velik strokovni izziv ne le s svojo prvobitno ohranjenostjo in kompleksno arhitekturno vsebino, ampak tudi z množico ohranjenih predmetov s časovno in z mozaično vsebinsko raznolikostjo ter pričevalnostjo – od ohranjenih listin iz 17. stoletja, ki so v zvezi z domačijo, do banalnih uporabnih predmetov – npr. industrijske prehrabne kulture recentnejše dobe. Pravi stres ob množici predmetov je razblinil in osmisli s prav arheološko metodo popisa najdenih predmetov na mestih, kamor so jih stanovalci v različnih časovnih obdobjih namestili ali samo odložili. Ni mi znan podoben primer v slovenski etnološki praksi. Mukotrpno delo, pri katerem je potreboval pomoč. Pomagala mu je Damjana Pečnik, umetnostna zgodovinarica, njegova sodelavka in življenjska sopotnica. V inventarno knjigo so vpisali 1.400 predmetov, dragocenih prič o zgodovini in načinu življenja in gospodarjenja na tej kmetiji v razponu različnih časovnih obdobji.¹ Ureditev in oživitve Pocarjevega doma je leta 1999 prinesla Vladimirju Knificu Steletovo priznanje. V utemeljitvi je zapisano:

»Po končani obnovitveni delih v letu 1999 sta hiša in gospodarsko poslopje zasijala v vsej svoji neokrnjeni starosti z izvirnimi zidanimi deli in večino ohranjenih lesenih delov. Ko je s sodelavci opravil sistematičen in natančen popis več kot 1.400 predmetov ter jih tudi ustrezno umestil v posamezne prostore domačije, je presegel uveljavljeno delo konservatorja« (*Varstvo spomenikov* 39). Pocarjevo domačijo je predstavil še v svojih drugih objavljenih delih. V Pocarjevi domačiji je urejena informativna postaja TNP, ki je leta 2006 za ureditev domačije prejela prestižno nagrado Europa nostra.

Vladimir Knific je bil terenski delavec. V svoje delovno poročilo za leto 1998 je zapisal, da je bil tega leta 157 dni na terenu, leto poprej pa 162. Iz obdobja najinega kolegalnega sodelovanja se spominjam, da nikoli nismo bili preveč daleč na terenu, da bi ne bili ob uri, ko je bilo treba po otroke v vrtec, že v Kranju. Pa vendar je zapustil za seboj dovolj obsežno bibliografijo objavljenih del. Objavljal je zlasti v *Varstvu spomenikov*, s svojimi prispevki je sodeloval na strokovnih posvetovanjih, pri strokovnih in lokalnih zbornikih in tudi z drobnimi samostojnimi publikacijami. Poleg predstavitev Pocarjeve domačije še zlasti omenjam njegovo študijo o kozolcih: Kozolci na desnem bregu Save v občini Kranj, *Kranjski zbornik*, v Kranju 1995, in zgodovinsko, urbanistično in stavbno predstavitev domače vasi Primskovo – Stavbni razvoj Primskovega pri Kranju, *Kranjski zbornik*, 2005. Raziskovalec gorenjskega ljudskega stavbarstva bo našel dragocene podatke tudi v njegovih rokopisnih konservatorskih poročilih.

¹ Vladimir Knific, Inventarni popis predmetov v stavbi Zgornja Radovna 25, *Etnolog* 5, LVI (1995).

VARSTVO KULTURNE (STAVBNE) DEDIŠČINE (Raz)korak s teorijo in prakso

Izvirni znanstveni članek 1/01

Izvleček: V članku se avtor posveča nekaterim pomembnim vsebinam institucionalnega spomeniškega varstva, ki jih beleži kot raziskovalec, pedagog in občasno kot aktivni nosilec varstvenih prizadevanj. Po drugi svetovni vojni je omenjena dejavnost močno razširila svoje delovno področje in varstvo povzdignila na evropsko primerljivo raven. K temu pomembno prispevajo tudi etnologi, ki so v spomeniško varstvo v večjem številu vključeni šele zadnja tri desetletja. Avtor se zavzema za kakovostno raziskovanje dediščine in poudarja pomen celostnega in celovitega varstva, ki je mogoče le v ustaljenih delovnih pogojih. Te pa vneto spreminjajo programski vodje dejavnosti, ki ne omagajo niti v hotenjih po nenehnem spreminjanju varstvene zakonodaje. Pereč problem so tudi bleščave enostranske romantične raziskave dediščine, ki v ospredje postavljajo le t. i. »podeželje« in t. i. »razvojne preнове«, te pa narcisoidnim projektantom omogočajo uvajanje novih »avtorskih tradicij«.

Ključne besede: merila prepoznavanja in vrednotenja, raziskave dediščine, tipologija dediščine, kulturni spomenik, obnova dediščine, »razvojna prenova«, gradiva okolja

Abstract: Based on his experience as a researcher, teacher, and someone who is occasionally actively involved in heritage conservation, the author examines some important issues of institutionalized conservation. After the Second World War this field has experienced a vigorous growth; as a consequence, the discipline and its scope of work are now comparable to the situation in other European countries. Although they have been in greater numbers taking part in these activities only for the last three decades, ethnologists have nevertheless played an important role in this process. The author emphasizes the importance of integral conservation, which is possible only in stable working conditions. Unfortunately, these are being constantly modified by program officers who seem to never get tired of incessantly amending heritage legislation. Another burning problem are dazzling yet one-sided romantic studies of heritage that generally glorify the so-called »rural areas« and the so-called »development renovation«, which enables narcissistic architects to introduce their own concepts of »authorial traditions«.

Key Words: recognition and evaluation standards, heritage studies, heritage typology, cultural monument, heritage restoration, »development renovation«, local materials

Uvod

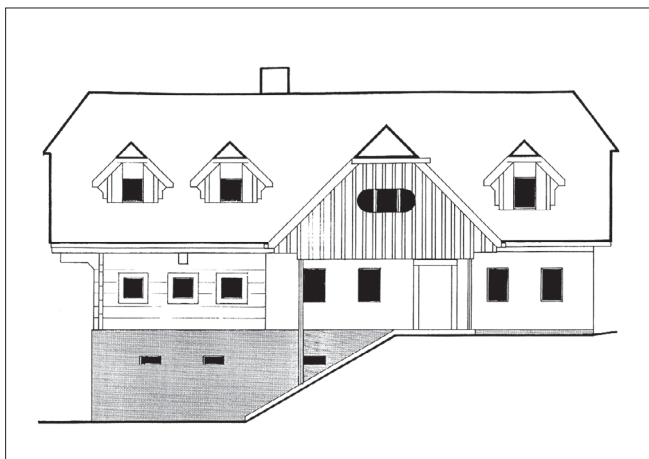
Institucionalno varstvo kulturne dediščine, ki ga na Slovenskem v praksi bolje poznamo pod imenom spomeniško varstvo, je od države ustanovljena in finančno podprta varstvena dejavnost, ki skrbi predvsem za t. i. nepremično kulturno dediščino. Pozimi leta 2008 smo dobili sedmi poveljni zakon o varstvu dediščine, ki tokrat govori predvsem o dejavnosti spomeniškega varstva in muzejev. Prejšnji so izmenično obravnavali tudi varstvo »prirode« oziroma naravne dediščine, pa tudi arhivov in knjižnic. Novi zakon je vsebinsko najobsežnejši, saj obsega kar 148 členov in je skoraj neprimerljiv z zakonom iz leta 1948, ki je imel le 20 členov.¹ Zakoni, mednarodne konvencije in deklaracije so sicer usmerjevalci varstvenih prizadevanj, toda iz njihove deklarativne sporočilnosti ni mogoče izluščiti dejanskih razmer na razvijanju in strokovno zelo zahtevnem področju varstva dediščine.

O dejavnosti se je mogoče poučiti s spremljanjem konservatorske literature, poročil in občasnih polemik,² z ogledi dediščine pred, med in po obnovi, z neposredno udeležbo in drugimi oblikami pridobivanja podatkov. Institucionalno varstvo je javna služba, ki ji je zaupan strokovni nadzor in vodenje obnove dediščine. Zaradi splošnega zanimanja za dediščino in tudi vse pogostejših neskladij z interesi imetnikov kapitala (npr. Plečnikov stadion za Bežigradom v Ljubljani) je njena dejavnost mnogo bolj transparentna kot je bila na primer v letih pred osamosvojitvijo. Službi se večkrat očita spornost strokovnih odločitev, kar bi vodstvo najlažje rešilo z ustreznim javnim obveščanjem in spodbujanjem k aktivni udeležbi javnosti pri obnovah dediščine. Tudi strokovna

1 Že samo število členov lahko marsikaj pove o razmerah na varstvenem področju, še zlasti če zakone presoja po njihovi učinkovitosti, uporabnosti in predvsem razumljivosti. Novemu zakonu bo mero odmeril čas. Prebiranje zakona ne daje popolnega vpogleda v varstveno dejavnost, čeprav so naloge varstvenih ustanov dokaj natančno določene. Manjka (tako kot vedno) varstvena doktrina, strategija varstva. Te naj bi menda urejali podzakonski dokumenti, a te snovalci zakonodaje obljubljajo že od prvih varstvenih zakonov.

2 V oktobru in novembru 2008 je v Sobotni prilogi *Dela* potekala poučna polemika med »glavnim slovenskim plečnikoslovcem« (izraz iz polemike v Sobotni prilogi *Dela*, 8. 11. 2008, 39) in direktorjem Direktorata za kulturno dediščino pri Ministrstvu za kulturo RS, dr. Damjanom Prelovškom, in v. d. direktorja Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, dr. Robertom Peskarjem, v zvezi z »reševanjem« Kolizeja in Plečnikovega stadiona za Bežigradom v Ljubljani. Polemiko lahko štejemo za eno najbolj dramatičnih v zadnjih 150 letih, saj smo se bralci lahko seznanili z enostranskimi pogledi direktorja »direktorata« na eni in o moči argumentov v. d. direktorja »zavoda« na drugi strani. Takšno »javno pranje perila« za stroko ni sramotno, kvečjemu ji koristi. Tako ena kot druga stan rabita svoje najboljše dokaze, da stroka deluje smotno in strokovno.

* Dr. Vito Hazler, univ. dipl. etnol. in umetn. zgod., izredni profesor na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: vito.hazler@gmail.com

Načrt pročelja ob breg prislonjene vrhkletne delno zidane hiše.
Avtor: A. Pajer, 1994

Načrt pročelja v breg potisnjene vrhkletne delno zidane hiše.
Avtor: A. Pajer, 1994

kritika bi bila službi le v korist, saj bi z ustrezno usposobljenim kadrom javno presojala ustreznost varstvenih posegov in morda celo preprečila kreativne »razvojne preнове«, ki so se množično razpasle v zadnjih letih in kjer kreativno igrivi projektanti kreirajo novo »tradicijo« in novo »identiteto«.

Raziskave in predstavitve (prezentacije) stavbne dediščine

Na Slovenskem je o stavbarstvu izšla že cela vrsta samostojnih publikacij, znanstvenih in strokovnih člankov in množica promocijskega gradiva, od koledarjev, razglednic, zloženkov do internetnih strani. Za kakovostno varstveno dejavnost so najpomembnejše monografske in topografske študije stavbarstva, ki jih nikoli ni dovolj. V bistvu so v preglednih publikacijah, ki so tudi v javnosti dovolj odmevne, da povečujejo zanimanje za dediščino, sistematično predstavljene le nekatere vrste stavb (na primer gradovi, kozolci) in nekatera strokovna področja. Nekatere med omenjenimi raziskavami tudi v poljudni javnosti močno odmevajo, saj širijo vidike varstvenih možnosti tudi v okolja (npr. dvorišča),³ ki so pred tem spomeniškovarstveno stroko zanimala zgolj z vidikov historične presoje strukture parcel ali kot mogoča arheološka lokaliteta. Raziskave prinašajo nova spoznanja o dediščini in odpirajo možnosti njenega predstavljanja v mednarodnih okvirih,⁴ podobno kot so to pred leti uspešno izpeljali na Gradiščanskem⁵ v Avstriji, Hrvaškem,⁶ Moravskem,⁷ Češkem in nekaj male-

ga tudi pri nas.⁸ Na Gradiščanskem so pripravili odmevno razstavo o zelo podobnih, v zemljo vkopanih vinskih kletih, kot jih poznajo na Moravskem, na Hrvaškem pa je raziskava omogočila postavitev pregledne razstave z naslovom *Vino i tradicija* v Etnografskem muzeju v Zagrebu in objavo istoimenskega kataloga. V njem je avtor Ivan Šestan obravnaval vinogradniško kulturo hrvaških vinorodnih območij in celostno predstavil arhitekturo vinskih kleti, od najstarejših do najnovejših. Omejene raziskave so omogočile širši vpogled v vinogradniško kulturo panonskega območja in pridobitev nekaterih novih spoznanj o gradivih⁹ in poimenovanju kleti in kletnih prostorov.

Raziskave niso namenjene zgolj spoznavanju dediščine, temveč krepijo predvsem zanimanje za njeno fizično varstvo. Zato so pomemben del tudi spomeniškovarstvene dejavnosti tudi razstave. Tudi konservatorjem (etnologom, arhitektom, umetnostnim zgodovinarjem, arheologom, zgodovinarjem, idr.) mora biti, podobno kot muzealcem, omogočeno nemoteno raziskovalno in strokovno delo, saj je to edina prava možnost, da bodo samozavestno uveljavljali varstveno doktrino in se suvereno¹⁰ spopadali z vsega sposobnimi manipulantmi z dediščino. Z raziskovalnim delom je povezano tudi dokumentacijsko (arhivsko)¹¹ varstvo, ki je v vsakem primeru predhodnik in spremljevalec vsakega fizičnega posega na dediščini. Njegov pomen se izrazito poveča v primerih nevsakdanjih

8 Vito Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem* (Ljubljana: Založba kmečki glas, 2007); slovensko-angleško besedilo o 75 vinskih kletih treh slovenskih vinorodnih dežel.

9 Vito Hazler, *Okrepiti ali razgraditi dediščino? Dediščina rokodelskih veščin in obnova stavbne dediščine* (Donja Stubica: Muzeji Hrvaškega Zagorja, 2008), 64–68.

10 Pomembno je tudi podiplomsko izobraževanje; doktorji znanosti zagotavljajo razvoj stroke in so nesporne strokovne avtoritete v stikih z javnostjo.

11 V današnjem spomeniškem varstvu je pogostejše rabljeno arhivsko kot dokumentacijsko varstvo. Slednje je vsebinsko in programsko širše, saj nekateri arhivsko varstvo omejujejo le na opisno, fotografsko, grafično in filmsko arhiviranje spomenika, ko njegovega fizičnega varstva ni več mogoče zagotoviti.

3 Jerneja Ferlež, *Mariborska dvorišča* (Maribor: Mladinski kulturni center, 2001).

4 Vito Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem* (Ljubljana: Založba kmečki glas, 2007).

5 Wolfgang Komzak, *Bauern im Burgenland. Gestern, Heute, Morgen* (Eisenstadt (?): Kulturabteilung der Burgenländischen Landesregierung; katalog razstave brez navedbe kraja in letnice izida).

6 Ivan Šestan, *Vino i tradicija* (Zagreb: Etnografski muzej, 1998; katalog razstave).

7 Jitka Matuszková in Věra Kovářů, *Vinohradnické stavby na Moravě* (Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2004).

Studenice, nekdanji samostan dominikank. Ob nekdanjo klet in kaščo so prizidali stolp za dvigalo in stopnišče. Zelo groba devastacija nekdanjega dvorišča križnega hodnika.
Foto: Vito Hazler, 2008

Grad Otočec. Sodobna skeletno-steklena konstrukcija dvigala je novo »transparentno« dopolnilo srednjeveškega gradu.
Foto: Janez Bogataj, 2008

razmer, ko je dediščina ogrožena.¹²

V strokovnem in tudi raziskovalnem delu so etnologi – konservatorji razvili učinkovite metode terenskega in kabinetnega dela, kot so prepoznavanje dediščine v njenem primarnem okolju in vrednotenje, ki poteka tako na terenu kot v kabine-tu. Kakovosten terenski zapis namreč zagotavlja kakovostne analize (primerjave, razvrščanja, tipiziranja, idr.), vrednote-nje in posledično tudi fizično varstvo dediščine. Na terenu so uporabne metode opazovanja, metode strukturiranih inter-vjujev, neformalnih pogovorov z ključnimi sogovorniki, zbiranje podatkov s pomočjo terenskih sodelavcev¹³ in »kla-sično« konservatorsko opisno, grafično, foto, video in avdio dokumentiranje.

V nadaljnjih zahtevnih postopkih inventariziranja je uporab-na deskriptivna metoda, ki je sicer podlaga sistematičnega raziskovanja in v nadaljnjih ukrepih tudi vrednotenja dedi-ščine, ki sodi med najbolj zahtevne in odgovorne konserva-torske naloge. S pravilnim vrednotenjem se namreč oblikuje varstvena politika, ki usmerja razvrščanje dediščine na vre-dnostne sezname, razporeja spomenike v določene range in omogoča priprave na izdelavo konservatorskih programov,¹⁴

ki so prvi pogoj za fizične posege na dediščini.

Na vrednotenju naj bi temeljila tudi *strategija varstva dedi-ščine*, ki je doslej spomeniškovarstvena služba še ni pripravila v dovolj pregledni in privlačni obliki. Takšno podobno nalo-go z naslovom *Strategija prostorskega razvoja Slovenije*¹⁵ so leta 2004 zgledno izdelali na Ministrstvu za okolje in prostor RS in prav dediščini namenili veliko pozornosti.

V *strategijo* bi bilo smiselno vključiti celostno in celovito ravnanje z dediščino in določiti časovni razpon sicer vsebin-sko neuravnoteženih varstvenih interesov. To se kaže zlasti v obravnavi »najpomembnejše« arhitekture 20. stoletja, ki je že predmet varstvenega zanimanja, medtem ko je sočasno stavbarstvo večinskih socialnih in poklicnih skupin še vedno bolj ali manj spregledano. To je zelo pomemben vsebinski sklop, ki ga zaznamuje množična gradnja petdesetih, šest-desetih in sedemdesetih let, ko je po vaseh, trgih in mestih nastajalo zelo zanimivo zasnovano stavbarstvo »delavcev in uslužbencev«.¹⁶ Zato se etnologi – konservatorji ne morejo več gibati zgolj v »klasiki« varstva, ampak morajo slediti tudi novodobnim kulturnim pojavom,¹⁷ poseči tudi v mestni in trški prostor in uveljavljati interdisciplinarni varstveni pri-stop.¹⁸

čezmerno obremenjeni zlasti z administrativnim delom, ki ga je z ne-prestanim spreminjanjem zakonodaje vsak dan več«. Neprestano spre-minjanje zakonov in podzakonskih določil je skrajno neproduktivno, saj konservatorje sili v neprestano prilagajanje.

15 Odlok o strategiji prostorskega razvoja Slovenije, Ur. l. RS, št. 76/2004.

16 Na primer zaselek Hrstje v Latkovi vasi v Spodnji Savinjski dolini. Tam so večino dvajsetih hiš zgradili v petdesetih in zgodnjih šestdesetih letih 20. stoletja. V prvotni podobi se je ohranila le še ena stavba!!!

17 Izraz je sporen in dvoumen, a ob poudarjanju arheoloških pozicij v nov-em zakonu o kulturni dediščini se izpostavlja vprašanje privilegiranosti strok.

18 Poleti 2008 je strokovna skupina za ponovno ovrednotenje hiše Gornji trg 13 tam odkrila ostrešje »na škarje«. To je zelo star tip ostrešja, ki najbrž ni bilo edino v Ljubljani. Verjetno so podobna ostrešja nosilci pre-nove doslej večinoma spregledali ali ocenili za nepomembne. Marsikdo

12 O tem več: Vito Hazler, *Podreti ali obnoviti. Zgodovinski razvoj in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem* (Ljubljana: Založba Rokus, 1999). Nevsakdanje razmere so na primer naravne ujme in vojno stanje, ki nenadzorovano uničujejo dediščino, zato je dokumentacijsko varstvo treba opravljati sproti, torej že pred omenjenimi nevarnostmi. V kolikor bi bil interes predvsem dokumentacijsko varstvo, bi utegnili skrbniki davkoplačevalskega denarja nemudoma rešiti »spomeniškovarstveno vprašanje« s tem, da bi zmanjšali sredstva za prenovo dediščine, zaposle-ne konservatorje pa degradirali na uradniško raven.

13 Zbiranje informacij s pomočjo terenskih sodelavcev je lahko zelo učin-kovito z vidika opazovanj in spremljanj razmer na stanju dediščine, ni pa vedno strokovno nesporno. Takšne terenske sodelavce so kot »korespon-dente« poznali že v 19. stoletju, »mrežo« takšnih sodelavcev je imel tudi konservator France Stele.

14 Avtor zapisa zavestno uporablja nekoliko »zastarelo« terminologijo. Deli mnenje z v. d. direktorja Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS (So-botna priloga *Dela*, 8. november 2008, 36), ki pravi, da so »zaposleni

Objekt	Kladne stene, ilovnat omet	Nabita ilovica, glina	Na soncu sušeni glineni zidaki	Skelet, oplet, ilovnat omet	Polna opeka, modularci	Opečni, betonski votlaki	Opeka, betonska konstrukcija	SKUPAJ
Hiše	2 %	4 %	0.2 %	1 %	12 %	15 %	/	34.2 %
Gospod. poslopja	2 %	1 %	0.1 %	0.1 %	11 %	15 %	/	29.2 %
Vinske kleti	2 %	0.5 %	0.05 %	0.05 %	3 %	5 %	/	10.6 %
Sakralne stavbe	/	/	/	/	3 %	/	/	3 %
Industrij. stavbe							4 %	4 %
Šole, trgi, pošte ...							4 %	4 %
Stan. bloki	/	/	/	/	2 %	3 %	5 %	10 %
Drugo					1	2 %	2	5 %
SKUPAJ	6 %	5.5 %	0.35 %	1.15 %	32 %	40 %	15 %	100

Tabela 1: Ocena vgrajenih gradiv v stavbarstvu Prekmurja (oktober 2008)

Raziskave in terminologija

Pri raziskovanju in še posebej varstvu dediščine se pojavljajo vprašanja, povezana s poimenovanjem posameznih tematskih sklopov (oziroma nekdanjih zvrsti) dediščine, spomenikov. Nekdanjo uporabno terminološko shemo je novemu Zakonu o kulturni dediščini »uspelo« zaobiti in poudariti zgolj arheološko varstveno terminologijo. Načeloma so takšne terminološke posplošitve dobre, saj zakon odpira možnost razširitve predmeta varstva, torej tudi vsega tistega, kar na primer etnologija že dolgo počne. S tem se vsaj etnologom odpirajo nove možnosti širitve dela in tudi zaposlovanja.

Uveljavitev razširjenih etnoloških vidikov varstva terja tudi izboljšanje terminologije znotraj posameznih vsebinskih sklopov. V varstveni praksi so se doslej uporabljali termini: ljudsko stavbarstvo, ljudska arhitektura, etnografski spomeniki, etnološka dediščina, etnološki spomeniki, stavbarstvo večinskega prebivalstva, stavbarstvo neprivilegiranih skupin prebivalstva in še kaj. Sprva so etnologi pod temi pojmi večinoma razumevali stavbarstvo kmečkega in obrtniškega socialnega okolja, že pred tremi desetletji pa se je varstveni interes razširil še na delavsko kulturo, in kot kaže, se bo z utrjevanjem metodičnih in programskih izhodišč delokrog etnologov razširil na vse 20. stoletje in dopolnil še s kakšnim ključnim področjem varstva tudi zunaj institucionalnih varstvenih okvirov (npr. razvojne agencije in varovana območja, t. i. podeželje, projekt Leader, idr.).

V raziskovanju omenjenih tematskih sklopov etnologi niso osamljeni. S problematiko stavbne dediščine, predvsem kmečkih hiš in kozolcev, se ukvarjajo nekateri arhitekti, ki so se zgoraj omenjenim terminom večinoma odrekli. Občasno

priznavajo le pojem ljudska arhitektura in si prizadevajo za uveljavitev terminov, kot so: anonimna arhitektura, stavbarstvo slovenskega podeželja, vernakularna arhitektura, dediščina večinske arhitekture in morda še kaj. Pod temi termini razumevajo predvsem stavbarstvo 19. in kolikor je mogoče še stoletja poprej. Stavbarstvo (arhitektura) 20. stoletja je v njihovih raziskavah bolj ali manj prezrto, razen če ne gre za likovno tako atraktivne stavbe, kot so npr. kozolci Janeza Gregorčiča v Mirenski dolini, ki jih tako ali tako vsi opazijo in slavijo.¹⁹ Arhitekta zanimajo predvsem regionalno in krajinsko določljivi izvirniki, ki v zasnovi in materialih dokazujejo svoj pokrajinski, geografski izvor. S tem arhitekti prisegajo na t. i. geografsko tipologijo stavbarstva, ki jo je na Slovenskem leta 1936 izpopolnil geograf Anton Melik.²⁰ Vsebinsko, metodološko in terminološko koncipirane monografije o dediščini so odsev osebnih raziskovalnih prizadevanj in praviloma spodbujajo javno zanimanje za dediščino. V zadnjih dvajsetih letih se zanimanje za stavbarstvo povečuje, saj se zanj zanimajo tudi ljubiteljski raziskovalci. Nekateri se spuščajo tudi v razprave o usodi dediščine, kar kaže na širitev varstvenih interesov in krepitev nadzora nad institucionalnim varstvom.²¹ Dediščina postaja del javnega življenja, del narodnih in narodnostnih identitet in tudi del trgovanj, kar je stroka še pred leti označevala za moralno sporno in škodljivo.²²

19 Primer: Simončičev kozolec v Bistrici pri Mokronogu je predvsem avtorski dosežek tesarja Janeza Gregorčiča. Brez okrasnih izrezov v lesu ne bi bil nič posebnega. Z vidika geneze in razvoja je pomembnejših več drugih kozolcev, zlasti iz Savinjske doline, z Zasavskega hribovja, s Selške in Poljanske doline, idr.

20 Anton Melik, *Slovenija. Geografski opis 1. Splošni del* (Ljubljana: Slovenska matica, 1935–1936).

21 Ivo Kuljaj, *Zidanice, vinske kleti in hrami na Slovenskem* (Ljubljana: Založba Magnolija, 2003), 174–194.

22 Nekateri osnutki zakonov o varstvu kulturne dediščine iz devetdesetih let 20. stoletja nedvomno potrjujejo taka stališča!

je bil prepričan, da takšnih tipov ostrejših mestne aglomeracije niso poznale, ampak so bile razširjene predvsem na kmečkih stavbah po vaseh in trgih. Toda prav prepoznanje tega tipa ostrejša je omogočilo okrepitev ovrednotenja stavbe Gornji trg 13.

Zap. št.	Vrsta hiše	Socialno okolje	Čas nastanka	Lega	Odstotki razširjenosti
1	lesene stavbe – z ilovico ometane in beljene (hiše, gospod. poslopja)	nižji in srednji sloj večinskega prebivalstva	vse do konca 19. stoletja	Gornja Višnjica	5 %
2	stavbe predalčastih sten z opleti in ilovico – z ilovico ometane in beljene (hiše, gospod. poslopja)	nižji in srednji sloj večinskega prebivalstva	vse do konca 19. stoletja	Gornja Voča	2 %
3	ilovnate (butane) stavbe – ometane in različni maltni obrizgi (hiše, gospod. poslopja)	nižji in srednji sloj večinskega prebivalstva, delavstvo	zlasti po 2. svetovni vojni	Belščaki, Dolnja Voča	5 %
4	kamnite stavbe – ometane in beljene (cerkve, znamenja, hiše, gospod. poslopja)	družbeno privilegirani sloji	do srede 19. stoletja	Klenovnik, Dolnja in Gornja Voča	13 %
5	opečnate stavbe (modularci) – ometane (znamenja, hiše, gospod. poslopja)	družbeno privilegirani sloji	od začetka 19. stol.	Gornja Voča, Dolnja Voča, Klenovnik	10 %
6	opečnate stavbe (modularci) – neometane (hiše, gospod. poslopja)	nižji in srednji družbeni sloji	po 1. svetovni vojni do 70. let 20. stoletja	Bedenec, Malteriče, Gornja in Dolnja Voča	30 %
7	opečnate stavbe (votlaci) – neometane (hiše, delavnice)	srednji družbeni sloji	od 70. let 20. stoletja	Cvetin, Malteriče, Klenovnik, Bedenec, Dolnja in Gornja Voča	10 %
8	opečnate stavbe (votlaci) – ometane (hiše, lokali)	srednji in višji družbeni sloji	od 80. let 20. stoletja	Cvetlin, Malteriče, Klenovnik, Jerovec, Bedenec, Dolnja in Gornja Voča	15 %
9	stavbe javne in tržne rabe – različna gradiva (trgovine, šole, obrtne delavnice, idr.)	uporabljajo vsi sloji prebivalstva	po 2. svetovni vojni do danes	Dolnja Višnjica, Klenovnik, Jerovec, Bedenec, Dolnja in Gornja Voča	10 %
					100 %

Tabela 2: Ocena vgrajenih gradiv v stavbarstvu dela severnega Hrvaškega Zagorja (maj 2008)

Identitete prostora in varstvo dediščine

S pojavom oblik globalizacije se tudi v Sloveniji krepijo težnje po iskanju od tujih čim bolj različnih lastnih posebnosti, ki jih nato nekatere stroke razvrščajo med nacionalno, regionalno ali lokalno pomembne identitete. Med paradne identitete Slovenije sodijo na primer domača in umetnostna obrt, kulinarika, glasbeno izročilo, vsakdanja in praznična noša nekdanjih najštevilnejših socialnih in poklicnih skupin, določeni šemski liki (kurenti), nekatere oblike prometa (splavarstvo), nekatere vrste gospodarskih prizadevanj (vinogradništvo, hmeljarstvo), ljudska in narodnozabavna glasba, stavbarstvo in druge sestavine snovne in nesnovne kulture.

Stavbarstvo zanima strokovno in laično javnost, zato sodi to področje med najpogostejše interpretirane identitetne pojave na Slovenskem. Področje je mnogim zanimivo, saj se zanj ogrevajo nekatere naravoslovno-matematične (npr. biologija, geologija, idr.), tehniške (npr. gradbeništvo, energetika, materiali, konstruiranje, promet, vodarstvo, idr.), biotehniške

(npr. gozdarstvo, lesarstvo in papirništvo, urejanje krajine, idr.), družboslovne (npr. narodno vprašanje, arhitektura in oblikovanje, idr.) in humanistične vede (npr. zgodovinopisje, arheologija, antropologija, etnologija, umetnostna zgodovina, geografija, idr.), ki načelno ali zelo konkretno govorijo o stavbarstvu in z njim povezanimi identitetami.

V kolikor se omejimo na discipline, ki najbolj pogosto raziskujejo podobo stavbarstva, potem so v ospredju geografija, arhitektura in etnologija, ki jo tesno povezujejo s prostorom, saj naj bi posamezna geografska območja, vsaj v določenih časovnih obdobjih, močno vplivala na podobo stavbarstva, še zlasti stavbarstva najštevilnejših socialnih in poklicnih skupin. Takšne raziskave naj bi odgovorile predvsem na vprašanja prepoznavnih tipov hiš po slovenskih pokrajinah, ki naj bi po mnenju nekaterih avtorjev še vedno ohranile regionalno raznovrstnost stavbarstva.²³

23 Več o tem gl.: Vito Hazler, *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, ana-*

Največkrat so tako usmerjene raziskave obravnavale stavbarstvo po posameznih geografskih (Bela krajina, Karavanke, Slovenske gorice / na primer J. Lokar, M. Maučec, T. Cevc) ali upravnih enotah (Tolmin, Šmarje pri Jelšah / I. Sedej), z vidika ljudske ustvarjalnosti za vse slovensko ozemlje (I. Sedej, G. Makarovič) ali z vidika le ene vrste stavb (npr. kozolci, hiše in vinske kleti / A. Melik, M. Mušič, T. Cevc, V. Hazler, B. Juvanec), idr.

Nekateri avtorji se večinoma gibljejo v okolju t. i. tradicionalnega stavbarstva in »primerne« stavbe odbirajo od »motečih tujkov«. ²⁴ S takšnim ravnanjem, ki onemogoča disinhrono raziskovalne pristope, nekateri zanemarjajo socialne in funkcionalne razsežnosti stavbarstva, kar je vendarle pogoj za njegovo celostno in celovito razumevanje. ²⁵ Njihovi »raziskovalni« dosežki so zato sporni, saj med drugim ostajajo tudi na ravni zastarelih plastnih teorij družbe (visoka, srednja in nizka plast) in kot »identitetno arhitekturo« prepoznavajo zgolj to, kar je nekdanje sodilo v nizko kulturno plast, predvidoma v socialno okolje večinskega prebivalstva. Takšne raziskave ostajajo na polju romantično-nostalgicnega vrtičkarstva, ²⁶ saj avtorji kritično ocenjujejo novodobne stavbarske dosežke, ki pa danes na večini območij že daleč presegajo število t. i. »tipične« in »identitetne arhitekture«. Številni novodobni gradbeni dosežki na primer v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja so zelo »državno identitetni«, saj je bil to čas, ki je nekdanjo socialistično Jugoslavijo zaznamoval z gradnjo »jugo hiše«. Gradnjo je podpirala politika, ki si je s tem zagotovila socialni mir, graditelje pa zaposlila s celodnevni boj za gradivo, obrtnike, načrtovalce in s klečeplazenjem pred občinskimi uradniki.

Da je stavbarstvo vendarle treba obravnavati celostno, se lahko pouči vsak, ki ima vsaj nekaj smisla za opazovanje svojega življenjskega okolja. Pisec tega sestavka že nekaj let beleži podobo grajenega prostora v Prekmurju in delu sosednjega Hrvaškega. Po ocenah ²⁷ v Prekmurju danes stoji le še nekaj nad 12 odstotkov stavb, zgrajenih s tradicionalnimi gradbenimi materiali. Ves drug stavbni fond je zgrajen iz industrijsko proizvedenih gradiv, ki so v podobo Ravenskega, Dolinskega in Goriškega vnesle povsem nova oblikovalska razmerja.

liza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem (Ljubljana: Založba Rokus, 1999).

24 Ravnanja močno spominjajo na programe domovinskih in domačijskih društev od konca 19. pa vse tja do srede 20. stoletja, ki so prav tako vneto iskali le domače stavbarske izvirnike, se upirali vsemu tujemu in se zavzemali za gradnjo v t. i. narodnem slogu.

25 Tako usmerjeni raziskovalci ne poznajo zavor v prenašanju »značilnega stavbnega člena« z gospodarskega posloplja, kot je na primer opečna prezračevalna lina, na frčado stanovanjske hiše; prepričani so, da se s tem še poveča razsežnost sporočilnosti tako »prezentirane identitetne arhitekture«.

26 Izraz povzeta po besedilih Janeza Bogataja. Na primer: Janez Bogataj, *Sto srečanj z dediščino* (Ljubljana: Prešernova družba, 1992).

27 Navedbe v obeh tabelah so izdelane na podlagi večletnega evidentiranja stavbne dediščine in so rezultat opazovanja, beleženja sprememb in ugotavljanja razmerij med posameznimi stavbnimi gradivi in oblikami ter izhajajo iz ocen celovite in celostne podobe stavbarstva v Prekmurju in severnem Hrvaškem Zagorju. Razmerja niso absolutno natančna, saj ne temeljijo na statistični analizi vsega trenutnega stavbarstva na omenjenih območjih.

Videz poselitvenega prostora je podoben tudi v severnem delu Hrvaškega Zagorja, kjer z enako vneto propadajo lesene in ilovnate hiše, novi nadomestki pa so, podobno kot v Sloveniji, skorajda popolni kloni nemške in avstrijske novodobne arhitekture. A kakorkoli jih že ocenjuje ta ali ona stroka, vsi so zelo prepoznavni členi novodobnih identitet.

In čeprav so takšne in podobne tabele dosežek posplošenih ocen in primerjav, so vendarle zadostna podlaga, da konservatorjem omogočajo streznitev glede ozkosti predmeta varstva. ²⁸

Primer (dobre) raziskovalne prakse in aplikacije stavbne dediščine

Med prvimi se je raziskav in aplikacij stavbne dediščine za potrebe sodobne gradnje pred sedemnajstimi leti lotila neformalna skupina dveh arhitektov in etnologa, ki so se vzporedno vključili v raziskovalni projekt Formiranje arhitekturnih makroregij Slovenije, katerih dosežek sta bila leta 1993 objavljena *Glosar arhitekturne tipologije* in *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*. ²⁹ Trojica strokovnjakov je pod mentorstvom Petra Fistra izdelala vzporedno pilotsko raziskavo (med letoma 1991 in 1993) poselitve in stavbarstva na celjskem območju. V raziskovalni nalogi z naslovom *Gradnja v vaškem prostoru celjskih arhitekturnih regij* ³⁰ so avtorji načeloma sledili temeljnim usmeritvam omenjenega Fistrovega projekta in »štiri arhitekturne krajine, ki so del savinjsko-kozjanske makroregije«, ³¹ podrobneje analizirali in pripravili izhodišča »za sodobne gradbene posege v določeni arhitekturni krajini«. ³² Zaradi obsega dela in pomanjkanja sredstev so morali raziskavo omejiti na ozemlje nekdanje Občine Celje (današnje upravno enoto) in opustiti raziskovanje drugih območij zaradi zelo neugodnih usnih ocen in ohlapnega pisnega priporočila ³³ nekdanjega vodstva Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje.

Raziskovalna naloga *Gradnja v vaškem prostoru celjskih arhitekturnih regij* je bila razdeljena na tri temeljne dele, in sicer: »evidenca naselbinske dediščine«, »evidenca stavne (arhitekturne) dediščine« in »izbor arhitekturnih vzorov« in

28 Tabele ponujajo možnosti za pripravo prepotrebne strategije varstva, ki se bo v prihodnje le stežka izognila problematiki celovitega obravnavanja stavbarstva ali vsaj dokumentiranja. Sorodno zanimanje za novodobne in povsem komercialne proizvode (na primer odslužena embalaža pralnih praškov in čistil) poznajo že v nekaterih evropskih muzejih. Zato ni nikarkršnih ovir (morda so le vrednostne zapore), da bi takim radovednostim sledili tudi konservatorji in informativno beležili uvedene novosti vsaj množične in reprezentativne gradnje.

29 Peter Fister s sodelavci, *Glosar arhitekturne tipologije* (Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor RS in Zavod za prostorsko planiranje, 1993); Isti, *Arhitekturne krajine in regije Slovenije* (Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor RS in Zavod za prostorsko planiranje, 1993).

30 Andrej Pajer, Milena Hazler-Papič in Vito Hazler, *Gradnja v vaškem prostoru celjskih arhitekturnih regij* (Celje: Občina Celje in Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 1993).

31 Prav tam, Uvod (ta del brez paginacije).

32 Prav tam.

33 Priporočilo so avtorji v bistvu izprosili od vodstva zavoda, vendar je bila njegova vsebina zelo ohlapna, brez prepotrebne naboja, ki bi bodoče financije prepričalo, da je raziskavo smiselno nadaljevati in podpreti.

opremljena z obsežnim pisnim, slikovnim in grafičnim delom, ki so ga sestavljale označbe na topografskih kartah in tehnični posnetki izbranih stavb.

Raziskava sama po sebi ne bi bila nič posebnega, če ne bi vsebovala nekaj ključnih premis, ki so arhitekta Andreja Pajerja, člana skupine, vodile, da je na teh osnovah načrtoval nove stanovanjske hiše za t. i. celjsko arhitekturno regijo. Arhitekt je namreč v nadaljnji samostojni nalogi z naslovom *Predlog novih stanovanjskih hiš v vaškem prostoru celjskih arhitekturnih krajin*³⁴ uspel izdelati vrsto predlogov za gradnjo na podlagi ugotovitev etnologa. Ta je razvil uporabno tipologijo o pritličnih, vrhkletnih in nadstropnih stavbah in o zidanih, delno zidanih in lesenih stavbah, ki jih je pozneje podrobneje pojasnil v svoji doktorski disertaciji.³⁵

Arhitekt Pajer je etnologovo univerzalno tipologijo stavbarstva na obravnavanem območju prenesel v svoje gradbene načrte, ki jih je izdelal ob upoštevanju vseh ugotovljenih temeljnih značilnosti in zakonitosti gradnje. Toda njegovi načrti, ki jih je predstavil v svoji samostojni nalogi, na tržišču niso vzbudili posebnega zanimanja. Spodbudili so prej posmeh in ocene, da gre pri tem delu za povsem »historicistične« projektantske principe, ki s sodobno arhitekturno ustvarjalnostjo nimajo nič skupnega. Toda to so bili takrat vendarle dosežki za prihodnost in zdi se, da so avtor projektov in sodelavca »kikirikali prezgodaj«.³⁶

Danes je podobno načrtovanje stanovanjskih stavb nekaj povsem samoumevnega. Razlika je le ta, da so ti projekti večinoma kopije tujih vzorov, ne pa dosežek domačega znanja, črpanega iz raziskav gradbene tradicije. Z njimi se krepi tudi raba »tradicionalnih« gradbenih materialov, kot so les, kamen, ilovica, glina, slama in trstičje. V času energetske krize in teženj po t. i. bioklimatski gradnji se odpirajo možnosti take rabe. Morda ni več daleč čas, ko bo tudi nabijanje ilovnatih sten, gradnja z na soncu sušenimi glinenimi zidaki (adobe), gradnja z ilovnatimi ometi na lesenih podlagah³⁷ in podobno ponovno nekaj povsem vsakdanjega.

Obnova stavbne dediščine

Končni namen promocije in popularizacije dediščine ni zgolj objavljane monografskih in topografskih študij, člankov, pripravljanje razstav, predavanja in javni nastopi, ampak predvsem fizična zaščita spomeniško zavarovanih objektov. Na Slovenskem imamo čez 33.000 enot dediščine in od tega približno četrtno vrednostno različnih kulturnih spomenikov.

V zadnjih dvajsetih letih se je namreč v spomeniškem varstvu uveljavilo načelo še nadaljnega razporejanja spomenikov po načelu »pomembnejši od pomembnih«.³⁸ Ni namreč dovolj, da je nek objekt kulturni spomenik, birokratska praksa namreč veleva, da ga je treba uvrstiti še na vrednosti rang, in sicer med spomenike državnega in lokalnega pomena. Ljudje so se tega rangiranja že navadili, saj vedo, da pomeni tudi prednost v pridobivanju finančne pomoči za obnovo.³⁹ Zato mora biti danes lastnik (investitor) dobro poučen o upravnih postopkih, mora imeti dovolj lastnih sredstev in predvsem želje, da se na takšne razpise sploh prijavi. Uživati pa mora karseda veliko strokovno podporo in osebno naklonjenost državnih uslužbencev, ki delujejo na zavodih za varstvo kulturne dediščine, varstvo narave, pristojnih območnih enotah kmetijsko pospeševalnih služb, naklonjenost matične občine in tudi podporo zaposlenih strokovnjakov z različnih razvojnih agencij (regionalnih in območnih), ki praviloma redno spremljajo najrazličnejše javne razpise in pomagajo ljudem pri prijavah nanje.

V Sloveniji je kar nekaj imetnikov kulturne dediščine, ki zmorejo brez težav obnovo sami financirati. Toda med njimi je bistveno manj takih, ki so to dejansko pripravljeni storiti in povsem upoštevati načrtano doktrino varstva.⁴⁰ Vse več je primerov, ko imetniki stavbne dediščine najemajo narcisoidne projektante, ki ubogljivo⁴¹ načrtujejo drzne posege v substanco dediščine. Taki posegi so grob odklon od spomeniškovarstvene doktrine in etike, saj t. i. »razvojna prenova« nikakor ne more upravičiti varstvenih pričakovanj.

V varstvenih prizadevanjih je namreč treba upoštevati eno temeljno načelo, ki ga je zapisal Božidar Jezernik: »Ali dediščino imamo, ali je pa nimamo!«⁴² In prav »razvojna prenova« je pot, ki »zagotavlja« odgovor na drugi del zastavljene trditve. Po takem »prenovitvenem« posegu se poraja vprašanje, ali je spomenik še spomenik ali le kreativni zmazek ambicioznega

38 Razvrščanje na spomenike državnega in lokalnega pomena odseva nekdanjo spomeniškovarstveno klasifikacijo na spomenike prve, druge in tretje kategorije, ki smo jo na Slovenskem poznali do leta 1981 in je bila za marsikoga mnogo bolj razumljiva.

39 Denar za obnovo lahko lastniki pridobivajo iz skladov Ministrstva za kulturo, Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, občinskih proračunov in tudi s prijavo na različne mednarodne razpise.

40 Vzoren primer je podjetnik Janez Škrabec, ki je vodenje obnove domačije v Hrovači v celoti prepustil odgovornemu konservatorju in vsestransko kulturno ozavešenemu projektantu (Božidar Rot). Janez Škrabec je povsem zaupal nosilcem prenove domačije in se v njihovo delo ni nikoli vmešaval.

41 Kdor ni neposredno vpleten v spomeniškovarstveno dejavnost, lahko že iz časnikov izve, da obnove dediščine pogosto sprožajo nesprejemljive posege ne dediščini in še zlasti na spomenikih. Svež primer je ravnanje poslovnega Jožeta Anderliča, ki načrtuje podrtje Kolizeja v Ljubljani (zanj ima Janez Bogataj izvrsten predlog obnove: v nekdanji avstrijski konjušnici naj se ponovno uredi konjušnica z lipicanci in Ljubljana bo pridobila izjemno atraktivno vsebino in ohranila kulturni spomenik. Žal so modri svétniki Mestne občine Ljubljana v mesecu oktobru 2008 Kolizeju odvzeli status kulturnega spomenika).

42 Božidar Jezernik: *O kulturni dediščini. Eko-muzej hmelnjarstva in pivo-varstva Slovenije v Žalcu* (elaborat v tipkopisu, pripravljen za objavo v elektronski obliki na spletnih straneh Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL).

34 Andrej Pajer, *Predlog novih stanovanjskih hiš v vaškem prostoru celjskih arhitekturnih krajin* (Ljubljana: Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 1994).

35 Vito Hazler, *Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem* (Celje: Doktorska disertacija na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 1997).

36 Prevzeto po Cirilu Ribičiču, ki je ocenjeval nekatere napredne, a prezgodnje poteze ljudi iz obdobja socializma.

37 Trenutno delujeta na Slovenskem dve zasebni podjetji (Dobrova, Pertoča), ki izdelujeta ilovnate omete. Obrtnik iz Prekmurja ilovnate omete izdeluje strojno. Leta 2006 je izdelal ilovnate omete v notranjih prostorih hiše iz leta 1795 in lastniku jamčil tridesetletno garancijo.

projektanta in ošabnega investitorja.

Takim ravnanjem bi pristojno Ministrstvo za kulturo moralo čim prej narediti konec in uveljaviti prakso podeljevanja licenc ne le konservatorjem, temveč vsem tistim, ki so kakorkoli vpleteni v varstvo stavbne dediščine.⁴³ T. i. »razvojna prenova« je danes največja razjeda spomeniškovarstvenih prizadevanj na Slovenskem.⁴⁴ Drugače si namreč ni mogoče pojasniti postavitve kovinsko-steklene prodajne trgovine znotraj obzidja Kartuzije Pleterje (je popolni tujek v tem stoletnem samostanskem ambientu) in podobnih kovinskih dodatkov na Gradu Otočec (dvigalo) in v nekdanjem samostanu dominikank (dvigalo, stopnice, hodnik v nadstropju) v Studenicah pri Poljanah. Posegi sledijo kreativnim načelom »dopustnih nasprotij med starim in novim«, kar je morda na papirju še združljivo, v praksi pa pomeni nesprejemljivo poseganje v substanco spomenikov in uničevanje njihovih najbolj žlahtnih sestavin. Tudi Ljubljanski grad je poučen dosežek takšnih ravnanj.

Toda kljub omenjenim vse bolj spornim posegom na stavbni dediščini ima spomeniško varstvo v Sloveniji vrsto drugih prvovrstnih obnovitvenih dosežkov, ki po kakovosti velikokrat daleč presegajo evropsko povprečje. Obnova Kobilarne Lipica, ljubljanske stolnice, gradu Snežnik, Pocarjeve domačije v Radovni, arheološkega najdišča Ajdna in številnih drugih so vzorčni primeri kakovostnih obnov. Vodstvo dejavnosti bi moralo te dosežke bolj popularizirati in interpretirati, redno utrjevati konservatorsko doktrino, skrbeti za nadzor nad opravljenimi deli in se manj obremenjevati z ambicioznimi sekretarji, da mora biti v mandatu vsakega ministra sprejet nov zakon o kulturni dediščini.

Literatura

- BIBIČ, Andrej: *Program upravljanja območij Natura 2000. 2007–2013. Operativni program*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor, 2007.
- BOGATAJ, Janez: *Sto srečanj z dediščino*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.
- BURKELJCA, Maja (ur.): *Strokovne podlage na področju usmerjanja poselitve*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje, prostor in energijo in Urad RS za prostorsko planiranje, 2003.
- CEVC, Tone: *Slovenski kozolec*. Žirovnica: Agens, 1993.
- FERLEŽ, Jerneja: *Mariborska dvorišča. Etnološki oris*. Maribor: Mladinski kulturni center, 2001.
- FISTER, Peter: *Glosar arhitekturne tipologije*. Ljubljana: Zavod za prostorsko planiranje, 1993.

⁴³ Seveda se ob tem takoj zastavlja vprašanje, kako in kdo bo izmeril usposobljenost kandidatov za prejem licenc in kakšna bodo merila ocenjevanja. Vzporedno s tem ukrepom bi bilo treba sprejeti še strategijo varstva in prenavljanja stavbne dediščine na Slovenskem, ki bi dejansko ovrednotila in določila bolj pregledno lestvico spomenikov, od tistih, ki so dejansko »nedotakljivi«, do tistih, kjer so določene preureditve vendarle mogoče.

⁴⁴ Konservatorji morajo biti v svojih in strokovnih in etičnih ravnanjih KONSERVATIVNI. To je obligatorno načelo, ki šele zagotavlja pravico do dela v spomeniškem varstvu in pravico do fizičnih posegov na dediščini. Kdor tega načela ne sprejema in upošteva, nima nikakršnih možnosti, da bo zgodovina konservatorstva njegova kreativna ravnanja priznavala za uspešne dosežke obnove dediščine.

FISTER, Peter: *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*. Ljubljana: Zavod za prostorsko planiranje, 1993.

HAZLER, Vito: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Rokus, 1999.

HAZLER, Vito: *Kozolci na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Kmečki glas, 2004.

HAZLER, Vito: *Okrepiti ali razgraditi dediščino? Dediščina rokodelskih veščin in obnova stavbne dediščine*. Donja Stubica: Muzeji Hrvaškega Zagorja, 2008, 61–71.

HLAD, Branka in Peter Skoberne (ur.): *Pregled stanja biotske raznovrstnosti in krajinske pestrosti v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor in Agencija Republike Slovenije za okolje, 2001.

JEZERNIK, Božidar: *Varovanje dediščine – muzeji, muzeji na prostem in ekomuzeji*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2006 (idejna zasnova projekta, tipkopis).

JUVANEC, Borut: *Kozolec*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, 2007.

KOMZAK, Wolfgang: *Bauern im Burgenland. Gestern, Heute, Morgen. Železno?*: Kulturabteilung der Burgenländischen Landesregierung (katalog razstave brez navedbe kraja in letnice izida).

KOŽELJ, Zvezdana: *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine*. Ljubljana: Magistrsko delo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2007.

MATUSZKOVÁ, Jitka in Věra Kovářů: *Vinohradnické stavby na Moravě*. Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2004.

MIKUŽ, Stane: *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, 1978.

MUŠIČ, Marjan: *Arhitektura slovenskega kozolca*. Ljubljana: Založba Obzorja, 1970.

PESKAR, Robert: *Gotska arhitektura na Goriškem*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 1999.

PIRKOVIČ, Jelka: *Celostno ohranjanje naselbinske dediščine*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2005 (Vestnik / Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije; št. 18).

ROUND, Steve: *The English year: A month – by – guide to nation's customs and festivals, foma May to Mischief night*. London: Penguin books, 2006.

ŠESTAN, Ivan: *Vino i tradicija*. Katalog razstave. Zagreb: Etnografski muzej u Zagrebu, 1998.

VIDIC, Jana idr.: *Sistem varstva narave v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor, 2006.

Viri

- Odlok o strategiji prostorskega razvoja Slovenije*. Ur. l. RS, št. 76/2004.
- Smernice in priporočila za izvajanje pristopa Leader v Republiki Sloveniji v programskem obdobju 2007–2013*. Ljubljana: Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 2008.
- Zakon o kulturni dediščini*. Ur. l. RS, št. 16/2008.

Conservation of Cultural (Architectural) Heritage: A Gap between Theory and Practice

Conservation activities have been taking place in Slovenia for more than 150 years. For over sixty years they have been directed by normative acts that have been regularly adapted in accordance with international conventions and declarations. Heritage has increasingly been recognized by the public as part of our own identity. Objects that at one time had been primarily an integral part of rituals, everyday life, and festivities, have thus acquired yet another identity value; this value can be seen on the national, regional, and local levels. Increasingly more people, be it individuals or formal and informal associations and societies, have become interested in heritage and cultural tradition. Constantly faced with the pitfalls of protection, restoration, and interpretation of heritage, conservation of architectural heritage has an important role in this process.

An essential basis for quality restoration is provided by adequate research and activities that ensure normative and formal protection of heritage. Another important, and also rather extensive, area is documentary (archival) protection. Continuously registering heritage-related measures it provides suitable conditions for reconstruction, or at least for virtual interpretation, in case of unsupervised interventions or natural disasters.

A fundamental aim of institutionalized protection of (architectural) heritage is physical protection and decision-making that ensures that heritage becomes an integral part of daily life. The discipline thus follows the growing public awareness of, and interest in, heritage that has been taking place for at least three decades, in other countries as well as in Slovenia. By including the public in the process of normative decision making on heritage status (monument, heritage), financing, popularization, and interpretation the discipline has managed to greatly increase general interest in heritage; at the same time, architects have been given additional leeway, and with it more space for manipulation, to exhibit their aesthetical sense and creative zeal. Backed by investors, they generally do not comprehend that each, however elaborate and CONSERVATIVE, restoration intervention on heritage opens up a new leaf in its history. It is due to such radical interventions that follow the principle of »development renovation« that the results may be devastating; in many cases the outcome may even result in complete devaluation of heritage. It is therefore imminent that the authorities (notably the Ministry of Culture of the Republic of Slovenia) draw up a holistic strategy of heritage protection and conservation, grant license to all involved in heritage restoration, and provide regular supervision of the quality of restoration work.

PROGRAMSKI MODEL DELOVANJA ETNOLOGA KONSERVATORJA

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Prispevek predstavlja sklepni del magistrske naloge Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine, ki jo je avtorica zagovarjala leta 2007 na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod mentorstvom izrednega profesorja dr. Vita Hazlerja. V sklepu je v šestih točkah kot stalni, ciklični in vzajemni proces, ki obsega ključna strokovna opravila od temeljnih do aplikativnih, podrobneje razdelan programski model delovanja etnologa konservatorja.

Ključne besede: etnologija, konservatorstvo, etnolog konservator, kulturna dediščina, celostno ohranjanje, modeli delovanja, strokovne naloge, varstvena zakonodaja

Abstract: The article is based on the final part of the author's M.A. thesis titled *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine* (Ethnology and Protection of Natural and Cultural Heritage) defended in 2007 at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the University of Ljubljana Faculty of Arts; the thesis advisor was Professor Vito Hazler. The Conclusion elaborates in six points on the work model for ethnologists conservators. They represent a constant, cyclical, and mutual process that includes key technical, both basic as well as applicative, tasks.

Key Words: ethnology, conservation, ethnologist conservator, cultural heritage, integral conservation, professional tasks, heritage legislation

Uvod

V tezi sem izpostavila, da etnologija kot veda, ki preučuje kulturo in način življenja, tako s teoretičnega, posredno pa tudi s praktičnega vidika še ni dovolj jasno in ustrezno umeščena v varstveno dejavnost. K omenjenemu stališču so me še posebno usmerile spremenjene družbene razmere z novo ustavno vlogo lastnine, razvoj etnologije, nove naloge varstvene dejavnosti s poudarkom na celostnem ohranjanju in novi pomeni kulturne dediščine.

Navedene novosti oziroma spremembe zahtevajo kritično analizo in umestitev vloge etnologije v varstveni dejavnosti in še posebno pri celostnem ohranjanju kulturne dediščine, nadgradnjo pri načrtovanju trajnostnega razvoja z obravnavo vseh vidikov kulturnega življenja, kulturnih pojavov ter prostorskega planiranja.

V nalogi podrobneje predstavljam ne dovolj ustrezno izkoriščeno vlogo etnologov konservatorjev glede na sodobne metodološke etnološke in varstvene usmeritve in domačo ter tujo varstveno zakonodajo. Razložim tudi potrebo po opredelitvi njihovih dodatnih strokovnih zadolžitev in vsebinske strategije v prihodnosti.

Ugotavljam, da odsotnost kompleksnih etnoloških raziskav in sintez na podlagi celovitega vrednotenja ter njihovega tvornega vključevanja na vse ravni varstvenih postopkov v prostorsko in razvojno načrtovanje posledično vodi v ogroženost regionalnih in lokalnih identitet, ki so predmet varstvenih prizadevanj. To dejstvo bi morali prepoznati kot svojo priložnost in z ustreznimi odgovori *kje, zakaj* (argumentirano) in *kako* naj varujemo posamezno kulturno prvino (*kaj*) izkoristiti povečan interes za kulturno identiteto s strani ljudi.

Namen naloge je bil predstaviti bistvo dela etnologov konservatorjev, ki je v prepoznavanju, vrednotenju in skozi različne postopke ter naloge v ohranjanju raznolikosti izbranih kulturnih pojavov v vsej njihovi širini – vključno z naravnimi

vrednotami kot kulturnimi prvinami – in ne samo grajenega okolja.

Vsebinsko je jedro naloge po Uvodu razdeljeno na štiri sklope: Etnološka veda po drugi svetovni vojni, Razvoj varstvenega koncepta v svetu in pri nas, Vloga etnologa konservatorja v varstveni dejavnosti, Etnolog konservator in kompleksne interdisciplinarne naloge. Vsak sklop je razvojno prikazan za obdobje po drugi svetovni vojni, le prvi že od nastanka vede. Sledijo aktualne predstavitev s problematiko in z mogočimi prihodnjimi rešitvami, tako strokovno kot organizacijsko. Prvi dve poglavji sta umeščeni tudi v strokovni mednarodni okvir.

V Sklepu sem se po povzetku predhodnih poglavij osredotočila na oblikovanje in interpretacijo programskega modela delovanja etnologa konservatorja kot nepretrganega, cikličnega in vzajemnega delovnega procesa. Model pomeni optimizacijo strokovnih postopkov za izvedbo uspešnega trajnostnega ohranjanja kulturne in naravne dediščine ter kulturnih pojavov. Zaradi lažjega in enoznačnega razumevanja naloge je na koncu dodan izbor varstvenih izrazov za področje nepremične kulturne dediščine. Pričujoči prispevek zaradi omejenega obsega¹ vsebuje le omenjeni programski model delovanja etnologa konservatorja.

Programski model delovanja etnologa konservatorja

Programski model delovanja etnologa konservatorja kot stalni, ciklični proces obsega pretežno že izvajana ključna temeljna in aplikativna strokovna opravila. Zaradi optimizacije obstoječih in pritegnitve (delno) novih vsebin in povezav so naloge pisane v pogojniku:

¹ Temu ustrezno je okleščen tudi seznam virov in literature, med katerimi so navedeni tudi tehtnejši prispevki, ki obravnavajo posamezna poglavja iz magistrske naloge.

* Zvezda Delak Koželj, magistrica etnološkega konservatorstva, konservatorska svetnica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. 1001 Ljubljana, P.O.B. 103, E-naslov: zvezdana.kozelj@zvksd.si

1. Izvedba *kompleksnih raziskovalnih nalog* kulturnega in naravnega okolja (tipa »rajonizacije«), ki so etnologom v preteklosti posredovale nepričakovane in premalo upoštevane rezultate, kot na primer pri njihovi nadgradnji za različne potrebe drugih dejavnosti.
2. Na podlagi izsledkov opravljenih raziskav izvedba *enotnega vrednotenja vseh kulturnih pojavov*.
3. *Aplikacija rezultatov* v vse nadaljnje strokovne postopke.
4. Sodelovanje pri *celostnem ohranjanju dediščine*.
5. *Neprekinjeno sodelovanje ljudi* pri vseh strokovnih postopkih (lastniki, upravljavci, načrtovalci, upravne službe, nevladne organizacije, ...).
6. *Popularizacija in izobraževanje* o sami varstveni dejavnosti in dediščini tako za strokovno kot laično javnost.

I. Kompleksne raziskovalne naloge

»rajonizacijskega« tipa² še posebno zaradi primerljivosti in dela na podlagi genetično-strukturalne metode omogočajo preučitev razmerja, vloge posamezne kulturne prvine (snovne, nesnovne) in celotne kulturne strukture izbranega območja (praviloma občine).

Poudarjam mnogostransko vzročno-posledično razlago nastanka, obstoja in spreminjanja vseh kulturnih pojavov na podlagi prostorske, časovne in družbene določenosti. Ne glede na dosedanje topografsko prakso bi se moralo raziskovalno delo bolj spuščati v podrobnosti in v kar največji meri izrabljati možnosti interpretacije, ne samo pri odnosu do tradicije in novosti, temveč pri vseh družbeno odmevnih kulturnih pojavih.

Na podlagi kompleksne raziskave bi bila pridobljena evidenca vseh kulturnih prvin – od nepremičnih, premičnih, nesnovnih do aktualnih in vseh drugih kulturnih pojavov na obravnavanem območju – podlaga za njihovo nadaljnje vrednotenje.

II. Enotno vrednotenje vseh kulturnih pojavov:

Teža raziskave je usmerjena v analizo pomenov in opredelitve vrednosti (tako pozitivnih kot negativnih) za tamkajšnje prebivalce in različne stroke. Na podlagi že omenjenega univerzalnega sistema vrednotenja,³ ki se ga lahko smiselno dopolnjuje, obravnavamo vse kulturne prvine.⁴

Kulturne vrednosti, ki so povezane z dediščino in odnosom današnjih opazovalcev do njih, imajo praviloma subjektivni značaj (to pomeni, da so odvisne od interpretacij, ki odsevajo naš čas). Ocene bodo na primer določile stopnjo splošnega interesa za stavbo s pripadajočo okolico, interpretacijo njenih dejanskih kulturnih značilnosti (snovnih in vsebinskih) ter razvoj vzdrževalnih ukrepov. Cilj razvrščanja v kategorije

(kulturne, družbenoekonomske, ipd.) je le pomoč pri prepoznavanju različnih tipov vrednosti in razumevanju njihovega odnosa do dediščine z vsemi povezavami.

Vse kulturne pojave vrednotimo interdisciplinarno, etnologi naj prispevajo svoj delež pri vseh vrednostih, ne samo pri *identitetnih, funkcionalnih, izobraževalnih in družbenih*, ki bi jih jim na prvi pogled prisojali. Tako naj na primer pri *ekonomskih* tolmačijo dodatne pomene ugotovljenih snovnih in nesnovnih vsebin za najugodnejšo izrabo kulturne prvine.

V tabeli (str. 20) so predstavljeni poglobljeni poudarki s primerjavo meril avtorjev, ki so se pri nas bolj poglobljeno ukvarjali z vrednotenjem nepremične dediščine.

Cilj vrednotenja na obravnavanem območju sta prepoznavanje in kritična interpretacija ugotovljenih negativnih ter pozitivnih pomenov z argumentacijo vrednosti (*kaj, zakaj, kje* in posledično *kako* varujemo) s strani obravnavanega družbenega okolja, posameznikov in strok.

Ob primerjavi z drugimi ovrednotenimi kulturnimi prvina- mi v regiji oziroma državi sledi vzpostavitev hierarhije vrednosti posamezne prvine glede na vse druge, kar omogoča najustreznejšo prezentacijsko strukturo z opredelitvijo varstvenih režimov⁵ in najobjektivnejšo sliko pojavnosti vseh kulturnih pojavov na obravnavanem območju.

Navedeni rezultati pogojujejo izvedbo nadaljnjih varstvenih postopkov, kot so vpis v Register nepremične kulturne dediščine in razglasitev za spomenik lokalnega ali državnega pomena. Že pri omenjenih strokovnih postopkih so zaželeni odprtost in javnost delovanja strokovne službe, zlasti pa preverjanje strokovnih odločitev na ravni komisij.

III. Aplikacija rezultatov v vse strokovne postopke:⁶

- Vpis enote dediščine v Register nepremične kulturne dediščine z nedvoumno argumentacijo *kaj, zakaj, kako* in *kje* varujemo obravnavano enoto dediščine.
- *Razglasitev* višje hierarhično ovrednotene enote dediščine za kulturni spomenik glede na prostorsko odmevnost (državni, lokalni pomen).
- *Konservatorski načrt*⁸ podrobneje opredeli uresničevanje kulturnovarstvenih pogojev, preveri pomen stavbe ali območja za stroko, lastnike, uporabnike, ipd. Razkriti mora zakonitosti kontinuitete razvoja v razmerju človek – način življenja – stavba ali območje. Obsega podrobnejše

5 Kot npr. varovanje *in situ*, prenos, dokumentarno varstvo.

6 Med bistvenimi pogoji za uspešno strokovno delo je nedvoumna razmejitev pristojnosti med vsemi institucijami, ki so kakorkoli povezane z varstvom. Prav tako bi morali vsi odločujoči prepoznati načela »skupnega varstva«, ki temelji na naslednjem: »Kulturna in naravna dediščina oblikujeta človekovo okolje; za njuno skupno varstvo morajo biti izpeljane kombinirane aktivnosti v kontekstu mednarodnega ekološkega pristopa k prostorskemu upravljanju. Bistvena je koordinacija politik dediščinskega ohranjanja in prostorskega planiranja.« Council of Europe, *European cultural heritage (Volume I) – Intergovernmental co-operation: collected texts* (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2002), 45.

7 Predstaviti nedvoumne argumente na podlagi vrednotenja, če se le da na način, kaj se lahko naredi in ne česa se ne sme narediti.

8 Namesto dosedanjega konservatorskega programa ga uvaja novi varstveni zakon.

2 Več o splošni shemi rajonizacije, ki naj bi omogočila pregled temeljnih sestavin načina življenja, obenem pa zahtevala strnitev podatkov, medsebojno primerljivost posamičnih del in končno sintezo, glej Mihaela Hudelja, Uvodna pojasnila k bibliografiji. V: Janez Bogataj (ur.), *Poročilo* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992; ETSEO: 20. stoletje), 24.

3 Širše predstavljeno v poglavju *Vloga etnologa konservatorja v varstveni dejavnosti*.

4 Novi varstveni zakon vzpostavlja enotni register za nepremično, premično in živo dediščino, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo.

<i>I. Kulturne vrednosti</i>	<i>Hazler⁹</i>	<i>Pirkovič¹⁰</i>	<i>Koželj¹¹</i>
<i>Identitetne: temelječe na prepoznavanju pomena čustvenih vezi do pojava.</i>			
<i>Relativne umetniške ali tehnične vrednosti: temelječe na raziskavah pomena oblikovanja in tehničnih, strukturnih, funkcionalnih zasnov ter izvedbe v različnih časovnih obdobjih.</i>	<i>likovno-estetsko</i>		
<i>Vrednost redkosti: temelječe na statistiki razmerja enote do preostalih enakega tipa, stila, ustvarjalca, obdobja, območja ali medsebojne kombinacije.</i>	<i>gradbeno-razvojno, zgodovinsko-časovno, geografsko ali prostorsko</i>	<i>tipološko, avtorsko-razvojno</i>	<i>avtorsko, tipološko, razvojno</i>
<i>II. Sodobne družbenoekonomske vrednosti</i>			
<i>Ekonomске vrednosti: pojavnost kulturne prvine kot ekonomske kategorije.</i>			
<i>Funkcionalne vrednosti: ustreznosti rabe (prvotne, nepretrgane, nove).</i>			
<i>Izobraževalne vrednosti: zmožnost vključitve v turistične in izobraževalne vsebine.</i>			
<i>Družbene vrednosti: Pojavnost v tradicionalnih in sodobnih aktivnostih v skupnosti ter pri vzpostavitvi družbene in kulturne identitete. Družbene in profesionalne determiniranosti ustvarjalcev, lastnikov, uporabnikov ter namembnosti in vsebin pojava.¹²</i>	<i>etnološko-socialno</i>		<i>kulturno-civilizacijsko</i>
<i>Politične vrednosti: povezanost s specifičnimi dogodki v preteklosti obravnavane regije ali države.</i>		<i>Zgodovinsko-pričevalno</i>	<i>Zgodovinsko-pričevalno</i>

ovrednotenje dediščinskih lastnosti in analizo, kako so posamezne vrednosti in njihovi nosilci ranljivi oziroma občutljivi za predvidene spremembe (nameranih del, sprememb rabe, ipd.). Oprerediti mora tudi ravnanje in konkretne ukrepe za izvedbo del ter nadaljnjo rabo.

- Izdelava *Strokovnih zasnov varstva in kulturnih pojavov*¹³ na ravni občine. Predlagam njihovo pripravo na dveh ravneh: na splošni ravni s *SWOT*¹⁴ analizo dediščine; na ravni posamične enote dediščine oziroma kulturnega pojava s predstavitev drugih kulturnih pojavov.
- Splošni del *Strokovnih zasnov varstva* (ugotovitve SWOT analize dopolnjene z bolj splošnimi podatki – *kaj, zakaj in kje* varujemo) bi morali za potrebe *prostorskega načrtovanja* uporabiti za strateško raven. Konkretnije usmerjevalne podatke (s poudarkom predvsem *kako*) pa bi morali nameniti za izvedbeno raven. Predlagam pripravo »pogo-

jev« in »soglasij« le za razglašene kulturne spomenike, saj naj bi usmeritve za posege vsebovali že *prostorski izvedbeni pogoji*.¹⁵

- Za potrebe *regionalnega razvoja* bi morali *Strokovne zasnove varstva* uskladiti s preostalo kulturno dejavnostjo institucij, nevladnih organizacij in posameznikov. Povezovanje na področju kulture na regionalni in lokalni ravni bi moralo obsegati strokovne usmeritve za vključevanje kulturnih prvin, izhajajoč iz potreb in želja ljudi in ob stalnem sodelovanju drugih resorjev ter raziskav.¹⁶ Strokovno delo bi moralo potekati neprekinjeno s stalnim nadgrajevanjem obstoječih gradiv z novimi raziskavami etnologov, ki bi jih morali spodbujati in usklajevati oddelki za kulturo (na občinski ravni) in regionalne razvojne agencije (na regionalni ravni).
- Za *varovana območja* tako s strani ohranjanja narave kakor varstva kulturne dediščine bi moral potek vključevanja celotne kulturne dejavnosti v postopke varovanja in razvoja potekati enako kot pri postopkih regionalnega razvoja. Opozarjam na potrebo po prvenstveni kompleksni raziskavi in posledično izvedbi vseh drugih strokovnih postopkov, potrebnih za zavarovanje območja. Vztrajam

9 Vito Hazler, *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega ksnervatorstva na Slovenskem* (Ljubljana: Rokus, 1999) 162–182.

10 Jelka Pirkovič, Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji. *Vestnik* 11 (1993), 117–125.

11 Zvezdana Koželj, Vrednotenje Tavčarjevega dvorca. *Varstvo spomenikov* 33 (1991), 105–110.

12 Dodatno pojasnilo dodala avtorica prispevka.

13 Na podlagi kompleksne raziskave, vrednotenja in interpretacij. Novi varstveni zakon je *Strokovne zasnove* ... tudi vsebinsko preimenoval v *Prikaz vrednotenja dediščine v prostoru*.

14 Prednosti, slabosti, priložnosti in nevarnosti.

15 Vzpostavlja jih novi prostorski zakon.

16 Možne razvojne potenciale bi morali načrtovalcem predstaviti v obliki kontinuitetnih, identitetnih ali inovativnih variant. Janez Bogataj, *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem* (Ljubljana: Prešernova družba, 1992), 44–45.

na nedvoumni opredelitvi *kaj, zakaj, kje* in *kako* varujemo kulturne prvine in ne samo naravne vrednote, kakor tudi na prikazu odnosa ljudi do tamkajšnje narave kot kulturnega pojava nasploh.

- Za potrebe *konservatorskega načrta za prenovo*¹⁷ bi morali etnologi nadgraditi predvsem kompleksne raziskave in izdelane *Strokovne zasnove varstva* vsaj z raziskavami odnosa prebivalcev do naselja in stavb, razvoja konkretnih oblik življenja v stavbah in okoljih ter skupaj s prebivalci in z drugimi institucijami poiskati možnosti za najugodnejšo izvedbo prenove.
- Za *načrt upravljanja* bi morali posredovati pregled kulturnih pojavov iz *Strokovnih zasnov varstva*. Varstveni podatki bi se uskladili z interesi sodelujočih dejavnosti na območju, vizijo varstva in razvoja, s strateškimi in izvedbenimi načrti upravljanja, z načrtom dejavnosti in načrtom njegovega spremljanja. Za »spomeniška« območja, ki se prekrivajo z naravovarstvenimi, bi morali pripraviti načrt upravljanja ob sodelovanju obeh strokovnih služb. Etnolog bi moral sodelovati pri vseh fazah njegove priprave, izvedbe in spremljanja.

IV. Zaradi (obveznega, še ne izvajanega) celostnega ohranjanja dediščine,

bi morali etnologi v prihodnje sodelovati pri vseh njegovih fazah in postopkih, tako v *operativnem smislu* z vsemi dejavniki celostnega ohranjanja kot v *strokovnem smislu* z vsakokratnim modelom neposredne zaščite objekta/območja.

Celostno ohranjanje obravnavamo kot smiselno porazdelitev nalog ohranjanja dediščine na različne državne organe in lokalne skupnosti (ne samo na varstveno stroko) ter na medsebojno sodelovanje. Državljeni – lastniki dediščine in drugi zainteresirani (društva, združenja, nevladne organizacije) so pomemben in enakopraven soudeleženec pri sprejemanju odločitev na vseh ravneh odločanja.

Ker opisane postopke prepoznavam prvenstveno kot interpretacijsko-argumentacijsko-usklajevalne, bi lahko etnolog (ne samo kot konservator v ožjem, strokovnem smislu) glede načrtovanja in izvedbe ustreznih obnovitvenih posegov, ki vodijo k izboljšanju življenja, med vsemi sodelujočimi dejavniki sodeloval predvsem kot komunikolog oziroma mediator. Po drugi strani pa bi bil glede vseh ukrepov, ki vodijo k zavarovanju, ohranjanju in skupnemu uživanju dediščine, za vse prizadete in preostalo družbo popularizator oziroma interpretator. Nenazadnje naj bi pri trženju dediščine in mreženju dediščinskih potencialov (na primer pri dediščinskih grozdih) deloval tudi kot menager.

V. Neprekinjena prisotnost lastnikov in javnosti¹⁸ pri vseh varstvenih postopkih:

Nedvoumna argumentacija in interpretacija varstvenih gradiv je zaradi njihove odločujoče vloge v vseh varstvenih postopkih pomembna tako za lastnike same kot tudi za politike, lastnike in nevladne organizacije. Etnologi konservatorji moramo pri načrtovanju in izvedbi vseh strokovnih postopkov kakor tudi pri spremljanju stanja kulturnih pojavov sodelovati še posebno z lastniki, s stanovalci in z upravljavci, po potrebi pa še z načrtovalci, upravnimi službami in nevladnimi organizacijami, ki so sodelavci varstvene dejavnosti in korektorji kulturne politike.

Le pravočasna vključitev lastnikov in uporabnikov lahko razreši marsikatero poznejšo konfliktno situacijo; le tako bodo razumeli in sprejeli kulturno prvino kot vrednost in skupaj z varstveno službo oblikovali vizijo ohranitve. Ni pomemben samo pravni akt zavarovanja, še pomembnejše je zavedanje o vrednosti kulturnega pojava, saj dediščino v prvi vrsti ohranjamo prav za lastnike, stanovalce, lokalno skupnost, šele posredno za občudovalce, turiste, ipd.

Odprtost do lastniških in lokalnih pobud tako pri posameznih obnovitvenih posegih kot na primer pri oblikovanju grozdov za trženje dediščine, bi morali obravnavati kot temeljni strokovni izziv. Stremeti bi morali za tem, da bi bilo naše delo posledica pobud in želja lastnikov in lokalnega prebivalstva, ne pa nasprotno, kot se dogaja v večini primerov.

VI. Popularizacija in izobraževanje naj bi s pomočjo najrazličnejših medijev potekala na naslednjih vsebinah:

- same varstvene dejavnosti (poslanstva, varstvenih postopkov, ipd.);
- kulturne raznolikosti in najrazličnejših pomenov dediščine (starih,¹⁹ novih²⁰);
- konkretnih primerov (predvsem dobrih rešitev) doma in po svetu;
- posredovanja podatkov o ogroženih enotah dediščine in njeni morebitni prodaji, tako za
- strokovno kot laično javnost.

Popularizacija je izjemnega pomena, še posebno v času in sistemu, ki ne omogoča dovolj instrumentov (npr. finančnih, fiskalnih), da bi bila dediščina lastnikom poleg kulturne tudi ekonomska kakovost in vrednost. Šele izdatno zavedanje o vrednostih dediščine na podlagi ustreznega načrtovanja lastnika z vsemi sodelujočimi institucijami omogoča njeno popolno in resnično varovanje.

¹⁸ Nujnost, pogojena s postmoderno kritiko načina vsiljevanja resničnosti domačinom s strani etnologov, ki se razlikuje od tiste, ki jo prepoznavajo sami. Drugače povedano: pogosto so interpretacije raziskav in pomenov ljudem neustrezno in nedvoumno predstavljene, saj bi morali biti ti s temi vsebinami vsekakor seznanjeni. Omenjena odsotnost praviloma vodi do pogostih nerazumevanj in konfliktov med konservatorji in lastniki varovanih stavb. V omenjene postopke usmerjajo tudi strokovna etika in mednarodni varstveni dokumenti.

¹⁹ Kulturni, ekonomski, družbeni, prostorski.

²⁰ Politični, družbeno-prostorskopovezovalni, razvojni v najširšem smislu.

¹⁷ Procesi *prenove naselij* predstavljajo sklop različnih ukrepov z gospodarskega, družbenega in s kulturnega področja, s pomočjo katerih se ob ustreznem prostorskem načrtovanju zagotovita ohranitev in oživljanje dediščine.

Če povzamem, *programski model delovanja etnologa konservatorja* ni nikakršna novost, temveč le drugače poudarja, povezuje ali na novo osvetljuje strokovne naloge, vse z namenom vzpostavitve aktualnejših, optimalnejših in kakovostnejših strokovnih postopkov etnologov konservatorjev.

Če sklenem predstavljeno, bi morale kompleksne raziskave, vrednotenje, vključevanje dobljenih rezultatov v vse varstvene postopke in popularizacija ob stalnem sodelovanju ljudi potekati neprekinjeno, vzajemno in ciklično. To pomeni, da bi lahko prišli po prvem »krogu« navedenih strokovnih postopkov ob izdatni popularizaciji in izobraževanju, ki bi omogočila spremenjeno zavedanje o kulturnih prvinah, do novih raziskovalnih rezultatov in pomenov, ki bi jih (lahko) že drugače ovrednotili. Iz povedanega sledi, da bi morali znova revidirati strokovne postopke in izobraževalne vsebine, kar bi pomenilo ponovno izoblikovanje nove, višje kakovosti.

Trajno, vzajemno in ciklično strokovno delovanje etnologov konservatorjev bi omogočilo kar najbolj objektivno umestitev kulturnih pojavov in kulture nasploh v celostno ohranjanje dediščine in kulturnih pojavov s ciljem ohranitve njihove raznolikosti.

Viri in literatura

BOGATAJ, Janez: *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus, 1992, 44–45.

BERCE BRATKO, Branka: *Etnološki vidik v urbanističnem in prostorskem planiranju*. Ljubljana: 1985 [Magistrska naloga na Oddelku za etnologijo FF].

CEVC Tone, Peter Fister, Ivan Sedej in Fanči Šarf: Stavbarstvo in stanovanjska oprema. V: Slavko Kremenšek in Vilko Novak (ur.), *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1976 (Vprašalnice; V), 25–110.

CLARK Kate: From regulation to participation: cultural heritage, sustainable development and citizenship. *Forward Planning: The Function of Cultural Heritage in a changing Europe*. Council of Europe, <http://www.coe.int/>, 17. 2. 2006.

COUNCIL OF EUROPE: *European cultural heritage (Volume I) – International co-operation: collected texts*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2002.

COUNCIL OF EUROPE: *Draft Framework Convention of the Council of Europe on the value of cultural heritage for society and its Explanatory Report*. Faro: 2005, <http://www.wcd.coe.int/>, 25. 10. 2005.

FEILDEN, Bernard M. in Jukka Jokilehto: *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*. Rome: ICCROM, 1993.

HAZLER, Vito: Predlog standardov za delo etnologov v spomeniškem varstvu. *Etnolog* 8, 1998, 77–104.

HAZLER, Vito: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus, 1999.

HUDELIJA, Mihaela: Uvodna pojasnila k bibliografiji. V: Janez Bogataj (ur.), *Poročilo (ETSEO – 20. stoletje)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992, 8–24.

JOKILEHTO, Jukka: *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Elsevier, 2005.

KEARNEY, Michael: *Changing Fields of Anthropology: From Local to Global*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2004.

KOŽELJ, Zvezdana: Uvod v etnološko konservatorstvo. V: Tatjana Dolžan (ur.), *Etnološko konservatorstvo I*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo FF, 1990, 1–28. [tipkopis]

KOŽELJ, Zvezdana: Vrednotenje kulturnega pomena Tavčarjevega dvorca na Visokem v Poljanski dolini. *Varstvo spomenikov* 33, 1991, 105–110.

KOŽELJ DELAK, Zvezda: Kulturna dediščina in turizem. V: Mateja Faletič in Bisera Djutović (ur.), *Stanje in perspektive razvoja turizma v gozdnem prostoru*. Ljubljana: Državni svet, 2006 (Turistična misel; 18), 112–123.

KOŽELJ DELAK, Zvezda: Ethnology, Cultural heritage and Protected Areas, *Etnography of Protected Areas*. V: Peter Simonič (ur.), *Endangered Habitats – Endangered Cultures*. Ljubljana: FF OEIKA, 2006 (Županičeva knjižnica; 16), 19–30.

KOŽELJ DELAK, Zvezda: Sodobne usmeritve etnologije v varstveni dejavnosti. V: Alenka Černelič Krošelj, Željka Jelavič, Tanja Rožnberger Šega in Helena Rožman (ur.), *Mesto in trg na meji, 9. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2006 (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 38), 335–346.

KOŽELJ DELAK, Zvezda: Teorija svetovnega sistema Immanuela Wallersteina in varstvo kulturne dediščine. *Varstvo spomenikov* 41, 2007, 129–139.

KOŽELJ DELAK, Zvezda: Etnologija, varstvo dediščine in regionalni razvoj: možnosti in priložnosti etnologije v regionalnem razvoju. V: Karla Oder in Anja Serec Hodžar (ur.) *Etnologija in regije: Koroška*. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 2007 (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 40), 187–207.

KOŽELJ, Zvezdana: *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine*. Ljubljana, 2007 [Magistrska naloga na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF; tipkopis].

KREMENŠEK, Slavko: Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. V: Angelos Baš, Tone Cevc, Slavko Kremenšek idr. (ur.), *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978, 9–65.

MINISTRSTVO ZA KULTURO, *Zakon o varstvu kulturne dediščine* (predlog 19. 7. 2007). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, 2007.

NOVAK, Vilko: O bistvu etnografije in njeni metodi. *Slovenski etnograf* 9, 1956, 7–16.

PIRKOVIC, Jelka: Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji. *Vestnik* 11, Ljubljana, 1993.

SALZMAN, Philip Carl: *Understanding Culture: An Introduction to Anthropological Theory*. Long Grove: Waveland Press, 2001.

SEDEJ, Ivan: Resnica in mit v teoriji spomeniškega varstva. *Varstvo spomenikov* 15, 1970, 7–14.

SEDEJ, Ivan: Varstvo spomenikov v luči varovanja stavbne dediščine. *Varstvo spomenikov* 20, 1976, 325–336.

SEDEJ, Ivan: Prispevek h konservatorski metodologiji in teoriji. *Vestnik* 4, 1977, 66–107.

SEDEJ, Ivan: Etnološke raziskave in delež etnologije v raziskovanju pogojev za ohranjanje starih mestnih in vaških jeder. *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 18/3, 1978, 58–60.

SEDEJ, Ivan: Družbeni pomen stavbne dediščine in odnos med kulturnim in naravnim okoljem (Teze za razpravo), *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 18/4, 1978, 65–67.

SEDEJ, Ivan: Vloga in položaj etnologa v varstvu kulturnih spomenikov, *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 20/1, 1980, 3–4.

SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid: *Etnologija na Slovenskem: Med čerami narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.

VEČ AVTORJEV: V: Janez Bogataj in Slavko Kremenšek (ur.), Poglavlja iz metodike etnološkega raziskovanja I. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1980, *Knjižnica Glasnika slovenskega etnološkega društva* 4.

VEČ AVTORJEV: Etnologija – arhitektura. *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 20/1,3, 1980.

VEČ AVTORJEV: *Slovenski muzej na prostem, Odnos slovenske etnologije do arhitekturne dediščine in sodobnega stanovanjskega načrtovanja*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 1981.

VEČ AVTORJEV: Aktualni vidiki prenove naselbin na Slovenskem. *Sinteza* 58–60, 1982.

VEČ AVTORJEV: Etnologija in nova varstvena zakonodaja. *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 37/1,2, 1997.

VEČ AVTORJEV: *Navodila za izvedbo programa uvajanja CRPOV in izdelavo razvojnega projekta CRPOV*. Ljubljana: Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 1999.

VEČ AVTORJEV: Ali je v konservatorstvu še vedno prostor za etnologijo? *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 41/3,4, 2001.

WALLERSTEIN, Immanuel: *Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja. Dediščine sociologije, Obljuba družbenih ved*. Ljubljana: Založba /*cf., 1999.

Zakon o prostorskem načrtovanju. Ur. l. RS, št. 33, 2007, 4585–4602.

Zakon o varstvu kulturne dediščine. Ur. l. RS, št. 16, 2008, 1121–1145.

A Work Model for Ethnologists Conservators

M. A. thesis titled *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine* (Ethnology and Protection of Natural and Cultural Heritage) is the result of author's more than twenty-five-years of research work in conservation; throughout this time, she has been monitoring and interpreting domestic and foreign legislation, expert literature, and concrete conservation practices. The primary aim of the thesis was to develop *a work model for ethnologists conservators* that would help them find a more suitable niche not only within the conservation discipline but also in other areas of developmental and spatial planning.

The central part of the dissertation, which follows the introductory chapter with a detailed definition of the principal theses, consists of four sections with the following titles: Ethnological Discipline after the Second World War; Development of the Concept of Conservation abroad and in Slovenia; The Role of Ethnologist Conservator in Conservation; and Ethnologist Conservator and Complex Interdisciplinary Tasks.

The Conclusion elaborates in six points on the *work model for ethnologists conservators*. They represent a constant, cyclical, and mutual *process* that includes key technical, both basic as well as applicative, tasks; most of them have already been implemented. They are as follows:

1. Implementation of *complex research* of cultural and natural environment;
2. Formulation of *uniform evaluation of all cultural phenomena* on the basis of the research findings;
3. *Application of results* in all further expert procedures;
4. Participation in integral conservation;
5. *Continuous participation of the public* in all expert procedures;
6. Popularization of the field of conservation and heritage and instruction for experts and for lay public.

NAČINI POTOVANJA IN ORIENTALISTIČNO POTOPIJSJE V AVSTRO-OGRSKI PROVINCI. PRIMER ANTONA AŠKERCA

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Anton Aškerc je začel potovati po »Orientu« (Istanbul, Egipt, Rusija, Bolgarija, Grčija ...) v zadnjih dveh desetletjih devetnajstega stoletja, v času, ki so ga zgodovinarji označili kot zoro množičnega turizma. Njegova orientalska potovanja so se tesno povezovala z njegovimi siceršnjimi orientalističnimi interesi, predvsem pa so mu dobavljala snov, motive in inspiracijo za pesništvo. Članek obravnava Aškerčeve potovalne prakse in njegovo orientalistično potopisje z zornega kota koncepta *imperialnega stila*. S kombinacijo etnografskega branja in literarnoteoretske metode natančnega branja pokaže, da pri njem prevladujeta habsburški in ruski potovalni stil. Prvi se razodeva zlasti na habitualni, predzavestni ravni, v registru najglobljih identifikacij, drugi pa na ravni zavestnih, ideoloških prepričanj (namreč panslavističnih).

Gljučne besede: etnologija turizma, orientalizem, potopisje, načini potovanja, Anton Aškerc

Abstract: Abstract: The Slovene poet Anton Aškerc started to travel to »the Orient« (Istanbul, Egypt, Russia, Bulgaria, Greece etc.) in the 1880s, in the period considered by historians as the dawning age of mass tourism. His oriental traveling experience, closely linked with his orientalist interests, provided him with inspiration and the material for his poetry. The article looks at Aškerc's traveling practices and his orientalist travel writing from the perspective of the concept of the *imperial* (as distinct from the ethnic) style. Combining ethnographic reading with the literary method of close reading, it shows the prevalence of two imperial styles in Aškerc's travel practices: the Habsburg, which can be discerned in particular at the habitual, pre-conscious level, the level of deepest identifications; and the Russian, which is basically dependent on his conscious and ideological pan-Slavist convictions.

Key Words: anthropology of tourism, orientalism, travel writing, ways of travelling, Anton Aškerc

*Opaja že me naržile,
Opaja sladka črna kava ...
Na mujezina zrem tja gor...
A v sanjah moja glava plava.*
(Aškerc 1946: 204)

Uvod: Etnologija in orientalizem

V zadnjih desetletjih 19. stoletja se je v avstro-ogrskem imperiju, tako kot skoraj povsod po Srednji in Zahodni Evropi, povečevalo zanimanje za Orient, ki je zlasti v registru visoke kulture kmalu postalo modno in se je kazalo v razmahu cele vrste praks oziroma rab »Orienta« in njegovih različnih reprezentacij ter upodobitev.¹ Potovanja na »Orient« so bila nezanemarljiva sestavina te orientomanije, ki pa se še zdaleč ni zvedla le na popotništvo oziroma turistična potovanja po deželah, ki so veljale za »orientalske«.² Bila pa so v marsikaterem pogledu temelj drugih orientalizirajočih praks, saj so udeležence oskrbela z neposredno izkušnjo Orienta, na kateri

so potem lahko utemeljevali svojo avtoriteto; s potovanj so obiskovalci Orienta prinašali predmete (turkerije, *chinoiserie*s, *japonaiseries* ...), s katerimi so okrasili svoje *turške* ali druge *sobe*, jih prodali muzeju, razpravljali o njih na poljudni ali znanstveni ravni, itn. Pesniki, pisatelji, slikarji in glasbeniki so s svojih potovanj prinašali tudi motive, sižeje, ideje, ki so jih uporabili v svoji orientalistični produkciji.

Te »družbene rabe Orienta«³ oziroma prakse, ki so bolj ali manj neposredno povezane z »Orientom«, bomo v pričujočem članku obravnavali v okvirih problematik, ki jih zahtuje koncept orientalizma (oziroma orientalizmov). Ta koncept dosledno uporabljamo na način, kakor je opredeljen v epistemološko prelomnem in nadvse vplivnem delu Edwarda Saida o orientalizmu (1978):⁴ torej kot zahodnjaški *diskurz* o orientalskem Drugem, ki z navidezno nezainteresiranim ter objektivnim opisovanjem Orienta in Orientalcev te pravzaprav šele konstruira kot druge oziroma drugačne. Takšen pomen pojma orientalizem je v družboslovni in humanistični rabi že dalj časa izrazito prevladujoč, starejši pomen izraza orientalizem (vpliv Orienta ali element prisotnosti Orienta v neorientalski kulturi) pa je preživel večinoma le na akademski periferiji (izrazito denimo v Jugovzhodni Evropi), medtem ko je v raz-

1 Raziskava, na kateri temelji pričujoči članek, poteka v okviru raziskovalnega projekta *Orientalisme en Europe centrale et orientale: historiographie et héritages*, ki ga koordinira programska skupina *Monde iranien* pri CNRS v Parizu. Zahvaljujem se nositeljici projekta Živi Vesel za vse pobude in spodbude.

2 Orient je bil v tedanjem obdobju na splošno razumljen dokaj široko: poleg celotne Azije je pojem pogosto vključeval tudi Jugovzhodno Evropo, evropsko Rusijo in severno Afriko, včasih celo določene predele južne Evrope (npr. italijanski ali španski jug). O spreminjajočih se geografskih pojmovanjih Orienta gl. Lewis in Wigen 1997.

3 Koncept 'družbenih rab' (*usages sociaux*) je v etnologijo vpeljal Pierre Bourdieu; gl. npr. Bourdieu 1980.

4 Slovenski prevod: Said 1996. Za nadaljno elaboracijo koncepta gl. tudi Said 1993 in Said 2005. Solidno ovrednotenje Saidovega dela z antropološke perspektive predstavlja Abu El-Haj 2005.

* Dr. Bojan Baskar, redni profesor socialne antropologije in mediteranistike na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: bojan.baskar@ff.uni-lj.si

vitih akademskih okoljih starejši pojem orientalizma še sam prepoznan kot element orientalističnega diskurza.⁵ Said je v svoji analitično-kritični teoretizaciji orientalizma privilegirano pozornost posvečal elitnemu orientalizmu; ali drugače povedano: skoraj v celoti se je omejil na obravnavo orientalizma v visoki umetnosti (predvsem književnosti) in znanosti, torej v orientalistiki (ki se v angleščini in francoščini imenuje kar *Orientalism* oziroma *L'orientalisme*, torej 'orientalizem'). Poleg številnih kritik, da je orientalizem pomembno prisoten ter delujoč tudi na ravni popularne kulture, je dobršen del kritične diskusije, ki jo je Saidovo delo spodbudilo, šel v smeri rafiniranja in diverzifikacije koncepta. Eden od rezultatov tridesetletnega obdelovanja tega koncepta je, da ko danes govorimo o orientalizmu, govorimo o njem v množini. (Očitna je paralela s konceptom nacionalizma, kjer danes govorimo pretežno o nacionalizmih, govorjenje o nacionalizmu v ednini oziroma o nacionalizmu nasploh pa nam zveni nekoliko naivno oziroma zastarelo.) Empirično imamo torej opraviti z orientalizmi; ali drugače povedano: orientalizem ni dovolj monoliten, da bi ga bilo smiselno obravnavati predvsem v ednini. V različnih obdobjih in različnih krajih je diskurz o orientalskem Drugem privzel dokaj različne oblike, opravljal je različne funkcije in stregel različnim interesom, čeprav daleč najpogosteje interesom imperializma in moči. V današnjih obravnavah obstajajo različne periodizacije orientalizma, kjer tisti, ki ga je obravnaval Said, predstavlja le en tip, imenovan na primer imperialistični ali klasični orientalizem (Abu El-Haj 2005; Turner 2002). Medtem ko se je Said omejil na orientalizem, kakršen se je oblikoval v velikih kolonialnih metropolah (predvsem v Britaniji, Franciji in ZDA), so drugi usmerili pozornost na periferne orientalizme, na primer na obmejni (ali mejaški) orientalizem.⁶ Pojem orientalizma se je nato diverzificiral glede na področja njegove artikulacije, na primer v literarni, glasbeni, religiozni orientalizem. Orientalizem so začeli diverzificirano obravnavati z ozirom na njegove nacionalne variante (npr. nemški, italijanski, slovenski ...), hkrati pa so morali – glede na to, da je orientalizem praviloma povezan z imperializmom – začeti upoštevati tudi imperialne variante (npr. britanski, avstro-ogrski, ruski, francoski, ameriški – vse to v pomenu imperija, ne nacionalne države). Ob tem, da je bil osmanski imperij tarča izdatnega orientaliziranja, pa ne bi smeli biti preveč presenečeni, da je

tudi sam proizvedel svojo varianto orientalizma.⁷

Začetki etnološke oziroma antropološke obravnave orientalističnih kulturnih praks in materialnih kultur sežejo sorazmerno daleč nazaj, vsekakor v obdobje precej pred Saidom. Seveda pa zgodnejše ali »predsaidovsko« etnološko zanimanje za potovanja na »Orient«, za difuzijo »orientalskih« kulturnih elementov, za prisotnost in recepcijo elementov »orientalske« materialne kulture v »evropskih« kulturah itn. ostaja predznanstveno, kolikor je orientalistični konstrukt »Orienta« pomešalo z zunanjjo, od zahodnjaškega opazovalca neodvisno obstoječo realnostjo. Veda, ki v predmet svojega opazovanja ne zna vključiti svoje vpetosti v ta predmet, pač (še) ni znanstvena. Poseben vidik tega predznanstvenega pristopa etnologije k Orientu je bilo tudi metodološko vprašanje, ki si ga je veda zastavljala glede legitimnosti uporabe potopisov, torej vprašanje, kakšen status dati v etnologiji potopisom: Jih obravnavati kot vire? Kot sekundarne ali celo kot primarne vire?⁸

Ko se etnologija loteva obravnave orientalizmov kot kulturnih praks, je njena osrednja pozornost namenjena drugim vidikom kot v obravnavi, značilni za pristop, ki izhaja neposredno iz Saida, torej za postkolonialne študije, kjer je disciplinarno ozadje v pomembni meri odvisno od pristopov literarnih ved in kulturnih študij. Na splošno bi lahko rekli, da se etnologi manj posvečajo tekstualnim razsežnostim orientalizma (ne da bi jih sicer morali nujno izključevati, kot bi izhajalo iz tradicionalne, na primer levistraussovsko definirane etnologije) in da posebno pozornost namenjajo vidikom materialne kulture ter orientalističnih praks (načinov delovanja, načinov doživljanja, načinov sprejemanja. itn.). Ali drugače povedano (kar je do neke mere isto): da dajejo prednost obravnavi na ravni popularne in ljudske namesto visoke kulture, a spet z dodatkom, da obravnava na ravni visoke kulture v sodobni etnologiji ne more biti več izključena. Privilegiranje predmetov, ki tradicionalno veljajo za etnološke, pa ne pomeni, da se etnologija izogiba obravnavi orientalizma *kot diskurza*, čeprav je mogoče včasih slišati kritično pripombo, da bi se morali v tej vedi več posvečati materialni kulturi in praksam, manj pa diskurzom (besedam, tekstom, idejam ...). Ta kritika ni povsem upravičena. Saidov pristop k orientalizmu kot diskurzu namreč izhaja iz Foucaultove koncepcije diskurza. Po tej koncepciji diskurz ni zožen na govor ali »besedovanje«, saj vključuje tudi prakse.

Z vključitvijo etnografske obravnave materialne kulture, praks in »nizke« kulture etnologija torej razširja pretežno tekstualistični pristop postkolonialnih študijev. Po drugi strani pa je doslejnjše ukvarjanje etnologov z orientalizmi pogosto zanemarjalo, če ne kar ignoriralo, tesno povezanost orientalističnega diskurza, ki generira orientalistične predstave, podobe in prakse, z imperial(istič)no močjo – povezanost, pri kateri je Said nenehno vztrajal. Z ignoriranjem konkretnih imperializmov, ki so prvi pogoj porajanja orientalističnega diskurza, se je orientalizem v etnoloških (pa tudi drugih)

5 Vztrajanje pri starem pojmu orientalizma ima včasih tudi funkcijo (neo) konservativnega nasprotovanja saidovski epistemološki mutaciji oziroma se pojavlja kot konservativna reakcija nanjo. Izrazit primer konservativne reakcije na »moteček« spoznanje, da se orientalizem nahaja v pogledu na stvar in ne v stvari sami, je v slovenskem okolju tudi arhaizirajoči in eksotizirajoči povratek »Jutrovega« v javno govorico, kar je seveda le še ena orientalistična cvetka. Vrnitev *Jutrovega* gre z roko v roki z zmagoslavno (in s pomočjo slovenistične lektorske mašinerije vsiljeno) vrnitvijo *Carigrada*, drugega arhaizma, ki je v povojnih desetletjih popolnoma izginil iz javne rabe, kjer ga je nadomestil *Istanbul*. Kot zanimivost dodajmo, da se beseda *Istanbul* pojavlja v uredniških opombah k Aškerčevemu *Izletu v Carigrad* še leta 1993 v sedmem zvezku Aškerčevih zbranih del, npr. »Galata je pristaniška četrt Istambula« itn. (Aškerč 1993: 1047). Petnajst let pozneje si take »tujke« v svetišču slovenske knjižne besede le še težko zamišljamo.

6 Za koncept mejnega orientalizma gl. Gingrich 1996.

7 Za osmanski orientalizem gl. Makdisi 2002.

8 O tem vprašanju gl. Šmitek 1988: 379.

pristopih ne tako poredko zvedel na abstrakten »diskurz o Drugem«, na 'diskurz drugačenja' (*othering*) ali na esencialistični diskurz o kulturni različenosti, pri čemer je vprašanje o vzrokih ali ozadih tega diskurza ostalo nezastavljeno, implicitno pa so vir orientalističnih diskurzov etnologi včasih prisojali celo domnevni univerzalni človeški potrebi po konstruiranju drugačnosti, po generiranju etničnih oziroma kulturnih stereotipov, po etnocentričnem presojanju sveta, itn. Čeprav etnologiji glede te depolitizacije orientalizma ne gre pripisovati kakšne posebne krivde (v literarni vedi je tovrstne izolacije orientalizmov od njihovih imperialnih kontekstov najbrž še precej več – pomislimo samo na razcvet imagologije!), je za etnologue koristno vedeti, da je bil Said do njihove vede še posebej kritičen. Tako se je v nagovoru na kongresu Ameriškega antropološkega združenja leta 1987 kritično obregnil ob »tekstualni obrat« v ameriški antropologiji, torej ob postmodernistično preizpraševanje možnosti etnografske reprezentacije in avtoritete etnografa, ki je v tistih letih ravno doseglo vrhunec. Said je, verjetno na precejšnje presenečenje marsikaterega postmodernih antropologov, izpostavil kot najbolj problematično točko tekstualnega obrata prav odsotnost tematizacije imperija in imperialne moči v tovrstnih razglabljanjih o nemožnosti etnografske reprezentacije (Abu El-Haj 2005: 541).

Turisti in turizem ob koncu stoletja

Na zadnji desetletji devetnajstega stoletja – čas, ko je Anton Aškerc začel potovati prek meja svoje »širše domovine« Avstro-Ogrske – gledajo zgodovinarji turizma kot na obdobje »zore množičnega turizma« (Buzard 2002: 47). Vsaj kar zadeva Veliko Britanijo, je ta nastopil bolj zgodaj, vsaj že sredi stoletja. Pomembna predpostavka pojava množičnega turizma je bila revolucija v transportu, ki sta jo omogočili izkoriščanje fosilnih goriv in uporaba pare, najprej v ladijskem in nato še v železniškem prometu. Izgradnja železniškega omrežja, ki je povežalo Evropo, pa je trajala precej dlje kot sama vpeljava železnice kot novega transportnega sredstva. To omrežje je bilo za silo zgrajeno šele proti koncu stoletja. Ko se je Aškerc leta 1893 odpravil z vlakom v Istanbul, je bila železniška povezava Dunaja oziroma Srednje Evrope z osmansko prestolnico dokončana šele pred petimi leti.

Novost te povezave pa ni pomenila nujno, da je bilo potovanje še nepredvidljivo in neudobno. Vlak, na katerem je Aškerc potoval, je premogel restavracijo in spalne vagone. Kot je zapisal v *Izletu v Carigrad* (1993), se je po celonočni vožnji prebudil v Rumeliji, in ker se na poti ni zgodilo nič pustolovskega, mu ni preostalo drugega, kot da je bralcu zaupal, kako je še pred par leti tu nekje na tej progi slavnij hajduk Athanasios zaustavil vlak in ugrabil potnike, za katere je iztržil 200.000 frankov odkupnine. V času Aškerčevega potovanja je bilo za potnike, ki so potovali po avstro-ogrskih železnicah, že nekaj časa samoumevno, da je skoraj vsaka železniška postaja premogla živahno kolodvorsko restavracijo. Potniki so bili že dalj časa vajeni rabe turističnih vodnikov in prenosnih, v knjižni obliki tiskanih voznih redov.

Seveda so znotraj Evrope obstajale tudi razlike v razvitosti

transportne infrastrukture in turistične ponudbe. Na svojih dveh potovanjih v Rusijo (*Dva izleta na Rusko* 1903) se je Aškerc pri vsem svojem panslavističnem navdušenju nad Rusijo in navzlic številnim laskavim primerjavam Rusije z Avstro-Ogrsko hkrati počutil kot zahodnjak (v sklepnih delih potopisa se večkrat pojavi formulacija »mi zapadnjaki«) in kot pripadnik veliko razvitejšega in naprednejšega naroda: za Ruse je tako ugotavljal, da »smo Slovenci ... v kulturnem razvoju in splošni omiki najmanj za tristo let pred ruskim« ljudstvom (1993: 114).

Ne glede na razlike v ekonomski razvitosti obeh imperijev pa je imela Rusija v tedanjem času sorazmerno razvito in pestro turistično ponudbo. Ko se je Aškerc odpravil na potovanje po ruskem jugu (oziroma »Orientu«), se pravi na Krim in v Zakavkazje, si je v Odesi kupil vstopnico za prvi razred turističnega parnika, ki ga je popeljal mimo krimske obale v Batumi na današnji gruzinski obali. Parnik je pripadal zasebni ladijski družbi ROPT (Ruska ladjarsko-trgovska družba) s sedežem v Odesi, ki je, enako kot avstrijski Lloyd, s pomočjo državnih subvencij in državnega protekcijonizma kombinirala tovarno in potniško ladijsko prevoznništvo z razvijanjem turistične infrastrukture in ponudbe (zlasti gradnje hotelov ter programa ladijskih križarjenj ob krinski obali). Leta 1897 je ROPT posedoval 47 ladij (skoraj polovico celotne flote), ki so na krov sprejemale potnike; poleg tega pa je imel tudi dve novi luksuzni turistični križarki (McReynolds 2006: 26; gl. tudi King 2004). Aškerc je plul vzdolž krimske obale in občudoval njene znamenitosti enako kot tisoči drugih običajnih turistov v okviru istega programa. V Roptovi agenciji v Odesi si je kupil ruski turistični vodnik po Krimu, Kavkazu in Vzhodu, ki je izšel v Odesi leto prej (1993: 135). Nato si je v knjigarnici na palubi parnika kupil še dva ruska vodnika po Kavkazu in Krimu, ki sta bila po njegovih besedah precej uporabnejša od nemškega baedekerja, ki ga je bil prinesel s sabo; pri enem je še posebej pohvalil, da je imel priloženo tatarsko slovnico in slovar (1993: 102).

Iz Aškerčevih potopisov ni mogoče sklepati, da bi si samega sebe rajši kot turista zamišljal kot popotnika. Opozicija med turisti in popotniki zanj ni videti pomembna in je niti izrecno ne omenja, kaj šele, da bi jo potiskal v ospredje. Zmrdovanje zahodnoevropskih družbenih elit nad turizmom⁹ mu je bilo morda celo nepoznano, čeprav je v prvem potovanju v Rusijo zapisal: »Ali pa ni morebiti ravno zato, ker še ni preplavljena s turisti, zanimiva in to v prvi vrsti za nas Slovane?« (Aškerc 1993: 144). V pesmi V kupéju (Sankt Peterburg–Moskva) je iz pogovora z ruskim sopotnikom nastal tale distih:

»Trgovce?« – »Ne, gospod! Turist!«
 »Ah, morebiti žurnalist?«
 (1951: 249)

9 Dihotomija popotništva in turizma, ki se do neke mere prekriva z dihotomijo visoke in nizke kulture, je bila zaradi svoje centralnosti v razredno motiviranih ideologijah popotništva (najizrazitejših najbrž pri Angležih) in ekskluzivističnih politikah turizma deležna precejšnje pozornosti preučevalcev turizma, na primer v: Urbain 1991; Buzard 1993; Richards in Wilson 2004; Duda 2005.

Iz opisov njegovih potovanj v Istanbul in Rusijo je mogoče razbrati, da se je večinoma odločal za agencijske ponudbe, rad pa je imel tudi lastne izbire v okvirih ustaljenih itinerarijev in lasten ritem. Pri tem pa je bil, kar zadeva transport, prenočevanje in prehrano, seveda skoraj v celoti odvisen od obstoječe turistične infrastrukture. Njegovi itinerariji so bili ustaljeni, turistični, vendar ne v celoti: posebno izrazit primer »zavitja z utečene poti«, kot temu radi pravijo popotniki, je bil njegov večdnevni obisk Plovdiva ob povratku iz Istambula, ki je bil z zornega kota generičnega »zahodnjaškega« turistista kar najbolj neobičajen.

Socialnoantropološka analiza potovalnih praks zahteva ne le kulturne, temveč tudi sociološko kontekstualizacijo popotnika. Posameznika Aškerc je tedaj treba obravnavati tudi v perspektivi družbenega razreda, ki mu je pripadal (nižji srednji, po poreklu kmečki), in regionalne delitve dela, v katero je bil umeščen (intelektualec s semeniščno izobrazbo iz province). Aškerc kljub literarni slavi, ki jo je užival doma, ni bil dovolj premožen, da bi si lahko privoščil dolgotrajnejša potovanja. Njegova potovanja so predpostavljala daljše varčevanje, ki si ga je lahko privoščil tudi zato, ker ni imel družine. Zahodnoevropski popotniki ali turisti, ki jih je srečeval in se pojavljajo v njegovih potopisih, so bili praviloma občutno premožnejši in razredno ter statusno višje situirani. Čeprav se je imel za zahodnjaka, Aškerc ni bil tista vrsta tipičnega zahodnjaškega popotnika, ki na svoji poti samozavestno obiskuje pomembne lokalne osebnosti, se z njimi pogovarja, jim pusti izkazovati lokalno vednost z gostoljubjem vred, na koncu pa jim suvereno določi mesto v svojem potopisu. V upanju, da bo na ruskem potovanju lahko obiskal kakšnega pomembnega ruskega literata, se je ob postanku parnika v Jalti, kjer naj bi poleti letovala Tolstoj in Čehov, pozanimal za njiju in izvedel, da sta že odšla; ta neuspeh je racionaliziral z naslednjim »fatalističnim« stavkom: »Ker pa je že tako usojeno, da Rusa ne najdeš nikoli doma tam, kjer ga iščeš, razume se samo po sebi, da sta bila odšla par tednov pred mojim prihodom – na sever« (1993: 101). Iz Aškerčevih potopisov in njegove zapuščine tudi nikakor ne izhaja, da bi na potovanjih pisal popotni dnevnik ali si delal kakršnekoli sistematične zapiske. Čeprav tudi zanj nedvomno drži, da je »potoval, da bi pisal«, če si sposodimo formulacijo Petra Hulma (2002), pa to njegovo pisanje večinoma ni rezultiralo v potopisih, temveč v poeziji. Potopisi predstavljajo manjši del; logika in dinamika njihovega nastanka je drugačna kot pri »pravih« potopiscih, ki se odpravijo na potovanje z jasno namero, da ga bodo okronali s potopisom. Aškerčevi potopisi so zato maloštevilni (v primerjavi s pesniškimi cikli in z zbirkami, ki jim je botrovala popotniška izkušnja), dokaj kratki (zlasti *Izlet v Carigrad*, ki obsega le okoli 40 strani) in najbrž priložnostni (avtor pri vsakem pojasni, zakaj ga je sploh napisal, kot da želi to pisanje upravičiti s kakšno zunanjo pobudo). Kratkost njegovih potopisov se povezuje z odsotnostjo sistematičnih popotnih zapiskov, v njej pa lahko vidimo tudi posledico »samotnega« načina potovanja oziroma pičlosti komunikacije z lokalnimi ljudmi, torej navsezadnje tudi učinek razredne in statusne pozicije pesnika, čigar družbene rabe potovanj so imele le malo

skupnega s tradicijami *grand toura* in njegovimi internacionalnimi strategijami povečevanja kulturnega kapitala pri plemstvu in visokem meščanstvu (prim. Wagner 2007).

Literariziranje v provinci

Če bi Aškerc odrasel in se formiral v drugačnih okoliščinah, si ga ne bi bilo težko zamisliti kot evolucionista in pozitivističnega družboslovca ali celo kot primerjalnega religiologa ter orientalista. Njegovi najgloblji interesi in strasti, kakor tudi številne podrobnosti iz njegove biografije namreč kažejo na to. Ključni oviri razvoju njegovih intelektualnih interesov v tej smeri sta bili njegovo skromno kmečko poreklo in ruralno okolje, v katerem se je zaznava njegove intelektualne radovednosti s precejšnjo samoumevnostjo prevedla v vizi-jo duhovniške kariere in šolanja v provincialnem semenišču kot prvega koraka na njeni poti. Vendar pa je na literarizacijo Aškerčevih potovalnih in orientalističnih praks v enaki meri vplival tudi dominanten kulturno-politični habitus v provinci, definirani s prestižem literarne nacionalne kulture v njenem antagonizmu z nemško kulturo. Ta habitus je narekoval izbiro literature kot dokaj samoumevnega občega medija artikulacije intelektualnih problematik, tudi tistih, ki so v Zahodni Evropi veljale za predmet družboslovnih in humanističnih ved. Izbira literarnega medija je v takem okolju torej hkрати posledica njegove akademske nerazvitosti, tako v smislu infrastrukture (odsotnost ali pičlost raziskovalnih institucij, sredstev za raziskovanje, itn.) kakor v smislu človeških virov. Potencialni družboslovci, ki ne migrirajo v razvitejša akademska okolja, lahko za silo zadovoljijo svoje interese le tako, da si za razvijanje in razširjanje svojih idej izberejo medij literature. Izbira literature pomeni v takih okoljih »lažjo pot«, po kateri se je mogoče nekako izogniti sicer nerešljivim problemom neobstoječega akademskega okolja in raziskovalne infrastrukture. Kot je pokazala etnologinja Anne-Marie Thiesse (1991: 12) za francoski literarni regionalizem (oziroma regionalistično književnost), so bili v provinci regionalistični književniki tisti, ki so prvi opisovali ljudska izročila in lokalne navade; akademsko šolani profesionalni folkloristi so prišli pozneje.¹⁰

Aškerc delno lepo sodi v ta vzorec, saj je njegovo praktiranje pesništva obsegalo tudi »zajemanje iz ljudstva«, kot se je izrazila njegova biografinja (Boršnik 1981: 41), oziroma »zahajanje med ljudstvo« in zbiranje ljudskih snovi za pesniško obdelavo. Na ta način je njegovo bivanje med slovenskimi ribiči s tržaške obale rezultiralo v zbirki *Jadranski biseri* (1907), njegov načrt, da bi na Pohorju zbral gradivo za *Pohorske cvetice*, pa je ostal neuresničen. Vendar pa literarna etnografija pri Aškercu ni edina modaliteta rabe literarnega medija kot »lažje poti« prakticiranja znanosti. Teme in predmete svojega pesništva je Aškerc črpal iz precej širšega nabora virov. Njegove pesmi pogosto evocirajo socialne in nacionalne boje podvrženih družbenih razredov (zlasti kmečke upore iz zgodnejših stoletij), pri čemer privzemajo epsko obliko in si prizadevajo generirati borbena razpoloženje, ki

10 Za nekoliko podrobnejši argument gl. Baskar 2002: 135–136.

naj bi zgrabilo bralce. Nekatere pesmi načenjajo vprašanja imperializma in kolonializma. Tako pri enih kot drugih je pesnikova popotniška izkušnja vir motivov in snovi, vrh tega pa tudi vir avtoritete, namreč avtoritete v smislu »bil sem tam in videl na lastne oči«. Na to vrsto sugerirane avtoritete, ki so jo ameriški postmoderni antropologi pred dvema desetletjema ne brez pretiravanja razkrili kot retorično ukano mita antropološkega terena, pri Aškercu lahko naletimo v številnih njegovih pesmih, kjer je na začetku pesmi naveden kraj, na katerega se pesem nanaša, oziroma kraj, ki je pesem navdihnil. Ob pesmi z naslovom Na hribu Bulgurlu je na primer pripisal: Nad Škutarijem v M. Aziji:

*Sèlam alejkum, ti
Sen mojih dni, noči!
Sedaj te gledam, Carigrad,
Z bedečimi očmi.
(1946: 203)*

To so seveda kraji, ki jih je obiskal na svojih potovanjih. Aškerc je bil terenski, ne kabinetni pesnik.

Čez meje larpurlartistično pojmovane poezije pa ni uhajal le kot nesojeni znanstvenik (kot abortirani orientalist) in tudi ne le kot popotniški pesnik, temveč nasploh s svojim razumevanjem pesništva in njegove družbene funkcije. Pesništvo je razumel in prakticiral kot integralni del socialnih in nacionalnih bojov, kot dejavno transformacijo in izboljšavo nacionalne skupnosti. Zato se pesniška izrazna sredstva pri njem legitimno kombinirajo s popularizacijo znanstvenih tez in teorij, kakor tudi z zavračanjem slehernega mračnjaštva (v prvi vrsti katoliškega) in družbene nepravčnosti. Pri modernistični generaciji literatov, ki ga je sprva občudovala in častila, je bilo vse troje seveda slabo zapisano. Ko je Aškerc začel prestopati okvire modernistično pojmovanega pesništva, ki se jih je še držal v prvi zbirki *Balade in romance* (edini, ki ji nacionalna literarna veda prisoja avtentično pesniško vrednost), so mu začeli očitati presihanje pesniške moči. Skladno s svojimi pojmovanji, da poezija zasleduje čisto lepoto kot avtonomno in najvišjo realnost, so Aškerčevo angažirano in »poljudno-znanstveno« pesništvo dojemali kot nečisto, kontaminirano oziroma »tendenčno«, kot so rekli sami. Voditelj modernističnega toka, Ivan Cankar, je očitek nečistosti in vse večje sterilnosti Aškerčeve poezije precej eksplicitno povezal tudi z njegovim popotništvom. Ker si najbrž ni drznil zanikati vrednosti potovanj za pesništvo nasploh, je postavil pod vprašaj vrednost Aškerčeve potovalne izkušnje in predvsem njegove motive, ko mu je očital, da nenehno roma »ne iz naravnega kopnenja po daljavi, temveč kratkomalo le iz pustega nagiba, da iztisne temu ali onemu eksotičnemu ljudstvu nekaj liberalnih piskov« (navedeno po Boršnik 1981: 202). Privoščil si je še več in pribil, da je Aškerc vse prej kot slovenski pesnik, saj hodi iskat sižeje in ljudi za svoje pesmi – v Rusijo (prav tam: 156). Tudi Aškerčevo zanimanje za svetovna dogajanja in njegov antiimperializem nista požela odobravanja v očeh modernistov: pesem Umirajoči Bur, s katero se je Aškerc odzval na angleško-bursko vojno v južni Afriki, je postala predmet skorajda neverjetnega zgražanja.

Paradoks spora med mlado generacijo modernistov s prelo-

ma stoletja (novoromantikov, dekadentov, simbolistov ...) in predstavnikom »stare garde« je morda predvsem v tem, da so »romanje po svetu« (in celo anacionalno izkoreninjenost) očitali Aškercu mladi ljudje, ki so študirali na Dunaju in ki so domnevno prinašali v slovensko provinco najnovejše razvojne trende zahodnoevropske umetnosti. Prej bi namreč pričakovali, da bo očitek o izkoreninjenosti in odsotnosti narodne zavesti izrekel pomanjkljivo izobraženi provincialni duhovnik – pesnik in da bodo naslovniki očitka »blazirani Dunajčanje«. Del paradoksa pa je tudi to, da so bili modernisti podobno nerazpoloženi do Aškerčevega orientaliziranja: niso jim namreč šla na živce le njegova potovanja na Orient, temveč tudi njegove orientalske teme in osebe. Glede tega se modernisti niso v ničemer razlikovali od tipične srednje- in vzhodnoevropske inteligence, ki orientalskih motivov »vi-sokega« orientalizma ni nikoli marala in so se v tem očitno razlikovali od sočasnih zahodnoevropskih modernistov, ki so v svojih findesieclovskih umetniških praksah veliko orientalizirali. Kar zadeva rabe Orienta, je bil zahodnoevropskim modernistom blizu Aškerc, ne Cankar. To je najbrž tudi eden od razlogov, zakaj je bil Aškerc – v nasprotju z modernisti – mednarodno poznan in uveljavljen.

Spor med Aškercem in modernisti nas tu seveda ne zanima primarno kot literarnozgodovinsko vprašanje, temveč kot eksemplarična reakcija hegemonne kulturniške inteligence v srednjeevropski provinci na pojave, ki problematizirajo ustaljeno življenje v etnonacionalni ogradi. V tem smislu nas tu ne zanima toliko spor med Aškercem in njegovimi sodobniki modernisti kolikor dejstvo, da je pozicija Cankarja in njegovih sotrudnikov v tem sporu nemudoma postala splošna ortodoksija literarnih kritikov, ki ji je sledila izključitev Aškerca iz šolskih kurikulumov (z izjemo njegove prve zbirke) in nacionalne zavesti. Na hegemono naravo izključitve Aškerca, nemara pa tudi na izjemen konservatizem, drastično opozarja tudi dejstvo, da je po dobrem stoletju od prevrata v nacionalnem literarnem panteonu položaj v njem še zmeraj enak (gl. tudi Grdina 1999). Literarne zgodovinarje še čaka naloga, da ugotovijo, v kolikšni meri je obračun modernistov z Aškercem pripomogel k ustoličenju Cankarja v nacionalnem literarnem panteonu. Preden je bil Aškerc – zaradi »izgube pesniške moči«, zaradi uspeha zunaj Slovenije, zaradi orientalskih potovanj in orientalskih motivov – nagnan iz svetišča, je namreč veljal za največjega živečega nacionalnega pesnika in bil kandidat za zelo visok sedež.

Glede odpora do orientalskih tem, ki je pomagal pokopati Aškerca, je zaenkrat dovolj znano predvsem to, da je v Srednji in Vzhodni Evropi precej razširjen in zakoreninjen, o natančnejših mejah njegove »difuzije«, njegovih modalitetah, njegovi intenzivnosti in njegovi genezi pa vemo manj. V slovenski književnosti je vsaj še en podoben primer, namreč primer pisatelja Vladimirja Bartola, katerega orientalistični roman *Alamut* je doživel svetovno slavo in bil preveden v dolgo vrsto jezikov. Domača literarna veda še danes vztraja, da gre v bistvu za drugorazrednega pisatelja.¹¹ O istem pojavu

11 Bartola so v Ljubljani zavračali tudi kot tržaškega begunca. Njegovi lite-

omalovaževanja književnosti z orientalsko tematiko poroča tudi madžarska antropologinja Ildikó Bellér-Hann (1995: 227), in sicer v zvezi s primerom Mora Jókaija, madžarskega pisca zgodovinskih romanov iz 19. stoletja. Jókai je bil ob svojem času izjemno uspešen pisatelj in je v svoji domovini popularen še danes. Toda to velja le za njegove romane z madžarsko nacionalno tematiko, medtem ko je romane s pretežno orientalsko tematiko doletela precej drugačna usoda. Tako sodobni kakor poznejši literarni kritiki so prve romane na splošno hvalili, druge pa bodisi kritizirali kot slabo zgrajene in pretirano romantične bodisi preprosto ignorirali. Tudi Aškerčevo orientaliziranje je stoletje pozneje bodisi ignorirano (na primer v šolskih kurikulumih) bodisi kritizirano, celo pri njegovi biografiji Marji Boršnik, ki je povsem v skladu s skoraj stoletno ortodoksijo zapisala: »Abstraktna orientalska filozofija je razvila njegovo pridigarstvo nagnjenje v sivo shematiko, ki jo poji z življenjem le moč ideje« (1981: 85). Siva shematika, ki jo drži pri življenju zgolj ideja, je kajpada parafraza Goethejeve opozicije »sive teorije« in »zelenega življenja«. Aškerčevi naglavni grehi so: abstraktnost, teoretiziranje (značilnosti znanstvenikov?) in orientaliziranje.

Potovati »po avstrijsko«

V pričujočem članku želimo pokazati, da so se Aškerčeve potovalne in potopisne prakse gibale v okvirih različnih orientalizmov in s tem različnih imperialnih kontekstov. Pripadnost potopiscev multinacionalnim imperijem in njihova vpetost v različne imperialne kontekste pomembno oblikujeta njihovo subjektivnost, vplivata na njihove temeljne podmene o »drugem«, na specifično njihove percepcije, na njihove potovalne navade, itn. Takšno subjektivnost lahko poimenujemo *imperialni stil* – in jo s tem razlikujemo od *etničnega stila*.¹² S slednjim sta se v preteklosti etnologija in kulturna antropologija seveda veliko več ukvarjali. Če bi obravnavali Aškerčeve potovalne prakse s perspektive etničnega stila, bi nas zanimalo, kako se v njih izraža njegova slovenskost, njegov etnični značaj. Perspektiva imperialnega stila ne zanika nujno obstoja etničnega stila, vendar gradi na podmeni, da imperialni okvir oblikuje subjektivnost in habitus veliko bolj, kot to dopušča nacionalistični pogled.

Čeprav je bil Aškerc močno protinemško nastrojen nacio-

nalist, lahko v njegovih potovalnih praksah prepoznamo nekatere »habsburške« poteze. V tem razdelku bomo razgrnili nekaj elementov, ki kažejo na avstrijski stil potovanja. V naslednjem razdelku bomo pokazali, kako Aškerc »preklopi« iz enega orientalizma v drugega oziroma iz enega imperialnega konteksta v drugega, in sicer zlasti ob primeru njegovih ruskih potovanj, katerih stil kaže na kontekste ruskega imperializma.

»Avstrijskost« Aškerčevih potovanj je v veliki meri določena že z geografijo habsburškega imperija, njegovo transportno in turistično infrastrukturo, s prevladujočimi destinacijskimi preferencami in z *must* potovanji, z njegovimi geopolitičnimi razlogi in njegovimi kulturnimi afinitetami. Njegovi potovanja v Egipt in Grčijo, na primer, sta predpostavljali Lloydovo potniško linijo med Trstom in Aleksandrijo ter Sueškim prekopom. Obisk Aleksandrije je Aškerc navdihnil za pesem o Aleksandrinkah, torej o pojavu specializirane ženske migracije, ki ga je prav tako omogočilo odprtje linije med Trstom in Egiptom. Kot smo že videli, je bil materialni *sine qua non* njegovega potovanja v Istanbul dokončanje železniške povezave med avstrijsko in osmansko prestolnico.

Najizrazitejša avstrijska poteza Aškerčevih potovalnih praks se morda skriva v njegovi ljubezni do morja. Vzporejati Aškerčevo navdušenje nad morjem, posebno Jadranskim, z navdušenjem habsburškega dvora je gotovo vsaj na prvi pogled videti zelo drzno, če ne za lase privlečeno. Aškerc je začel potovati v času, ko je bila v imperiju, dve desetletji po zmagoviti pomorski bitki pri Visu, kulturna imaginacija morja, povezana z geopolitičnimi fantazijami o Avstriji kot pomorski sili, v polnem razmahu (Johler 1999). Na prelomu stoletja je bil Jadran na Dunaju v veliki modi (Pederin 1991; Plöckinger 2002). Tej modi je botrovala vrsta dvornih osebnosti, vključno z najvišjimi, ki so se zanimale za Jadran, obiskovale njegova zdravilišča in kopališča, promovirale razne obrti (zlasti »dalmatinsko« čipko), spodbujale turistični razvoj, prirejale razstave in prodajne salone na Dunaju ... Omenili smo že pomembno vlogo avstrijskega Lloyda, ki je deloval v tesnem sozvočju s politiko dvora. Kot trdijo tržaški lokalni zgodovinarji, je cesarica Elizabeta, priljubljena Sissi, strastna popotnica in ljubiteljica morja ter ena ključnih dvornih promotork Jadrana, prvič v življenju videla morje v Trstu. Trditev nikakor ne zveni neverjetno, če pomislimo, da je bil Trst izhodišče njenih morskih potovanj in da je zelo rada zahajala na obisk v Miramar, ki ga je dal zgraditi njen svak, nadvojvoda Ferdinand Maks (poznejši Maksimilijan, mehiški cesar). Miramar je navdihnil tudi nekaj njenih pesmi z morsko tematiko. Ferdinand Maks je bil vrhovni poveljnik avstrijske vojne mornarice in tudi sam pesniška duša ter ljubitelj morja, posebno »avstrijske riviere« na vzhodni jadranski obali.¹³

Aškerc je prav tako kot cesarica Sissi prvič videl morje pri Trstu. Dvodnevno potovanje v Trst je bilo sploh njegovo prvo potovanje, na katero se je podal pri svojih štiriindvajsetih. Kot je to opisal v članku Med slovenskimi jadranskimi ribiči

raturi so očitali, da je eksotična. Zamerili so mu, da ne opisuje življenja in problemov slovenskega kmeta (Verginella 2008: 68–69).

12 Čeprav se na prvi pogled morda zdi, da se je etnologija na jugovzhodu Evrope v preteklosti zanimala izključno za etnični stil, je v resnici v okvirih difuzionistične paradigme pokazala razmeroma veliko zanimanja za imperialni stil in imperialne dediščine. Kot zanimivo ilustracijo bi lahko omenili hrvaško etnologinjo Vero Stein Erlich, ki je, izhajajoč iz Kroeberjevega koncepta kulturnega stila, analizirala prostor prve Jugoslavije v terminih različnih stilov: orientalskega, zahodnega (namreč avstrijskega in beneškega) in plemenskega dinarskega (Erlich 1968). Za vsakim od teh kulturnih stilov se kajpada skriva imperij ali interakcija imperijev. Za koncept etničnega stila gl. Leroi-Gourhan 1990: 71–74. Pri Leroi-Gourhanu je imperij (značilno francosko, bi lahko dodali) nemišljen. Poseben *zvok* avtomobilskega motorja (s pomočjo katerega ločimo med angleškim in francoskim motorjem), ki ga Leroi-Gourhan navede kot primer etničnega stila, bi gotovo veliko bolje rabil kot primer imperialnega stila.

13 Več o tem gl. Baskar 2007.

(Aškerc 1993), s katerim je pospremil izid pesniške zbirke *Jadranski biseri*, se je poln pričakovanja povzpel v vagon Južne železnice in se naslednje jutro ob spustu s Krasa nestrpno oziral skozi okno. Prvo uztje morja je bilo razočaranje, saj je bil zaliv zamegljen. Kmalu zatem pa se je, in sicer takoj ko je vlak odpeljal z miramarske postaje, meglena koprena razblinila, in ob čudovitem pogledu je vzdiknil:

»Thalassa! Thalassa!« Po ogledu Trsta se je naslednji dan odpeljal na Miramar in tam na verandi presanjal skoraj ves dan. Le v naglici sem si ogledal razkošni grad bivšega mehikanskega cesarja, ki je imel nenavadno fin estetični okus in bil sam velik občudovatelj morja. Zato je krstil svoj grad z najlepšim imenom, ki mu ga je mogel dati – »Miramar« ('Občuduj morje!')

Pa sem posedal tam na zidani grajski verandi, pohajkoval po bajevitem parku in mislil na morje, ki se ga nisem mogel nagledati (1993: 155).

Ta članek je verjetno največja apoteoza morja, kar jih je Aškerc kdaj proizvedel. Na začetku članka pripoveduje o pogovoru s francoskim slikarjem, ki ga je imel nekega večera ob sončnem zahodu na krovu Lloydovega parnika Semiramis ob povratku iz Aleksandrije. Strinjala sta se, da so na svetu tri stvari, ki so najveličastnejše: planine, puščava in morje, nato pa sam razpreda naprej in pride do sklepa, da je vendarle morje najveličastnejše od vsega.

Tudi Aškerčevo potovanje v Istanbul vsaj delno sodi v habsburški potovalni vzorec. Carigrad je označil za najzanimivejše mesto na svetu: najprej zaradi njegove enkratne »etnografske mnogovrstnosti« (Aškerc 1993: 21, 30), nato pa še zaradi prečudovite geografske lege. Iz potopisa je mogoče sklepati, da je bilo njegovo bivanje v Istanbulu dokaj kratko, vsekakor krajše od enega tedna, najverjetneje štiri- ali petdnevno. Istanbul si je ogledoval kot zvečine individualni turist, ki pa v glavnem obiskuje standardne turistične znamenitosti. Dejstva, da je bilo naokoli veliko turistov in da je bil on le eden med njimi, nikakor ni poskušal prikriti: »Zato je tukaj dosti takih dragomanov, ki si v turistični sezoni prislužijo polne žepce turških lir« (1993: 28). Seveda se ni pozabil odpeljati z ladjico na azijsko stran, v Üsküdar, kjer si je s skupino turistov ogledal tudi ples tulečih dervišev v lokalni 'tekiji' (*tekke*). Njihov trans je bil pravzaprav edina stvar, ki ga je v Turčiji nekoliko iztirila in sprožila v njem negativno orientalistično, nemara tudi rasistično reakcijo. Posebno odbijajoč se mu je zdel temnopolti derviš, ki ga je percipiral kot edinega fanatika v skupini: »Najgrozoviteje vedel se je med tem lajanjem neki črni, zamorski derviš. Opravljal je svoje delo s takim fanatizmom, da je bila vsa obleka na njem do niti mokra. ... Ubogi divjak. Ta je gotovo tulil 'iz prepričanja', četudi je bilo med njegovimi tovariši nekaj komedijantov« (1993: 32).¹⁴ Druga priložnost, ob kateri si je privoščil tokrat precej blažjo,

ironično zašiljeno orientalistično kritiko, je bila opazovanje sultanovega *selamlıka*, tj. njegove petkove molitve v zasebni mošeji. Aškerc zaupa bralcu, da je opazovanje sultana (Abdülhamida II.) in njegovega spremstva v mimohodu dovoljeno samo tujcem, ki morajo za to predstavo plačati vstopnico. Ob tem pove, kako ga je ob njem stoječi Nemec iz Frankfurta vprašal, »v kakem razmerju je pač ta parada s turškimi – financami« (1993: 37). Pri vsem svojem protinemštvu pove Aškerc to z implicitnim odobravanjem, tako da ni težko videti, s katero stranjo v orientalistični dihotomiji »evropske (nemške) aktivnosti« in »azijatske letargije« se praktično identificira. Tu vidimo identifikacijo Aškerca z »Zahodom« (če ne kar z nemško Evropo), ki je domala identična tisti, ko je o Rusih ugotavljal, da so Slovenci v kulturnem razvoju in splošni omiki vsaj tristo let pred njimi. Protinemška in proruska (panslavistična) nastrojenost se tu zdita manj temeljni od orientalističnega občutja superiornosti nad Turčijo.

Osmanski Istanbul pa je avstro-ogrškega podložnika, zaposlenega z etničnim konfliktom med Slovenci in Nemci v habsburški provinci, hkrati globoko fasciniral s svojo etnično in kulturno raznoličnostjo. Kot avstro-ogrski državljani je imel izostreno oko za etnična znamenja. Za njihovo opazovanje si je izbral Galatski most, kot primeren kraj za »etnografske, fiziognomične in druge študije« pa je omenil tudi Grande Rue de Pera (glavna ulica v evropski četrti Pera). V polurnem opazovanju reke ljudi najrazličnejših narodnosti, ki se je vila čez Galatski most, je opazil naslednje:

Ni ga na svetu mesta, ki bi se, kar se tiče etnografske mnogovrstnosti, moglo meriti s pglavitnim mestom turškega cesarstva! Stoj in opazuj! Glej, tu mimo gospoda v črni obleki in s cilindrom stopa samozavestni Turčin v dolgem plašču in s turbanom na glavi. To je Staroturek. Tamle gré gibčni Grk v narodni noši in s fesom. Mimo njega prikoraka gravitetski Arabljan ali kak Beduin s temnorjavim, klasično rezanim profilom. Glavo mu pokriva nekaka pisana, čez pleča segajoča ruta, ki si jo je privezal okrog senc z nekakim pozlačenim motvozom. Tamle hiti burni Arnavt. Vrh hlače ima neko ženskemu krilu zelo podobno stvar iz bele volnine, ki mu sega do kolen in pri hoji pleheče okoli njega kakor obleka – baletni plesalki ... Glej, v elegantni kočiji pelje se tod neki mlad čerkeski knez s krasno črno brado. Na sebi ima belo volneno obleko in takisto veliko belo kučmo na glavi. Tega je zdaj srečal drug fujakar, ki pa vozi – nekega japonskega grofa. Sinoči sem slišal tega Japonca v restavraciji hotela »de Pest« govoriti s svojim sosedom v gladki – nemščini. Zdaj gré mimo nas par črnih Sudancev. Tamle pa prihaja kar cel – harem turških žen s črnimi robinjami. Ogrnile so se v svilene plašče različnih barv, obraze pa so si pokrile s sila finimi prozornimi koprenami, tako, da ne vidiš samo lahko njihovih velikih črnih oči, ampak tudi ves obraz ... In tako se vrti ta etnografski kalejdoskop uro za uro, poln zanimivosti, poln kontrastov – brez konca in kraja. Prava narodopisna razstava (1993: 21–22).

Pričujoči opis lahko beremo tudi kot retorični topos (bolj ali manj stereotipnega) opisovanja etnokulturne raznoličnosti. Če bi lahko ugovarjali, da je bil »etnizirajoči« pogled splošnoevropska značilnost tistega časa, ne pa posebnost turista

¹⁴ Aškerčev odpor do dervišev se kaže tudi v tem, da je v satiri *Firduzi in derviš* postavil v vlogo derviša svojega najhujšega sovražnika, katoliškega integralista Antona Mahničja. Pri tem ni težko razbrati, da je Aškerčeva negativna orientalistična reakcija na derviški ples naddoločena z njegovim sporom z domačo katoliško hierarhijo, ki jo sestavljajo tako »fanatiki« kakor »komedijanti«.

iz avstro-ogrške monarhije, pa ima opis etničnega mravljišča na Galatskem mostu vendarle tudi specifičen habsburški kolorit, ki ga opisuje metafore, kot so »etnografski kalejdoskop« ali »prava narodopisna razstava« (1993: 22). Ta zadnja metafora se povezuje s povečanimi kolonialnimi ambicijami habsburškega imperija ob koncu stoletja. Skladno s temi ambicijami se je v tedanjem času močno povečal pomen poljedelskih in industrijskih razstav v imperiju. Pridobitev Bosne je bila velika priložnost redefiniranja podobe imperija kot »pravega«, torej kolonialnega imperija, ki obsega tudi orientalska ljudstva in kulture. Ko so v Trstu leta 1882 slavili petstoto obletnico tržaške »samoizročitve« Habsburžanom, so jo obeležili predvsem z veliko razstavo. Ta je premogla tudi orientalski paviljon, ki naj bi razstavi dal še poseben imperialni pridih. Premogla je tudi bosanski paviljon, oblikovan v »turškem slogu« (Vasselli 1996: 79). Tovrstni paviljoni so pogosto nudili »etnografske« prikaze imperialnih oziroma kolonialnih »narodnosti«, ki so lahko vključevali razstavljanje posameznikov kot živih predstavnikov njihovih kultur. Meje med ljudstvi in njegovimi »etnografskimi« reprezentacijami so tako postajale vse bolj zabrisane.¹⁵

Pesem Na Galatskem mostu (Aškerc 1946: 202), ki je nastala iz te izkušnje, v štirih štirivrstičnicah podobno apostrofira vrsto etnikov, npr. »Bog živi te, Turek, Čerkés, Arabljan / pozdravljam te, brate balkanski!«, »Ti tudi tu, sinko ciganski?«, »Prijatelj Zamorec, kako se imaš?«, »A, Jud! No, seveda, brez tebe ni nič ...«. Konča pa se z mislijo o univerzalnem človeškem bratstvu:

*Različnih jezikov, noš, bój smo in ver,
Pa vendarle vsi smo si bratje!
In vendar edini vsi smo si vsaj v tem,
Da diven zares Carigrad je!*

Po stopinjah Lermontova

Ko se je vračal iz Istambula, je Aškerc stopil iz vlaka že v Plovdivu. Večdnevni plovdivski postanek, ki je opisan v zadnjem delu potopisa, izlet v »najzanimivejše mesto na svetu« v hipu postavi v drugo luč. Tu smo na točki preklopa med dvema imperialnima stiloma oziroma med dvema orientalizmom: avstrijskim in ruskim. Da se za »običajnim« avstrijskim potovanjem v Istanbul skriva še neki drugi agendum, je v tistem delu potopisa, ki govori o Istanbulu, težko, ne pa nemogoče razbrati. V to smer kaže na primer drobna zlobna pripomba, da se je iz množice tujcev, ki so prišli gledat sulta-

nov *selamlık*, dalo slišati kak »eljen« ali »hoch«, nikogar pa ni bilo, ki bi vzkliknil »živio« (1993: 36). Ali pa komentar, da »kadar bo kak kulturni narod zapovedoval ob Zlatem rogu – npr. bratje Rusi – takrat bodo gotovo zvezali Carigrad s Škutarijem s takšnim velikanskim mostom, kakršen stoji med New Yorkom in Brooklynom ...« (1993: 31).

V Plovdivu se je torej začel drugi del potovanja, začelo se je drugačno potovanje, ki se je nadaljevalo še s postanki v Sofiji, Nišu in Beogradu (ki pa so v potopisu zgolj omenjeni). Aškerc zdaj ni več običajen, osamljen, anonimen »avstrijski« turist. Zdaj je v svetu, ki je v nekem smislu njegov svet, svet slovanske vzajemnosti, to je nekakšna slovanska širša domovina, hkrati pa ima tu tudi sonarodnjake, pri katerih biva in imajo ključke od vinske kleti, v kateri so se srečali z lokalnimi gosti, med njimi plovdivskim županom, in v kateri so odmevale »slovenske in bolgarske – napitnice in pesmi« (1993: 45).

Opisu mesta, ki je »na pol evropsko, na pol pa še čisto orientalsko« (1993: 43), daje ton hvala njegove razvijajoče se modernosti in zlasti zavidljiva raven prosvete in kulture, ki sta vsem dostopni. Vstop v knjižnico je prost: »V veliki čitalnični dvorani leže po mizah razni časopisi v bolgarskem, francoskem in, kar človeka najbolj veseli, ruskem jeziku« (1993: 45). Mestna realna gimnazija je impozantna: »Ne verjamem, da bi stala v Avstriji kje taka gimnazija« (45). Nova neodvisna Bolgarija uteleša hiter napredek mladega južno-slovanskega naroda, ki ga ne zavira več letargični bolnik na Bosporju. Tu je vse lepše, večje, modernejše in bolj demokratično kakor v Avstriji.

Kot pravi zgodovinar Orlando Figes (2002: 384), sta bila v ruski osvojitvi Orienta književnost in imperij tesno povezana. Literarno odkritje Kavkaza, sočasno z ruskim osvajanjem Zakavkazja, je pomembno poglavje ruskega literarnega in siceršnjega orientalizma (gl. tudi Layton 1994). Ključno vlogo v literarni invenciji Kavkaza sta odigrala Puškin in Lermontov, in ta dva pisatelja sta bila tudi Aškercova najljubša ruska pesnika. Da se je Aškerc odpravil na potovanje (njegovo drugo rusko potovanje), na katerem je obiskal Krim in Zakavkazje, ni torej nič presenetljivega. Krim in Kavkaz sta bila privilegirana kraja ruske orientalistične imaginacije, v kateri sta nastopala kot »naš jug«, a hkrati tudi kot novo pridobljeni »Orient«, ki vsebuje bogato mnogoterost eksotičnih ljudstev, kultur, jezikov in naravnih krajin.

Aškercovo potovanje na ruski jug je bilo občutneje daljše od izleta v Istanbul in je vrhunec njegovih potovanj. Medtem ko njegove invokacije Moskve kot »Orienta v slovanski obleki« ali »orientalske, rusko-slovanske fantazije« (1993: 77, 83) dajejo vtis nekoliko površne izkušnje, je Aškerc šele na drugem ruskem potovanju uspel zares zlit svoj panslavizem z ruskim literarnim orientalizmom.

Čeprav je bila vožnja na ROPTovem parniku vzdolž slikovite krimske obale za Aškerca polna vzhičenih doživetij in priložnosti za kopanje v morju, ki si ga je privoščil ob vsakem postanku (v Odesi, Jalti, Sevastopolu, Kerču, Sočiju, Suhumiju ...), se je najvznemirljivejši del potovanja tokrat za spremembo začel šele po izkrcanju v Batumiju na gruzinski

¹⁵ Regina Bendix je opozorila na podoben primer takšnega brisanja meje, ko je obravnavala značilnosti »etnografskih« ilustracij v habsburški enciklopediji *Avstro-ogrška monarhija v besedi in sliki*, katere zvezki so začeli izhajati prav v desetletju Aškercovega potovanja v Istanbul. Knjižni ilustratorji, izbrani za ta projekt, so bili vešči v, oziroma znani po, posebnem ilustratorskem žanru, za katerega je bilo značilno esteticiziranje ljudskih kultur in noš. V zvezku, posvečenem Galiciji, je eden izmed ilustratorjev našel model za upodobitev igralca lire ne v kakšni zakotni galicijski dolini, temveč kar na razstavi v Lvovu leta 1894. Narišal je možaka, ki je sedel pred razstavno repliko grške pravoslavne cerkve. »Ob tem si lahko mislimo, da je upodobljeni možak tam uprizarjal za obiskovalce razstave svoje plemenske in glasbene veščine« (Bendix 2003: 160).

obali, od koder se je najprej zapeljal z vlakom v Tbilisi, še eno mesto poleg Carigrada, o katerem je sanjaril že v študentskih letih. V Tbilisiju »si podajeta roki Evropa in Azija« (1993: 117), je zapisal in v opombi pod črto relativiziral to opažanje z mislijo, da sta Evropa in Azija pravzaprav le konvencionalna izraza, ne pa dva ločena svetova; v resnici sta »samo eden nepretrgan, geografsko celoten kontinent«, ki bi ga bilo najprimerneje imenovati »Evropazija« ali »Evracija« (prav tam).¹⁶

Po treh dneh Tbilisija je sedel v pošto kočijo, v katero je bilo vpreženih šest konj, namenjeno po vojaški gruzinski cesti čez Kavkaz v Vladikavkaz. Zdaj je potoval po stopinjah Lermontova ali, natančneje, po stopinjah Pečorina, junaka Lermontovega romana *Junak našega časa*, ki v romanu večkrat prečka Kavkaz po tej vojaški cesti.¹⁷ Aškerc tega v potopisu sicer ne omeni, pač pa navede petnajst vrstic iz Lermontove pesmi *Demon*, s katerimi želi okrepiti učinek svojega opisa sublimnih gorskih prizorov, kjer dominirata gora Kazbek in vrtoglava romantična divjina Darjalske soteske. Iz Vladikavkaza v Zakavkazju je z vlakom nadaljeval pot do toplic v Pjatigorsku, osrednjem prizorišču romana *Junak našega časa*. V Pjatigorsku, »pravi ruski Švici«, si je privoščil nekaj topliških užitkov in večerjo na verandi velike restavracije, kjer so »nam igrali godci, oblečeni v čerkeske kostime« (1993: 134). Naslednje jutro si je ogledal spomenik Lermontovu, ki »stoji v čeznaravni velikosti na visokem podstavku in se ozira proti jugu« (prav tam). Že pred prihodom v mesto je videl v bližini železnice tudi obeležje iz belega kamna, ki zaznamuje kraj, kjer je Lermontov umrl v dvoboju. Iz Pjatigorska je videl tudi Elbrus, ki je s svojimi 5.615 metri »najvišja gora na Kavkazu in v Evropi sploh« (prav tam).

Topliško mesto Pjatigorsk je bilo zadnja destinacija njegovega potovanja. Po Pjatigorsku se začne vračanje domov, najprej po drugi poti nazaj na obalo in nato s parnikom nazaj v Odeso. Zadnja destinacija potovanja je bila izrazito določena z referencami ruskega literarnega orientalizma, kateremu je v kontekstu opisovanja poti proti Pjatigorsku posvetil dobro stran, pri čemer je poleg Puškina in Lermontova omenil tudi Tolstoja.

Ko Aškerc ob opisu poti čez Kavkaz govori o Osetijcih in drugih kavkaških narodih, odločno hvali napredek, ki so ga Rusi prinesli v te kraje:

Sredi med temi orientalcem pa stopa samozavestno naš brat Rus ter vodi vso to pisano zmes energično in taktno brez nepotrebnega hrupa. Rusi imajo brez dvoma veliko angleškega organizatorskega talenta, ali, da se točneje izrazim: z orientalcem znajo Rusi še pametneje ravnati nego Britanci, zato pa imajo tudi uspehe ... (1993: 109).

Aškerc morda ni imel natančne predstave o enormnih zločinih ruske pacifikacije regije v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja, ko so vojaki in paravojaške milice izgnali ali deportirali na nasprotno obalo Črnega morja na stotisoče – morda celo milijon in pol – kavkaških gorjanskih in krimskih muslimanskih populacij (King 2004: 209; Brooks 1995). Vendar pa je iz nekaterih mest v potopisu jasno razvidno, da je za pacifikacijo vedel, vendar legitimnosti ruskega »civilizatoričnega poslanstva« ni bil pripravljen postaviti pod vprašaj. Kot da bi s kom polemiziral, je vzkliznil: »Ne! Rusi so izpremenili Kavkaz v kulturno deželo in uvedli red. Za prosveto skrbi že v Tiflisu cela vrsta nižjih in srednjih šol. (...) Da, Rusi so veliko storili za občo človeško kulturo na Kavkazu, tukaj na meji tako zvane Azije. To priznavajo celo Nemci in Angleži« (1993: 114, 115). Ob apologiji ruskega imperializma ločnica med Evropo in Azijo neizogibno znova vznikne.

Kateri imperij je boljši?

V literaturi, kritični do imperializmov velikih sil, ne naletimo tako redko na predstave, da so predstavniki majhnih narodov, ki niso nikoli kolonizirali drugih narodov, bolje opremljeni za objektivnejše, nepristransko, bolj pošteno in z manj predsodki obremenjeno opazovanje ter opisovanje tujih krajev. Tovrstne predstave, tudi kadar se ne napajajo iz samovšečnih nacionalizmov malih narodov, pozabljajo, da so bili ti majhni narodi vsaj v Evropi, če že ne povsod po svetu, sestavni del imperijev, ki so vladali nad heterogenimi populacijami in ozemlji, pri čemer so bili aktnejši imperializma in kolonializma dokaj pogosto rekrutirani iz večine ali skoraj vseh nacionalnih skupin v imperiju. Podvržene nacionalne skupine so se tako lahko identificirale z imperijem tudi preko svojih predstavnikov, ki so bili pripuščeni k vodilnim funkcijam. Na imperij, ki so mu bile podložne, so bile lahko hkrati ponosne: kot del imperija so nekaj pomenile tudi v širnem svetu.

Ko si je Aškerc v Istanbulu zaželel ogledati sultanov *sela-mlik*, ni imel nobene težave s tem, da je stopil na avstro-ogrsko ambasado in si tam kupil vstopnico za »orientalsko predstavo«, na kateri se je potem strinjal s pripombo nemškega sosedu na rovaš turškega neekonomičnega vedenja. Zanj je bilo to dovolj rutinsko opravilo, da se mu o njem ni zdelo potrebno izgublјati besed. Njegova imperialna država je imela v Istanbulu ambasado, ki je nekaj pomenila, on pa je bil v njej samoumevno upravičen do njenih storitev. Ponos, da pripada staremu in urejenemu imperiju, iz katerega je mogoče potovati po Evropi brez potnega lista, je še razvidnejši iz njegovih balkanističnih pripomb na rovaš mejnih uradnikov:

Ta ceremonija, ki se ponavlja na vsaki državni meji – in teh na Balkanu ni malo! – zdi se ti od kraja sila neslana, pozneje pa se vdaš s filozofsko resignacijo in smejiš se na tihem, ko vidiš, kako neznansko veselje imajo uradniki s čitanjem in pedantično vestnim vidiranjem neskončno važnega pasporta. Saj države, koder je pasport neobhodno potreben, nehote kažejo, da so še – mlade (1993: 40).

Tu je Aškercova zunajbalkanska vzvišenost nad Balkanom v kričečem nasprotju z njegovimi panslavističnimi evokacijami Balkana. Aškerc je bil tak kot nešteto drugih imperialnih pod-

¹⁶ To misel je prvič razvijal že v *Izletu v Carigrad*, kajpada v kontekstu prehoda »iz Evrope v Azijo«, ko se je zapeljal v Üsküdar na drugi strani Bosporja. Pol stoletja pozneje je slavni angleški zgodovinar Arnold Toynbee v spisu *Western Question in Greece and Turkey* podobno ugotavljal, da se nam meja med Evropo in Azijo, ko stopimo z ladje ali vlaka v Istanbul ali Odesi ali Batumiju, začne zdeti kratko malo smešna (navedeno po King 2004: 246).

¹⁷ Za potopisni žanr potovanja »po stopinjah« umetniških predhodnikov in predhodnic gl. Robinson in Andersen 2002 in Weber 2003.

ložnikov: nacionalist, ki svojega imperija (ali pa zgolj njegovega dominantnega naroda) deklarativno ne mara, vendar se na habitualni, predzavedni ravni identificira z njim v najrazličnejših situacijah. Tudi če je pripadnik malega naroda, to ne pomeni, da krajev, po katerih potuje, ne presoja skozi imperialna očala.

Hkrati pa je Aškerc primer posameznika, ki se v precejšnji meri identificira z ideologijo drugega, tujega imperija, s katerim je njegova država celo v sovražnih odnosih in potovanje po njem ni politično korektno. »Substanca« te identifikacije je etnična: to je »vseslovanska vzajemnost«, tip alternativne zamišljene skupnosti, ki naj bi povezovala ljudstva v širše državne celote ali zveze z etničnimi vezmi med njimi. V primerjavi s prvo identifikacijo, ki je skoraj v celoti habitualna in predzavestna, je ta pretežno zavestna, voluntaristična. Kadar Aškerc potegne v gravitacijsko polje ruskega imperializma in orientalizma, postane njegov vnet advokat, počuti se udeleženega pri njegovih uspehih, hkrati pa je tudi poln upanja, da bo navzočnosti in impakta tega imperializma v prihodnje še več. Preklop v diskurz ruskega orientalizma potegne za sabo ponovno ločnico med moderno civilizirano Evropo, ki jo na ruskem Orientu zdaj predstavlja Rusija, in otrplo, zunajzgodovinsko Azijo. Ta kontrast dveh celin se v ruskem potopisu izdatno pokaže v eksaltirani hvali modernege izgleda, geometrijske pravilnosti, čistoče in dinamičnosti ruskih mest na Krimu in v Zakavkazju (pa tudi bolgarskih mest), kjer naenkrat vdrejo v tekst stereotipni orientalistični *loci communes*. Lepote Odese so deležne še posebne pohvale in primerno izstopijo šele, če jih kontrastiramo z »orientalskim« smradom in umazanijo:

Leta 1794 je stala tukaj še umazana tatarsko-turška vas Hadžibej, iz katere so Rusi po iniciativi carice Katarine II. ustvarili do danes eno najlepših evropskih mest, katerega široke, ravne in elegantne ulice se križajo vse pravokotno in so tlakovane z granitnimi kockami. Skoraj vse širše ulice imajo po dve vrsti drevoredov. Hiše so večnadstropne, zidane v najmodernejšem slogu. Prodajalne sijajne, velemestne. Moderno opremljeni hoteli, impozantna javna poslopja, kakor: dve gledališči, univerza, pošta, tržnica in borza (1993: 87–88).

Kar je rusko, je dobro in najboljše. Ruska mesta so lepa in moderna, Rusi (in njihovi dolžniki Bolgari) imajo zavidljive standarde glede kulturnih in prosvetnih institucij, na ruskem jugu povsod naletimo na večjezične napise, ki dokazujejo, »da Rusi domačinov ne prezirajo in jih ne žalijo ...« (1993: 110). Vse te pohvale Aškerc nenehno izreka v negativni primerjavi z Avstrijo. Bralec, ki bi verjel v potopiščevo objektivnost, bi odnesel vtis, da v avstro-ogrski monarhiji ni javnih knjižnic in muzejev, da so šole veliko slabše od ruskih in bolgarskih, da je imperij enojezičen oziroma da so vsi napisi v nemščini (ali madžarščini). Tako, da ni več jasno, kako so tedaj lahko »Slovenci ... v kulturnem razvoju in splošni omiki najmanj za tristo let« pred Rusi.

Sklepne pripombe

Za izčrpnjšo analizo Aškercjevih preklapljanj med orientalizmi bi morali vključiti še dve vrsti orientalizma, ki sta ostali v pričujočem članku povsem zunaj obravnave, namreč religiozni in obmejni (ali mejaški) orientalizem. Z *religioznim orientalizmom* imamo v mislih nemški religiozni orientalizem s konca 19. stoletja, ki je Aškercu v njegovem miselnem spopadu s katoliško dogmo in v njegovem interesu za primerjalno obravnavo religij nudil temeljno oporo. Kot lahko razberemo iz korespondence z njegovim podpornikom Pavlom Turnerjem in orientalistom Karlom Glaserjem je Aškerc (1997) s strastnim zanimanjem prebiral dela tedanjih vodilnih predstavnikov nemškega neobudizma, kot sta bila zlasti Karl Eugen Neumann in Hermann Oldenberg.¹⁸ Kar zadeva *mejni orientalizem* (Gingrich 1996), je predvsem presenetljivo, da ga je pri Aškercu tako malo. Če upoštevamo, da je slovenska varianta mejnega orientalizma, torej orkestrirano jadikovanje na temo turških vpadov v slovenske dežele, osrednja naričja nacionalne ideologije in temu ustrezno najosrednejša in najpogostejša oblika orientalizma v nacionalni književnosti, šibka navzočnost zadržan in motivike tega orientalizma pri Aškercu znova kaže na Aškercovo netipičnost. Mejno orientaliziranje je bilo od vseh orientalizmov edino, ki bralstva in kritikov ni odbijalo, pač pa se je, nasprotno, pisatelju ali pesniku splačalo.

Veliko sodobnih antropologov (in družboslovcev na splošno) bi preklapljanje med orientalizmi razumelo kot preklapljanje med identitetami oziroma kot njihovo menjavanje. Po bolj »klasičnem« umevanju pa različne identifikacije, skozi katere gre posameznik v teku življenja, ne rezultirajo v enakem številu različnih identitet, temveč je identiteta celota teh identifikacij, ki se kakor plasti nalagajo druga vrh druge. To umevanje identitete lepo ponazarja tudi prispodoba čebule, ki raste tako, da se obdaja z novimi listi, ki ovijajo prejšnje, in ki v celoti sestoji iz teh listov. Torej identiteta kot čebula, narejena iz zapovrstnih identifikacij: posameznik ima eno samo identiteto; tisto, kar »barthovski« antropologi vidijo kot menjavanje identitet in s tem pluralnost posameznikovih identitet, pa so le različne identifikacijske plasti. Identiteta je tudi individualni način oziroma stil, kako so identifikacijske plasti medsebojno povezane oziroma artikulirane. Etnografske implikacije takšnega »monističnega« pojmovanja identitete so seveda precej drugačne kot pri »pluralističnem« pojmovanju. Pri »monističnem« pogledu na identiteto ne zadostuje, da različne posameznikove identifikacije etnografsko kontekstualiziramo v njihovi medsebojni ločenosti, se pravi da za vsako posebej, neodvisno od drugih, poskušamo osvetliti njene simbolne pomen, motivacije, strateške intence ... Treba je identifikacije tudi medsebojno povezati in skozi njihovo etnografsko artikulacijo dojeti posameznika v njegovi historičnosti. Pri tem se izkaže, da je posameznik v svojih identifikacijah (oziroma v *identity shifting*) znatno bolj omejen, kot si je predstavljal Fredrik Barth (1969), in še zlasti, da diakritični simboli, ki jih

18 Več o Aškercem razmerju z nemškim religioznim orientalizmom v Baskar v tisku.

v teh identifikacijah uporablja, niso arbitrarni.¹⁹

Če na Aškerčevo preklapljanje med orientalističnimi diskurzi gledamo z »monistične« perspektive, v njegovem preklopu v diskurz ruskega orientalizma, v njegovi vzhičeni apologiji ruskega imperializma na mejah Azije torej ne bomo videli le dejanja, ki se nazadnje zvede na transakcijo, temveč bomo poskušali biti pozorni tudi na vrsto omejujočih, kanalizirajočih in posredujočih izkušenj, ki so spodbudile Aškerca k tej identifikaciji. Ta identifikacija je, kot smo pokazali, ambivalentna, je v nekem posebnem pomenu besede »ideološka«. Aškerc »ideološko« zagovarja ruski imperializem in pri tem uporablja standardne argumente o njegovem civilizatoričnem poslanstvu, hkrati pa svoje početje subvertira z dodatki, ki izdajajo, da se mora k temu verovanju vsaj malo prisiliti. Aškerc kot panslavistični, vendar neruski občudovalec ruskega imperializma je hkrati zanimiv in izzivalen primer, ki nam omogoča pogledati na problematiko imperialnega potopisja še z nekega drugega, doslej zanemarjenega zornega kota. Si je Aškerc ogledoval kraje na Krimu in na Kavkazu z *imperialnimi očmi*, kot se glasi naslov vplivne knjige Mary Louise Pratt (1992)? In če je odgovor pritrdilen, z očmi *katerega* imperija? Ruskega ali avstro-ogrškega ali kar imperija nasploh? Ob tem vprašanju neposredno vidimo, da je odgovor v veliki meri odvisen od tega, ali je naše umevanje identitete monistično ali pluralistično. Rekli smo, da Aškerc, čeprav pripadnik malega naroda, gleda na svet skozi imperialna očala. Pripadnost malemu narodu, ki ni v svoji zgodovini nikogar koloniziral, ne predstavlja privilegirane epistemološkega gledišča, ne jamči objektivnejšega pogleda na podvržena ljudstva. Aškerc takšna pripadnost očitno ni osvobodila pred imperialističnim pogledom na »ruski Jug«, saj je navdušeno privzel rusko imperialistično optiko, hkrati pa je, tipično imperialistično, kritiziral kakšne druge imperializme, ki mu niso bili povšeči. Kljub vsemu temu pa bi Aškerčevo »orientalsko« potopisje le s precejšnjim posiljevanjem lahko uvrstili v kategorijo imperialnega potopisja, kot ga je opredelila Mary Louise Pratt (in do neke mere že pred njo Said). Aškerčevemu potopisju se oznaka *the monarch-of-all-I-survey genre* (žanr 'vladar vsega, kar popisujem') prav gotovo ne prilega. Čeprav se je gotovo imel za zahodnjaka, je v njegovih opisih eksotičnih krajev bolj malo vehemence, arogance, vsevednosti in egocentrizma, značilnih za žanr, ki ga Pratt označi z različnimi slavnimi potopisci, od Munga Parka, Richarda Burtona in Henryja Stanleyja do Alberta Moravie in danes kultnega Paula Therouxja. Večina potopiscev v tem žanru je bila seveda manj slavna in s tem bolj primerljiva z Aškercem, vendar je Aškerčevo potopisje tudi v primerjavi z njimi v precej drugačnem položaju, zlasti kar zadeva obseg publike, ki jo je lahko dosegel s pisanjem v za evropske pojme minornem jeziku. Aškerc ni mogel resno računati, da bi opis njegovega potovanja v Istanbul ali Zakavkazje lahko dosegel Turčijo ali Rusijo, kaj šele, da bi imel kakšen povraten vpliv na kraje, ki jih je opisal.

Literatura

- ABU EL-HAJ, Nadia: Edward Said and the Political Present. *American Ethnologist* 32/4, 2005, 538–555.
- AŠKERC, Anton: *Balade in romance. Lirske in epske poezije*. Ljubljana: DZS, 1946 (Zbrano delo, zv. 1).
- AŠKERC, Anton: *Nove poezije. Četrti zbornik poezije*. Ljubljana: DZS, 1951 (Zbrano delo, zv. 2).
- AŠKERC, Anton: *Podlistiki in potopisi. Kritični in polemični spisi*. Ljubljana: DZS, 1993 (Zbrano delo, zv. 7).
- AŠKERC, Anton: *Pisma*. Ljubljana: DZS, 1997 (Zbrano delo, zv. 8).
- BARTH, Fredrik: Introduction. V: Fredrik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen in Oslo: Universitetsforlaget, 1969.
- BASKAR, Bojan: *Dvoumni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju*. Koper: ZRS, 2002.
- BASKAR, Bojan: Raccontare il mare: la ridefinizione delle identità nazionali nell'Adriatico nord-orientale. V: Emilio Cocco in Everardo Minardo (ur.), *Immaginare l'Adriatico: contributi alla riscoperta sociale di uno spazio di frontiera*. Milano: F. Angeli, 2007, 97–111.
- BASKAR, Bojan: Oriental Travels and Writings of the *fin-de-siècle* Poet Anton Aškerc. *Cahiers de la Société asiatique*, v tisku.
- BELLÉR-HANN, Ildikó: The Turks in Nineteenth-Century Hungarian Literature. *Journal of Mediterranean Studies* 5/2, 1995, 222–238.
- BENDIX, Regina: Ethnology, Cultural Reification, and the Dynamics of Difference in the *Kronprinzenwerk*. V: Nancy M. Wingfield (ur.), *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2003, 149–166.
- BORŠNIK, Marja: *Anton Aškerc*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.
- BOURDIEU, Pierre: *Le sens pratique*. Pariz: Minuit, 1980. [Slovenski prevod: *Praktični čut*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2002, 2 zv.]
- BROOKS, Willis: Russia's Conquest and Pacification of the Caucasus: Relocation Becomes a Pogrom in the Post-Crimean War Period. *Nationalities Papers* 23/4, 1995, 675–686.
- BUZARD, James: The Grand Tour and After (1660–1840). V: Peter Hulme in Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 37–52.
- BUZARD, James: *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1880–1918*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- DUDA, Dean: Towards a Modernist Travel Culture. *The International Journal of Travel and Travel Writing* 6/1&2, 2005, 68–87.
- ERLICH, Vera Stein: *U društvu s čovjekom: Tragom njegovih kulturnih i socijalnih tekovina*. Zagreb: Naprijed, 1968.
- FIGES, Orlando: *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*. London: Penguin, 2002.
- GINGRICH, Andre: Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe. V: Bojan Baskar in Borut Brumen (ur.), *MESS. Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. II*. Ljubljana: Inštitut za multikulturne raziskave, 1996, 99–127.
- GRDINA, Igor: *Od rodoljuba z dežele do meščana*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1999.
- HULME, Peter: Travelling to Write (1940–2000). V: Peter Hulme in Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 87–101.
- JOHLER, Reinhard: A Local Construction, or: What have the Alps to do with a Global Reading of the Mediterranean? V: *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 36/1, 1999, 87–102.
- KING, Charles: *The Black Sea: A History*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- LAYTON, Susan: *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

19 Za prepričljivo in etnografsko podprto kritiko Barthovega pojmovanja, da so diakritični markerji etnične identitete arbitrarni, gl. Wilson 1993.

- LEROI-GOURHAN, André: *Gib in beseda*, 2. zv. Ljubljana: Škuc in FF, 1990 (Izvirnik: 1965).
- LEWIS, Martin W. in Kären E. WIGEN: *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1997.
- MAKDISI, Ussama: Ottoman Orientalism. *The American Historical Review* 107/3, 2002, 768–795.
- MCREYNOLDS, Louise: The Prerevolutionary Russian Tourist: Commercialization in the Nineteenth Century. V: Anne E. Gorsuch in Diane P. Koenker (ur.), *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca in London: Cornell University Press, 2006, 17–42.
- PEDERIN, Ivan: *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim potopisima*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1991.
- PLÖCKINGER, Veronika: Način gledanja: Razvoj turizma u prošlosti. Istra u povijesnom presjeku turističkog interesa. V: *Istra, različiti pogledi: Etnografske zbirke Istre kroz austrijsko-hrvatski dijalog*. Pazin: Etnografski muzej Istre, 2002, 15–27.
- PRATT, Mary Louise: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London in New York: Routledge, 1992.
- RICHARDS, Greg in Julie WILSON (ur.): *The Global Nomad: Backpackers Travel in Theory and Practice*. Clevedon: Channel View Publications, 2004.
- ROBINSON, Mike in Hans Christian ANDERSEN: Reading Between the Lines: Literature and the Creation of Touristic Spaces. V: Mike Robinson in Hans Christian Andersen (ur.), *Literature and Tourism*. London in New York: Continuum, 2003, 1–38.
- SAID, Edward W.: *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. New York: Vintage Books, 1978. [Slovenski prevod: *Orientalizem: Zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1996.]
- SAID, Edward W.: *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books, 1994. [Izvirna izdaja: New York: Knopf, 1993.]
- SAID, Edward W.: *Oblasti povedati resnico: Zbornik*. Ljubljana: *cf., 2005.
- ŠMITEK, Zmago: Slovenska doživetja prostranstev. Spremnna beseda k: *Poti do obzorja: Antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*. Ljubljana: Borec, 1988, 377–422.
- THIESSE, Anne-Marie: *Écrire la France: Le mouvement littéraire régionaliste de langue française entre la Belle Époque et la Libération*. Pariz: Presses universitaires de France, 1991.
- TURNER, Bryan S.: Orientalism, or the Politics of the Text. V: Donnan Hastings (ur.), *Interpreting Islam*. London: Sage Publications, 2002.
- URBAIN, Jean-Didier: *L'idiote du voyage: Histoires de touristes*. Pariz: Plon, 1991.
- VASSELLI, Laura: »Cose turche« à Trieste. V: Gino Pavan (ur.), *Trieste e la Turchia: Storie di commerci e di cultura*. Trst: Samer & Co. Shipping, 1996.
- VERGINELLA, Marta: *Il confine degli altri: La questione giuliana e la memoria slovena*. Rim: Donzelli editore, 2008.
- WAGNER, Anne-Catherine: La place du voyage dans la formation des élites. *Actes de la recherche en sciences sociales* 170, 2007, 59–65.
- WEBER, Irena: *Ženski itinerariji. Med antropologijo potovanja in literaturo*. Koper: ZRS, 2003.
- WILSON, Richard: Anchored Communities: Identity and History of the Maya-Q'echi'. *Man. The Journal of the Royal Anthropological Institute* 28/1, 1993, 121–138.

Ways of Travel and Orientalist Travel Writing in an Austro-Hungarian Province: The Case of Anton Aškerc

The article looks at the social usages of the Orient in the Habsburg periphery at the turn of the nineteenth century by studying the case of the Slovene poet Anton Aškerc. As a provincial priest from a humble peasant family and lacking any university training, Aškerc had no other alternative than trying to satisfy his social scientific and orientalist interests by becoming a poet. His travels to the »Orient« (Istanbul, Egypt, Greece, Russia, Bulgaria etc.) provided him with motifs, personages and arguments for his poetry. While the function of providing the poetic materials was of crucial importance (and therefore he certainly »travelled to write«), his travel writing was basically marginal compared to his poetic production.

In the article, his travel (or tourist) practices are observed from the perspective of the *imperial style* (as distinct from, and sometimes opposed to, the ethnic style). This perspective implies that imperial frameworks of Aškerc's travels as well as his position of an imperial subject are taken seriously. Variety of orientalism one can discern in his writings (German religious orientalism, Russian orientalism, Central European frontier orientalism ...) corresponds to diverse imperial travel styles, among others the Habsburg and the Russian, that seem predominant in Aškerc's travel practices. The former can be discerned in particular at the habitual, pre-conscious level, or the level of one's deepest identifications; the latter, by contrast, is basically dependent on his conscious and ideological (pan-Slavist) convictions. Attention is paid to the shifting between these two styles which may take place even within a single voyage.

By focusing on imperial contexts of Aškerc's travels, the author attempts to demonstrate that approaching the *fin-de-siècle* travel practices as if they were taking place in the world made up of nation-states prevents us from understanding the reality of travelers' stakes and the complexity of their identity strategies entangled in the dialectics of the national, the subnational and the supranational, of small and large homelands, et cetera.

PARADOKSI VOLONTERSTVA

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: V članku je predstavljena etnografska raziskava Društva za opazovanje in proučevanje ptic Slovenije (DOPPS). Ob opisu društvenih aktivnosti se avtor sprašuje, zakaj se člani udeležujejo volonterskih akcij in kako to, da namenijo dejavnostim, za katere niso plačani, toliko časa in truda. Pri analizi se skuša oddaljiti od razlag t. i. recipročnega altruizma, ki so jih načrtali sociobiologi, ter skuša volonterstvo osvetliti z etnološkega oziroma antropološkega zornega kota – predvsem pa z vidika ekonomije daru.

Gljučne besede: volonterstvo, altruizem, ekonomija daru, opazovanje ptic, varovanje narave

Abstract: Examined are the activities of the Slovenian Bird Watching Society (*Društvo za opazovanje in proučevanje ptic Slovenije – DOPPS*) from an ethnological/anthropological perspective. Listing the Society's many activities the author wonders why its members participate in volunteer work and why they donate a substantial part of their time and effort to activities for which they receive no payment. This analysis attempts to avoid explanations of the so-called theories of reciprocal altruism introduced by sociobiologists, focusing instead on the phenomenon of voluntarism from an ethnological/anthropological perspective, and particularly from the viewpoint of gift economy.

Key Words: voluntarism, altruism, gift economy, bird watching, nature protection

Uvod

Zamisel za pričujoči članek je nastala med raziskavo, izvedeno v okviru projekta EuMon,¹ v katerem smo člani projektne skupine med drugim ugotavljali, kako prostovoljci na območju Evropske unije sodelujejo pri spremljanju stanja biotske raznovrstnosti.² V enem od intervjujev, v katerih sem sogo- vornike spraševal predvsem o njihovih aktivnostih v Društvu za opazovanje in proučevanje ptic Slovenije (DOPPS), kjer sem izvajal etnografsko raziskavo, se je namreč znašel navidez nepomemben fragment, ki je pomenil povod za brskanje po smislu volonterstva.

Z dolgoletnim članom društva Branetom³ sem se med ome- njenim intervjujem pogovarjal o tem, zakaj njihovi člani

namenijo toliko časa, truda in nenazadnje tudi denarja za dejavnost, od katere v zameno ne prejmejo kaj dosti opri- jemljivega. Med debato se nama je pridružila še Alenka iz društva. Slišala je, o čem se pogovarjava, in med njima se je spontano razvila polemika o karieri v DOPPS. Brane je ob tem navrgel, da je: »[p]roblem, da nisi tukaj zaradi cilja, ampak si tudi malo zaradi svojega ega. /.../ Očitno se mora ... [Se obrne k meni.] To boš ti bolje vedel. Ampak čuda ljudi se mora potrditi v nečem. Jaz ne vem. [Smeh.] Kaj je bistvo dela, kariere?«

Res, kaj je bistvo kariere v volonterski organizaciji? Očitno pri tem ne gre izključno za prispevek za »obče dobro« oziro- ma za skupni cilj, ki je zunaj posameznika, temveč prosto- voljno delo vključuje še skrb za lastni »ego«, kot je to opisal Brane.

Omenjeni odlomek se je tako izkazal kot zanimivo izhodišče za razpravo o smislu volonterstva in o tem, kako se altruistič- no »darovanje« časa in truda za doseganje poslanstva organi- zacije⁴ in za dobrobit narave, kot so to v intervjujih dostikrat opisali sogo- vorniki, prepleta z izpolnitvijo individualnih in- teresov članov društva: s samopotrjevanjem ter z vzponom po »lestvici ugleda« (Ellis in Waterton 2005).

Nič novega, bi dejali sociobiologi, ki se že dolgo ubadajo s t. i. recipročnim altruizmom (glej Nowak in Sigmund 2005, kjer so predstavljene ključne razprave o tej temi). Morda pa le? Do takšnega sklepa bom namreč skušal priti po nekoliko drugačni poti, kot so to storili na primer Dawkins (2006), Ham- ilton (1963, 1964), Trivers (1971) in E. O. Wilson (2000)

1 Projekt EuMon (EU-wide monitoring methods and systems of surveil- lance for species and habitats of community interest; [http://eumon.ckff. si](http://eumon.ckff.si)) je potekal med letoma 2005 in 2008, financirala pa ga je Evropska komisija v 6. okvirnem programu EU. V projekt je bilo vključenih 16 raziskovalnih institucij iz 11 evropskih držav. Pri realizaciji projekta so sodelovali tudi študentke z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo ljubljanske Filozofske fakultete Polona Bajda, Saša Grab- nar, Tina Mučič, Andrej Šumer in Sebastian Weber, ki se jim za pomoč pri raziskavi najlepše zahvaljujem.

2 Takšna raziskava je pomembna zato, ker strokovnjaki ugotavljajo, da je participacija prostovoljcev lahko ključna pri popisih biotske raznovr- stnosti (Danielsen idr. 2005; Hopkins in Freckleton 2002). Brez njihove pomoči bi profesionalci sami le stežka zbrali dovolj informacij o stanju v naravi in analizirali doseganje ciljev, kot je »do leta 2010 doseči opazno zmanjšanje trenutne stopnje upadanja biotske raznovrstnosti na globalni, regionalni in nacionalni ravni«, ki so si ga zadali na podlagi Konvenci- je o biotski raznovrstnosti iz leta 1992 ([http://www.cbd.int/2010-target/ default.shtml](http://www.cbd.int/2010-target/default.shtml), 4. 10. 2007), ali pa še bolj ambicioznega cilja, ki si ga je zastavila Evropska unija: zaustaviti upadanje biotske raznovrstnosti do leta 2010 (<http://www.countdown2010.net/?id=35>, 4. 10. 2007).

3 Na tem mestu in v nadaljevanju je identiteta sogo- vornikov prikrita.

4 V statutu društva piše, da je namen delovanja DOPPS »varovanje ptic in njihovih habitatov«, to pa člani uresničujejo »z naravovarstvenim de- lom, raziskovanjem, izobraževanjem, s popularizacijo in sodelovanjem« (<http://www.ptice.org>, 4. 10. 2007).

* Dan Podjed, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., asist. raziskovalec na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1000 Ljubljana, Zavetiška 5. E-naslov: dan.podjed@ff.uni-lj.si

ter drugi raziskovalci, ki altruizem in sodelovanje med ljudmi utemeljujejo predvsem s teorijo iger (glej na primer Axelrod 1984 in Binmore 1994). Namesto skozi sociobiološko paradigmo bom volonterstvo predstavil z etnološkega oziroma antropološkega zornega kota in skušal pokazati, da je pojav prostovoljstva nekoliko bolj kompleksen in da v njegovem jedru ni zgolj recipročnost, ki poenostavljeno deluje po načelu: »Če mi boš popraskal hrbet, ga bom tudi jaz tebi.« (Oziroma bolj po naše »roka roko umije«.)⁵

Za analizo volonterstva je povedno tudi nadaljevanje omenjenega intervjuja, saj v njem zasledimo t. i. hedonistični paradoks, po katerem je resnično nesebično dejanje pravzaprav nemogoče, saj tudi najbolj altruistična aktivnost povzroča psihološko zadovoljstvo, ki pomeni kompenzacijo za osebo, ki je storila dobro dejanje (Cohen 1978: 82–83).⁶ Brane je med pogovorom namreč sprožil debato o »pravem dajanju« pri volonterjih, ki je po njegovih besedah tisto, pri katerem niti oseba, ki je nekaj prejela v dar, in niti kdo drug ne vedo, kdo je obdarovalec. »To je baje najvišja stopnja. To je pa baje najtežje,« je pojasnil, kako visoko po njegovem kotira »pravo« obdarovanje. Alenka je zatem opisala lastno izkušnjo s tovrstnim darovanjem in povedala, da že več let plačuje naročnino na časopis starejši ženski, ki si takšnega zneska ne more privoščiti, ne da bi to povedala njej ali komu drugemu.⁷ »In ti povem, da je to najboljši občutek na svetu,« je še pripomnila ter naposled dodala, da je po njenem »tudi dobrot en košček egoizma. /.../ Jaz si predstavljam, da imam zaradi tega ful boljši občutek kot tista, ki [časopis] dobiva.«

Kot rečeno, ti odlomki iz pogovora na prvi pogled »štrlijo« iz konteksta raziskave volonterskega monitoringa biotske raznovrstnosti, a dejansko povedo precej prav o teh dejavnostih. Ljudje se prostovoljnih aktivnosti, na primer zimskega štetja vodnih ptic, na katerem se v Sloveniji vsako leto zbere približno dvesto popisovalcev, ki na terenu zbrane podatke prek društva posredujejo organizaciji Wetlands International,⁸ ne udeležujejo zgolj zato, da bi delali dobro za druge, na primer za ptice in naravo. Če ne drugega, dobijo ob popisih v zameno vsaj užitek ob sprehodu po naravi in zadovoljstvo ob druženju z drugimi ljubitelji ptic, kot so mi pojasnili v intervjujih. Po drugi strani pa se prostovoljnih akcij, na primer

vsakoletnega čiščenja obrežja reke Drave, ko s krampi in z lopatami utrdijo peščene stene, v katerih gnezdiijo ptice, gotovo ne udeležujejo predvsem iz koristoljubja, na primer zato, da bi jim nekoč nekdo v zameno »popraskal hrbet«, temveč lahko njihov trud obravnavamo z vidika altruizma – ki pa se spet lahko prepleta z individualnimi motivi.

Kakšna je torej resnica o volonterstvu? In kje je ločnica med altruizmom in egoizmom? Etnološki oziroma antropološki odgovor, kot rečeno, ni sociobiološko preprost in vključuje vsaj še analizo daru in vrnjenega daru, ki se je je lotil Marcel Mauss (1996) in čigar mestoma nepopolno analizo je spretno dopolnil Maurice Godelier (2006). S tega vidika bom volonterstvo obravnaval v zaključnem delu tega teksta. Kar takoj pa naj pojasnim, da z vidika varovanja narave pravzaprav ni posebej pomembno, kakšne vzgibe imajo volonterji. S tega (širšega) zornega kota šteje predvsem opravljeno delo, ki pomeni tudi skrb za »obče dobro«, o čemer bom spregovoril v nadaljevanju.

Opazovanje opazovalcev

Etnografska raziskava, ki je rabila kot izhodišče tej razpravi, je bila, kot rečeno, izvedena v okviru triletnega projekta EuMon, takšna raziskava družbenih vidikov volonterskega spremljanja stanja v naravi pa je pomenila le manjši del projekta. Večji del, ki so ga realizirali naravoslovci, je namreč obsegal popis in analizo t. i. shem monitoringa, torej načinov, kako bodisi volonterji bodisi profesionalci spremljajo biotsko raznovrstnost v Evropski uniji.

Pri raziskavi družbenih vidikov volonterskega spremljanja stanja biotske raznovrstnosti smo se osredotočili na devet organizacij iz različnih evropskih držav, ki smo jih nato bolj ali manj podrobno⁹ proučili z etnografskimi raziskovalnimi tehnikami – predvsem z intervjuji, fokusnimi skupinami in opazovanjem z udeležbo.

V Sloveniji se je pod etnografskim drobnogledom znašel DOPPS, ki je največja slovenska nevladna in nepridobitna organizacija, katere člani se ukvarjajo z volonterskim monitoringom ptic. To društvo sem za raziskavo izbral zaradi njegove relativno dolge zgodovine¹⁰ ter tudi zaradi prepoznavnosti v slovenski javnosti, ki jo je DOPPS med drugim zgradil tudi z odmevnimi oglaševalskimi akcijami, izvedenimi v navezi s telekomunikacijskim podjetjem Mobitel. Ključna za proučitev tega društva pa je bila njegova zanimiva organizacijska struktura, v kateri se prostovoljna prizadevanja prepletajo s

5 Načelo indirektnega recipročnega altruizma pa se, kot pojasnjujeta Nowak in Sigmund, glasi: »Če mi boš popraskal hrbet, ga bo nekdo drug tebi« (2005: 1291). Bistvo takšne oblike altruizma je namreč to, da se ljudem (in, če smo natančni, tudi nekaterim drugim živim bitjem), ki so znani po tem, da »praskajo drugim hrbte«, sčasoma zviša ugled in jim drugi tako zaupajo, da so jim pripravljeni narediti uslugo, četudi ničesar neposredno ne dobijo v zameno.

6 Paradoksalno: če si dober do ljudi ter se ob tem počutiš bolje kot prej, potem tvoja sočutna dejanja niso tudi nesebična (Ridley 1997: 132).

7 Pravzaprav je v trenutku, ko je zgodbo povedala nama, njen altruizem že nekoliko »devalviran«, kot je to komentiral Brane.

8 Slovenski popisovalci se v tej akciji pridružijo številnim drugim volonterjem (in tudi profesionalcem) v več kot stotih državah po svetu. Kot piše na spletni strani organizacije Wetlands International, se volonterji popisov množično udeležujejo, »ker menijo, da je štetje ptic prijetno in koristno« (<http://www.wetlands.org>, 20. 3. 2008). Takšna razlaga spet napeljuje na hedonistični paradoks, ki postavlja »pravi« altruizem pod vprašaj.

9 Štiri organizacije smo proučili s klasičnim etnografskim raziskovalnim delom, pri petih pa smo uporabili t. i. 'hitro oceno' (angl. *rapid assessment* oziroma *rapid appraisal*; glej Beebe 1995 in Harris idr. 1997, kjer piše več o tej tehniki) ter tako v kratkem času pridobili podatke za primerjalno analizo.

10 DOPPS je nastal pred 29 leti, kar je v primerjavi z drugimi primerljivimi slovenskimi društvi dolga doba, če pa to primerjamo z britanskim The Royal Society for the Protection of Birds (RSPB), ki ima za sabo več kot stoletno zgodovino, je jasno, da smo v Sloveniji na področju amaterske ornitologije še vedno začetniki. O tem pričajo tudi druge številke o RSPB: društvo, ki so ga ustanovili leta 1889, ima kar 1.500 zaposlenih, 12.200 aktivnih prostovoljcev in več kot milijon članov (<http://www.rspb.org.uk/about/facts.asp>, 13. 11. 2007).

profesionalnim delom. DOPPS ima namreč poleg približno 750 članov tudi 17 redno zaposlenih ljudi. Društvo torej ni več zgolj volonterska organizacija, temveč že od srede devetdesetih let minulega stoletja prerašča v (pol)profesionalno organizacijo.

Med etnografsko raziskavo sem s člani DOPPS opravil približno trideset polstrukturiranih intervjujev ter izvedel tri fokusne skupine (skupinske debate o določeni temi). Poleg tega sem se udeležil različnih delovnih akcij in popisov ptic ter tako opravil tudi opazovanje z udeležbo, ki je bilo v mojem primeru pravzaprav 'angažirano učenje' (*engaged learning*; glej Carrithers 1992), saj sem na teren prišel kot popoln laik na področju ornitologije.

Po letu dni na terenu sem se naučil (bolje rečeno, so me naučili) prepoznati marsikatero od ptic, hkrati pa sem bil ne le opazovalec ptic, temveč tudi opazovalec opazovalcev,¹¹ saj sem ves čas spremljal interakcije med mano kot novincem in drugimi člani ter opazoval, kako »deluje« DOPPS kot skupnost ljudi, med katerimi jih veliko posveti društvu skoraj več časa kot preostalim domnevno bolj pomembnim aktivnostim (službi, družini itd.).

Kot član društva sem torej spoznaval, kako se v DOPPS tvori volonterska identiteta, ter ugotavljal, da je ta kategorija zelo kompleksna in da je tesno povezana z nekaterimi pojmi, kot so organizacijska kultura, družbene mreže in socialni kapital, o čemer sem s sodelavci pisal drugje (Bell idr. 2008), zelo pomembna pa sta še altruizem in egoizem. Prav slednjima pojmom se bom v tem članku bolj podrobno posvetil.

Vrednost prostovoljnega dela

Osrednji termin, ki ga bom analiziral, pa je seveda volonterstvo, ki je po bazični definiciji iz SSKJ »delovno prostovoljstvo, navadno neplačano«.¹² Sociološka razlaga je skoraj tako preprosta kot tista iz SSKJ: to je »vsaka dejavnost, pri kateri se čas prostovoljno nameni za koristi drugega človeka, skupine ali organizacije« (Wilson, J. 2000: 215; glej tudi Mowen 2005; Omoto 1995 in Penner 2002). V resnici pa to človeško dejavnost težko zreduciramo na tako zgoščeno definicijo. Ob njej se namreč hipoma odprejo številna nova vprašanja, na primer, ali lahko volonterji prejmejo za svoje delo tudi nagrade? So potemtakem tisti, ki delajo za materialno ali kakšno drugo plačilo, pa četudi minimalno, res le še »kvazi-volonterji«?¹³

Drugi paradoks volonterstva, ki ga s socioekonomskega vidika predstavi Knox (1999), postavlja pod vprašaj smisel prostovoljnega dela, ki ga namenimo neki aktivnosti (na primer gradnji nadomestnih hiš za žrtve poplav), za katero

nismo posebej usposobljeni. Navidez gre pri tem za precej neracionalno izrabo časa in truda. Takšno delo je namreč, če ga ovrednotimo z denarjem, pogosto »vredno« manj kot pa delo v službi, ki ga navadno bolje obvladamo. Na našem običajnem delovnem mestu lahko torej z znanjem in s spretnostmi, ki smo jih pridobili v preteklosti, v istem času zaslužimo več, kot bi »pridelali« na gradbišču, in lahko ta znesek potem namenimo gradnji hiš ali kakšni drugi dobrodelni aktivnosti, kar je z ekonomskega vidika seveda bolj smiselno. Knox to dilemo razreši tako, da ljudem ne pripiše racionalne preračunljivosti, temveč uvede »socioekonomskega človeka«, ki »ne razmišlja o denarju, ni racionalno motiviran in misli na skupnost« (1999: 479). Volonterstvo po njegovem ni racionalna aktivnost, pri kateri bi posamezniki nenehno tehtali stroške in koristi, in še posebej ne aktivnost, ki bi se jo dalo ovrednotiti z denarjem, temveč gre pri tem za nepreračunljivo »dajanje«.¹⁴

Ravnatežje med dvema vidikoma volonterstva – racionalnim oziroma egoističnim in neracionalnim oziroma altruističnim – skuša z vidika varovanja narave poiskati Kaplan (2000: 496), ki pravi, da tega fenomena ne moremo pojasniti niti z vidika altruizma niti z zornega kota egoizma. Pri prvem namreč potisnemo ob stran dobiček, pri drugem pa ga povsem zanikamo. Po njegovem je resnica nekje vmes. Narava namreč volonterjem nudi užitke, zaradi katerih se počutijo kot njeni deležniki, saj vedo, da bi njeno uničenje vplivalo na kakovost njihovega življenja in tudi na kakovost življenja celotnega človeštva. Volonterji torej sočasno s skrbjo za naravo poskrbijo tudi zase.

Precej prostora sta tej problematiki namenili tudi Rebecca Ellis in Claire Waterton (2004, 2005), ki namesto o volonterjih navadno pišeta o amaterskih naravoslovcih, ki zbirajo podatke v naravi in jih nato posredujejo profesionalnim organizacijam.¹⁵ Njuna najpomembnejša ugotovitev, o kateri bom še razpravljaj, je gotovo ta, da so meje med kategorijami, kot so amater in strokovnjak ter prostovoljec in profesionallec, pogosto zabrisane in prehodne, poleg tega pa se pomeni teh besed nenehno spreminjajo.¹⁶ Tudi Ellisova in Watertonova nista obšli analize recipročnosti pri volonterjih. Skušali sta namreč odgovoriti na vprašanje, kaj amaterski naravoslovci pravzaprav dobijo v zameno za podatke, ki jih brezplačno posredujejo profesionalcem. Kot ugotavljata, so ti podatki, ki jih volonterji trudoma zberejo na terenu, ponavadi posredovani (podarjeni) profesionalnim organizacijam brez pričakovanja česar koli materialnega v zameno. Po njunem mnenju se recipročnost odraža na dveh ravneh. Kot prvo imajo volonterji

11 John Liep, ki je izvedel etnografsko raziskavo med danskimi ornitologi, je nekoliko v šali takšno opazovanje označil kot »najvišjo stopnjo opazovanja z udeležbo«, saj je »opazoval ljudi, ki so tudi sami opazovali« (2001: 10).

12 Beseda »prostovoljstvo«, ki jo v tem besedilu uporabljam enakovredno z besedo »volonterstvo«, je v SSKJ malce tавтоloško definirana kot »pojav ali dejstvo, da je kdo prostovoljec«.

13 Na to vprašanje bom skušal odgovoriti pozneje, ko bom obravnaval razmerje med prostovoljci in profesionalci v DOPPS.

14 Podobna je razlaga Marcela Maussa, ko govori o sodobnih vidikih ekonomije daru. Pravi, da vsi ljudje še niso postali 'ekonomske živali' oziroma *homo oeconomicus* in da je med nami »čisto in iracionalno razsipništvo vsakdanja praksa« (1996: 149–150).

15 V našem kontekstu lahko amaterske naravoslovce seveda obravnavamo kot volonterje.

16 Podobno konceptualno zmešnjavo sem opazil tudi pri etnografski raziskavi v društvu, saj so sogovorniki pogosto zamenjevali pojma amater in volonter ter pojme profesionallec in strokovnjak oziroma ekspert (ter seveda tudi inačice teh besed za ženski spol).

občutek, da bo njihov dar prispeval k »občemu dobremu« (na primer za napredek znanosti ali varovanje narave). Pričakujejo pa tudi, da bodo informacije o naravi pomagale pri nastanku in razvoju atlasov razširjenosti vrst ali drugih podatkovnih baz, v katerih bo v zahvalah omenjeno tudi njihovo ime (Ellis in Waterton 2005: 685).¹⁷ V volonterskih aktivnostih se torej prepletata altruizem (zavzemanje za »obče dobro«) in egoizem s kančkom samovšečnosti (navedba posameznikovega imena v zahvalah).

Altruizem in egoizem

»Obče dobro« iz prejšnjega odstavka je za opazovalce ptic pogosto kar narava kot dobrina, ki je po eni strani na voljo vsem, po drugi strani pa smo njen sestavni del tudi ljudje. Prav občutek povezanosti z naravo in okoljem naj bi bil po nekaterih virih konstitutiven za altruističen odnos človeka do narave (Schultz 2000; Dutcher idr. 2007). Podobno razlago altruizma je predstavila tudi Kristen Renwick Monroe v delu *The Heart of Altruism* (1998). Opravila je namreč obsežne intervjuje s štirimi skupinami ljudi: s poslovneži, filantropi in »herojskimi rešitelji« (na primer s tistimi, ki so prejeli nagrade za nesebično pomoč utaplajočim neznancem) ter z ljudmi, ki so med vojno pomagali Judom in pri tem tvegali lastno življenje. Na podlagi teh pogovorov je utemeljila altruizem na občutku povezanosti z drugimi, ki je pri nekaterih bolj izražen (na primer pri tistih, ki so pomagali Judom), pri drugih pa manj (takšne je našla predvsem med poslovneži). »Največji« altruisti imajo po Monroeinem mnenju posebno perspektivo, zaradi katere razumejo človeštvo kot celoto (od tod tudi podnaslov njene knjige *Perception of a Common Humanity*). Poleg tega se po njenem mnenju altruizem ne poraja zaradi vezi znotraj skupnosti in zaradi občutka pripadnosti skupini (1998: 199), temveč je podlaga pravega altruizma najširše pojmovanje razmerja med nami in drugimi. Takšna široka perspektiva torej ne obsega le ljudi, temveč kar vsa živa bitja in celo ves planet (1998: 206–207, 262).

Kaj pa, če začnejo ljudje kolektivno izrabljati »obče dobro«, namesto da bi se zanj altruistično »žrtvovali«? Na ta problem je opozoril Garrett Hardin v znamenitem članku *The Tragedy of the Commons*, objavljenem v reviji *Science*, v katerem je predstavil problem skupnih dobrin na primeru pastirjev, ki za pašo izrabljajo eno samo zemljišče. Na takšnem zemljišču bo, kot piše Hardin, vsak od pastirjev skušal pasti kar največ svoje živine in tako »kot racionalno bitje /.../ maksimirati lastni dobiček« (1968: 1244). Neizbežna dolgoročna posledica takšne sebične paše je seveda opustošeno zemljišče. Hardin je ob tem izpeljal precej fatalističen sklep: »V družbi, ki verjame v svobodno izrabo skupnih dobrin, je razdejanje smer, proti kateri drivajo ljudje, vsak v iskanju zanj največjih ugodnosti. Svobodna izraba skupnih dobrin pomeni razdejanje za vse« (1968: 1244). Na podlagi te ugotovitve opozarja na

številne domnevno napačne človeške dejavnosti in odločitve – od prostega obiska nacionalnih parkov, ki bodo sčasoma povsem razvrednoteni zaradi navala obiskovalcev, pa do onesnaževanja okolja, saj racionalni posameznik kmalu uvidi, da je njegov strošek za odlaganje odpadkov manjši, če se mu ni treba ukvarjati s sortiranjem in z recikliranjem. Skratka, po njegovem smo brez nenehnega nadzora 'od zgoraj navzdol' (*top-down*) nad skupnimi dobrinami obsojeni na propad.

Številni primeri uspešne izrabe skupnih zemljišč in drugih skupnih virov (na primer prehrabnih resursov) v različnih delih sveta, ki funkcionirajo tudi brez takšnega nadzora, kažejo na to, da Hardinova fatalistična domneva vendarle ne drži (Bell 1998: 250; Burke 2001; Ridley 1997: 229–233). Njegova analiza bi bila sicer pravilna, če bi v celoti veljala Hobbesova razlaga o človeku, ki je v nenehnem spopadu z drugimi, oziroma če bi bil vsak posameznik komunikacijsko izoliran od drugih in ne bi vedel, kaj počno njegovi sosede. Ker pa ljudje seveda komunicirajo med sabo, se med njimi ves čas vzpostavlja »dialog solidarnosti« (Bell 1998: 251), ki temelji na ugledu in zaupanju. »To zaupanje pa lahko obstaja, ker vsak verjame, da razmerja niso utemeljena zgolj na ozkem izračunu osebnih interesov,« pojasnjuje Bell (1998: 252). Prav iz takšnega nenehnega dialoga po njegovem izvirajo tudi volonterske naravovarstvene organizacije (Bell 1998: 253).

Kako pa se pravzaprav porodi takšno vednjenje, pri katerem ne gleda vsak le na svoje koristi? In kako to, da so ljudje »dobri« do soljudi in drugih živih bitij? Sociobiologi (Wilson, E. O. 2000; Dawkins 2006) menijo, da tudi na navidez nesebična dejanja vplivajo naši geni ter da smo do drugih »dobri« zato, ker pravzaprav skrbimo zase oziroma za dolgoročno preživetje genov. Dawkins celo pravi, da sta »vsestranska ljubezen in dobrobit vrst kot bioloških enot /.../ pojma, ki v evoluciji nimata kaj iskati« (2006: 29). Ob tem pa pomirjujoče prista- vi, da se ljudje plemenitosti in nesebičnosti lahko naučimo, četudi smo se rodili sebični, in se tako zoperstavimo »tiraniji sebičnih podvojevalnikov« (2006: 229), pri čemer ima v mislih seveda gene.

Podobno trditev, kot je Dawkinsova o »sebičnih genih«, prenese Ridley (1997) na naravovarstvo in okoljevarstvo, ko pravi, da uničevanje okolja in narave spominja na slavno zapornikovo dilemo, pred katero se znajdetta dva hipotetična osumljenca.¹⁸ Ob tem se sprašuje, kako lahko pripravimo

18 Pri klasični zapornikovi dilemi je vsakemu od dveh osumljencev, ki sta zaprti v ločenih celicah, rečeno, naj prizna, kaj je storil njegov domnevni sokrivec. Če prvi ovadi drugega, drugi pa zamolči krivdo prvega, prejme drugi visoko kazen (na primer deset let zapor), prvi pa je oproščen. Če drug drugega ne ovadita, prejmeta oba nizko kazen (na primer leto dni zapor). Če pa se izmenično ovadita, prejmeta oba srednjo kazen (na primer pet let zapor). Po klasični različici te dileme se bosta zapornika vedno odločila za izmenično ovadbo, kar je, paradoksalno, najbolj racionalna odločitev z vidika vsakega od posameznikov, ni pa najboljša za oba skupaj. Podobno zapornikovo dilemo z več igralci so začeli raziskovati v sedemdesetih letih 20. stoletja. Tudi pri tej različici bi bil izid za vse udeležence (torej za skupnost) najboljši, če bi izbrali t. i. 'prevladano strategijo' (*dominated strategy*). Kljub temu pa še vedno prevlada strategija, ki pomeni najboljši izid za vsakega od posameznikov – ne glede

17 Tudi v slovenskih ornitoloških atlasih so objavljeni sezname vseh prosto- voljcev, ki so z zbranimi podatki prispevali svoj delež pri nastanku publikacije (glej na primer Geister 1995, kjer je objavljen eden takšnih seznamov).

egoiste, da bodo sodelovali za »obče dobro« in se pri tem izognemo skušnjavi, da bi eden zaslužil na račun drugih (1997: 224). Naposled ugotavlja, da ni druge rešitve, kot da se načeloma egoistični ljudje naravovarstvene etike priučijo »navkljub njihovi naravi in ne zaradi nje« (1997: 225).

Na tej točki se z Ridleyem in s sociobiologi deloma celo strinjam, saj na podlagi etnografske raziskave tudi sam ugotavljam, da se naravovarstvene etike lahko priučimo s sodelovanjem v volonterskih organizacijah, kot je na primer DOPPS. Člani društva pa so mi še pojasnili, da njihov odnos do narave in drugih živih bitij mnogokrat korenini v njihovih mladostnih izkušnjah, ki jih je članstvo v društvu le potenciralo. Njihovo zdajšnje volontersko delovanje in altruističen odnos do drugih (nečloveških) živih bitij sta, kot kaže, pogojena z izkušnjami iz preteklosti, hkrati pa se te izkušnje prenašajo na nove generacije članov.¹⁹

Razmerje med volonterji in profesionalci

V tem razdelku bom DOPPS nekoliko bolj podrobno predstavil, saj bo tako v nadaljevanju bolj jasno, kako v tej organizaciji funkcionira volonterstvo in kako se prepleta s profesionalnim delom. V društvo, ki je nastalo leta 1979, je včlanjenih približno 750 ljudi. Veliko članov (približno 500) je večji del časa bolj ali manj pasivnih, kar pomeni, da plačajo letno članarino in v zameno prejmejo poljudno revijo *Svet ptic* oziroma znanstveno revijo *Acrocephalus*, ne udeležujejo pa se vsakoletnih popisov ptic in drugih rednih in občasnih volonterskih akcij. Vodstvo društva in profesionalci, ki so na DOPPS zaposleni, se zavedajo pomena takšnih podpornih članov, ki plačajo le letno članarino. Nanje ne gledajo kot na »slepe potnike«, ki se okoriščajo s skupnimi dobrinami oziroma, ki čakajo, da bo kdo drug opravil delo namesto njih (Olson 1965). Prej jih obravnavajo kot društveni socialni kapital. Redni člani namreč ostajajo z društvom in ga podpirajo, ko je to potrebno – na primer ob zbiranju podpisov podpore proti gradnji vetrnih elektrarn na Volovji rebri.²⁰

Druga skupina članov (približno 200), je med letom deloma aktivna. Udeležujejo se nekaterih volonterskih akcij, kot je vsakoletno mednarodno zimsko štetje vodnih ptic IWC (International Waterbird Census), ter posredujejo zbrane podatke v centralno pisarno, potem pa spet poniknejo do naslednje množične akcije. Četudi kot posamezniki ne prispevajo veliko volonterskih ur za dobrobit društva in predvsem narave, so za organizacijo pomembni, saj brez njihove številčnosti marsikaterih projektov ne bi mogli izpeljati.

V tretjo kategorijo, ki pomeni jedro društva, sodijo najbolj

aktivni člani, ki jih je približno 50. To so posamezniki, ki prispevajo največ dela in truda zato, da društvo zbere dovolj kakovostnih in relevantnih podatkov ob različnih, tudi najzahtevnejših popisih. Na podlagi prostovoljnega dela teh članov, katerih večina je tudi najbolj izurjenih v prepoznavanju ptic, lahko nastanejo obširne poljudnoznanstvene in tudi znanstvene publikacije, kot so *Ornitološki atlas Slovenije* (Geister 1995), *Zimski ornitološki atlas Slovenije* (Sovinc 1994) in načrtovani *Novi ornitološki atlas Slovenije*, za katerega popisi še potekajo.

Posebna kategorija članov organizacije so zaposleni v Pisarni DOPPS, kot se imenuje društvena profesionalna ekipa, v kateri je 17 ljudi. Njen večji del sestavljajo nekdanji aktivni prostovoljni člani, ki so zaradi svojega vložka časa, truda in zaradi obsežnega ornitološkega znanja pridobili možnost, da so za svoje delo tudi plačani. Kot se je izkazalo med raziskavo, pomeni zaposlitev v pisarni tudi vrh »lestvice ugleda« (Ellis in Waterton 2005: 677), do katerega se lahko povzpnejo najbolj vztrajni člani, ki so pripravljeni prostovoljnim aktivnostim nameniti ogromno lastnih resursov, hkrati pa za nekatere pomeni tudi odskočno desko za nadaljnjo kariero v drugih profesionalnih organizacijah.

Zanimivo je, da tudi profesionalci, ki so za svoje delo plačani, prostovoljno opravijo veliko nadur, ko se udeležujejo različnih volonterskih dejavnosti. Kot je pojasnil sedanjí direktor društva, ustvari profesionalna ekipa mesečno približno 440 volonterskih ur, kar v povprečju pomeni približno 24 ur dodatnega prostovoljnega dela na zaposlenega. Pisarna DOPPS tako letno ustvari do dva dodatna delovna meseca (Podjed 2007).²¹

Predstavnik ene od DOPPS-ovih lokalnih sekcij, ki je bil v preteklosti zaposlen na društvu, je opozoril še na izjemno motivacijo, ki jo imajo zaposleni in zaradi katere so pripravljeni delati več, kot bi bilo treba oziroma smotno z vidika denarja, ki ga prejmejo v zameno: »Saj delaš za denar. Saj vsi delamo za denar. Ampak ko vidiš, da se stvari premikajo v dobro smer: /.../ Če si vprašal koga: 'Poslušaj, to je za narediti!' 'Ni problema!' 'A boš lahko?' 'Bom že!' Ne? Ja, in so naredili in ni bilo nikoli nobenega problema s tem, da delajo. Da ne bi delali, je bil pa zmeraj problem.«

Podobno situacijo je opisal tudi nekdanji direktor Pisarne DOPPS, ki je pred prevzemom te funkcije vodil srednje veliko podjetje. Povedal je, da je v podjetju moral ves čas zagotavljati, da so zaposleni delali, kot direktor Pisarne DOPPS pa je moral zaposlene prej omejevati, da si ne bi prostovoljno naložili preveč dodatnega dela, ki ga nato ne bi zmogli opraviti.

Profesionalno delo v DOPPS se, kot lahko vidimo, tesno prepleta z volonterstvom, meja med zaposlenimi in prostovoljci pa je zato pravzaprav težko določljiva. Mnogokrat namreč

na odločitve preostalih »igralcev«. S takšno »zapornikovo dilemo z N-udeleženci« so raziskovalci skušali pojasniti različne družbene probleme – od onesnaževanja okolja na globalni ravni do oboroževalne tekme med velesilami (Colman 1999: 797).

19 Podobno trdijo tudi člani drugih društev, na primer gobarji (Fine 1998: 167–169).

20 DOPPS se je v navezi z drugimi naravovarstvenimi organizacijami namreč povezal v t. i. Koalicijo za Volovjo reber in se uprl spornim zamišlim podjetja Elektro Primorska o izrabi vetrne energije na ornitološko pomembnem delu Slovenije.

21 S tovrstno »hibridnostjo« (Ellis in Waterton 2005: 691), pri kateri se križata profesionalna in volonterska identiteta, zaposleni na društvu večinoma nimajo težav. Ena od sogovornic je tako pojasnila: »S pticami se ves teden ukvarjam v službi, nato pa kot prostovoljka še popoldne in ob koncu tedna. Takšna situacija, ko sem hkrati zaposlena in prostovoljka, je res malce nenavadna, a mi je še vedno všeč.«

volonterji opravljajo enake aktivnosti kot profesionalci, poleg tega pa profesionalci veliko postorijo tudi brezplačno. A zaradi denarja se stvari vseeno lahko zapletejo.

Zmešnjava z denarjem

Zaposleni na DOPPS so, kot rečeno, s prepletom volonterstva in profesionalnega dela bolj ali manj zadovoljni. Ob nastanku profesionalne ekipe pa je dejstvo, da so nekateri za delo v društvu plačani, drugi pač ne, povzročilo več zmede med prostovoljnimi člani – predvsem med tistimi najbolj aktivnimi. Zaradi te delitve so nekateri volonterji Pisarno DOPPS razumeli kot ločeno komponento društva in jo označili kar za »podjetje« oziroma »tržno institucijo«. Takšno vrzel med volontersko in profesionalno stranjo je nazorno opisal eden od zaposlenih, ki je dejal: »Volonterji, predvsem tisti starejši, včasih rečejo: 'Kaj vi, ki ste zaposleni, ki dobite plačo!' Tistim starejšim, ki so že dolgo časa v društvu, se zdi malo tako ... Jaz ki sem kasneje prišel kot on, pa dobim plačo!«

Sčasoma se je ravnovesje med volonterji in profesionalci spet vzpostavilo in večina članov je začela spoznavati, da društvo z visoko zastavljenimi cilji in s številnimi dejavnostmi (vzpostavitev naravnih rezervatov, priprava ornitoloških publikacij in naravovarstvenih projektov, izvedba popisov, izletov in predavanj itd.) le težka funkcionira brez profesionalcev.

Kako lahko že sama možnost, da volonterji prejmejo plačilo za svoje delo, zamaje občutljivo ravnovesje, opisujeta tudi Ellisova in Watertonova (2005: 687–688), ko navajata primer posameznika, ki je za britanski atlas razširjenosti vrst, ki ga je pripravljala profesionalna organizacija, zbral znatno količino podatkov ter v zameno zanje zahteval precejšen finančni znesek. V centru, kjer so koordinirali pripravo atlasa, so sicer ugotovili, da so ti podatki ključni za pripravo atlasa, a so zaradi pomanjkanja sredstev zahtevo zavrnili. Amaterski naravoslovec je potem sklenil, da bo umaknil podatke, ki jih je že poslal, tako da jih pri pripravi atlasa naposled niso mogli uporabiti.

Podoben primer, ko že možnost plačila poruši homeostazo volonterske participacije, navaja tudi Richard Titmuss v raziskavi o prostovoljnem darovanju krvi. Ugotavljal je namreč, da je darovanje krvi veliko bolj uspešno potekalo v državah, kjer je bila ta dejavnost povsem volonterska (na primer v Veliki Britaniji), kot pa tam, kjer so odvzeto kri plačevali (na primer v Združenih državah Amerike). Tam, kjer so za kri dobili plačilo, so »darovalci« namreč pogosto celo lagali o svojem zdravju in tako dostikrat oddali okuženo kri (po Knox 1999: 482). Že možnost plačila za volonterski vložek časa, truda ali celo dela lastnega telesa (na primer krvi, kostnega mozga ali ledvic) torej zmede proces, ki sicer uspešno deluje brez finančnega povračila.

Ob tem se lahko navežemo na analizo sistema menjave *moka* na Papui Novi Gvineji, ki jo v *Uganki daru* povzema Godelier (2006). Andrew Strathern (po Godelier 2006: 121–127) namreč opisuje, kako so domačini po prihodu Evropejcev izločili njihovo osnovno sredstvo menjave (t. i. *pearl-shells*, torej 'školjke bisernice') in ga nadomestili najprej z avstralskim dolarjem, nato pa z nacionalno valuto. Denar, ki se je

vpletel v lokalno ekonomijo daru, je povzročil devalvacijo tradicionalnega plačilnega sredstva in tudi ukinil priložnosti za izvajanje *moka*.

Podobno se je po prihodu Evropejcev, ki so se vključili v mehanizem menjave darov in začeli iz njega črpati dobiček (Godelier 2006: 109), sprevrgel tudi bolj znani melanezijski sistem menjave *kula*, ki sta ga med prvimi podrobno analizirala Malinowski (1979) in Mauss (1996), pozneje pa številni drugi avtorji. Frederick Damon dodaja, da to institucijo zdaj obvladuje neki Evropejec, ki na jugu kupuje velike količine školjk ter jih obdela s pomočjo plačane delovne sile. Nekaj školjk nato proda turistom, druge pa spusti v sistem *kula* in se naposled okorišča z dodatnimi darovi, ki spremljajo kroženje zapestnic in ogrlic (po Godelier 2006: 121). »Njegov cilj nikakor ni več cilj tradicionalnega *kula*, namreč lov za ugledom, ampak v prvi vrsti kopičenje dobička, lov za bogastvom,« pojasnjuje Godelier (2006: 121).

Na tej točki se že bližamo srčki volonterstva, ki ga ne moremo uspešno analizirati s preračunljivega vidika *Homo oeconomicusa*, temveč prej s stališča navidez neracionalnega sistema totalnih uslug (Mauss 1996). Dinamike volonterske menjave namreč »v njeni materialnosti ne moremo razumeti ločeno od njene socialnosti« (Sahlins 1999: 225).

Ornitološka ekonomija daru

S takšnega zornega kota je volontersko spremljanje stanja v naravi obravnaval tudi John Liep (2001), ki je z etnografskimi metodami več kot 15 let proučeval danske ornitologe. Po njegovem ima volontersko opazovanje ptic precej skupnega z melanezijskim obrednim obdarovanjem *kula*, saj gre v obeh primerih za »tekmovanje, rivalstvo, zaupanje in podobno prizadevanje za samopromocijo s prisvajanjem zelenih objektov« (2001: 11). Po drugi strani pa pravi, da tovrstno volontersko spremljanje stanja v naravi ni neposredno primerljivo s *kula*, saj se pri opazovanju ptic problemi lastništva bolj ekstremno izrazijo: »Ljudje se posvetijo objektom brez vrednosti, ki se jih niti dotaknejo ne, in včasih lahko ob njih uživajo le nekaj bežnih trenutkov« (2001: 11).

V omenjenem članku se je Liep osredotočil predvsem na agonistične vidike opazovanja ptic. Ljubiteljski ornitologi, ki jih je predstavil, namreč nenehno tekmujejo, kdo bo naštel več ptic, kdo bo pridobil več podatkov in kdo bo izsledil bolj redke primerke. Takšno rivalstvo pa lahko podobno kot pri pridobivanju zapestnic in ogrlic v sistemu menjave *kula* vodi celo v obsedenost z zaželenimi objekti – redkimi ptičjimi vrstami (Liep 2001: 15). Še bolj ekstremno je takšno tekmovanje pri britanskih *twitcherjih* (*twitchers*; 'zbirateljih' ptičjih opažanj), ki zapravijo ogromno časa in truda, da vidijo in »odkljukajo« tudi najredkejše vrste, kar jih je mogoče opaziti na britanskem otočju, ter si zvečajo ugled v »ptičarski« skupnosti, ko novico o opažanjih sporočijo drugim opazovalcem (Cocker 2001).²²

Moja izkušnja s slovenskimi opazovalci ptic je po eni strani

22 Naj spomnim, da tudi Mauss (1996) poudarja pomen časti in ugleda (*mana*) pri obrednih menjavah daril.

podobna, po drugi pa tudi precej drugačna. Tudi člani DOPPS med sabo »tekmujejo«, kdo bo pridobil več informacij in kdo bo zabeležil bolj zanimive najdbe. V preteklosti so se ornitologi po svoje »pomerili« tudi v tem, kdo bo letno obročkal več ptic, primerjalne seznane z rezultati pa so že takoj po nastanku društva začeli objavljati v reviji *Acrocephalus* (glej na primer seznam obročkanih ptic v Božič 1980).²³ V poljudni reviji *Svet ptic*, ki jo prav tako izdaja DOPPS, zasledimo tudi *ad hoc* naziv »naj popisovalca« za delo pri nastajajočem ornitološkem atlasu gnezdilk Slovenije, kjer je leta 2002 na primer izpostavljen dosežek enega od članov, ki je samo pri popisih za atlas v letu dni prehodil več kot 160 kilometrov terena (Mihelič 2002: II). Leta 2007 pa so se v času mednarodnega štetja vodnih ptic (IWC) prav tako spontano pomerili Primorci in Gorenjci, in sicer v neformalnem popisu povodnih kosov. V *Svetu ptic* so nato objavili seznam desetih najuspešnejših popisovalcev, poražena ekipa pa je izkazala priznanje zmagovalcem: »Skupaj smo Gorenjci prešteli 177 kosov, Primorci pa so nas premagali z zavidljivimi 305 osebkami. Kapo dol, ni kaj! Ponovno so se izkazali kot srčni možje, predvsem možje dejanj« (Mihelič 2007: 24).

S takšnim tekmovalnim volunteerskim darovanjem (lahko bi rekli tudi razdajanjem) informacij, ki jih volunteerji brezplačno posredujejo, društvo pa jih pozneje lahko uporabi na primer za pripravo ornitoloških atlasov, se v organizaciji nedvomno vzpostavlja tudi hierarhija. Tisti, ki so prispevali največ časa in truda, ki ju zahteva terensko delo, sčasoma postanejo najbolj cenjeni volunteerski ornitologi, najboljši in najbolj vztrajni med njimi pa se, kot rečeno, na društvu lahko celo zaposlijo.

Mauss podobno obravnava navidez nesmiselno razdajanje pri *potlaču*, obrednem potratnem uničevanju pri ljudstvih s severozahoda Amerike, ko pravi, da »[d]arovati pomeni pokazati svojo superiornost, pokazati, da si več, da si višje, da si magister« (1996: 147). Godelier pa opozarja, da Mauss pri analizi *potlača* ni upošteval vsega zgodovinskega konteksta in se je pravzaprav posvetil »patološki obliki te institucije« (2006: 100). Podobno je tudi Liep (2001) predstavil predvsem tekmovalnost ter boj za prevlado in zvečanje ugleda, nekoliko pa je zanemaril kohezivno vlogo opazovanja ptic. Tako *kula* kot *potlač* sta namreč dejavnosti, ki sta povezovali člane skupnosti in vzpostavljali dvojni odnos med akterji: po eni strani so se med njimi definirala hierarhična razmerja, po drugi pa se je v skupnosti nenehno obnavljala solidarnost (Godelier 2006: 22). Prav v tem pa je tudi razlika med slovenskimi in britanskimi (Bell idr. 2008; Cocker 2001) oziroma danskimi ornitologi (Liep 2001) – tekmovalnosti in »zbirateljstva« je po moji oceni v Sloveniji manj kot na zahodu, bolj pa se poudarjajo solidarnost, sodelovanje in ohranjanje »društvenega duha«, kot so to v intervjujih pogosto izrazili sogovorniki.

Sklep

Ob koncu bom na primeru volunteerstva in s pomočjo ekonomije daru skušal nakazati rešitev hedonističnega paradoksa, ki sem ga uvodoma predstavil. Ali torej obstaja »pravo dajanje« oziroma »čisti altruizem«? Cohen pojasnjuje, da s psihološkega zornega kota (z vidika posameznika) človek seveda deluje najprej in predvsem v lastnem interesu: »Na neki stopnji zavedanja lahko preračuna, kakšne so nagrade za njegova dejanja – tudi če ta dejanja vključujejo prispevek časa, energije, premoženja ali celo življenja za druge oziroma za dobro stvar« (1978: 86). Do sem bi se z njim verjetno strinjali tisti ekonomisti in sociobiologi, ki zagovarjajo preračunljivost človeških dejanj. Cohen pa dodaja še, da »dajanje nikoli ni preprosto dejanje« (1978: 87) ter navaja Maussa, Durkheima, Gouldnerja in Lévi-Straussa, ki so se lotili analize daru in ugotavljali, da se obdarovanje in altruizem tesno prepletata z iskanjem moči, utrjevanjem statusa in z drugimi dejavniki, ki so povezani z družbeno stratifikacijo, politično organizirano stjo in drugimi oblikami skupinskega vedenja.

Ob tem naj še enkrat spomnim na uvodno trditev, da je pri pogledu na organizacijo »od zunaj« pravzaprav pomembno predvsem to, da opravlja delo, ki je koristno za »obče dobro«. Kako »čist« je altruizem znotraj nje, pa je odvisno od perspektive: bolj ko se osredotočimo na posameznike, bolj egoistične motive lahko iščemo v njihovih dejanjih. Ključna je torej ugotovitev, da altruizem ne funkcioniira na ravni posameznika, temveč na ravni skupnosti. Če volunteerstvo in altruizem ne koreninita v posamezniku, temveč v skupnosti, pa se ju morajo ljudje priučiti (Murnighan idr. 1993: 517; Smith 1981). Vsaka organizacija, skupnost oziroma družba, ki želi, da bi njeni člani prostovoljno skrbeli za druge ljudi (ali pa za naravo, okolje, skupne dobrine itd.) se zato srečuje z nenehnim vcepljanjem (»habituacijo«) volunteerstva in altruizma, ki poteka hkrati s privzgojo empatije in čuta za moralnost (Lazarus 1999: 20).²⁴ Volunteerstvo in altruizem sta torej kulturno pogojena in nista elementarni del človeške narave ter zato obstajata »nad in onstran posameznika in njegove življenjske dobe« (Cohen 1978: 92), medtem ko egoizem pač je del človeške narave – karkoli že ta narava pomeni (glej na primer Ridley 2003).

Volunteerstva torej nima smisla analizirati le na ravni posameznika ali skupine, temveč ga je treba, podobno kot ekonomijo daru, sočasno proučiti kot povezovalno dejavnost med obema ravnema: med individualnim in družbenim (prim. Eckstein 2001, kjer avtorica analizira t. i. kolektivistično in individualistično volunteerstvo). Na ta način se izmaknemo paradoksom volunteerstva ter se nehamo gristi v rep ob iskanju ločnice med »čistim« in »nečistim« altruizmom oziroma med »pravim« in »nepravim« dajanjem.

Hkrati se lahko sprijaznimo tudi s tem, da je »pravi dar« nemogoč že sam po sebi, kot pojasnjuje Jacques Derrida (po

23 Obročkanje ptic, ki je ob nastanku društva pomenilo eno ključnih dejavnosti v slovenski ornitologiji, se je v zadnjih letih vsaj v društvu nekoliko umaknilo v ozadje.

24 Takšna »vzgoja srca«, če si sposodim Flaubertov izraz, ni univerzalna. Lazarus (1999: 20) tako navaja primer eskimskega ljudstva Utkuhikhalingmiut, kjer otroke učijo, da sta dobrotla in prijaznost le reakcija na strah.

Godelier 2006: 255), saj bi moral to biti, kot dodaja Godelier, »dar nekoga, ki bi dal brez razloga, ne da bi vedel, da daje, nekomu, ki mu ne bi bil zato nikoli nič dolžan, ker ne bi vedel, da mu je kdo kaj dal« (2006: 255). Skratka, gre za popoln absurd. »Pravo dajanje«, o katerem je v uvodnem delu tega članka govoril Brane, je zato lahko le fikcija oziroma retorična figura, volonterstvo, ki povezuje posameznike in hkrati vzpostavlja razmerja med njimi, pa je še kako resnično. O tej dejavnosti lahko pravzaprav razmišljamo kot o esencialno človeški aktivnosti in celo kot o enem od temeljev človeštva in človeškosti.

Literatura

- AXELROD, Robert: *The Evolution of Co-operation*. London: Penguin Books, 1990.
- BEEBE, James: Basic Concepts and Techniques of Rapid Appraisal. *Human Organization* 54/1, 1995, 42–51.
- BELL, Michael M.: *An Invitation to Environmental Sociology*. London: Thousand Oaks; London in New Delhi: Pine Forge Press, 1998.
- BELL, Sandra, Mariella Marzano in Dan Podjed: Inside Monitoring: A Comparison of Bird Monitoring Groups in Slovenia and the United Kingdom. V: Anna Lawrence (ur.), *Taking Stock of Nature: Participatory Biodiversity Assessment for Policy, Planning and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008 (v tisku).
- BINMORE, Ken: *Game Theory and the Social Contract*, 1. in 2. zvezek. Cambridge (Massachusetts) in London: The MIT Press, 1994.
- BOŽIČ, Ivo: Poročilo o ulovu in obročanju ptičev v SRS v letu 1975 ter v letih 1927–1975. *Acrocephalus* 1/1, 1980, 4–7.
- BURKE, Bryan E.: Hardin Revisited: A Critical Look at Perception and the Logic of Commons. *Human Ecology* 29/4, 2001, 449–475.
- CARRITHERS, Michael: *Why Humans Have Cultures: Explaining Anthropology and Social Diversity*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- COCKER, Mark: *Birders: Tales of a Tribe*. New York: Atlantic Monthly Press, 2001.
- COHEN, Ronald: Altruism: Human, Cultural, or What? V: Lauren Wispé (ur.), *Altruism, Sympathy, and Helping: Psychological and Sociological Principles*. New York: Academic Press, 1978, 79–98.
- COLMAN, Andrew M.: Game Theory. V: Adam Kuper in Jessica Kuper (ur.), *The Social Science Encyclopedia*, 2. izdaja. London in New York: Routledge, 1999, 797–800.
- DANIELSEN, Finn, Neil D. Burgess in Andrew Balmford: Monitoring Matters: Examining the Potential of Locally-Based Approaches. *Biodiversity and Conservation* 14/11, 2005, 2507–2542.
- DAWKINS, Richard: *Sebični gen*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.
- DUTCHER, Daniel D., James C. Finley, A. E. Luloff in Janet Buttolph Johnson: Connectivity with Nature as a Measure of Environmental Values. *Environment and Behavior* 39/4, 2007, 474–493.
- ECKSTEIN, Susan: Community as Gift-Giving: Collectivist Roots of Volunteerism. *American Sociological Review* 66/6, 2001, 829–851.
- ELLIS, Rebecca in Claire Waterton: Environmental Citizenship in the Making: The Participation of Volunteer Naturalists in UK Biological Recording and Biodiversity Policy. *Science and Public Policy* 31/2, 2004, 95–105.
- ELLIS, Rebecca in Claire Waterton: Caught between the Cartographic and the Ethnographic Imagination: The Whereabouts of Amateurs, Professionals, and Nature in Knowing Biodiversity. *Environment and Planning D: Society and Space* 23/5, 2005, 673–693.
- FINE, Gary A.: *Morel Tales: The Culture of Mushrooming*. Cambridge (Massachusetts) in London: Harvard University Press, 1998.
- GEISTER, Iztok: *Ornitološki atlas Slovenije: Razširjenost gnezdkil*. Ljubljana: DZS, 1995.
- GODELIER, Maurice: *Uganka daru*. Ljubljana: Študentska založba, 2006.
- HAMILTON, William D.: The Evolution of Altruistic Behavior. *American Naturalist* 97/896, 1963, 354–356.
- Hamilton, William D.: The Genetical Evolution of Social Behavior (I, II). *Journal of Theoretical Biology* 7/1, 1964, 1–52.
- HARDIN, Garrett: The Tragedy of the Commons. *Science* 162/3859, 1968, 1243–1248.
- HARRIS, Kari J., Norge W. Jerome in Stephen B. Fawcett: Rapid Assessment Procedures: A Review and Critique. *Human Organization* 56/3, 1997, 375–378.
- HOPKINS, Graham W. in Rob P. Freckleton: Decline in the Numbers of Amateur and Professional Taxonomists: Implications for Conservation. *Animal Conservation* 5/3, 2002, 245–249.
- KAPLAN, Stephen: Human Nature and Environmentally Responsible Behavior. *Journal of Social Issues* 56/3, 2000, 491–508.
- KNOX, Trevor M.: The Volunteer's Folly and Socio-Economic Man: Some Thoughts on Altruism, Rationality, and Community. *Journal of Socio-Economics* 28/4, 1999, 475–492.
- LAZARUS, John: Altruism. V: Adam Kuper in Jessica Kuper (ur.), *The Social Science Encyclopedia*, 2. izdaja. London in New York: Routledge, 1999, 19–20.
- LIEP, John: Airborne Kula. *Anthropology Today* 17/5, 2001, 10–15.
- MALINOWSKI, Bronislaw: *Argonauti zapadnog Pacifika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979.
- MAUSS, Marcel: *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1996.
- MIHELIČ, Tomaž: Naj popisovalci. *Svet ptic* 8/3, 2002, II.
- MIHELIČ, Tomaž: Povodni možje. *Svet ptic* 13/1, 2007, 23–24.
- MONROE, Kristen Renwick: *The Heart of Altruism: Perception of a Common Humanity*. Princeton (New Jersey): Princeton University Press, 1998.
- MOWEN, John C. in Harish Sujan: Volunteer Behaviour: A Hierarchical Model Approach for Investigating Its Trait and Functional Motive Antecedents. *Journal of Consumer Psychology* 15/2, 2005, 170–182.
- MURNIGHAN, J. Keith, Jae Wook Kim in A. Richard Metzger: The Volunteer Dilemma. *Administrative Science Quarterly* 38/4, 1993, 515–538.
- NOWAK, Martin A. in Karl Sigmund: Evolution of Indirect Reciprocity. *Nature* 437, 2005, 1291–1298.
- OLSON, Mancur: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1965.
- OMOTO, Allen M. in Mark Synder: Sustained Helping Without Obligation: Motivation, Longevity of Service, and Perceived Attitude Change Among AIDS Volunteers. *Journal of Personality and Social Psychology* 68/4, 1995, 671–686.
- PENNER, Louis A.: Dispositional and Organizational Influences on Sustained Volunteerism: An Interactionist Perspective. *Journal of Social Issues* 58/3, 2002, 447–467.
- PODJED, Dan: Zaposleni so tako motivirani, da ogromno naredijo pristo-voljno. *MQ*, september 2007.
- RIDLEY, Matt: *The Origins of Virtue*. London: Penguin Books, 1997.
- RIDLEY, Matt: *Nature via Nurture: Genes, Experience, and What Makes Us Human*. New York: Harper Collins, 2003.
- SAHLINS, Marshall: *Ekonomika kamene dobe*. Ljubljana: Založba /*cf, 1999.
- SCHEIN, Edgar H.: *Organizational Culture and Leadership*, 2. izdaja. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1992.
- SCHULTZ, P. Wesley: Emphasising with Nature: The Effects of Perspective Taking on Concern for Environmental Issues. *Journal of Social Issues* 56/3, 2000, 391–406.

SMITH, David H.: Altruism, Volunteers, and Volunteerism. *Journal of Voluntary Action Research* 10/1, 1981, 21–36.

SOVINC, Andrej: *Zimski ornitološki atlas Slovenije: Rezultati zimskega kartiranja ptic članov Društva za opazovanje in proučevanje ptic Slovenije*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1994.

TRIVERS, Robert L.: The Evolution of Reciprocal Altruism. *Quarterly Review of Biology* 46/1, 1971, 35–57.

WILSON, Edward O.: *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge (Massachusetts) in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2000.

WILSON, John: Volunteering. *Annual Review of Sociology* 26, 2000, 215–240.

The Paradoxes of Voluntarism

The focus of this study, which was part of the EuMon project (EU-wide monitoring methods and systems of surveillance for species and habitats of Community interest), is on voluntary activities of the Slovenian Bird Watching Society (*Društvo za opazovanje in proučevanje ptic Slovenije – DOPPS*). A non-governmental organization created in 1979, the Slovenian Bird Watching Society has grown to become a well-established and influential research institution for nature protection. Examining its many activities, the author wonders if there really is such a thing as the so-called true altruism in monitoring biotic diversity and organizing other related activities. He tries to solve this dilemma from the perspective of an individual as well as the community, holding that the dynamics of voluntary giving and receiving is far more complex than had been assumed by, for example, sociobiologists. An analysis of this dynamics must necessarily include the concept of gift economy introduced by, among others, Marcel Mauss and Maurice Godelier. In the central part of his study the author also examines the ratio between volunteers and professionals in the Slovenian Bird Watching Society. Apart from approximately 750 volunteer members the Society also employs eighteen professionals. The boundary between the two is sometimes difficult to ascertain as volunteers often perform the same type of work as professionals yet without any payment; on the other hand, the employees also contribute a considerable amount of work on a voluntary basis. Since some are paid while others are not this situation may spoil the vulnerable homeostasis of voluntarism. These aspects are analyzed from the perspective of ceremonial exchanges of the *potlatch*, the *kula*, and the *moka*.

The author concludes that the altruistic-egoistic dichotomy of voluntarism cannot be examined solely from the perspective of the individual, but must simultaneously (or even chiefly) involve the whole society. It is for this reason that a research of this topic from ethnological and anthropological perspectives is especially valuable.

MIGRACIJSKE ZADREGE EVROPSKE UNIJE

Izvirni znanstveni članek 1/01

Izvleček: Prispevek s pomočjo različnih etnografskih raziskav migracij v Španiji in drugih evropskih državah, analize sodobnih migracijskih trendov ter migracijskih in integracijskih politik obravnava nekatere glavne migracijske zadrege Evropske unije. Med njimi posebej poudari neenakost statusov različnih migrantov in prevladujočo ilegalnost nedokumentiranih ekonomskih migrantov, ki sta rezultat migracijske politike ter v družbi sprožata napetosti in celo odkrite konflikte. Avtor v prispevku opozarja na to, da so migracije zelo kompleksen pojav, opiše historično vzročnost nekaterih sodobnih migracij ter obravnava različne principe integracije, kar botruje socialnemu, ekonomskemu in kulturnemu izključevanju na podlagi domnevne kulture in porekla.

Ključne besede: Evropska unija, migracije, integracija, migracijska politika, multikulturalizem, neformalna ekonomija, Argentina, Španija

Uvod

Migracije in zlasti njene socialne, ekonomske in kulturne posledice so dnevno prisotne teme v medijskih in političnih diskurzih po vsej Evropi, zlasti pa v državah južne Evrope. Žal se migracijski procesi pojavljajo v izrazito enostranskem in negativnem, celo negativističnem kontekstu, zato ni čudno, da jih v Evropski uniji največkrat razumemo kot problematiko, pogosto pa večinskemu prebivalstvu predstavljajo celo ekonomsko, socialno in zlasti kulturno grožnjo. Kljub temu, da so bile migracije vedno ne le prisotne, temveč celo osrednji del evropske in svetovne zgodovine, ob tovrstnem diskurzu dobimo občutek, kot da so nekaj povsem novega, nekaj, kar ruši obstoječi red. To seveda ne drži. Da bi dobili pravo sliko, moramo migracijske procese spoznati skozi vzročno socialno, ekonomsko in zgodovinsko perspektivo. Na ta način lahko ugotovimo, da so sodobne migracije izredno raznovrstne in v veliki meri odvisne od preteklih migracijskih tokov ter ekonomskih in socialnih neenakosti.

V članku bom z različnimi primeri pokazal na nekonsistentnost evropskih migracijskih in integracijskih politik ter nekaterih težav, ki izhajajo iz principov kulturalizma in socialnih izključevanj. Migracijska gibanja so za Evropsko unijo in posamezne države obenem priložnost in zadrega. Migracije lahko prinašajo izjemno ekonomsko in demografsko prednost, pa tudi socialni in kulturni kapital. Žal pa je to le redko poudarjeno, saj se pod okriljem »ekonomskih« migracij ter njihovih prevladujočih ilegalnosti in marginaliziranosti pojavljajo še ekonomska in socialna neenakost ali celo izkoriščanje, zaslužki z ilegalnim prebežništvom, spolno suženjstvo in trgovanje z »belim blagom«, ksenofobija ali rasizem, izključevanje in splošen negativni odnos do »tujcev«. Ti pojavi

Abstract: Based on a number of ethnographic studies of migration in Spain and in other European countries, analyses of modern migration trends and migration and integration policies, the article examines some major quandaries of migration within the European Union. Emphasized are unequal statuses of different migrant groups and the prevalent illegal status of undocumented economic migrants, all of which are the result of migration policy and tend to trigger tension, and even open conflicts, within a society. The author points out that migration is an extremely complex phenomenon, discusses the historic causality of certain modern migrations, and examines different principles of integration; the latter are responsible for social, economic, and cultural exclusion based on alleged cultural characteristics and origin.

Key Words: European Union, migration, integration, migration policy, multiculturalism, informal economy, Argentina, Spain

predstavljajo največje migracijske zadrege državam Evropske unije, saj jih te same producirajo s pogosto preveč populistično usmerjeno in represivno migracijsko politiko ter zlasti z nedomišljenima in s predsodkov polnima integracijsko politiko ter politiko državljanstva, ki temeljita na asimilatornih oziroma izključujočih načelih, katerih podlaga izhaja iz enostavne povezave med narodno pripadnostjo (utemeljeno v glavnih kulturnih značilnostih) ter državo kot njenim institucionalnim branikom. To je na primer opazno v testih ob pridobitvi dovoljenja za bivanje ali državljanstva, v katerih morajo prosilci izkazati ne le poznavanje pravne in socialne ureditve države, temveč demonstrirati poznavanje kulture večinskega naroda in prilagojenosti na splošne kulturne norme in moralo. Migracijske zadrege Evropske unije, ki jih nameravam obravnavati v tem prispevku, so:

- Ilegalnost migrantov in neformalna ekonomija;
- Nepoznavanje ali neupoštevanje zgodovinske vzročnosti migracijskih procesov;
- Zanemarjanje kompleksnosti migracij, ki jih je nemogoče ločiti od drugih pojavov;
- Asimilatorni koncept integracije in odsotnost vzajemnosti ali vzajemne integracije;
- Izključujoči multikulturalizem.

»Ekonomska migracija« ali o predsodkih, rasizmu, socialni neenakosti in politični odgovornosti: primer iz južne Španije

Februarja 2000 se je v mestu El Ejido v južnošpanski provinci Almerija začel spontano odvijati pravi pogrom sprva proti ilegalnim priseljencem iz Maroka, pozneje pa kar proti vsem Afričanom in drugim migrantom. Dogodki prav gotovo

* Dr. Jaka Repič, asistent na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E- naslov: jaka.repic@guest.arnes.si

spravljajo v zadrego španske oblasti in prebivalce, ki so se do »El Ejida« radi pohvalili s svojim liberalnim odnosom do imigrantov. El Ejido je sicer majhno mesto, a ima v Španiji širok in zelo kontroverzen sloves. Ta izvira iz dveh povezanih družbenoekonomskih pojavov: izjemnega gospodarskega uspeha v intenzivnem poljedelstvu na račun brezsravnega izkoriščanja delovne sile ter onesnaževanja in spreminjanja naravne in kulturne krajine ter množične ekonomske imigracije, ki je komaj zadostila povpraševanju po delovni sili (glej npr. Checa 2001: 14–16; Carella in Pace 2001: 70; Repič 2007: 31–32). Izbruhi nasilja v El Ejidu leta 2000 so bili prvi večji javni pokazatelj latentne ksenofobije in rasizma, ki sta se razširila po celotni državi in obenem tudi po skoraj vsej Evropi. Demonstracije, ki so pozneje prerasle v odkrito nasilje, so se začele 22. januarja 2000, ko so prebivalci izvedeli za umor dveh Špancev, zakrivil pa ga je maroški priseljenec brez dovoljenja za bivanje (opis dogodkov glej pri Checa in Soto 2001). Župan mesta je pozval k zborovanju na mestnem trgu, kjer naj bi ljudje izrazili nestrinjanje z množično ilegalno imigracijo, za situacijo pa ni okrilil migracijske politike, temveč lokalne nevladne organizacije, ki pomagajo imigrantom s svetovanjem o naselitvi, zaposlitvi, zdravstvenem varstvu, itd. Ponovljenega zborovanja po tednu dni se je udeležilo večje število ljudi. Kljub sloganu »El Ejido brez nasilja« so se začele prve provokacije, rasistične izjave in konflikti (Checa in Soto 2001: 34).

Po le nekaj dneh, 5. februarja, se je razširila vest o umoru mladega dekleta v vasi Santa María del Águila v neposredni bližini El Ejida. Ko se je razvedelo, da je osumljenec Maročan, so se ljudje začeli zbirati na glavni cesti in protestirati proti nasilju. Tokratne demonstracije pa so prerasle v nasilne. Na cestah so začeli postavljati barikade ter zažigati gume in avtomobile. Nekaj skupin se je usmerilo proti nevladnim organizacijam za pomoč imigrantom. Zažigali so njihova poslopja, hiše, v katerih so živeli afriški imigranti, njihove avtomobile, lokale, trgovine in tržnice ter celo mošejo. Napadli in uničili so domove imigrantov, precej so jih pretepli. Mnogi so pred nasiljem zbežali k prijateljem v bližnje kraje ali celo v hribe. Predsednica Zveze naprednih žensk je v intervjuju za *New Statesman* (20. 3. 2000: 24) dejala: »Še vedno ne morem verjeti, kaj se je zgodilo. Cele družine imigrantov, z otroci vred, so od groze zbežali v hribe, ljudje pa so vzeli puške in šli za njimi, kot da gredo na lov za zajci.«

Nekaj ur po začetku nemirov je mesto dajalo vtis kriznega žarišča. Čeprav je lokalna policija posredovala, ji mnogi zamerijo, da je nasilje do neke mere tolerirala. Checa in Soto navajata, da so nekemu imigrantu požgali hišo ob prisotnosti policije, ki »ni imela dovoljenja za posredovanje« (2001: 40). Tudi lokalni in nacionalni mediji, ki so poročali o neredih in celo o »vojni«, niso ostali brezbrizni, eni so pozivali k miru, drugi so nasilje še podžigali z izrazito nacionalističnimi stališči (Checa in Soto 2001: 39). Nekateri »neonacisti« so na spletnih straneh podpirali demonstracije in odkrito pozivali k vsesplošnemu nasilju proti Afričanom v Španiji. Celó župan El Ejida ni želel javno obsoditi nasilja, preprečil pa je Rdečemu križu, da bi takoj postavili begunska taborišča za imigran-

te, ki so jim požgali hiše ali so se bali vrniti domov.

Izgredniki in podporniki demonstracij so svoja dejanja opravičevali s tem, da so imigrante vseprek obtoževali nasilja in nagnjenosti h kriminalu, zahtevali pa so deportacijo vsaj tistih priseljencev, ki so mejo prestopili ilegalno in niso imeli dovoljenja za bivanje in delo. V odgovor so imigranti (tudi nedokumentirani) organizirali splošno delavsko stavko in s tem jasno opozorili na svojo vlogo v lokalni skupnosti. Večina je bila neredno in neuradno zaposlena v intenzivnem poljedelstvu, kjer so zaslužili daleč premalo za dostojno življenje (glej Checa 2001: 14–15). Med stavko je v poljedelstvu dnevno nastalo za skoraj deset milijonov evrov škode. S tem so imigranti pokazali, da so »pomembna delovna sila in ne kriminalci« (Checa in Soto 2001: 46).

Zgornji primer je simptomatično opozoril na socialno neenakost, ksenofobijo, diskriminacijo in konflikte, ki jih generirajo migracije in z njimi povezane državne politike. To je opazno v medijskem in političnem diskurzu, ki migracijo označuje kot »problematiko«. Obenem pa se je jasno izkazalo tudi dejstvo, da so ekonomski imigranti pomemben del ekonomskega razvoja. Španija namreč sodi v sam vrh držav z najmočnejše razvito t. i. neformalno ekonomijo. Največ imigrantov je zaposlenih v sektorjih, kot so gradbeništvo, domača pomoč in intenzivno poljedelstvo, pa tudi turizem, v katerih so najtežji delovni pogoji in najslabši zaslužki, ki mejijo na skoraj suženjsko izkoriščanje zlasti nedokumentiranih priseljencev (o povezavi med ilegalno migracijo in neformalno ekonomijo glej Baldwin-Edwards 1999; Mendoza 2000; Checa 2001; Solé in Parella 2003; Repič 2007).

Vloga migracijske politike

Zgoraj opisani primer je nastal zaradi sovplivanja restriktivne migracijske politike, ki ni najbolj uspešna pri zadrževanju migracij zunaj šengenskega območja, zelo uspešna pa je pri kriminaliziranju migrantov, produciranju ilegalnosti nedokumentiranih migrantov, izključujoči integracijski politiki – to se kaže na občasnih regularizacijah statusa nedokumentiranih priseljencev, s katerimi so skušali popraviti situacijo – ki svari pred navalom revnih migrantov iz Afrike in ustvarja ozračje socialne in kulturne ogroženosti, neformalne ekonomije in splošnega socialnega izključevanja ali marginalizacije ekonomskih migrantov na podlagi njihovega porekla. Vse to jasno kaže tudi na politično odgovornost za nastanek ksenofobije, rasizma in strukturnega socialnega izključevanja.

Mustafa, v Barceloni živeči priseljenec iz Maroka, je dejal:

Zelo težko se je odločiti za odhod nekam, kjer veš, da boš ilegalec, tujec, ne znaš jezika, kjer te kadarkoli lahko ujamejo in pošljejo nazaj. Poleg tega veš, da ne boš imel veliko stikov s svojo družino. Dokler ne urediš svojega statusa, skoraj nimaš stikov z domačimi.¹

Ilegalnost ga je spremljala štiri leta, vmes so ga trikrat vrnili v domovino in vedno se je vrnil. V Španijo je prišel s pomočjo tihotapske mreže preko Gibraltarske ožine, kar je za mnoge

1 Z Mustafo, priseljencem iz Maroka, sem se pogovarjal v Gironi, Španija, dne 13. 11. 2004.

najenostavnejši, a drag in zelo nevaren podvig:

Vozili so nas v velikih gumenjakih, ki pa so bili potopljeni v vodo skoraj do roba. Morje nas je zalivalo, ves čas smo vodo metali ven. Po šestih urah vožnje smo izčrpani in prezebli le dosegli špansko obalo.

Takšni prehodi so dnevna rutina, mnoge po prihodu zajamejo in vrnejo v Maroko, pogosto pa ljudje na takšnih prečenh tudi umrejo (glej Valls-Russel 2001: 9).

Nedokumentirani migranti se za migracijo največkrat odločijo iz ekonomskih razlogov, zelo pogosto pa tudi političnih. »Ilegalnost pa je, tako kot državljanstvo, pravni status, ki označuje odnos do države« (DeGenova 2002: 422), ter je rezultat migracijske in varnostne politike. Nedokumentirani migranti so kriminalizirani in izpostavljeni različnim oblikam represije, ki v veliki meri zanikajo temeljne človekove pravice, pravico do pravne zaščite ter jih tako postavljajo v pozicijo nemoči (glej DeGenova 2002: 440).

V preteklosti je bil odnos evropskih držav do migracij precej bolj liberalen tudi zato, ker je prvo polovico 20. stoletja zaznamovala zlasti emigracija v »novi svet«. Po drugi svetovni vojni je na primer Velika Britanija dovolila imigracijo prebivalcem nekdanjega britanskega imperija, ki so s tem pridobili iste pravice kot drugi državljani (Stalker 2002: 165). V Franciji so imigrantom iz kolonij priznali državljanstvo, podobne povezave sta s svojimi nekdanjimi kolonijami imeli še Belgija in Nizozemska. Problem pa je nastal po osamosvojitvi kolonij. Alžirci, ki so bili v času osamosvojitve v Franciji, so se morali odločiti bodisi za francosko bodisi alžirsko državljanstvo. Mnogi so francosko državljanstvo iz političnih razlogov zavrnili in v Franciji postali tujci, medtem ko so njihovi otroci, rojeni v Franciji, z rojstvom avtomatično postali francoski državljani (glej Stolcke 1995: 9). Migracije pa niso bile omejene le na kolonialne povezave. Nemčija in Švica sta dovoljevali oziroma celo spodbujali vstop delavcev iz Jugoslavije, Turčije, Maroka in Tunizije.

Po gospodarski krizi v sedemdesetih letih 20. stoletja se je zaostрила tudi migracijska politika. Ilegalnost, ki jo je bilo sprva malo, so evropske države začele regulirati šele v sedemdesetih letih, mnoge precej pozneje. Ozračje ogroženosti in izključenosti ustvarja prav status ilegalnosti med nedokumentiranimi migranti, obenem pa omogoča izkoriščevalska razmerja. Kategorija »ilegalnih tujcev« je pač izredno dobičkonosna, saj je rezervna cenena delovna sila brez pravih pravic in socialne zaščite (glej Repič 2007: 31–32). V določenih zaposlitvenih sektorjih to stanje s pridom izkoriščajo ter z ekonomskim izkoriščanjem posledično ustvarjajo socialne neenakosti, ki občasno prerastejo v odkrite konflikte. Trenja, ki jih ilegalnost prinaša, so v Španiji večkrat skušali odpraviti z množično regularizacijo statusa nedokumentiranih migrantov, zadnjič leta 2005, ko so legalizirali status približno 700.000 imigrantom.

Migracije niso od včera

Med prevladujočimi prepričanji ali predpostavkami, ki spremljajo javni diskurz o migracijah, je ta, da so migracije nekaj novega, nenavadnega, celo nenormalnega in posledično kot

vdor v »naš svet« rušijo obstoječo socialno in ekonomsko ureditev ter ogrožajo kulturo večinskega prebivalstva. Ta predpostavka, prisotna v medijskem, političnem in javnem diskurzu, temelji na semantični povezavi med homogeno kulturo in narodno pripadnostjo na eni strani ter državo in nacionalnostjo (državljanstvom) na drugi strani (glej Eriksen 1993; o nacionalizaciji kulture Löfgren 1989). Tovrstno dojemanje pripadnosti se utrjuje z občutkom ogroženosti (izguba kulture, suverenosti, jezika, religije) in je podlaga za izključujoči multikulturalizem (glej Stolcke 1995: 3).

Migracije v Evropi dejansko niso prav nič novega. Če samo za trenutek pustimo ob strani dejstvo, da so bile poleg trgovine med najpomembnejšimi vzvodi evropskih imperialnih oblasti prav migracije (po principu »poseliti pomeni vladati«), ki kažejo svoje vzročne posledice tudi v sedanjosti, lahko ugotovimo, da tudi v zadnjih nekaj desetletjih migracije niso bile nič nenavadnega. Sodobne množične migracije v južno Evropo se od preteklih migracij v severno Evropo razlikujejo prav v statusu ilegalnosti, ki je predvsem rezultat skupne evropske migracijske, integracijske in mejne politike ter možnosti dela v sektorjih neformalne ekonomije, ki podpira in celo potrebuje poceni delovno silo (Baldwin-Edwards 1999: 3; Baghana 1998: 374–382; Corkill 2001).

Stalker (2002: 152–153) je opredelil več kategorij in obdobj, ki so zaznamovali migracijske težnje v Evropi po drugi svetovni vojni. V prvih letih po vojni se je domov vračalo več milijonov razseljenih beguncev, vojakov in vojnih ali civilnih zapornikov. Nekaj pa je bilo tudi beguncev in tistih, ki so se zaradi slabih razmer preselili iz Evrope. Temu so sledile ekonomske ali delavske migracije iz južnih držav v države severne Evrope. Zaradi ugodnih gospodarskih pogojev in dokaj liberalne migracijske politike so zaposlitev v Franciji, Nemčiji, Veliki Britaniji in drugih državah severne Evrope našli delavci iz Španije, Portugalske, Italije, Jugoslavije, Turčije in Grčije. Poleg tega so se v Francijo in Veliko Britanijo selili prebivalci njihovih (nekdanjih) kolonij. V tem obdobju so bile migracije sicer množične, a tudi močno regulirane, urejeno je bilo zaposlovanje, prav tako pa tudi bivanje, socialno in zdravstveno zavarovanje, šolanje otrok, itd. Z gospodarsko krizo v sedemdesetih letih so države začele zaostrovati migracijsko politiko, povsod pa se je poslabšal tudi odnos do tujcev. Nekateri so se vrnili, večini, ki je ostala, pa so se pridružili družinski člani (Stalker 2002: 153). Migracijska politika je sicer postavljala ovire, a je s tem le oteževala integracijo priseljencev, ni pa uspela zaustaviti prihoda novih imigrantov (Wikan 2002: 39).

V osemdesetih letih 20. stoletja se je migracijski trend močno spremenil, in sicer so se migranti začeli ustavljati v nekdanjih emigrantskih državah južne Evrope, zlasti v Italiji in Španiji, ki sta bili v preteklosti le prehodni državi (glej npr. Baghana 1997; Arango 2000; King 2000; 2001). Zaposlitev so našli v hitro razvijajočih se sezonskih panogah, kot sta intenzivno poljedelstvo in turizem, pa tudi v gradbeništvu in domači pomoči. V nasprotju z migracijo v severno Evropo pa je bila v južni Evropi ekonomska imigracija v preteklih dveh desetletjih pretežno nedokumentirana in dejansko ilegalna.

Zgornja ocena migracijskih trendov v Evropi po drugi svetovni vojni temelji na predpostavki, da se ljudje za migracijo odločamo predvsem iz ekonomskih in političnih razlogov (po teoriji potiska in vleke) ter se zato osredotoča na »problematično« ekonomsko imigracijo v Evropo, hkrati pa zanemarija emigracijo, transnacionalnost in migracijske tokove znotraj Evrope. V Španiji, kjer so izraziti trendi ekonomske imigracije, lahko na primer opazimo, da statistično najštevilčnejša skupina imigrantov prihaja iz Evrope, zlasti iz bogatejših držav severne Evrope (glej npr. O'Reilly 2000), pa tudi iz držav Vzhodne Evrope, zlasti Romunije. Vendar v Španiji priseljencev iz severne Evrope nimajo za prave imigrante (Carella in Pace 2001: 65; Solé in Parella 2003: 127). Ločujejo namreč med 'imigranti' (*inmigrantes*), ki prihajajo iz revnejših dežel in predstavljajo delavske imigrante, ter 'tujci' (*extranjeros*), ki prihajajo iz bogatejših evropskih dežel in se dobro preskrbljeni naselijo v Španiji (glej Provansal b. n. l.: 19). Takšno dihotomijo na politični ravni vzpostavljajo in ohranjajo migracijska in integracijska politika ter šengenski sporazum. V Almeriji je dihotomija med tujci in imigranti zelo izrazita, saj se oboji gibljejo v istem geografskem prostoru, obenem pa v povsem ločenih družbenih okoljih. Tujci uživajo svoje zaslužene počitnice ali čas po upokojitvi na sredozemski obali, le nekaj kilometrov stran pa imigranti delajo v izkoriščevalskih pogojih, in lastnikom, tudi tistim, ki investirajo v turizem, omogočajo visoke zaslužke. Tujci, ki prihajajo iz držav Evropske unije oziroma šengenskega območja, se lahko prosto gibljejo preko državnih meja, imigranti pa le s težavo obiščejo svoje sorodnike v domovini. Mnogi nedokumentirani imigranti so ilegalno prestopili mejo ter so pravno in socialno precej manj zaščiteni. Oboji pa so skozi svoj vpliv na razvoj regije nevede povezani, prvi s turizmom, drugi z delom v intenzivnem poljedelstvu; sicer pa se njihove poti ne križajo (Repič 2006: 72–77).

Zgodovinska vzročnost sodobnih migracijskih procesov – primer Argentinec v Španiji

Čeprav so v Španiji v javnem in političnem diskurzu najbolj izpostavljeni Afričani, pa pred njimi številčno prednjačijo tako tujci iz drugih evropskih držav kot tudi imigranti iz Latinske Amerike. Tujcem pripisujejo status glede na njihovo izvirno domovino in tako bistveno razločujejo med imigranti iz različnih držav. Konstruirana drugačnost je najbolj opazna v odnosu do imigrantov iz Afrike – tako temnopoltih Afričanov kot Arabcev (*Moros*). Priseljence iz Latinske Amerike pa delijo na *mestize* in potomce Evropejcev, med katere spadajo tudi Argentinci. Vzroke za njihovo selitev v Španijo pogosto zaznamuje tudi zgodovinska vzročnost. Argentinci v Španiji neformalno uživajo precej drugačen status kot imigranti iz drugih držav Latinske Amerike, saj jih imajo za kulturno najbolj sorodne. Neki sogovornik je dejal: »Španci in Argentinci smo kot bratranci. Skoraj ne najdeš Španca, ki ne bi imel sorodnikov v Argentini.«

Zelo podobno svoje poreklo dojemajo tudi v Argentini, ki je po mnenju mnogih »najbolj evropska med vsemi južnoameriškimi državami«. Mnogi Argentinci ohranjajo vez s pore-

klom ter tako občutijo vsaj dvojno nacionalno identiteto. V Argentini obstaja veliko različnih imigrantskih in narodnih (etničnih) društev, ki delujejo kot prostor ohranjanja in rekonstruiranja (transnacionalnih) povezav z izvirnimi domovinami. Schneider na primer navaja, da je bilo leta 1984 tam kar 718 aktivnih italijanskih društev in zvez (2000: 263). Tudi slovenski migranti in njihovi potomci so v Argentini ustvarili veliko društev, ki so zelo dejavna v kulturnem, religioznem, šolskem in družabnem življenju (o slovenski skupnosti v Argentini glej Rant 1998; Žigon 1998, 2001; Sjekloča 2004; Repič 2006). Omenjena društva, ki jih je v kontekstu kulturnega pluralizma in migracijske politike omogočala tudi država (glej Schneider 2000: 263; Repič 2006: 182), so formalni okvir, znotraj katerega spodbujajo ohranjanje in rekonstrukcijo aktivne povezanosti tako z domovino kot drugimi pripadniki iste narodne skupnosti v Argentini.

Evropa je z Argentino tesno zgodovinsko, politično, zlasti pa migracijsko povezana, kar se sedaj izraža z zelo specifičnimi migracijskimi tokovi. Argentina je primer tradicionalne imigrantske države, kjer migracije vsaj v preteklosti niso bile problem, temveč so jih sprejemali izrazito pozitivno. Neki sogovornik je dejal, da so »imigranti iz Evrope gor držali Argentino«, saj so bili pripravljeni poprijeti za vsako delo. Najbolj živahne selitve so se dogajale v drugem in tretjem desetletju 20. stoletja, ko je Evropa doživljala gospodarsko in politično krizo, Argentino pa lahko v tem času postavljamo ob bok gospodarsko najrazvitejšim in najbolj perspektivnim državam sveta, kot na primer Avstraliji in Kanadi (Schneider 2000: 62). Zaradi relativno enostavne migracije in birokratskih postopkov, ugodnega gospodarskega položaja in velikih možnosti zaposlitve so se v prvi polovici 20. stoletja mnogi prebivalci držav južne Evrope, ki se je spopadala s politično nestabilnostjo, z revščino in lakoto, preselili v Argentino. V tem času je bila država še vedno izredno naklonjena imigraciji, ki so jo enačili kar z modernizacijo.

Vloge evropskih držav in Argentine pa so se obrnile ob ponavljajočih se vojaških diktaturah in dolgotrajnem gospodarskem nazadovanju, ki so nazadnje Argentino pripeljale do gospodarske krize. »Sanje o boljšem življenju, ki jih je simbolizirala Amerika, so se obrnile proti Evropi« (Schneider 2000: 291). Evropa zdaj predstavlja varnost in blaginjo, ki pa je, kot je zelo nazorno opisala Laura, »le fatamorgana, in izgine, ko se ji približaš«.²

Zaradi preteklih migracij iz Evrope v Argentino ter izredno liberalne migracijske in integracijske politike mnogi Argentinci tudi po več generacijah ohranjajo ali obujajo zavest o svojem evropskem poreklu, kar jim je posledično močno olajšalo migracijo v Evropo. Vse več ljudi »išče korenine v Evropi« (Schneider 2000: 271; Repič 2006: 108). Med Italijani v Argentini je Schneider opazil močan proces narodnega preporeda, saj so se mnogi potomci italijanskih priseljencev začeli aktivno in množično povezovati v narodna društva, se

2 Z Lauro, ki se je iz Argentine preselila v Evropo in dlje časa živela v Španiji, vmes pa tudi v Londonu in Sloveniji, sem se pogovarjal v Ljubljani 30. 5. 2005.

učiti italijansko ter vzpostavljati transnacionalne povezave (2000: 263). Delovanje omenjenih organizacij je dodatno podprla tudi italijanska vlada (2000: 264).

Mnogi med tistimi, ki so svoje aspiracije po boljšem življenju videli v Evropi, so iskali svoje »korenine« oziroma so svoje poreklo instrumentalno uporabili za pridobitev državljanstva ali dovoljenja za imigracijo v Evropo. Za nekatere je imelo poreklo le uporabno vrednost, drugi so kraj svojega porekla dejansko dojemali kot drugo domovino (Repič 2004, 2006: 167, 169–172). Nekateri pa govorijo celo o »vrnitvi« v svojo pravo domovino. Na opisanem primeru lahko ugotovimo, da so sodobne migracije močno odvisne od zgodovinske vzročnosti migracijskih tokov, ohranjanja porekla in identitete.

Integracija brez vzajemnosti ni integracija

Če migracijske trende in tokove opazujemo le s statističnega, ekonomskega in demografskega zornega kota, lahko hitro pozabimo, da gre v samem bistvu največkrat za odločitve posameznikov in družin. Migracije kot socialni pojav so izredno kompleksne in rezultat številnih zelo različnih zunanjih (političnih, družbenoekonomskih in kulturnih) ter notranjih dejavnikov. V tako globalno neobvladljivem pojavu, ki izhaja iz posameznikovih osebnih odločitev in izkušenj, je etnografska metoda dokazala svojo veljavo, po drugi strani pa je pokazala, da so razlogi za migracije, strategije same selitve ter vse vidike integracije izredno raznoliki in odvisni od posameznikov. To je tudi razlog, zakaj migracijska in integracijska politika v Evropski uniji kvečjemu spodbuja socialno razlikovanje in napetosti. Prav soočenje različnih zgodb namreč lahko razkriva nekatere skrite pasti integracije in sodobne evropske multikulturalnosti.

Formalni položaj migrantov zaznamuje zlasti njihov pravni odnos do države (ilegalnost, dovoljenje za bivanje in delo, dvojno državljanstvo, itd.), ki temelji na dveh kategorijah: na poreklu in nacionalnosti.³ Mejna politika, dovoljenje za migracijo, bivanje in delo, socialna/politična participacija itd. so odvisni od nacionalnosti, ki jo določa poreklo. Ti dve kategoriji, ki sta pogosto tudi temelj neformalnih družbenih odnosov, sta neločljivo povezani z življenjem migrantov in njihovo (ne)vpetostjo v razne narodne, etnične ali imigrantske skupnosti, omogočata pa tudi kulturne predsodke in socialno izključevanje. Predstavljata namreč domnevne socialne in kulturne značilnosti, ki naj bi jih imel posameznik kot pripadnik nekega naroda, religije ali etnične skupine.⁴ V takšnem pojmovanju kultura dobi novo dimenzijo, saj prevzame vlogo esencialnih ali naturaliziranih razlik oziroma »skupinske identitete, ki temelji na razlikah« (Appadurai 1996: 15).

3 Podobno je urejena politika državljanstva, kjer poznamo dva temeljna principa: *jus sanguinis* kot princip kategorizacije, po kateri se državljanstvo prizna glede na državljanstvo staršev (poreklo), ter *jus soli*, ki upošteva kraj rojstva. Večina evropskih držav upošteva prvi princip. Izjema je na primer Francija, do leta 1962 pa je bila tudi Velika Britanija, ki je priznala pravico do britanskega državljanstva vsakomur, ki se je rodil na ozemlju pod britansko krono (glej Stolcke 1995: 10).

4 O razmerju med narodnostjo in etničnostjo glej npr. Eriksen 1993 in Repič 2002.

Posameznikom in skupinam migrantov neke značilnosti pogosto pripisujemo zgolj na podlagi predstav in stereotipov o domnevnih kulturnih značilnostih. Takšen kulturalizem ali multikulturalizem, če gre za interakcije med več »kulturnimi skupinami«, vsebuje oblike izključevanja, in čeprav ga državne agencije lahko uporabljajo tudi v smislu pozitivne diskriminacije kot mehanizem urejanja odnosov, v pluralni družbi onemogoča vzajemno integracijo.

Unni Wikan navaja pretresljive zgodbe o imigrantih in njihovih potomcih na Norveškem, ki se ponaša s tem, da je zelo tolerantna multikulturalna in socialna družba.⁵ Kulturna toleranca je šla tako daleč, da so v imenu kulture začeli kršiti celo temeljne človekove pravice. Avtorica opiše, kako migracijsko politiko uveljavljajo v praksi in kakšne težave nastajajo ravno zaradi prevelike vloge kulturalizma, ki ga enači s sodobno obliko rasizma (Wikan 2002: 37; prim. Stolcke 1995: 4). Ena od zgodb opisuje Aisho, dekle iz muslimanske družine, katere starša sta se priselila na Norveško in »uspešno izkoristila socialni sistem, v katerega nista nikoli ničesar prispevala« (Wikan 2002: 21). Štirinajstletne Aishe, ki je bila rojena na Norveškem in je imela norveško državljanstvo, pa socialna država zaradi njenega porekla ni pravno zaščitila. Njen oče se je namreč odločil, da jo zaradi obljubljenе poroke pošlje v svojo domovino. Čeprav je poroka mladoletnikov na Norveškem prepovedana in so tako v šoli kot na socialnem skrbstvu uporabili vsa razpoložljiva sredstva, da bi Aisho pravno zaščitili, jim to ni uspelo. Aisha je vedela, kaj jo čaka in je zbežala od staršev. Sodišče jo je dalo v začasno rejo k norveški družini, a so na takšno odločitev leteli očitki, da je rasistična. Prosila je, če lahko ostane pri novi družini, njeno prošnjo so podprli tudi njeni učitelji, a zaman. Ker naj bi spadala v »svoje kulturno okolje«, so jo vrnili staršem kljub veliki verjetnosti, da jo pošljejo v svojo matično deželo (2002: 20). In Aisha je res izginila. Njeno usodo je zapečatila kulturna politika, zaradi katere niso uspeli zavarovati njenih temeljnih pravic, saj je niso obravnavali kot Norvežanke, temveč glede na njeno poreklo.

Integracijska politika, ki je morda največja migracijska zadrega Evropske unije, je bodisi asimilatorna in se morajo migranti podrediti ne le pravni in socialni ureditvi države, temveč demonstrirati poznavanje kulture večinskega naroda in prilagojenosti na splošne kulturne norme in moralo, bodisi izključujoča in posameznike obravnava drugače in izključno na podlagi njihovega porekla in domnevne kulture. Alternativa tako asimilatorni kot izključujoči integraciji je koncept vzajemne integracije, kakršno so vsaj delno poznale nekatere imigrantske države.⁶

Unni Wikan je zapisala, da so Aisho žrtvovali na oltarju kulture (2002: 24). Odločitev, da mora odraščati s svojo družino

5 Čeprav Norveška ni članica Evropske unije, je njena migracijska politika zelo podobna njenim temeljnim migracijskim in integracijskim smernicam.

6 Takšen je na primer kulturni pluralizem v Argentini, čeprav je treba opozoriti, da je bil argentinski kulturni pluralizem vključujoč le za evropske priseljenke, ne pa tudi za priseljenke iz drugih celin ali domorodno prebivalstvo (glej Repič 2006).

in v »svojem kulturnem okolju« je temeljila na predpostavki o »pravih in napačnih identitetah« (2002: 26), ki so med seboj ločene, odvisne pa so le od porenja in (domnevne) kulture. Evropski model multikulturalizma kot politike sobivanja različnih posameznikov in skupin ne spodbuja vzajemne integracije in se tako sprevrže v svoje nasprotje, saj deluje razločujoče.

Razlike, ki razdvajajo ali o socialnem izključevanju nekaterih migrantov

Sodobne evropske multikulturne družbe so pogosto sicer zelo strpne, a politika multikulturalizma in prakse razločevanja (in socialnega izključevanja) ljudi in skupnosti na podlagi njihovih kultur ustvarjajo specifične odnose med pripadniki različnih (etničnih) skupnosti, ki živijo v isti državi (prim. Lukšič-Hacin 1999: 83). Multikulturalizem imigrantom ne omogoča pravične (vzajemne) integracije v družbo, temveč spodbuja ločeno sobivanje večinske in drugih »kultur«. V Španiji so se ekonomski imigranti (in pogosto tudi dobro situirani imigranti iz držav severne Evrope) naselili v etničnih enklavah, večinoma so zaposleni v specifičnih gospodarskih sektorjih in se družijo v glavnem le z rojaki (Provansal b. n. l.: 23). Glede na poreklo so oblikovali neformalne mreže, po katerih potekajo informacije, interakcije in medsebojna pomoč.

Retorika kulturalizma, kakršno so na primer opisali Wikan (2002), Stolcke (1995) in Hervik (2004), se sklicuje na »esencializirani« koncept kulture v smislu »radikalne drugačnosti« (Keesing 1993), ki deluje kot orodje za razločevanje človeških skupnosti. Kulturalizem »kulturo reificira kot trden, stabilen in lokaliziran korpus tradicij in vrednot, /.../ temelji pa na ideologiji, ki sega v obdobje protislovnega ustvarjanja nacionalnosti v 19. stoletju« (Stolcke 1995: 4). Nacionalnost in etničnost sta prav tako konstruirani na podlagi domnevne kulturne homogenosti in sta v migracijskih procesih odličen izgovor za socialno diskriminacijo kulturno drugačnih (Delgado Ruiz b. n. l.: 129). Če med interakcijo naletimo na nerazumevanje ali odkrito različnost, nesposobnost komunikacije pripišemo kulturni neskladnosti (glej Stolcke 1995: 8).

Sodobni Evropi imigranti prepogosto predstavljajo »kulturno grožnjo«, na kar opozarjajo nešteti izbruhi nestrpnosti. V multikulturni družbi vlada ideja, da »smo 'mi' merilo dobrega življenja, za katerega obstaja grožnja, da ga bodo 'oni' spodkopali, kajti 'oni' so tujci in so kulturno 'drugačni'« (Stolcke 1995: 2). Tukaj lahko pritrdimo Arjunu Appaduraiju (1996: 13), ki je kulturo opredelil kot »dimenzijo človeškega diskurza, ki uporablja razlike, da oblikuje raznolika pojmovanja človeške identitete« (Appadurai 1996: 13).

Restriktivne migracijske in integracijske politike evropskih držav niso najbolj primeren odgovor dejanskemu stanju in kažejo na slabo razumevanje sodobnih migracijskih procesov, zgodovinske vzročnosti in socialnokulturne kompleksnosti migracij. Namesto da bi preprečevale ali vsaj omejevale pojave ksenofobije, socialnih napetosti in konfliktov ter neupoštovanja temeljnih človekovih pravic, morda tudi nevede spodbujajo mehanizme socialnega izključevanja.

Literatura

- APPADURAI, Arjun: *Modernity at Large*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- ARANGO, Joaquin: Becoming a Country of Immigration at the End of Twentieth Century: The Case of Spain. V: Russell King, Gabriella Lazaridis in C. Tsardanidis (ur.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan, 2000, 253–276.
- BAGHANA, Maria (ur.): *Immigration in Southern Europe*. Oeiras: Celta Editora, 1997.
- BAGHANA, Maria: Immigrant Involvement in the Informal Economy: The Portuguese Case. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 24/2, 1998, 367–385.
- BALDWIN-EDWARDS, Martin: Where Free Markets Reign: Aliens in the Twilight Zone. V: Martin Baldwin-Edwards in Joaquin Arango (ur.), *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*. London: Frank Cass, 1999, 1–15.
- CARELLA, Maria in Roberta Pace: Some Migration Dynamics Specific to Southern Europe: South-North and East-West Axis. *International migration* 39/4, 2001, 63–99.
- CHECA, Francisco: Introduccion: ¿Que ha pasado en El Ejido? V: Francisco Checa (ur.), *El Ejido: La ciudad-cortijo*. Barcelona: Icaria, 2001, 11–29.
- CHECA, Francisco in Concha Fernández Soto: Descripción del conflicto étnico. V: Francisco Checa (ur.), *El Ejido: La ciudad-cortijo*. Barcelona: Icaria, 2001, 31–68.
- CORKILL, David: Economic Migrants and the Labour Market in Spain and Portugal. *Ethnic and Racial Studies* 24/ 5, 2001, 828–844.
- De GENOVA, Nicholas P.: Migrant »Illegality« and Deportability in Everyday Life. *Annual Review of Anthropology* 31, 2002, 419–447.
- DELGADO Ruiz, Manuel: Inmigración, etnicidad y derecho a la diferencia: la antropología y la »invención de minorías culturales« en contextos urbanos. V: Francisco Checa, Juan Carlos Checa Olmos in Ángeles Árgona Garrido (ur.), *Convivencias Entre Culturas: El Fenómeno Migratorio en España*. Sevilla: Signatura Demos, b. n. l., 120–149.
- ERIKSEN, Thomas Hylland: *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London: Pluto, 1993.
- HERVIK, Peter: Anthropological Perspectives on the New Racism in Europe. *Ethnos* 69/2, 2004, 149–155.
- KEESING, Roger M.: Ponovno o teorijah kulture. *Antropološki zvezki* 3, 1993, 23–32.
- KING, Russell: Southern Europe in the Changing Global Map of Migration. V: Russell King, Gabriella Lazaridis in C. Tsardanidis (ur.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan, 2000, 1–26.
- KING, Russell (ur.): *The Mediterranean Passage: Migration and New Cultural Encounters in Southern Europe*. Liverpool: Liverpool University Press, 2001.
- LÖFGREN, Orvar: The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea* 19, 1989, 5–23.
- LUKŠIČ-HACIN, Marina: *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.
- MENDOZA, Cristóbal: African Employment in Iberian Construction: A Cross-border Analysis. *Journal of Ethnic and Racial Studies* 26/4, 2000, 609–634.
- O'REILLY, Karen: »New Europe, Old Boundaries«: British Migrants in Spain. *Journal of Social Welfare and Family Law* 22/4, 2000, 479–491.
- PROVANSAL, Danielle: ¿De qué migración hablamos? Desde los conceptos a las prácticas sociales. V: Francisco Checa in Encarna Soriano (ur.), *Inmigrantes entre nosotros: Trabajo, cultura y educación intercultural*. Barcelona: Icaria, b. n. l., 17–31.
- RANT, Jože (ur.): *Zbornik dela v zvestobi in ljubezni – Zedinjena Slovenija 1948–1998*. Buenos Aires: Društvo Zedinjena Slovenija, 1998.

REPIČ, Jaka: O etničnosti za splošno in posebno rabo: Pregled antropoloških konceptualizacij etničnosti. *Traditiones* 31/1, 2002, 211–225.

REPIČ, Jaka: Migrant ali državljani? Argentinski migranti v transnacionalnem prostoru. *Časopis za kritiko znanosti* 32/217–218, 2004, 223–236.

REPIČ, Jaka: »Po sledovih korenin«: *Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Zupaničeva knjižnica; 19), 2006.

REPIČ, Jaka: Vloga neformalne ekonomije pri migracijskih procesih v Španiji. *Glasnik SED* 47/1–2, 2007, 29–35.

SCHNEIDER, Arnd: *Futures Lost: Nostalgia and Identity among Italian immigrants in Argentina*. Oxford idr.: Peter Lang, 2000.

SJEKLOČA, Marko: Čez morje v pozabo: Argentinci slovenskih korenin in rezultati argentinske integracijske politike. Celje: Fit media, 2004.

SOLE, Carlota in Sònia Parella: The Labour Market and Racial Discrimination in Spain. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29/1, 2003, 121–140.

STALKER, Peter: Migration Trends and Migration Policy in Europe. *International migration* 40/5, 2002, 151–179.

STOLCKE, Verena: Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* 36/1, 1995, 1–24.

VALLS-RUSSEL, Janice: Spain's New Challenge. *Illegal Immigration* (september / oktober), 2001, 9–11.

WIKAN, Unni: *Generous Betrayal: Politics of Culture in the New Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.

ŽIGON, Zvone: *Otroci dveh domovin: Slovenstvo v Južni Ameriki*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.

ŽIGON, Zvone: *Iz spomina v prihodnost: Slovenska politična emigracija v Argentini*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2001.

The Quandaries of Migration

Based on a number of ethnographic examples of migration in Spain and in other European countries the article examines modern migration processes in Europe, analyzes migration and integration policies, and points out the prejudice, inequality, and social exclusion that accompany modern migration processes. Due to the prevalent illegal status of economic migrants, inadequate model of integration, rejection of multiculturalism, and the resulting inequality, migration processes trigger tension and open conflicts. A typical example is the case of El Ejid in Southern Spain where in 2000 latent xenophobia toward African migrants exploded in direct conflicts, violence, and racism.

While in Spain migration is equaled to illegal arrival of African workers its complex social, economic, and historic dimensions are being neglected. Historic causality, a factor that is usually disregarded in public and political discourse as well as in migration studies, can provide a somewhat different insight into this problem, showing that modern migration processes are frequently the result of past migration and economic and political ties between countries. A good example of this are the Argentines in Spain and in other parts of Europe who during the last several years have been a part of very specific transnational migration processes. Particularly during the 20th century there were continuous transnational connections and strong migration between Europe and Argentina. Within the context of Argentinean cultural pluralism many immigrants in Argentina managed to preserve their awareness of their origin as well as active links with their original European homeland. Yet there was more to this than a mere sentimental bond: due to their European origin they were entitled to dual citizenship.

The article also discusses different models of (non)integration that represent the most pressing quandary in the European Union. Highly inadequate, European integration policy constantly oscillates between the model of assimilative and the model of exclusive integration. Creating within the majority population a feeling of being jeopardized, the former in turn triggers defensive reactions of the immigrant population. Based on the concept of culturalism, the latter model encourages social exclusion on the grounds of migrants' cultural affiliation that allegedly stigmatizes them.

NACIONALIZACIJA FEVDALNE IDEOLOGIJE J. V. VALVASORJA

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Izveček: *Slava Vojvodine Kranjske* Janeza Vajkarda Valvasorja se je globoko vpisala v slovensko zgodovinsko zavest. Valvasor in njegovo monumentalno delo sta postala del nacionalne mitologije, pomembna za odkrivanje narodne identitete. Vendar pa so dosedanje humanistične analize manj pozornosti posvečale odnosu do sosednjih in tekmovalnih družb. Aplikacija koncepta medkulturnega dialoga pa Valvasorja pokaže v povsem drugačni luči, s tem pa se spremeni tudi narava narodotvornega procesa na Slovenskem.

Ključne besede: Habsburžani, Osmani, Vojna Krajina, barok, stratifikacija

Abstract: Janez Vajkard Valvasor's *Slava vojvodine kranjske* (The Glory of the Duchy of Carniola) has become firmly embedded in Slovene historic consciousness. Valvasor and his monumental work have become part of Slovene national mythology as well as an important factor in the discovery of national identity. On the other hand, previous analyses within the humanities considerably neglected Valvasor's position on neighboring, as well as competitive, societies. However, an application of the concept of intercultural dialog shows Valvasor in a very different light, which in turn also affects the nature of the nation-forming process in Slovenia.

Key Words: the Hapsburgs, the Ottomans, military frontier, baroque, stratification

S peresom in z mečem

Johann Weichard Freiherr von Valvasor se je leta 1641 rodil v Ljubljani. Študiral je pri jezuitih, potem pa, kot se je spodobilo za takratnega izobraženca, potoval po Evropi in obiskal tudi severno Afriko. V začetku šestdesetih let 17. stoletja se je javil v habsburško vojaško službo in šel v Vojno Krajino, utrjeno območje na ozemlju današnje Hrvaške. Po vrnitvi je kot vojaški stotnik in bogato poročen na Kranjskem kupil tri gradove. Vendar so dobro situiranega Johanna bolj kot nepremičnine zanimali matematika, zdravilstvo, zgodovina, rudarstvo, topografija, ipd. V knjižnici je polihistor hranil kakih deset tisoč knjig. Zaradi razprave o ponikanju Cerkljanskega jezera je bil sprejet v Britansko kraljevo družbo (British Royal Society). Leta 1678 je na svojo graščino na Bogenšperku (Wagensberg) povabil tuje bakrorezce, da bi mu pomagali ovekovčiti motive iz Vojvodine Kranjske.

Zapiske iz zgodovine Kranjske po letu 1000 je začel objavljati v začetku osemdesetih let 17. stoletja, kmalu po smrti Johanna Ludovicia Schönleba.¹ Do leta 1689 je imel pripravljeno obsežno delo *Slava Vojvodine Kranjske / Die Ehre deß Herzogthums Crain*.² Skoraj tri tisoč strani besedila in petsto

triintrideset ilustracij je izšlo v štirih zvezkih, razdeljenih na skupaj šestnajst knjig. Raziskovanje in objavljanje sta ga stala premoženja. Leta 1693 je obubožan umrl v Krškem.

S takšnim nizom podatkov slovensko zgodovinsko in etnologijo Valvasorja običajno družbeno in kulturno umestita. O soodvisnosti njegovih fizičnih in miselnih spopadov z Osmani do zdaj ni bil govor. Vendar Valvasor brez izkušenj in spominov iz spopadov s tekmovalnim imperijem na jugu svoje dežele gotovo ne bi napisal takšne *Slave*.

Ker ga etnologi zaradi opisov neposrednih izkušenj s potovanj še posebej cenimo, se sprašujem, kje potegniti mejo med špijonažo in znanstvenim interesom. *Slava Vojvodine Kranjske* je vsekakor delo zelo radovednega in ambicioznega človeka, ki se je želel s koristnimi dejanji uveljaviti v tedanji visoki družbi. V tem smislu je bil (tekstovno) pragmatičen (prim. Levinson 1983).

Dvojnost Valvasorjevega delovanja ilustrira diskusija o njegovem baronskem nazivu: ni namreč jasno, ali je dobil titulo pred izdajo *Slave* ali pa mu je bila podeljena za raziskovalne in izdajateljske zasluge v zvezi z njo? Ali drugače, glede na zadnje raziskave zgodovinarja Borisa Golca: si je Valvasor sam podelil naslov barona, ker je bil prepričan, da mu po vsem, kar je storil za Kranjsko, pripada? (Rajšek 2007: 6). V zvezi z njegovo patriotsko zavestjo (»služiti s peresom in z mečem«; Valvasor 1689/1: Uvod) se lahko vprašamo tudi, ali je bil povišan zaradi literarne ali vojaške služnosti?

Valvasor v slovenski družbi

V 19. stoletju so se na domačem tržišču pojavili ponatisi *Slave Vojvodine Kranjske*. Dva v nemščini (1877–79 in 1882) je natisnil Janez Kranjec. Leta 1936 je Mirko Rupel uredil prvo

1 J. L. Schönleben (1618–81), teolog, zgodovinar, ljubljanski župan (1648–54), avtor *Carniolia antiqua et nova – zgodovine Kranjske do leta 1000* (Rupel 1969: 501).

2 Popolni naslov Valvasorjeve *Slave* se glasi: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, das ist wahre, gründliche und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses in manchen alten und neuen Geschicht-Büchern zwar rühmlich berührten, doch bishero nie annoch recht beschriebenen Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes, anjetzo vermittelt einer vollkommenen und ausführlichen Erzählung aller seiner Landschaften, Böden, Felder, Wälder, Berge, fließenden und stehenden Wassern, unterirdischer Berg-Seen, bevorab deß Welt-berühmten Cirknitzer Wunder-Sees, auch verwunderlicher Grotten und viel andrer ungemeiner Natur-Wunder, imgleichen der Gewächse, Mineralien, Bergwercke,*

Edelgesteine, alter Müntz-Stücken, Thiere, Vögel, Fische etc. ... – und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes.

* Dr. Peter Simonič, asistent, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: peter.simonich@guest.arnes.si

slovensko izdajo.³ Slovenski ponatisi Ruplovega prevoda so izhajali v drugi polovici 20. stoletja: 1951, 1968, 1969, 1977.⁴ Valvasor je v svojem izvirnem delu in prevodu Slovincem ponudil izjemno gradivo, opise navad, jezika, religij, obredov, oblačil, priček, obrambnih strategij in drugih podrobnosti o prebivalcih Kranjske med 15. in 17. stoletjem (Ložar 1944: 23; Kremenšek 1978: 33). Valvasorja so posredno poslovenili mnogi poznejši avtorji, ki so študirali njegovo življenje, delo in dobo. Vedno bolj je zavzemal posebno (retorično) mesto v samospoznavanju Slovencev kot posebnega naroda (prim. Grafenauer 1989).

Leta 1989 se je ob tristoletnici izida *Slave* znova ponudila priložnost za nacionalizacijo starega junaka, tokrat v procesu ustanavljanja slovenske države. Ob prelistavanju spominskih knjig in brošur lahko ugotovimo, da slovenske (strokovne) javnosti pri Valvasorjevem pisanju resnično cenijo predvsem opise prebivalstva in zgodovine. Bogataj je takrat znova potrdil velik etnološki pomen, ki ga ima Valvasorjevo zanimanje za življenje podložnih ljudstev (Valvasor kot »etnograf«) (1989). Valvasorjeva podoba je v sodobni slovenski družbi precej razširjena. Občina Litija je med letoma 1980 in 1990 vidnejšim občanom podeljevala Valvasorjeve plakete, po njem se imenujejo glasbena skupina, vokalni oktet in konjenica, ki vsako leto ob dnevu državnosti paradno prijezdi iz gradu Bogenšperk.

Avtor je pomemben za Kranjsko in Slovenijo (tudi zaradi kontinuitete glavnega mesta). Slovensko muzejsko društvo od leta 1971 podeljuje Valvasorjeve nagrade za posebne dosežke. V letih 1989 in 1993 so natisnili poštne znamke z njegovo podobo, pojavil se je na bankovcu za dvajset tolarjev, zbirateljem so ponujali posebne spominske zlatnike in srebrnike. Simbolna Valvasorjeva nacionalizacija se je izvajala še s prostorskimi vpisi: z odkrivanjem spomenikov v Višnji Gori leta 1872, Medijskih toplicah leta 1977, Ljubljani leta 1903, Krškem leta 1966 (Valvasorjev raziskovalni center in knjižnica) in pred gradom Bogenšperk leta 1988. Tudi kočja pod Stolom nosi njegovo ime (Reisp 1989; Godec 1996).

Z njim so sodili avtorje, ki so pisali o drugih provincah. Tako je Pavel Naldini postal istrski (Šuligoj 2001: 7), Matthaus Georg Vischer pa štajerski Valvasor (Zupan 2007: 19). Valvasorjevo poveljevanje štiristo kranjskim vojščakom pri obrambi Dunaja pred Turki je novinar pred kratkim navedel kot primer, ko so šli naši vojaki na tuje; priročen argument za pošiljanje slovenskih fantov v Irak (glej Švajncer 2006b: 26).

Upravljanje z dejstvi

V *Slavi* predstavljene podatke so zgodovinarji in etnologi radi vključevali v svoje pisanje. Zgodovinar Bogo Grafenauer je ugotavljal, da je bil Valvasor »zanesljiv delavec« (na primer

pri opisovanju osmanskih vpadov in kmečkih uporov) (1989: 10). Med deli, katerih avtorji so izdatno citirali podatke iz *Slave*, naj za tukajšnje potrebe omenim le dva najpomembnejša: Stanka Juga s knjigo *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja* (1943) in še posebej Vaska Simoniti z odmevnim delom *Turki so v deželi že* (1990).

Na tem mestu ni toliko pomembno, ali je Valvasorjeva historiografija natančna glede predstavljenih datumov, imen in krajev. Veliko bolj zanimivo je razumeti njegova stališča, v našem primeru družbeno in retorično pozicijo v razmerju do Osmanov. Simoniti je zapisal, da ponuja *Slava* možnost odkrivati Valvasorjev čas v obsegu, značilnem za »zgodovino mentalitet«; bralec lahko skozi Valvasorjeve opise spozna psihološko situacijo ljudi v 17. stoletju (Simoniti 1989: 103). Ker sodobne diskurzivne teorije tudi deskripcijo obravnava jo kot interpretativno dejanje (npr. Clifford in Marcus 1986), realnosti ne moremo več deliti na dejstveno (etnografsko) in znanstveno (interpretativno, kot antropološko metagovori co): opis resničnosti je hkrati tudi interpretacija (aplikacija) teorije, ki sledi moralnim in zgodovinskim zahtevam avtorja in njegovih javnosti. Zaradi tako imenovanega vzajemnega smisla ali skupnega kulturnega ozadja (Edwards 1997) tako pisec kot bralec predpostavljata, da vesta, za kaj v komunikacijskem dejanju gre (Močnik 1999). Oba – v našem primeru aristokratski in pismeni osebi 17. stoletja – sta prepoznavala enakost svojih družbenih (razrednih) pozicij in sta vsaj v splošnem delila tudi presojo takratne družbene resničnosti. Naslovi in teme poglavij, metafore, skupni retorični kraji (toposi) ipd. v Valvasorjevi *Slavi* odsevajo (aristokratske) interese tistega časa, na primer razvoj znanstvenega pristopa pri obravnavanju naravnih in družbenih danosti/virov v nasprotju z do tedaj prevladujočo teološko interpretacijo.

Slava je polna posebnosti in prava enciklopedija razvojnih možnosti province. Zbral je gradivo, pomembno za razvoj rudarstva in trgovine (merkantilizem!) in promoviral marljivost kranjskega prebivalstva. Knjižna zbirka izžareva ponižnost do provincialne in imperialne (habsburške) aristokracije. A polihistor je zadostil tudi zanimanju za »divji« del Evrope (prim. Pohl in Vocolka 1994; Jezernik 2004). Pri opisovanju zgodovine svoje domovine je nekaj poglavij namenil zgolj kroniki turških vpadov (1689/4: 368–389; 1969: 447–452), veliko podatkov o Osmanih pa je napletel v drugih poglavjih *Slave*. Kako konkretno sta prisotnost Osmanov in Valvasorjev patriotizem vplivala na 'upravljanje z dejstvi' (*management of facts*; Edwards 1997: 199)? Kot gradivo sem uporabljal izvirno Valvasorjevo besedilo (1689) in Ruplov prevod (Valvasor 1969).⁵

Ozemlje

Slava Vojvodine Kranjske se po uvodu – smiselni, ideološki umestitvi besedila – nadaljuje z opisom meja Kranjske in njenih petih teritorialnih enot. Predstavitev Gorenjske, Dolenjske, Srednje Kranjske, Notranjske in Istre vključuje poglavje

³ Ruplov prevod ni vključeval prve knjige o starodavnih naseljencih Kranjske in pete knjige o kranjskih vladarjih pred prihodom Frankov. Prav tako je izpustil rimsko obdobje in preseljevanje ljudstev (Rupel 1969: 503–505).

⁴ Med letoma 1970 in 1974 je v Münchnu izšel nemški ponatis *Die Ehre* ... (Reisp 1989: 119–122).

⁵ Ruplov prevod sicer ne vključuje vseh poglavij iz Valvasorjeve *Slave*, vendar je prevod izbranih besedil izredno kakovosten.

o signalnem sistemu obrambe.

Turek je najbližji, čeprav neprijazen in grozovit sosed Vojvodine Kranjske; zato mora ta vedno paziti, da se utegne zavarovati pred tem grabljivim volkom in mu pokazati pot nazaj. V ta namen so zapovedana določena dogovorjena in svarilna znamenja, med katerimi so poleg drugega tudi kresovi (1689/2: 172; 1969: 45).

Nekatere kresove so postavili iz lesa, ki so ga pripeljali z več kot sto vozovi, piše Valvasor. Za njih so skrbeli stražniki, ki so imeli za opozarjanje na voljo tudi možnarje. Dolenjska je bila najbolj izpostavljena pokrajina Vojvodine, temu primer-no je bil razvejan tudi sistem obveščanja. V zvezi z Notranj-sko piše:

Ko bi opustili ognjena znamenja, bi uboge krščanske klavne ovce na Kranjskem žalostno in brez rešitve morale poginiti ali pa odriniti z barbarскими volkovi v suženjstvo. Dobra ureditev teh znamenj in svarilo pa marsikatero nesrečo odvrne: ali te hude zverine tako prestraši, da se same od sebe brž umaknejo, ali pa, če so presenetile kak kraj ter ljudi in blaga naropale, jih tedaj ne le utegnejo hitro zasledovati, temveč tudi kje počakati ter levu ali volku spet iztrgati ovco iz gobca ... (1689/2: 283–284; 1969: 87).⁶

Naslednji pomemben prostorski označevalec v Valvasorjevem besedilu so bili tabori, ki so jih kmetje začeli graditi v 16. stoletju, saj se niso mogli nadejati aktivne obrambe s strani aristokracije in vitezov. Piše, da jih je bilo veliko, vendar so jih kmetje večinoma prenehali uporabljati, ko so zgradili sistem trdnjav v Krajini (Valvasor 1689/4: 538–540; 1969: 144).⁷ Trdnjavam v krajinski tamponski coni je namenil prav veliko prostora, opisoval je njihove poveljnike in najpomembnejše bitke (1689: zvezek 4, knjiga 12). Še posebej je občudoval bitko pri Sigethu in tamkajšnjega heroja Niclasa von Serina (Valvasor 1689/4: 27–30; 1969: 422–426).⁸ V omenjenih poglavjih Valvasor pokaže vojaško strukturirano znanje o nevarnih obmejnih deželah in herojski orientalizem (prim. Said 1995).

Avtor je podrobno opisoval gradove in samostane na Kranjskem, da bi dokazal religiozno, fevdalno in vojaško raznolikost ter lojalnost Vojvodine.

Kar se tiče gradov, zagotavljam naklonjenemu bralcu, da v sedanjih časih skoraj vse gradove po gorah zapuščajo in jih zamenjujejo zaradi večje udobnosti z novimi, v ravnini sezidanimi. Nekoč je bila to velika redkost v Vojvodini ... Zdaj pa, ko je predobri bog odvrnil uničujočo vojsko od teh naših dežel in jih zato že dolgo časa osrečuje z zaželenim zlatim, plodonosnim mirom, zapuščajo ljudje gorska bivališča, ki so bila nekoč postavljena kot pribežališča pred hrumečo vojno viхро (1689/4: 4; 1969: 327).

Kulturna pestrost

Valvasor je opisoval navade in kulturo različnih skupin kranjskega in obmejnega prebivalstva. *Uskoki/Vlahi*, pravoslavno prebivalstvo, ki ga je srečal na Dolenjskem in srednjem Kranjskem, so morali meje z osmanskim imperijem braniti noč in dan brez plačila. Zdeli so se mu strašno požrešni, ker so domnevno vse pojedli in popili že jeseni: »Od tega imajo vsaj to korist, da jim nič ne splesni, ne strohni ali Turkom v roke pade« (1689/2: 292–293; 1969: 190). Kritiziral je njihovo nespametno govoričenje ob umirajočem bolniku, »en angel da bo nosil pred njim sabljo in puško (ne glede na to, da ostaneta doma obešeni na klinu), ki se je z njima proti dednemu sovražniku Turku tako viteško držal« (1689/2: 293; 1969: 191–192). »Tudi po glavi se strižejo in puste le spredaj dolgo kito ali šop las, a nekaterim raste taka kita zadaj kakor Turkom« (1689/2: 296; 1969: 193).⁹ Valvasor poleg Uskokov in Hrvatov omenja še nekaj drugih skupin prebivalstva, povezanih s civilizacijsko mejo. *Martoloz*i na primer, so bili Turki, Morlaki in turški Vlahi, ki so se »pplazili po deželi« in kradli, kar so mogli.

Posebno pa si močno prizadevajo, da bi majhne otroke odvedli ter jih na Turško prodali; tu napravijo dečke za janičarje, z deklicami pa se Turki omože ... Ti otroški tatje znajo vsakovrstne jezike, se preoblačijo v noše raznih ljudstev, se povečini skrivajo v divjih gozdovih in poznajo najboljše vse ceste in steze (1689/4: 115; 1969: 442).

Kovači ali »skrivni prijatelji« pridejo ponoči naskrivaj do straže in povedo svoje geslo:

Brž jih peljejo h komandantu ali h komur pač želijo in kogar poznajo. Tu dobe kar najbolje jesti in piti in povrh cekin, tudi več ali manj, kakršno je pač poročilo, ki so ga prinesli, in kakšen naklep, ki so ga odkrili ... Da jih pa ne bi bilo tako lahko izdati, je navada, da jih še tisto noč ... čisto naskrivaj pospremiijo nazaj. Če bi jih namreč izdali ali ujeli, bi jih gotovo brez milosti na kol nataknili (1689/4: 8; 1969: 421).

Heramije so bili prednja straža gradov, baterij in meje, v primeru odsotnosti so jih lahko obsodili na smrt. Bili so dobri divji lovci, dobri vojaki, hitri ljudje, »voljni in urni za naskok in napad na sovražnike kakor tudi za četovanje po Turčiji ... *Heramije* veljajo pri nas toliko ko janičarji pri Turkih«. *Masole* so uporabljali za napade in vpade. V obdobjih miru so sekali drevesa, gradili mostove in podobno (1689/4: 114; 1969: 441).

Valvasor je opazil tudi vpliv Osmanov na nataliteto: »To je nedvomno božja previdnost poleg drugih vzrokov zategadelj tako uredila, ker ima ta dežela dednega sovražnika krščanstva za soseda, saj prideš ponekod s Kranjskega na Turško v treh urah« (1689/2: 103; 1969: 24). V spopadih so namreč potrebovali številno moštvo.

⁹ Tudi kranjski Hrvati naj bi se strigli, »spredaj pa puste majhen, toda dolg šop ... V obliki brkov so Hrvati skoraj enaki Perzijcem in turškim janičarjem, ki večinoma tudi strižejo spodnjo brado, a zgornji tako dolgo rast privoščijo, da objema s svojima luninima rogljema obe strani podbradka ... « (Valvasor 1689/2: 303; 1969: 196–197).

⁶ V osemdesetih letih 17. stoletja, ko je Valvasor pisal *Slavo*, so postali kresovi znova pomembni zaradi prekinitve dvajsetletnega miru med Habsburžani in Osmani (prim. Simoniti 1990: 104).

⁷ O Krajini glej še Simoniti (1990: 158–86), Russinow (1996: 79) in Hupchick in Cox (2001: Karta 23).

⁸ Danes znat kot Nikola Zrinjski, pomembna oseba v hrvaški politični mitologiji.

Omikanec je bil sila ponosen na literarno bero Vojvodine:

Tako blizko barbarstvo je pač brus, ki ostri marljivost, da bi se barbarska nevednost z dobrimi umetnostmi in znanostmi premagala. Zoper temo prižigajo luči in, kjer je v soseščini nespretnost in zatemnitev pameti, mora spretnost s tem več baklami svetiti okoli sebe (1689/4: 344–345; 1969: 224).

Dodatek k šesti knjigi zato obsega učene pisatelje, doma s Kranjskega.

O kulturni podobi Kranjske v razmerju do Osmanov lahko sklepamo še iz baronovega opisa slavlja ob ponovni zasedbi Budima leta 1686. »Ob dveh popoldne se je četa mušketirjev napotila na grad ter izkazala čast gospodu oskrbniku, sedečemu pod velikim turškim šotorom in zastavo.« Sledila je razkošna veselica za 50 ljudi (1689/4: 834; 1969: 296).

Za Valvasorja je bilo vse prek meje »turško«, tudi blago na zagrebški tržnici. Etnični izvor dobrin in ljudi za civilizacijsko mejo ga ni zanimal. Raznolikost je tako obstajala le v njegovi družbi.

Čezmejno gospodarstvo

Po Valvasorjevih opisih bi lahko sklepali, da so tedanjo čezmejno menjavo krojili ropi, požgane vasi, ugrabitve, suženjstvo ipd. Kranjska naj bi za odvrnitev in pregon do leta 1597 plačala 8,5 milijona v zlatu, do leta 1613 nadaljnjih 1,7 milijona, pozneje pa še veliko več. »Iz tega se da sklepati, koliko nas stane hudobni sosed Turek« (1689/4:9; 1969: 422).

Prosi za blagoslov habsburškega orožja, da bi lahko obdržali sovražnika daleč stran, »s polnim triumfom na Turki in Tatari in vsemi nj. Veličanstvu krivičnimi sovražniki ...« (1689/4: 609; 1969: 469). Potem se izvirkni *Slave* konča z upodobitvijo konjeniškega spopada med zmagovitim avstrijskim vojakom in upirajočim se Turkom.

Pri opisovanju roparske ekonomije domačih skupin ni bil tako strog; tu je moralno prizmo obrnil. Tako se mu je invazija sedemsto mož z območja Ljubljane v severno Benečijo leta 1378 zdela zanimiva, čeprav so takrat prav tako požigali vasi in nakradli okrog sto petdeset glav živine (1689/3: 711; 1969: 409). Vlahi so na primer ropali čez mejo, v domači soseščini pa mešetarili s konji. Tudi dolenski Hrvati, dobri kmetovalci in vinogradniki, so občasno hodili na roparske pohode na osmansko območje. A Valvasorju je to rabilo za dokaz, kako močni in zdravi da so; navduševal se je nad njihovimi jahalnimi spretnostmi (1689/1: 210; 1969: 57–58).

Če so Turki ujeli koga s Kranjske, so ga pretepali, dokler ni obljubil odkupnine. Ujetnika so položili na trebuh in ga tepli od glave do peta, dokler niso na njem zlomili deset palic, včasih celo tristo. Nato je moral v zameno pripeljati drugega zapornika, sam pa oditi domov, da bi prodal premoženje in prinesel odkupnino zase (in nadomestnega ujetnika).

Prav tako se godi pri nas ujetim Turkom; plačujemo jim prav z enakim denarjem na isti način. Ako se Turek pri nas da krstiti ali kristjan na Turškem obrezati, ga oproste palic. Če ga pa pozneje njegovi zalotijo, ne uide kolu ter mora na njem žalostno gagniti, drugim v strašilo (1689/4: 8; 1969: 421).

Valvasor je opisal gospodarski in družbeni razvoj Kamnika (Stein) v razmerju do Osmanov. V Kamnik naj bi se v 15. stoletju priselila skupina plemičev in trgovcev, ubežnikov z južne meje. S seboj so prinesli znanje in posle, tako da se je mesto začelo hitreje razvijati zaradi menjave z južnimi deželami. »Mesto je nekoč imelo dosti bogatašev in za čuda veliko trgovino.« Vendar se je kmalu vse spremenilo. Kamnik, ki ga je dvesto let pozneje obiskal Valvasor, je živel od spominov:

Skoraj četrtna hiš, če ne več, je razpadla, vse trgovske shrambe, ki jih je bila cela vrsta, so razen ene zaprte in za vse leto dobiš najlepšo hišo za dve kroni v najem. Prebivalci so torej prav siromašni ljudje. Znaten vzrok temu utegne biti, da je zastala trgovina s Hrvaško in ne cveti več kot nekdanj, ker so turški krvoločni psi ugrabili toliko mest, trdnjav in trgov (1689/3: 542–543; 1969: 374–375).

Slava se tudi konča z omembo velikih vojaških in družbenih stroškov, ki jih Kranjski povzroča sovražnik. Valvasor bralca opozarja, da je Kranjska v glavnem gorata in ne tako rodovitna. Deželo da pestijo pomanjkanje hrane, visoki davki, gromozanski prispevki za vojaško obrambo in podobno. Kmetje so morali biti vedno pripravljeni na vojsko, doma so puščali družine, pridelek je propadal. Kranjska ni imela rudnikov srebra in zlata, vino in žita so se slabo prodajali; aristokracija je bila izčrpana (1689/4: 609; 1969: 468). Razmere so bile še posebno težavne v 15. stoletju, pravi Valvasor, ko še ni bilo srebra in zlata z novih kontinentov (1689/4: 375; 1969: 452). Šele leta 2008 so slovenski zgodovinarji glasneje spregovorili o vzajemnem ropanju in etnični raznolikosti z obeh strani »civilizacijske meje«. Vasko Simoniti je zapisal, da niso samo Turki hodili k nam, ampak so bili tudi naši vojaki na oni strani in ne preveč prijazni. Zgodovinarji so začeli razločevati med Osmani in njihovimi podložniki. Zato bi lahko rekli, da so nas ropali tudi naši slovanski, »balkanski bratje« (Švajncer 2006a: 26).

Menim, da so takšne interpretacije postale mogoče po razpadu Jugoslavije. Ideologija SFRJ je namreč integrirala marksizem in panslavizem: v tem ideološkem sklopu so postali narodi enakopravni konstitutivni elementi federacije, ne glede to, ali jih je prej izkoriščal osmanski ali habsburški imperij. V predstavah državljanov socialistične republike sta bila zunanja fevdalna prisila s poltisočletnim mandatom (prim. Russinow 1996: 78–79).

Družbeno razlikovanje

Plemstvo se je takrat vzdrževalo s posestvi in delalo za deželno vlado. Hudobni sosed jih je tudi opominjal, pravi Valvasor, »naj bodo hrabri, ... da se v vojaščini urijo«. Drugače pa so nravi in navade plemičev in meščanov kakor pri drugih narodih. »Zategadelj se nam zdi odveč, da bi o njih posebej pripovedovali ...« (1689/2: 342; 1969: 222–223).

Po Valvasorju so Turki leta 1492 napadli in požgali okolico Novega mesta (Rudolfswerth) (1689/3: 488; 1969: 365), leta 1545 okolico Krškega (Gurchfeld), pozneje še Ljubljano, Zagreb in mnoga druga mesta. Napadalci so požigali vasi, včasih tudi živino; ljudi in živino so pogosto odvedli s seboj. Meščani in plemstvo so bili sicer za zidovi mest in gradov

varni, vendar je sovražnik uničeval njihove preživetvene vire (posest in obdelovalce/podložnike). Tabori so bili med načini, s katerim se je kmečko prebivalstvo zaščitilo pred omenjeno nevarnostjo; vendar niso zadoščali.

Zaradi stalne grožnje in aristokratskega neupoštevanja so kmetje organizirali »bunt«. Prvi kmečki upor je bil ob koncu 15. stoletja na Koroškem, takoj po veliki osmanski ekspediciji, ki je domnevno švigala po Kranjski in Benečiji (Škalcr 1973: 16; Simoniti 1990: 71–72; Grafenauer 1992: 33). Kratkoročna oškodovanost kmetov in fevdalne gospode očitno ni bila sorazmerna, zato so kmetje zahtevali zaščito in/ali nižje davke.

Zanimivo je, da kljub prefinjenim interpretacijam, ki jih je vpletel v svoje delo, Valvasor kmečkih uporov ni povezal z vojaško grožnjo ali s povečanimi davki za potrebe obrambe. Bil je preponosen in prepameten, da bi črtil skupino, od katere sta bili odvisni tudi njegovi vojaška in literarna kariera. Valvasor je tako ščitil baročno ideologijo Habsburžanov, ki je častila bogastvo plemstva in prezirala revščino množic (glej Pohl in Vocelka 1994: 234–235; Ložar 1944: 24; Baš 1980: 10). Zato je Valvasor za žarečo železno krono, s katero so 14. februarja 1573 kaznovali voditelja upornikov Matijo Gubca, zapisal, da je takšna, »kakršna takšnemu cesarju pristoji« (1689/4: 485; 1969: 461).¹⁰

Obdobje med 15. in 17. stoletjem, ki nam je na voljo z Ruplovim prevodom *Slave* (še vedno edinim), je torej pomembno zaradi oblikovanja skupne razredne in domovinske, celo državljsanske zavesti (kmečkega) prebivalstva: po eni strani v razmerju do Habsburžanov in plemičev, po drugi pa v razmerju do Osmanov (Simoniti 1990: 170).

Valvasorja so vzgojili jezuiti, glavni akterji prenove katoliške enotnosti po pretresih z Osmani (muslimani) in protestanti v 15. stoletju. Šola je z jezuiti postala prostor obsežne in permanentne (katoliške) ideološke reprodukcije (Rupel 1969: 495; Benedik 1992; Grafenauer 1992). Glede na vpliv jezuitov je pravzaprav presenetljiva Valvasorjeva toleranca do protestantov. A tudi tu je šlo po mojem mnenju za razredno solidarnost. Protestantizem so na območju Kranjske podpirali v glavnem aristokrati, ki so se tako upirali centralizaciji države. Skoraj celotna vojaška in pravna moč sta bili ob koncu 15. stoletja v rokah protestantov (Benedik 1992: 23).¹¹

Po dveh stoletjih, ko je Valvasor pisal svoje knjige, je bilo v absolutističnem imperiju vse videti mirno in na svojem mestu.¹²

10 Uskoke omenja tudi v zvezi s kmečkimi upori, ko so pomagali fevdalni vojski in s hitrimi udari slabili moč podložnikov (1689/4/485; 1969: 460).

11 Protestanti naj bi domnevno raje sprejeli osmansko zasedbo kot katoliškega vojvodo (v Gradcu) (Benedik 1992: 21).

12 Videti je, da je šel proces na drugi strani meje v nasprotno smer. Osmanska država, ki je nasledila bizantinsko, je bila centralizirana, zato so bile zunanje in notranje migracije običajnejše, s tem pa se je krepil občutek pripadnosti eni, vrhovni avtoriteti (sultanu, Carigradu). Osmanski posestniki 15. in 16. stoletja so imeli veliko manj vpliva kot dedni habsburški fevdalci, saj so zemljo dobili le v upravljanje, dejansko pa je pripadala sultanu (Todorova 1996: 60–1). Položaj se je spremenil v 17. stoletju, med drugim zaradi zaustavitve ekspanzije, razkroja timarskega sistema

Poimenovanje Drugega

Naj naštejemo nekaj primerov iz Valvasorjevega besednjaka. Osmane je imenoval poglavitni sovražnik, dedni sovražnik (najpogostejša oznaka), najzlobnejši in najzahrbtnejši sosed, neljudje, grabežljivi volkovi, morilske ptice, zveri, divje svinje,¹³ kobilice,¹⁴ krvavi psi. Imenuje jih tudi Turki, občasno uporabi generalizacijo v ednini (»Turek«). »Da je turško gospostvo grob plemstva, otomansko carstvo pa ječa svobode, je po vsem svetu znano. Tak premislek pa rabi za netilo, ki v plemenitih dušah močno razvne tleči ogenj zoper barbare« (1689/1: 103–104; 1969: 25).¹⁵

Hozjan in Potočnik sta v zgodovinskem učbeniku za drugi letnik gimnazije zapisala, da se je obdobje turških vpadov na naše ozemlje globoko vpisalo v zavest naših prednikov. Nobena tradicija ni tako splošno razširjena. Že v 15. stoletju so besedo Turki zamenjevali z imeni, kot so dedni sovražnik, strašni tirani, krvavi psi, roparski psi, kradljive ptice, požigalci, itd. Postali so sinonim za vse slabo, grozljivo, za vsa dejanja, nevredna človeškega zanimanja (Hozjan in Potočnik 2004: 187).

Kako brati Valvasorja?

Slovenski zgodovinarji in etnologi so v 20. stoletju v zvezi z Osmani le redko uporabljali Valvasorjev pejorativni jezik (glej Apih in Potočnik 1902; Mešiček 1913; Melik in Orožen 1929; Binter 1947; Božič in Weber 1979; idr.). Če lahko to po eni strani razumem kot humanistični odnos do drugih kultur, me po drugi preseneča, da na obsežnem seznamu literature o Valvasorju nisem našel niti enega članka o njegovih pogledih na »Turke«. Pa so bili vsekakor pomembni za njegovo časovno in prostorsko zavedanje. Njegov fizični in ideološki spopad z njimi je posredno, prek literature in izobraževalnega sistema, vplival na slovensko zgodovinsko zavest in identiteto. Zaradi Valvasorjevega pomena za razumevanje kranjske/slovenske poznosrednjeveške (ljudske) zgodovine smo spregledali ideološki balast njegovega besedila, ki se kot tak pokaže šele v okviru sodobne jezikoslovne in antropološke analize medkulturnega dialoga.

Za strukturo in argumentacijo Valvasorjeve *Slave* je ključen pomen Osmanov, ki je prepričljivo večji, kot bi lahko sklepali iz slovenskega zgodovinopisja in etnologije. Zgodba se začne in konča z asociacijami na poznosrednjeveško grožnjo habsburškemu imperiju, ozemeljska delitev vključuje opis institucije za obrambo, vedenje in videz prebivalcev Kranjske se primerja z onim na drugi strani meje, ekonomija »stoji in trpi« na povezavah in nasprotjih z Osmani, ipd. *Slava* je pre-

in drugih gospodarskih težav (Šabanović 1996: 18–19).

13 »Da so tako rekoč divje svinje vdrlle v vinograd krščanstva ter ga začele grozovito pustošiti ...« (Valvasor 1689/4: 322).

14 Po obsegu in škodi, ki so jo povzročali, jih je primerjal s kobilicami, ki so v letih 1335–1338 preplavile Kranjsko s severa. »Ker Turki ne pijejo vina in ker so kobilice prizanašale vinogradom, so nekateri po pravici menili, da so bile kobilice predhodniki, prednje straže in podoba Turkov, saj so le-ti nekaj let pozneje prišli v Evropo ...« (Valvasor 1689/4: 322).

15 Oznaka 1689/1 v tem primeru pomeni, da navajam besedilo iz prvega zvezka Valvasorjeve *Slave*.

žeta s tovrstnimi podatki in asociacijami.

Brez Osmanov bi Kranjski in *Slavi* umanjalo pomembno ogledalo za njun človeški/civiliziran obraz. Valvasor je veliko lažje vzpostavljati razlike med pravilnim in napačnim, svetlobo in temo, človekom in zverjo, civiliziranim in divjim, plemenitim in podložnim, Evropo in Drugim, ko je videl in izkusil vso prekomejno eksotiko. Habsburžan tudi Francozom in Rusom ni zaupal, vendar jih ni nikoli preziral tako kot južne sosedice (prim. Pohl in Vocolka 1994: 240).

Dinastija Habsburg je v 16. in 17. stoletju izkoriščala zunanje grožnje in satanizirala Osmene, da bi disciplinirala vedno bolj mobilno in razslojeno družbo. Habsburžani so v ta namen uporabili enkratno, baročni spoj močnega klera in absolutne države (Pohl in Vocolka 1994: 214, 240). Vse to so tudi elementi habsburške zapuščine slovenski družbi, znanosti in državi.¹⁶

Šolarje in študente, ko jim dajemo v branje *Slavo*, bi morali opozoriti na odkrite in prikrite elemente Valvasorjevega sovražnega in izključevalnega govora, njegov rasizem in klerikalizem. Ne moremo ga predstavljati le kot svetilnik slovenske zgodovinske, etnografske in domoznanske misli (npr. Ložar 1944: 22–25; Novak 1960: 7; Baš 1980: 10; Grafenauer 1989), ampak kot angažiranega pripovedovalca s formulacijami in stališči, ki zanikajo sedanjo družbeno realnost oziroma ta družbena realnost zanika njih.

Tako pa »Turki« v slovenski etnologiji ostajajo v megli, nekje med vlogo poglavitnega zunanjepolitičnega dejavnika od 15. do 17. stoletja in zanikanjem, da bi lahko Osmani imeli kakšenkoli vpliv na oblikovanje slovenske nacionalne identitete (in simbolov).

Na drugi strani Valvasorjeve družbene in kulturne meje je o svojih potovanjih pisal Evliya Čelebi (Efendi) iz Istanbula. Nastala je serija desetih knjig z naslovom *Seyahatname*. Čelebijeve potopise z osmanskih vojaških ekspedicij v oddaljene dežele – nekatere so mejile na Valvasorjevo Vojvodino – so prav tako prežeti z vraževerjem, s prezirom do »nevernikov« in z beležkami o življenju (podložnih) ljudstev. V nekaterih je predstavil tudi kraje na Balkanu.¹⁷ Vendar v balkanskih nacionalnih zgodovinopisjih še zdaleč ni postal tako pomemben, kot je Valvasor za Slovence. Za tako poslanstvo je Čelebi verjetno premalo etnografsko izdaten, premalo ljudski in premalo domač.

Literatura

APIH, Josip in Matko Potočnik: *Zgodovinska učna snov za ljudske šole*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1902.

BAŠ, Angelos: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.

BENEDIK, Metod: Cerkevne razmere na Slovenskem ob prihodu jezuitov. V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, 13–29.

BINTER, Bogdan: *Južni Slovani v srednjem veku*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947.

BOGATAJ, Janez: Načini in tehnike Valvasorjevega dela in njihov pomen za etnologijo. V: Andrej Vovko (ur.), *Valvasorjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, 270–282.

BOŽIČ, Branko in Tomaž Weber: *Zgodovina za šesti razred*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.

CLIFFORD, James in George E. Marcus (ur.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley idr.: University of California Press, 1986.

EDWARDS, Derek: *Discourse and Cognition*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications, 1997.

EVLIYA, Čelebi: *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost, 1954.

GODEC, Ivan: *Valvasor in Slovenci danes*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996.

GRAFENAUER, Bogo: Valvasorjevo mesto v samospoznavanju Slovencev kot posebnega naroda. V: *Valvasorjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, 7–16.

GRAFENAUER, Bogo: Zgodovinski prostor ob nastopu jezuitov v slovenski družbi. V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, 30–35.

HOZJAN, Andrej in Dragan Potočnik: *Zgodovina 2: Učbenik za drugi letnik gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2004.

HUPCHICK, Dennis P. in Harold E. Cox: *The Palgrave Concise Historical Atlas of the Balkans*. New York: Palgrave, 2001.

JEZERNIK, Božidar: *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi, The Bosnian Institute, 2004.

JUG, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja: kronologija, obseg, vpadna pota. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1943.

KREMENŠEK, Slavko: *Obča etnologija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1978.

LEVINSON, Stephen C.: *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

LOŽAR, Rajko: *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Založba Klas, 1944.

MELIK, Anton in Janko Orožen: *Zgodovina Jugoslovanov za nižje razrede srednjih šol*, 2. del. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1929.

MEŠIČEK, Josip: *Vojvodina Štajerska*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1913.

MOČNIK, Rastko: *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana: Založba /*cf., 1999.

NOVAK, Vilko: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1960.

POHL, Walter in Karl Vocolka: *Habsburžani: Zgodovina evropske rodbine*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.

RAJŠEK, Bojan: Janez Vajkard Valvasor nikoli ni postal baron. *Delo*, 19. junij 2007, 6.

REISP, Branko: *Janez Vajkard Valvasor Slovincem in Evropi / Johann Weichard Valvasor to Slovenes and to Europe*: Lojze Gostiša (ur.), Katalog razstave / Exhibition Catalogue. Ljubljana: Narodna galerija, 1989, 13–47.

16 Valvasor seveda ni bil provincialen in versko zamaknjen hujskač. Dogodke je znal postaviti v okvire regionalne in globalne menjave in zgodovine. Potoval je, bral in pisal, bil je erudit in mecen.

17 Prvi kompletni srbohrvaški prevod poglavij, v katerih je Čelebi pisal o območjih poznejše Jugoslavije, je pripravil Hazim Šabanović (Evliya 1954).

RUPEL, Mirko: Janez Vajkard Valvasor. *Valvasorjevo berilo* (Valvasor, Janez Vajkard – avtor). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969, 495–516.

RUSSINOV, Denison: Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past. V: Carl L. Brown (ur.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press, 1996, 45–77.

SAID, Edward W.: *Orientalism*. London: Penguin books, 1995.

SIMONITI, Vasko: Janez Vajkard Valvasor – stotnik kranjskih deželnih stanov. V: Andrej Vovko (ur.), *Valvasorjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, 103–111.

SIMONITI, Vasko: *Turki so v deželi že*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

ŠKALER, Stanko: *Boj za staro pravdo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1973.

ŠABANOVIČ, Hazim: Uvod – Evlija Čelebi i njegov putopis. V: Evlija Čelebi: *Putopis*. Sarajevo: Sarajevo publishing, 1996, 7–55.

ŠULIGOJ, Boris: Pavel Naldini – istrski »Valvasor« v slovenščini. *Delo*, 19. december 2001, 7.

ŠVAJCNER, Janez J.: Turjaška slava na turškem dvoru. *Več*, 17. februar 2006a, 26.

ŠVAJCNER, Janez J.: Kanoni in baroni. *Več*, 3. marec 2006b, 26.

TODOROVA, Maria: The Ottoman Legacy in the Balkans. V: Carl L. Brown (ur.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press, 1996, 45–77.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Die Ehre deß Herzogthums Crain*. Laybach: Wolfgang Moritz Endter idr., 1689.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Valvasorjevo berilo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.

ZUPAN, Gojko: Vischer – štajerski Valvasor. *Delo*, 17. januar 2007, 19.

Nationalization of J.V. Valvasor's Feudal Ideology

While it is true that each nation has its own mythology each period also tends to alter its values. It is possible to speak of Janez Vajkard Valvasor and his work in several volumes entitled *Slava vojvodine kranjske* (The Glory of the Duchy of Carniola) in relation to both aspects.

Initially examining Slovene popular as well as technical literature that focuses, or merely mentions, J.V. Valvasor the author holds that the extensive list of literature is a proof that Slovenes look benevolently upon his legacy.

The following section represents an analysis of different segments of *Slava vojvodine Kranjske*. The analysis focuses primarily on Valvasor's descriptions of the Ottomans which, it can be said, represented the civilizational »Other« of that time. The presence of this imperial rival had a much profounder effect upon Valvasor's ethnographic reality than has been perceived, or acknowledged, by Slovene humanistic disciplines. It can be discerned from his descriptions of Carniola's organizational aspects, economy, social organization, etc. It cannot be a mere coincidence that J.V. Valvasor introduced, as well as concluded, his extensive series of descriptions with a note on »the Turks.«

It is the task of modern historiography to point out the ideology in which the book had been conceived. It is namely this altered ideological component that emphasizes the notions of civilizational boundaries in Valvasor's writing, and therefore in the process of Slovene national formation.

»BERDACHES« ALI MOŠKI-ŽENSKA IN ŽENSKA-MOŠKI V AMERIŠKIH STAROSELSKIH KULTURAH

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Izvleček: Prispevek obravnava »berdaches«, ki so bili pred evropsko kolonializacijo močno razširjeni v različnih ameriških staroselskih družbah. Opravljali so poklice, značilne za nasprotni spol (posameznik moškega biološkega spola je opravljal dela, ki pripadajo družbeni vlogi žensk, in nasprotno), v nekaterih primerih jih opredeljuje tudi transvestizem in spolna usmerjenost, ki so jo Evropejci preveč poenostavljeno poimenovali homoseksualnost. V prispevku so predstavljene različne teorije, ki razlagajo omenjeni pojav, razloženi pa so tudi drugačni načini pojmovanja homoseksualnosti, ki so bili razviti v ameriških staroselskih družbah in se precej razlikujejo od današnjih zahodnih, ter današnja vloga »berdaches« med ameriški staroselci.

Ključne besede: homoseksualnost, ameriški staroselci, *berdache*, tretji spol, četrti spol

Abstract: Analyzed is the institution of the *berdaches* that was widespread in Native American societies prior to European colonization. The *berdaches* performed professions otherwise typical of the opposite sex, which is to say that biological men performed jobs and chores that were traditionally in the domain of women, and vice versa. In some cases, they were also characterized by transvestism and a sexual orientation that Europeans described by the overly simplified term homosexuality. Examined are different theories that try to explain this phenomenon as well as perceptions of homosexuality in Native American societies, which were quite different from the ones that are commonly recognized in the West. Discussed is also the present role of the *berdaches* in modern Native American societies.

Key Words: homosexuality, Native Americans, *berdache*, third gender, fourth gender

Uvod

Angleški termin *berdache* izhaja iz arabske besede *bardag* in perzijske *bardaj* (*bardah*). Do 16. stoletja so si vsaj trije romanski jeziki (italijanski, španski in francoski) sposodili arabski termin, s katerim so označevali pasivnega partnerja v homoseksualnem spolnem razmerju. Arabski izraz *berdache* prvotno pomeni 'moški prostitut' oziroma 'vzdrževani fant'. Fulton in Anderson (1992: 603–604) se ne strinjata s posplošitvijo, da so izraz v antropološkem smislu za ameriško staroselsko institucijo prvi uporabili Francozi. Trdita, da so k njegovemu sodobnemu pomenu največ prispevali Španci, ki so med arabsko nadvlado Iberskega polotoka v srednjem veku prevzeli veliko število arabskih besed. Ko so prvi španski konkvistadorji v Novem svetu naleteli na domorodce, ki so se oblačili v ženska oblačila in prakticirali homoseksualne odnose, so jih opisali z besedo *bardaje* (*bardaxa*), špansko različico arabske besede *bardag*. Ko so francoski misijonarji ta fenomen poskušali stoletje pozneje definirati, so prevzeli besedo *berdache*, francosko izpeljanko španskega termina. Avtorja (Fulton in Anderson 1992: 603–604) na podlagi tega ugotavljata, da je bil prvotno dokumentiran v Centralni in Južni Ameriki – na območjih, ki so danes le redko omenjena v antropoloških diskusijah o »berdaches«.

Zaradi negativnih konotacij izraz »berdache« uporabljam v navednicah ali pa, kot je to storila že Sabine Lang (1998: 185), uporabljam izraza ženska-moški za moškega »berdache« in moški-ženska za žensko »berdache«. Na prvem mestu omenjenih skovank torej stoji posameznikov družbeni, šele nato biološki spol, saj v kulturah prvotnih ameriških prebivalcev posameznikov družbeni spol prerašča okvire njenega ali

njegovega biološkega spola.

Ženske-moški so bili dokumentirani v skoraj 150 severno-ameriških družbah. V skoraj polovici vseh se omenjajo tudi moški-ženske (Roscoe 1993: 330). Po trditvah avtorjev Callender in Kochemsa (1983: 444–446) so se »berdache« pojavljali na širnem območju od Kalifornije do doline Mississippija in Velikih jezer, manj pa jih je bilo na vzhodu, razen v njegovem južnem delu.

Kdo so »berdaches«?

Prva poročila o ženskah-moških in moških-ženskah so pičla, delna in slabe kakovosti. Večina temelji le na spominih, ne pa na direktnem opazovanju (ker so »berdaches« kmalu po prihodu Evropejcev skoraj popolnoma izginili). Zaradi tega se pojavljajo številni opisi, ki ta pojav preveč generalizirajo (ravno obstoj žensk-moških in moških-žensk je dokaz, da so bile staroselske družbe zelo raznolike), zagovarjajo napačne teze, ki izhajajo iz poglobljene zahodnjakov na spole in spolnost, ali pa poskušajo pojav idealizirati oziroma prikazati staroselce kot izjemno tolerantne (nenatančna generalizacija in pretirana idealizacija se pojavljata pri Williamsu 1992).

Po mojem mnenju sta bila pri opisovanju omenjenega pojava dokaj nepristranska in izčrpna Callender in Kochems (1983: 443–453), zato bom iz njunega dela poskusila na kratko povzeti glavne značilnosti žensk-moških in moških-žensk.

Callender in Kochems kot eno njihovih lastnosti opisujeta transvestizem. »Berdaches« so se velikokrat oblačili v oblačila, ki so značilna za nasprotni spol, vendar ne povsod. Nekateri posamezniki so se v oblačila nasprotnega spola oblačili le delno. Ponekod je bilo to prepovedano in so npr. ženske-

* Mojca Slokan, univ. dipl. etnol. in kult. antropol. 3314 Braslovče, Male Braslovče 10, E-naslov: mojca.slokan@gmail.com

moški prevzeli le žensko obliko govorice in vedenja. Naj na tem mestu poudarim, da sta se v nekaterih staroselskih družbah govorici žensk in moških tako močno razlikovali, kot da bi šlo za različne dialekte (1983: 447).

Omenjena avtorja tudi trdita, da je ena temeljnih značilnosti pričujoče institucije, da so »berdaches« opravljali poklic nasprotnega biološkega spola; opisujejo jih kot zelo dobro izučene za omenjene poklice. Vendar pa ni nujno, da ne bi poleg tega opravljali tudi poklicev svojega biološkega spola. Glede na njihove sposobnosti opravljanja del nasprotnega biološkega spola so bili pravzaprav zaželeni, saj so svoji družini in sorodnikom prinašali dober prihodek. Poleg tega so opravljali nekatera posebna dela, kot so dajanje skrivnih imen, pogrebni obredi, zdraviteljstvo, šamanizem (1983: 447–448).

Medtem ko je izbira poklica njihov zelo pomemben atribut, pa je po mnenju Callenderja in Kochemsa povsem drugače s spolnostjo. Domneva, da so ženske-moški in moški-ženske homoseksualni, je preveč poenostavljena. »Berdaches« so lahko bili tudi bi- ali heteroseksualni, lahko so bili homoseksualni le del svojega življenja in se nato odločili za heteroseksualnost, ali pa so bili najprej v heteroseksualni zakonski zvezi, nato pa so postali homoseksualni, itd. (1983: 449–451).

Po mnenju Callenderja in Kochemsa je bil verski vidik zelo pomemben. Ženske-moški in moški-ženske so svojo odločitev večkrat utemeljevali na podlagi vizije ali sanj. Te so lahko vsebovale privide ženskih boginj, med njimi je bila najpogostejša luna, ki simbolizira transformacijo (1983: 451–453).

Poleg vseh zgoraj opisanih lastnosti pa Callender in Kochems opisujeta tudi poseben, ponavadi visok družbeni status žensk-moških in moških-žensk, ki je temeljil na njihovi duhovnosti in povezanosti z nadnaravnim ter na njihovih nadpovprečnih poklicnih sposobnostih (1983: 453).

Teorije o moških-ženskah in ženskah-moških

Homoseksualnost Evropejci, ki so ob »odkritju« obeh Amerik naleteli na ženske-moške in moške-ženske, so poudarjali njihovo nagnjenost k homoseksualnim odnosom in se nad tem zgražali. Njihovo število se je po prihodu osvajalcev močno zmanjšalo, predvsem zato, ker so staroselci sami prevzeli negativne poglede evropskih prišlekov.

Prve antropološke razlage so ta fenomen obravnavale kot primer kulturno ustaljene homoseksualnosti (Lang 1998: 185). Homoseksualnost je bila pojmovana kot prirojena spolna motnja – zgodnji seksologi so menili, da žleze, hormoni in druge biološke komponente neposredno vplivajo na razvoj homoseksualnega nagnjenja. Te predpostavke so se pojavljale še pred rojstvom endokrinologije in so ponekod aktualne še danes (Tratnik 1995: 9). Prvi, ki je zavrnil biologistične teorije takratnega časa, je bil Freud. Sklepal je, da gre pri spolni inverziji za motnjo, ki spolni nagon prizadenejo med njegovim razvojem (Tratnik 1995: 11). Ta teorija je torej berdachejske vloge tolmačila na način, kako posameznike, ki so po psihiatričnih opredelitvah odklon od normalnega in perverzija, integrirati v družbo.

Vendar pa so te razlage že v temelju napačne. Callender in

Kochems (1983: 449) poudarjata, da domneva, da so bili vsi moški-ženske in ženske-moški homoseksualni, realnost preveč poenostavlja. Tako kot drugi atributi je bila spolna usmerjenost variabilna in zelo kompleksna. Staroselci bolj kot spolno obnašanje poudarjajo družbene aspekte berdachizma – transvestizem in opravljanje poklicev nasprotnega spola; homoseksualnost je bila sekundarni fenomen. Moški-ženske in ženske-moški so bili lahko tudi heteroseksualni ali biseksualni. Poudarjanje homoseksualnosti je posledica mišljenja Evropejcev, po katerem naj bi posameznik postal »berdache« zaradi svoje spolne usmerjenosti. Po navadi ameriških staroselcev pa se je posameznik za transformacijo odločil zaradi poklicnih ambicij in družbenega vedenja, šele iz tega pa so (morda) izhajali tudi homoseksualni odnosi.

'Križanje družbenih spolov' (*Gender-crossing*)

Sodobnejše razlage se bolj osredotočajo na družbene aspekte moških-žensk in žensk-moških kot pa na njihovo spolno življenje. Avtorica Whitehead (povzeto v Roscoe 1993: 343–344) na primer opredeli moške-ženske in ženske-moške kot *gender-crossers*, kot osebo enega ali drugega biološkega spola, ki povsem ali pa le delno prevzame poklicni in družbeni status nasprotnega spola. Avtorica trdi, da so ženske veliko težje postale moški-ženske oz. da jih sploh ni bilo in da je ta sistem posledica ekonomskih ambicij nekaterih moških, ki so želeli uspeti v ženskih poklicih. Prepričanje o tem, da ženska-moški bolje opravlja žensko delo kot one same, pa naj bi izhajalo iz ideologije o moški superiornosti: »seveda, on je boljši, saj je moški!« V razlagi Whiteheadove so ženske-moški postali del feministične zgodbe, katere glavni motiv je konflikt med moškimi in ženskami, v katerem se na koncu moški dokažejo kot superiorni in si podredijo ženske.

Raznolikost družbenih spolov

Vendar pa to ni edina pomanjkljivost omenjene teorije. Roscoe (1993: 344–345) poudarja drug vidik – 'dihotomijo družbenega spola' (*gender dichotomy*), s čimer postavi alternativo razlagi o »križanju družbenih spolov«. Whiteheadova namreč trdi, da obstaja poleg biološkega tudi družbeni spol. Posamezniku/posameznici že ob rojstvu na podlagi njegovih/njenih anatomskih značilnosti določijo njegovo/njeno družbeno vlogo (torej določijo jim moški ali ženski družbeni spol). Toda ta dihotomija postavlja novo vprašanje: če družbeni spol razumemo kot odgovor na posameznikove/posamezničine anatomsko-fiziološke komponente, ali ne moremo potem trditi, da je družbeni spol v resnici naraven (oz. determiniran z biologijo)?

Razlaga Whiteheadove temelji na predpostavki, da družbeni spol temelji na naravnih dejstvih biološkega spola; ker obstajata le dva biološka spola, obstajata tudi samo dva družbena spola. Ženske-moške razlaga kot variacijo med moškim in ženskim družbenim spolom. Iz tega tudi sledi, da je v takem sistemu mogoča samo ena spolna orientacija – heteroseksualnost. Roscoe (1993: 349–350; 1998: 123–129) ponudi boljšo razlago omenjenega pojava – ženske-moške opredeli kot tretji družbeni spol, moške-ženske, kjer se pač pojavljajo, pa kot

četrti. Nekateri ameriški staroselci naj bi torej poleg moškega in ženskega poznali in priznavali tudi tretji oziroma četrti družbeni spol.

Opredelitve homoseksualnosti in heteroseksualnosti pri ameriških staroselcih

Iz raznolikega sistema družbenih spolov, kjer poleg ženskega in moškega obstajata še tretji in četrti družbeni spol, izhajajo tudi bolj natančne definicije, s katerimi ameriški staroselci opredeljujejo homoseksualne odnose, kot pa v zahodnih družbah, kjer je homoseksualnost pojmovana kot odnos med posameznikoma istega biološkega (in družbenega) spola. Sabine Lang (1998: 190–191) opisuje, da Navaji moške-ženske in ženske-moške z eno besedo imenujejo *nadleehe*, homoseksualno razmerje pa je zanje razmerje med dvema pripadnikoma istega družbenega spola (med dvema moškima, dvema ženskama, med dvema *nadleehe*, ki sta telesno ženski, in med dvema *nadleehe*, ki sta telesno moška). Kot heteroseksualno razmerje pojmujejo odnos med žensko in moškim, pa tudi med moškim in *nadleehe* moškega biološkega spola in žensko in *nadleehe* ženskega biološkega spola.

Ista avtorica tudi opisuje, da je za Šošone edini neprimeren odnos odnos med dvema *tainna wa'ippe* (poimenovanje za »berdache« ženskega ali moškega biološkega spola). Ta je zanje očitno krvoskrunski, saj se vsaj *tainna wai'ppe* moškega spola med seboj nagovarjajo s sestro. Gej je opredeljen predvsem kot nekdo, ki mu primanjkuje duhovnosti in deluje na podlagi osebnega nagnjenja, namesto da bi uresničeval duhovno moč (Lang 1998: 190–191).

Lezbijke in geji med ameriški staroselci danes

To tematiko so v svoja dela vključili skoraj vsi avtorji, ki so se ukvarjali z raziskovanjem moških-žensk in žensk-moških, med njimi tudi Sabine Lang (1998: 189–207), Roscoe (1998: 99–116) in Williams (1992: 201–229). Pozabljeni fenomen žensk-moških in moških-žensk je pomemben predvsem pri iskanju identitet tako lezbijk in gejev kot tudi tistih staroselcev, ki poskušajo ponovno obuditi tradicionalne življenjske oblike.

Po osvojitvi Amerike se je število moških-žensk in žensk-moških drastično zmanjšalo, marsikje so to izročilo pozabili ali pa zadušili. Danes le redki posamezniki v rezervatih živijo v skladu s sistemom raznoterih družbenih spolov. Vprašanja njihove identitete postajajo vse bolj zapletena. Ker so mnoge od omenjenih praks pozabljene, se ti posamezniki, ki želijo postati moški-ženske ali ženske-moški, obrnejo na starejše ljudi v rezervatih, velikokrat pa uporabijo tudi etnografske zapise. Pogosto za vlogo iz prejšnjih generacij nimajo nobenega vzornika in jo prilagodijo današnjemu času. Njihova identiteta in status še vedno temeljita bolj na duhovni izkušnji in poklicnih izbirah kot pa na spolni usmerjenosti. Praviloma se ne opredeljujejo za lezbijke oz. geje. Tisti, ki jih privlači isti spol, pa se enačijo z zahodnjaškimi pogledi na lezbijke oz. geje, torej se dojemajo kot lezbične *ženske* oz. gejevski *moški*. V ospredje samoopredelitve postavljajo (homo)seksualnost in ne poklicne izbire.

V nasprotju s staroselci v rezervatih pa se v urbanih naseljih pojavljajo identitete, ki povezujejo sistem raznolikosti družbenih spolov in zahodnjaško pojmovanje homoseksualnosti. Njihova identiteta je po eni strani gejevska oz. lezbična, saj imajo spolne odnose izključno z istim spolom. Po drugi strani pa se zaradi svojih korenin dojemajo kot posamezniki, ki v sebi združujejo moškega in žensko, vendar bolj na duhovni kot pa poklicni ravni. Za njih se je uveljavilo ime »ljudje z dvojno dušo«, kljub temu pa v temelju upoštevajo zahodnjaški pogled in se identificirajo s svojim biološkim, ne pa s tretjim ali četrtim družbenim spolom.

Sklep

Tretji in četrti družbeni spol, ki so ju poznale nekatere ameriške staroselske kulture, so pogosto napačno interpretirali kot obliko dovoljene homoseksualnosti. To je razvidno že iz imena »bardaje«, ki so jim ga nadeli Španci, ko so pripluli v Novi svet in tam srečali »divjake«, ki niso poznali pravega Boga, saj so dovoljevali celo sodomijo. Tudi v določenih »znanstvenih« razpravah se da razbrati predsodek proti »abnormalnim« homoseksualnim »berdaches«. Šele pozneje se je izkazalo, da gre pri tem fenomenu bolj za poklicne in duhovne aspekte kot pa za samo spolnost. Predsodek zoper »divjake« na Novi celine je posledica fobije Evropejcev pred homoseksualnostjo, ki izhaja iz krščanskega pojmovanja seksualnosti, po kateri je greh vsak spolni odnos, ki ni namenjen reprodukciji.

Na utrjevanje binarnih opozicij znotraj kategorije spolov in seksualnosti je po mnenju Jelke Zorn (1999: 117) vplivala tudi evolucijska teorija, ki predpostavlja prednosti naravne selekcije in reprodukcije ljudi. Zato (v današnjem zahodnem svetu) heteroseksualnost in homoseksualnost predstavljata binarno opozicijo, ki je posledica specifičnega zgodovinskega razvoja, in sta predmet močne hierarhizacije, saj je kategorija heteroseksualnosti v nasprotju s homoseksualnostjo, ki ima izrazito negativne konotacije, označena pozitivno.

Tradicionalni sistem raznolikosti spolov je postal danes za mnoge staroselske lezbijke in geje (končno) sredstvo identifikacije, in to po dolgih letih od Evropejcev prevzetega prepričanja, da je omenjeni pojav znak inferiornosti in nižje stopnje evolucijske razvitosti, torej nekaj, česar se je treba sramovati. Nekateri poskušajo obuditi njegove stare, tradicionalne oblike, drugi jih spremenijo, da ustrezajo sodobnemu življenju, nekateri pa se popolnoma identificirajo z zahodnjaškim pojmovanjem homoseksualnosti.

Sistem raznolikosti družbenih spolov pa je v zadnjih letih postal uporaben predmet razprav v znanstvenih diskusijah, ki izhajajo iz ideologije o svobodi, enakosti, demokraciji, in to v času, ko je postalo, če se lahko tako izrazim, moderno zagovarjati pravico do drugačnosti, tolerantnost, spolne enakopravnosti in enakopravnosti homoseksualcev. Prav ameriški staroselski »berdaches« so dober primer drugačnega sistema spolov in spolnosti, ki dokazuje neuniverzalnost in pomanjkljivosti (našega) zahodnega sistema.

Viri in literatura

CALLENDER, Charles in Lee M. Kochems: The North American berdache. *Current anthropology* 24/4, 1983, 443–470.

FULTON, Robert in Steven W. Anderson: The Amerindian »man-woman«: Gender, liminality, and cultural continuity. *Current Anthropology* 33/5, 1992, 603–607.

LANG, Sabine: Lezbijke, moški-ženske in »dve duši«: homoseksualnost in spol v ameriških domorodskih kulturah. *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 4/3–4, 1998, 183–211.

ROSCOE, Will: How to become a berdache: Toward a unified analysis of gender diversity. V: Herdt Gilbert (ur.), *Third sex, third gender: Beyond sexual dimorphism in culture and history*. New York: Zone books, 1993, 329–372.

ROSCOE, Will: *Changing ones: Third and Fourth genders in native North America*. New York: St. Martin's Griffin, 1998.

TRATNIK, Suzana: Teorije o lezbilstvu. V: Suzana Tratnik in Nataša S. Segan (ur.), *L: Zbornik o lezbicnem gibanju na Slovenskem 1984–1995*. Ljubljana: Založba ŠKUC, 1995, 6–17.

WILLIAMS, Walter L.: *The spirit and the flesh: Sexual diversity in american indian culture*. Boston: Beacon Press, 1992.

ZORN, Jelka: Homoseksualnost: (De)konstrukcija spola in seksualnosti – antropološka in feministična perspektiva. *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 5/1–2, 1999, 117–131.

The »Berdaches«, Or Men/Women and Women/Men in Native American Cultures

The phenomenon of the *berdaches*, the so-called women/men and men/women, has been documented in approximately 150 Native American societies. Early anthropologists had explained it as an example of culturally established homosexuality. Contrary to this notion, recent explanations define it as the third and the fourth sex (gender). Apart from the male and the female sex some Native American societies also had the third social sex (biologically male, its members, who are referred to in this article as men/women, took on female social roles, either partly or entirely) and the fourth social sex (referred to as men/women in this article; its members were biologically women who had assumed, either partly or entirely, the social role of men).

Characteristics of the *berdaches* differed from society to society. One of their main traits was that they performed the work and professions, usually extremely successfully, typical of the opposite sex. Their sexual orientation, however, was far more complex. Contrary to the prevalent opinion of European visitors the *berdaches* were not necessarily homosexuals. Another of their typical characteristics was transvestism: although this was not a general rule, they often wore clothes usually worn by the opposite sex. Since the decision to become a *berdache* was often based on a vision or a dream the religious aspect of this phenomenon was very important. After the »discovery« of America the otherwise highly-respected social status of the *berdaches* changed considerably. Native Americans started to assume values of European newcomers who perceived the *berdache* institution as a permitted homosexual orientation of the »savages«. This prejudice is clearly reflected in the name *berdache* that had been given to them by the Europeans; having its origin in Arabic, the term denotes a »male prostitute« or a »kept boy«.

These highly complex systems of social genders served as the basis for more accurate definitions of sexual orientation as are presently known in Western societies. American Native societies namely often determined a homosexual relationship according to an individual's social, rather than biological, sex. Even though the *berdaches* have largely been forgotten they still serve as a foundation for identity search among gay men, lesbians, and those American Natives who try to restore their once traditional lifestyles.

MEDGENERACIJSKI ODNOSI NA KMETIJAH V SLOVENIJI

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: V pričujočem prispevku avtorici presojata medgeneracijske odnose na družinskih kmetijah v Sloveniji. V skladu s pregledom tovrstne literature se osredotočata na ocenjevanje medgeneracijske solidarnosti. V ta namen sta analizirali podatke, pridobljene z anketno raziskavo, ki se nanašajo na ocene anketirancev o pričakovanem dajanju oziroma prejemanju pomoči odraslih otrok ostarelim staršem, in nasprotno. Da bi lahko primerno ocenili posebnost medgeneracijske solidarnosti med kmeti, sta jih primerjali s skupinami ljudi, ki živijo v okoljih z drugačno organizacijo in načinom življenja. Raziskava je pokazala statistično pomembne razlike takih ocen bolj med skupinami vprašancev, ki predstavljajo mestno, podeželsko in kmečko prebivalstvo kot pa med kmeti, ki so prejemniki pomoči za zgodnje upokojevanje in prevzem kmetij, ter kmeti, ki takih pomoči niso prejeli.

Ključne besede: anketna raziskava, družinske kmetije, medgeneracijska solidarnost, ambivalenca, Slovenija

Današnji družbeni položaj družinskih kmetij v Sloveniji

Družinske kmetije so še vedno prevladujoča oblika kmetovanja v Sloveniji kot tudi drugod po svetu. V Sloveniji predstavljajo kar 99,8 odstotka skupnega števila kmetijskih gospodarstev in obdelujejo 94,8 odstotka vse kmetijske zemlje v rabi (SURs 2006; PRP 2007–2013 2007: 19), kar je primerljivo z deleži družinskih kmetij v nekaterih drugih državah (npr. v Franciji in ZDA predstavljajo 80 odstotkov vseh kmetijskih gospodarstev, v Grčiji celo 100 odstotkov, v Veliki Britaniji 67 in v Avstraliji 90 odstotkov) (Hildenbrand in Hennon 2005). V primerjavi s povprečno velikostjo družinskih kmetij v EU-25 (16 hektarjev kmetijskih zemljišč v uporabi) in 11,5 hektarjev za EU-27 (Evropska komisija 2008) je njihova velikost sorazmerno majhna (6,3 hektarja kmetijskih zemljišč v uporabi) (PRP 2007–2013 2007: 6). Družinske kmetije v Sloveniji so v veliki meri samooskrbne (68,5 odstotka) in večinoma delujejo na območjih z omejenimi dejavniki za kmetijsko dejavnost (75 odstotkov) (SURs 2006). Tudi gospodarski potencial kmetij v Sloveniji je zelo majhen. Dohodek kmeta je za dva- do trikrat manjši od dohodka oseb, zaposlenih v drugih dejavnostih, oziroma le dva do tri odstotke kmetij dosega dohodek, primerljiv z drugimi poklicnimi skupinami (Kovačič 2001).

Čeprav je intenzivno zmanjševanje števila družinskih kmetij v Sloveniji zabeleženo že v sedemdesetih letih, se ta trend še vedno nadaljuje. Od Popisa kmetijskih gospodarstev leta 1991 do Popisa kmetijskih gospodarstev leta 2000 se je število družinskih kmetij zmanjšalo za 25.000, v zadnjih sedmih

Abstract: In this article, the authors discuss intergenerational relationships on family farms in Slovenia. In line with the reviewed literature, the article focuses on the evaluations of intergenerational solidarity. Obtained by a survey, the analyzed data focuses on respondents' assessments of giving and receiving the assistance by adult children and their elderly parents. In order to properly contextualize intergenerational solidarity among farmers the authors compare respondents' views in various (urban, rural, farm) social settings. Research results showed important statistical differences only among groups of respondents who had been classified as urban, rural, and farm populations. Yet there were no significant differences between the farmers who are beneficiaries of agricultural subsidies for early retirement and early succession of farms, and farmers who had received no such subsidies.

Key Words: survey, family farms, intergenerational solidarity, ambivalence, Slovenia

letih pa še za dodatnih 10.734 (SURs 2008).¹ Z vidika kmetijskega razvoja, t. j. povečevanja velikosti kmetijskih gospodarstev, je ta proces zaželen (Kovač 2002) – zmanjšujejo se zlasti družinske kmetije, manjše od 10 hektarjev. Toda z vidika drugih strateških funkcij, ki jih država pričakuje od kmetijske dejavnosti, kot so: ohranjanje poseljenosti in kulturne krajine, ohranjanje proizvodnega potenciala za čas morebitne motene oskrbe, zagotavljanje pridelave zdrave hrane ter ohranjanje okolja v okviru t. i. eko-socialnega modela kmetijstva (Program reforme kmetijske politike 1998), pa ta trend še zdaleč ni ugoden, saj so prav družinske kmetije prepoznane kot pglavne izvajalke omenjenih pričakovanj.

Med vzroki za nizko produktivnost kmetijstva v Sloveniji je tudi neugodna starostna struktura kmečkega prebivalstva. Že po podatkih Popisa iz leta 1991 je bil indeks staranja² pri kmečkem prebivalstvu znatno višji (141) kot pri celotnem prebivalstvu Slovenije (72) (Kovačič 2000). Po podatkih strukturnega popisa kmetijskih gospodarstev je bila v letu 2005 več kot polovica gospodarjev³ na kmetijah starejša od

1 Število družinskih kmetij je padlo od 80.877 v letu 2000 na 70.143 v letu 2007.

2 Indeks staranja oz. indeks starosti prebivalstva prikazuje razmerje med deležema starejšega in mlajšega prebivalstva. Indeks staranja izračunamo tako, da število prebivalcev, starejših od 65 let in več delimo s številom otrok, starih od 0 do 14 let in količnik pomnožimo s 100. To pomeni, da indeks staranja izraža število tako opredeljenih starih v neki družbi na 100 otrok, starih od 0 do 14 let. Na podlagi rezultatov lahko ugotovimo tip starostne strukture.

3 Gospodar, kmet, prevzemnik, upokojenec, ipd. so zapisani v moški slovnični obliki; veljajo kot nevtralni za ženske in moške.

* Duška Knežević Hočevar, dr. zgodovinske antropologije, višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: duska@zrc-sazu.si; Majda Černič Istenič, dr. sociologije, višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: majdaci@zrc-sazu.si

55 let, delež gospodarjev, mlajših od 45 let, pa je znašal le 19 odstotkov (PRP 2007–2013 2007: 7). To in pa odliv mladega prebivalstva s podeželja nakazuje na manjšo reprodukcijsko sposobnost družinskih kmetij oziroma na zaviranje nadaljnjega ukvarjanja s kmetijsko dejavnostjo pri mlajši generaciji. S tega vidika ni naključje, da je Evropski parlament (PE402.594 2008) v letu 2008 sprejel resolucijo, v kateri poziva EU, da močnejše spodbudi prevzemanje kmetij s strani mladih gospodarjev. Statistični podatki namreč kažejo, da je povprečna starost gospodarja tudi na več kot polovici evropskih kmetij nad 50 let, na 25 odstotkih kmetij pa celo več kot 65 let.

Čeprav so se evropski sistemi zgodnjega ali predčasnega upokojevanja od svojih prvih začetkov v petdesetih letih razvijali in prilagajali novim okoliščinam v kmetijstvu, njihov temeljni cilj ostaja enak: spodbujanje in pospeševanje prehoda starejših kmetov iz dejavnega kmetovanja v upokožitev in s tem omogočanje oblikovanja večjih kmetij, ki jih vodijo mlajši gospodarji, ki so ekonomsko bolj uspešni in dovzetni za inovacije (prim. Kavčič 2002). Izsledki tujih študij prav tako kažejo, da so v današnjih okoliščinah kmetovanja, vpetega v zahteve izrazite mednarodne tekmovalnosti in učinkovitosti, v reprodukcijskem smislu vitalnejše tiste družinske kmetije, ki lažje razrešujejo težave pri prenosu upravljanja kmetije na mlajšo generacijo gospodarjev, t. j. v zagotavljanju naslednika kmetije oziroma njenega prihodnjega nadzornika, upravljavca in lastnika hkrati (npr. Hildenbrand in Hennon 2005).

V Sloveniji so na težave prevzemnikov kmetij opozorili predvsem ruralni sociologi in agrarni ekonomisti. Tako je npr. Barbičeva v svoji raziskavi o samoobnavljanju kmečkega sloja med drugim ugotovila, da si »3.000 kmetov zamašča partnerko« (Barbič 1993: 209). Hribernik pa je med razlogi mladih, ki zapuščajo kmetovanje, med drugim poudaril ohranjanje tradicionalnega pojmovanja medgeneracijskega prenosa nasledstva, t. j. šele po smrti gospodarja (Hribernik v: Kerbler 2007: 30). Desetletje pozneje je bil evidentiran podatek, da je v Sloveniji kar 40 odstotkov kmetij brez zagotovljenega naslednika (Kovačič 2001), oziroma da ima naslednika izbranega le 23 odstotkov kmetij (SURS 2002). Ta statistična dejstva opozarjajo, da je obstoj tovrstnega kmetovanja ogrožen; posledično je bilo opravljenih kar nekaj raziskav o analizi vplivov nekaterih dejavnikov (npr. socioekonomske strukture kmetij in socialnogeografske strukture) na nasledstvo na kmetijah v Sloveniji (Kovačič 1996; Juvančič 2002; Kerbler 2007).

Ker pa se nasledstvo kmetij nanaša prav na odnose med generacijama starejših gospodarjev in mlajših prevzemnikov, smo vitalnost družinskih kmetij skušali pojasniti v okviru nekoliko drugače zasnovanega projekta od doslej izvedenih z zgornjim naslovom Odnosi med generacijami in spoloma na kmetijah v Sloveniji.⁴ Mednarodno oblikovana anketa z obsežnim repertoarjem vsebin, ki se nanašajo na družinsko zaledje in socialna omrežja posameznika in njegovega delov-

nega okolja, je bila najbolj primerna izbira za nabor novih podatkov na državni ravni. Eden od ciljev projekta se je nanašal tudi na presojo uspešnosti ukrepov zgodnjega upokojevanja kmetov in pomoči mladim kmetov za zgodnji prevzem kmetij⁵ z vidika medgeneracijske solidarnosti.

V pričujočem prispevku se torej omejujemo na presojo vprašanja, kako člani družinskih kmetij ocenjujejo svoje medgeneracijske odnose predvsem z vidika njihovih medsebojnih pričakovanj od dajanja in prejemanja pomoči. Da bi lahko primerno ocenili njihova pričakovanja, smo jih umestili v širši vzorčni primerjalni okvir, ki ga sestavljajo opazovane skupine mestnega, podeželskega in kmečkega prebivalstva, o čemer bo govor v nadaljevanju.

Preučevanje medgeneracijskih odnosov na sodobnih družinskih kmetijah

Na splošno so raziskovalci posvetili malo pozornosti preučevanju medgeneracijskih odnosov prav med sodobnim kmečkim prebivalstvom; prevladujejo obsežnejše študije takih odnosov na ravni celotnega prebivalstva v določeni državi. Nekateri preučevalci vidijo kot enega med razlogi za tako prakso v uveljavljenih javnih podobah o kmečkem življenju, ki dokaj romantično upodabljajo tesne in podporne sorodstvene odnose med generacijami, običajno živečimi v razširjeni večgeneracijski kmečki družini. Hkrati pa poudarjajo, da tako močne sorodstvene povezave niso značilne za ljudi v mestih (Lee in Cassidy; Marotz-Baden idr. v: Melberg 2005: 419). Omenjene podobe dodatno izkristalizira še mit o obsegu dajanja pomoči s strani družine v preteklosti, saj je utemeljen v podmeni, da sta industrializacija in urbanizacija uničili sorodstvene vezi in posledično prispevali k procesu zmanjšanja medgeneracijskih vzajemnih podpor (Hareven 1996b: x).

Preučevanje medgeneracijskih odnosov, zlasti medgeneracijske pomoči, pa ima zaradi prepoznanega splošnega problema staranja prebivalstva in podaljševanja življenja v večini t. i. razvitih držav že dolgo tradicijo in se vedno bolj uveljavlja v družboslovnem preučevanju (Hareven 1996a; Bengtson 2001; Willson idr. 2003). Med osrednjimi temami je prav nastanitev starejših ljudi, še posebno z vidika preučevanja zgodovine družine in njenih oblik. Pretekle študije so namreč bolj dokumentirale obiskovanje ostarelih staršev in razne vrste medsebojnih komunikacij. Redno skrb, še posebno pa različne vrste pomoči ostarelim staršem s strani odraslih otrok tudi v primeru, ko ti ne živijo v istem gospodinjstvu, pa so preučevalci začeli bolj sistematično preučevati šele pred tremi desetletji (npr. Cantor; Brody v: Hareven 1996b: xx); ne naključno. Sodobni demografski trendi, kot so nizka rodnost, starajoča družba in visoke stopnje razvez so prepričali številne družboslovce, da postajajo medgeneracijski odnosi navkljub »bivanju z razdalje« vedno pomembnejši.

Bengtson je celo prepričan, da bodo »zaradi podaljšanega obdobja skupnega življenja odnosi med generacijami – v smislu

⁴ Projekt smo izpeljali na Družbenomedicinskem inštitutu ZRC SAZU v letih 2006 do 2008 v okviru Ciljnega raziskovalnega programa Konkurenčnost Slovenije 2006–2013.

⁵ V Sloveniji so shemo za zgodnje upokojevanje uvedli leta 2004 (Ur. l. RS, št. 24/2004), dopolnjujoč ukrep Pomoč mladim prevzemnikom pa v letu 2005 (Ur. l. RS, št. 45/04 in 10/05).

dajanja ali prejemanja pomoči, solidarnosti ali konfliktov ali kar obojega – vedno bolj pomembni za družinsko življenje v prihodnosti« (Bengtson 2001: 6). V nekaterih primerih naj bi vezi med več kot dvema generacijama že nadomestile funkcije t. i. jedrne družine, še zlasti zaradi pomena, ki ga imajo pri zagotavljanju blaginje in opore posamezniku v celotnem poteku njegovega življenja. S tem je nasprotoval zagovornikom teze o slabljenju sodobne jedrne družine kot družbene institucije zaradi visokih stopenj razvez (npr. Popenoe 1993) in podprl zagovornike feminizma, ki so opozarjali na vedno večjo raznolikost družinskih oblik (npr. Stacey; Coontz; Skolnick v: Bengtson 2001: 2). Z analizo podatkov o treh generacijah, zbranih z longitudinalno anketno raziskavo v treh časovnih točkah (od 1971 do 1991), je s sodelavci preverjal predvsem medgeneracijsko solidarnost. Identificirali so pet vrst medgeneracijske solidarnosti, ki so jih opredelili v skladu s pregledano literaturo in poimenovali kot: medgeneracijska tesna povezanost (bližnji sorodniki živijo precej blizu in imajo visoko stopnjo vzajemne podpore), družabnost (nizka funkcionalna izmenjava, vendar visoka naklonjenost – potencial sorodniške podpore), intimnost z razdalje (potencial podpore), zavezanost (bližina in sorodniška interakcija, vendar nizka stopnja emocionalne povezanosti), ločenost (nizka raven povezanosti med generacijami) (*ibid.*). Prav slednja meritev, ki naj bi bila značilna za večino odnosov ostareli starši – odrasli otroci, nakazuje tudi njihove protislovne odnose med konfliktom in solidarnostjo. Ta pojav sta Lüscher in Pillemer že leta 1998 označila za medgeneracijsko ambivalenco, ki prav zaradi pogostih stikov s člani družine, bivanja v bližini ipd. pogojuje njihove tako pozitivne kot tudi negativne občutke.

Koncept medgeneracijske ambivalence je v svojih študijah o sodobnih medgeneracijskih odnosih uporabila večina raziskovalcev, ki je skušala odgovoriti na vprašanja, kako se medgeneracijski odnosi spreminjajo v času in kako nanje vplivajo strukturne spremembe v družini in spremenjene vloge med spoloma (Willson idr. 2003; Bengtson 2002; Brannen 2003; Connidis in McMullin 2002). Z uporabo tega koncepta so v svojih študijah pojasnjevali protislovna čustvena in kognitivna doživetja posameznikov več generacij ter kompleksnost družinskih odnosov, ki jih posamezniki hkrati vrednotijo kot pozitivne in negativne.

Da so kmečke družine zanimiv primer preučevanja medgeneracijskih odnosov in vzorcev dajanja pomoči, je opozoril že Elder s sodelavci (Elder idr. v: Melberg 2005: 419). V svoji študiji je med drugim pokazal, da sinovi, ki nadaljujejo s kmetovanjem in živijo v istih skupnostih kot njihovi očetje, bolj skrbijo za svoje ostarele starše kot pa sinovi, ki so se odselili v mesto. Nekateri preučevalci kmečkega okolja pa so poudarili, da prav skupno delo na kmetiji in doma ter bivanje v bližini na eni strani krepi vzajemne sorodstvene odnose, na drugi pa ustvarjata pogoje za napetosti in konflikte med družinskimi člani (Rosenblatt in Anderson; Elder; Lee in Cassidy; Marotz-Baden idr. v: Melberg 2005: 421, 424). Hkrati pa nekateri med njimi opozarjajo, da je visoka pogostost interakcij med starajočimi se starši in njihovimi odraslimi otroki v kmečkih družinah danes bolj posledica ekonomskih dejav-

nikov, t. j. zavedanja o skupnih projektih kot pa močnega familializma: »Ne moremo domnevati, da so potrebe ostarelih kmetov po javnih storitvah manjše od potreb ostarelih iz drugih skupin« (Lee in Cassidy v: Melberg 2005: 424). Skratka, vzorci dajanja in prejemanja pomoči ostarelim staršem se med prebivalci podeželskega in mestnega okolja razlikujejo. Na drugi strani je pri presoji vzorcev dajanja in prejemanja pomoči treba upoštevati tudi študije, ki v kontekstu globalne transformacije življenja na podeželju in kmetovanja vedno bolj opozarjajo na spremenjen položaj spolov na kmetijah. Kot namreč kažejo nekatere raziskave (Rossier 2005; Bock in Shortall 2006), organiziranje družinskih kmetij v skladu z načeli premakljive porazdelitve vlog med spoloma v kmečkih družinah še vedno ni običajna praksa. Še zlasti je vztrajna »tradicionalna delitev dela in odločanja med spoloma«. Ta je neprivlačna za ženske in tudi mlajše generacije, kar se kaže v njihovih pogostih odhodih ne samo s kmetije, temveč tudi iz kmetijskega poklica. Številne študije (Brandth 2002; Asztalos Morell in Brandth 2007) dokazujejo, da so razvojne možnosti kmetij na eni strani močno povezane z vedno bolj dejavno vlogo žensk na kmetiji ali zunaj nje, čeprav je glavnina domačih obveznosti (skrb za ostarele starše in otroke) najpogostejše še vedno domena žensk. Manj je raziskav, ki opozarjajo tudi na drugačno evidenco, in sicer, da sinovi na družinskih kmetijah pogostejše bolj skrbijo za svoje ostarele starše kot hčerke, ker z njimi živijo (npr. Melberg v: Melberg 2005: 25).

Temeljni hipotezi, vzorec in analiza raziskave Odnosi med generacijami in spoloma na kmetijah

V skladu s problemskim izhodiščem in pregledom ugotovitev nekaterih bolj uveljavljenih študij o odnosih med generacijami in spoloma v kmečkem okolju v prispevku obravnavamo hipotezi, ki se glasita:

- H1: Pričakovanja posameznikov glede medgeneracijske solidarnosti se pomembno razlikujejo po spolu, starosti in vrsti bivanja.
- H2: Odnosi vzajemne podpore med generacijami se pomembno razlikujejo med prejemniki in neprejemniki kmetijskih subvencij za zgodnje upokojevanje in pomoči mladim kmetom za prevzem kmetij.

Nabor podatkov za preverjanje hipotez smo pridobili z obsežno mednarodno anketno raziskavo Odnosi med generacijami in spoloma,⁶ prilagojeno zahtevam naročnikov, t. j. Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano. Uvodoma opisanim vsebinam mednarodnega vprašalnika smo dodali še take, ki se posebej nanašajo na kmečko življenje: lastništvo, nasledstvo, načrti s kmetijo, delitev dela in odločanje na kmetiji. Vsi podatki so zbrani s perspektive posameznika.

Izhodiščno vzorčno populacijo predstavljajo štiri skupine prebivalcev obeh spolov, starih med 18 in 83 let: v prvi sku-

6 Population Activities Unit at United Nations Economic Commission for Europe (PAU UNECE) je koordinator izvedbe mednarodnega programa in anketne raziskave z naslovom *Generations and Gender Programme/Survey* (več o programu in raziskavi glej <http://www.unece.org/pau/ggp/publications/conceptsandguidelines.htm>).

pini so prejemniki subvencije za pomoč mladim kmetov pri prevzemu kmetije (150); v drugi skupini so prejemniki rente za zgodnje upokojevanje kmetov (151); v tretji skupini je kmečko prebivalstvo, ki ni prejelo tovrstnih subvencij (106), v četrti skupini pa so prebivalci Slovenije, izbrani po merilu statistične reprezentativnosti (410); skupno je bilo opravljenih 817 anket.

Da bi lahko ocenili medgeneracijsko solidarnost v kmečkih družinah, smo jo opazovali v širšem družbenem kontekstu, t. j. tudi v družinah, ki se ne ukvarjajo s kmetijstvom, a živijo na podeželju, kakor tudi v družinah, ki živijo v okolju z bistveno drugačno družbeno organizacijo in načinom življenja, značilnim za mestno okolje. Prav tako je treba morebitni učinek večje zavezanosti kmetijski dejavnosti (s prijavo in pridobitvijo subvencij za zgodnji prevzem kmetije oziroma zgodnjo upokojevanje kmeta) na medgeneracijsko solidarnost na družinskih kmetijah nujno ugotavljati s primerjavo omenjenih odnosov v obeh vrstah družinskih kmetij, t. j. takih, v katerih so tovrstne subvencije pridobili, in takih, v katerih jih niso. V pričujoči razpravi smo zato izhodiščne štiri skupine še nadalje razdružili oziroma povezali. Skupini prejemnikov subvencij za prevzem in zgodnje upokojevanje smo združili v skupino »kmečka subvencija« (301 vprašaneec), reprezentativni vzorec prebivalcev Slovenije pa smo ločili na mestno (275 vprašancev) in podeželsko prebivalstvo, ki živi v manjših krajih in vaseh, pa se ne ukvarja s kmetijstvom (135 vprašancev). V kmečko populacijo, ki ni prejela subvencije za zgodnji prevzem oziroma zgodnjo upokojevanje, smo zajeli 106 vprašancev.

Dobljene podatke smo analizirali z bivariantno statistično metodo. Razlike med vsemi štirimi podvzorci smo preverjali s testom H_i^2 .⁷

Analiza rezultatov

Pričakovanja vprašancev, povezana z medgeneracijsko solidarnostjo, smo opazovali skozi tri sklope različnih trditev. Prvi sklop se je nanašal na vprašanje, kdo je najbolj odgovoren skrbeti za odvisne družinske člane; ali je to dolžnost družine ali pa bolj dolžnost družbe.⁸

Tabela 1 kaže, da je z vidika vprašanca družina najbolj odgovorna skrbeti za predšolske in šoloobvezne otroke (53,8 odstotka in 50,2 odstotka). Vendar naj bi bila družba in družni-

na (46,4 odstotka) enako odgovorni skrbeti za starejše ljudi, oziroma naj bi bila družba najbolj odgovorna poskrbeti za denarno podporo starejših in mlajših družin (69,2 odstotka in 68,8 odstotka), kadar te tako podporo potrebujejo.

Primerjava rezultatov po spolu, starosti in vrsti bivanja je pokazala pomembne razlike le glede skrbi za predšolske otroke ($H_i^2 = 20,758$; sig. = 0,002) in starejše družinske člane ($H_i^2 = 33,420$; sig. = 0,000), in to samo med mestnim, podeželskim in kmečkim prebivalstvom. Kmetje se v veliko večjem deležu strinjajo s trditvijo, da je družina odgovorna skrbeti za odvisne člane družine, kot pa se s tem strinjajo urbani in podeželski prebivalci (Tabela 2).

Drugi sklop trditev se je nanašal na oceno obveznosti odraslih otrok do svojih staršev. Iz podatkov, ki jih prikazuje Tabela 3, lahko razberemo, da se večina vprašancev strinja, da so otroci načeloma odgovorni skrbeti za svoje starše in jim denarno pomagati, ko ti tako pomoč potrebujejo (70 odstotkov in 55 odstotkov). Vendar nam vpogled v bolj konkretne trditve, kot so: »Hčere bi morale bolj skrbeti za svoje starše kot pa sinovi«, »Otroci bi morali prilagoditi svoje delo potrebam svojih staršev«, in »Starši bi se morali priseliti k svojim otrokom, kadar niso sposobni skrbeti sami zase«, pokaže, da med vsemi skupinami vprašancev prevladuje nestrinjanje s takimi trditvami (65 odstotkov, 41 odstotkov in 34 odstotkov).

Ko smo rezultate primerjali po spolu, starosti in vrsti bivanja, smo odkrili signifikantne razlike samo pri strinjanju s trditvijo: »Otroci bi morali prilagoditi svoje delo potrebam svojih staršev« (Tabela 4); s to trditvijo se v večji meri kot urbano strinja kmečko prebivalstvo ($H_i^2 = 33,183$; sig. = 0,000).

Tretji sklop trditev se nanaša na oceno odgovornosti staršev do svojih odraslih otrok (Tabela 5). Večina se strinja s trditvami, da bi »Stari starši morali skrbeti za svoje vnuke, ko njihovi starši tega niso zmožni«, da bi »Starši morali denarno pomagati svojim odraslim otrokom, ko ti tako pomoč potrebujejo«, in da bi »Starši morali prilagoditi svoje življenje otrokom, ko ti to potrebujejo« (52,4 odstotka, 52,4 odstotka in 44,3 odstotka). Takšni rezultati kažejo, da med vprašanci prevladuje prepričanje, da so starši v veliki meri odgovorni skrbeti za svoje otroke tudi, ko ti odrastejo.

Primerjava odgovorov po spolu, starosti in vrsti bivanja je pokazala statistično značilne rezultate samo v primeru, ko smo obravnavali obveznosti starih staršev do svojih vnukov. Ženske, starejši anketiranci in kmetje se s temi trditvami najbolj strinjajo (Tabela 6). To pomeni, da omenjene skupine prebivalcev v večji meri mislijo, da so starši dolžni skrbeti za svoje otroke tudi, ko ti odrastejo, kot pa so v to prepričani moški, mlajši vprašanci ter prebivalci mest in podeželja.

Pomembne razlike so se pokazale tudi pri ocenjevanju trditev, ki se nanašajo na denarno pomoč staršev svojim odraslim otrokom (Tabela 7). Večina žensk se strinja, da bi starši morali denarno pomagati svojim odraslim otrokom, kadar imajo ti denarne težave ($H_i^2 = 7,743$; sig. = 0,022), medtem ko se starejši strinjajo s trditvijo, da bi »Starši morali prilagoditi svoje življenje svojim otrokom, kadar ti to potrebujejo« ($H_i^2 = 15,876$; sig. = 0,003).

Zgornji rezultati so pokazali, da razlike v stališčih do medge-

7 S H_i^2 testom ugotavljamo verjetnost povezanosti med dvema spremenljivkama. S testom ugotavljamo, ali opažene frekvence odstopajo od teoretičnih frekvenc, ki bi jih pričakovali v skladu z (ničelno) hipotezo, ki pravi, da ni razlik med skupinami. Če med opaženimi in teoretičnimi frekvencami ni nobenih razlik, potem je $H_i^2 = 0$. V primeru, da je H_i^2 različen od 0, potem ničelno hipotezo lahko zavrnemo. Tako kot pri vseh statističnih metodah tudi pri tem testu ugotavljamo statistično značilnost (signifikanco). Ta pove, kako visok mora biti H_i^2 ob določenih prostostnih stopnjah (njihovo število je odvisno od kategorij (modalitet) posamezne nominalne spremenljivke), da ničelno hipotezo lahko zavrnemo (Nie idr. 1975: 223–224). Običajni kriterij signifikance je $P < 0,001$, oziroma $P < 0,005$.

8 Pojma družbe in družine sta prevzeta iz konceptualnega članka mednarodnega programa in anketne raziskave GGP/GGS. Nanašata se na razmejevanje med javnim in zasebnim (Vikat idr. 2007: 418).

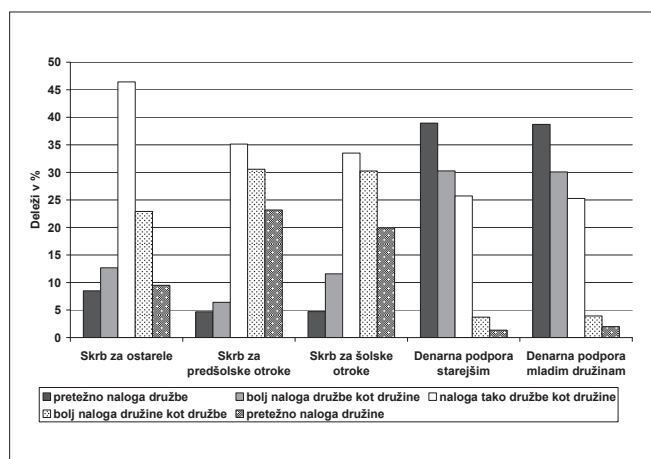

Tabela 1: Odgovornost družine/družbe do odvisnih članov družine

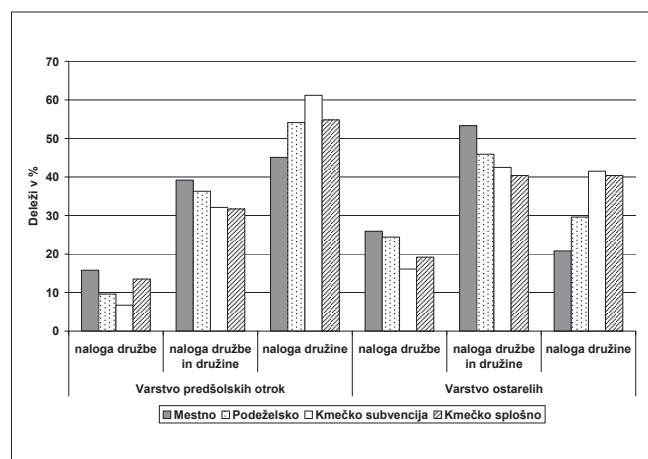

Tabela 2: Odgovornost družine/družbe do odvisnih članov družine, glede na vrsto bivanja

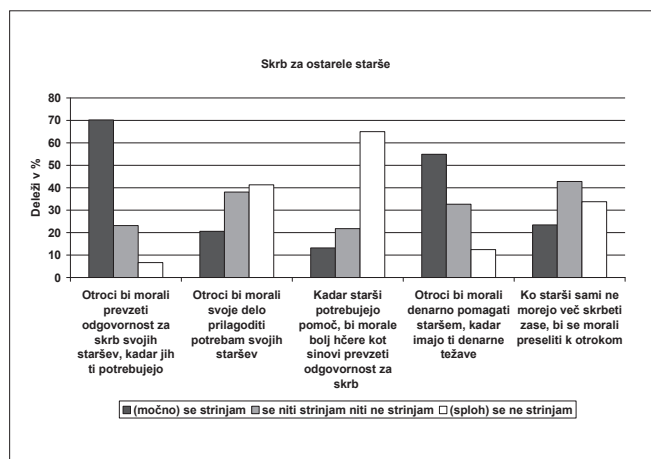

Tabela 3: Odgovornost odraslih otrok do ostarelih staršev

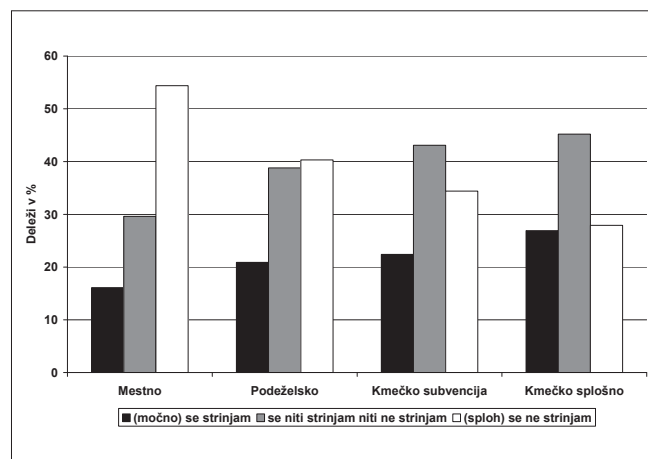

Tabela 4: Stališče »Otroci bi morali svoje delo prilagoditi potrebam svojih staršev«, glede na vrsto bivanja

neracijske solidarnosti najboljše pojasni neodvisna spremenljivka vrsta bivanja. Pomembne razlike smo torej ugotovili predvsem med mestnimi in kmečkimi prebivalci, pričakovanih razlik med prejemniki in neprejemniki subvencij pa naši rezultati niso potrdili. To pomeni, da večja zavezanost kmetijski dejavnosti, ki smo jo opazovali skozi ne/pridobljene subvencije, ne vpliva bistveno na razlike v njihovem zaznavanju medgeneracijske solidarnosti. Ženske in moški se v svojih ocenah o medgeneracijski solidarnosti bistveno ne razlikujejo, kakor tudi ne vprašanci različnih starostnih skupin. Pomembnih razlik nismo identificirali tudi v stališču o odgovornosti sinov in hčera do svojih ostarelih staršev. Vendar smo bolj kompleksno sliko izluščili iz primerjave strinjanj o posamičnih trditvah med vprašanci. Pri tem smo identificirali vsaj tri ambivalentne ocene. Prvo smo odkrili, ko smo primerjali trditve, ki se nanašajo na denarno podporo ostarelim staršem. Večina vprašancev je prepričana, da je družba odgovorna za denarno pomoč ostarelim, hkrati pa se več kot polovica vprašancev načelno strinja s trditvijo, da je taka pomoč obveza odraslih otrok. Ta ambivalenca je bolj izrazita med urbanim kot pa kmečkim prebivalstvom. To po-

meni, da se prebivalci mest v enaki meri kot prebivalci drugih območij strinjajo, da je družba najbolj odgovorna denarno podpirati starejše ljudi, hkrati pa se v največjem deležu strinjajo s trditvijo, da so za to najbolj odgovorni odrasli otroci. V zvezi s tem lahko rečemo, da so kmetje, tako tisti, ki so prejeli subvencijo, kot tisti, ki je niso, v svojih pričakovanjih do medgeneracijske solidarnosti bolj usklajeni in manj ambivalentni kot mestni prebivalci.

Drugo ambivalenco smo izluščili iz nasprotujočih si trditev o dolžnosti odraslih otrok do svojih staršev. Večina mestnih prebivalcev se strinja, da so odrasli otroci dolžni skrbeti za svoje starše, vendar se hkrati ne strinja, da bi morali odrasli otroci prilagoditi svoje delo potrebam svojih staršev. Tudi na podlagi tega primera lahko ugotovimo, da je mestno prebivalstvo v svojih pričakovanjih do medgeneracijske solidarnosti bolj ambivalentno kot kmečko prebivalstvo.

Tretja ambivalenca se kaže v nasprotujočih si izjavah, ki govorijo o večji obvezi staršev do svojih otrok kot pa nasprotno. Ta ambivalenca je izražena bolj z vidika starosti kot pa spola in vrste bivanja, kajti posebno starejši anketiranci se čutijo dolžne prilagoditi svoje življenje potrebam svojih odraslih

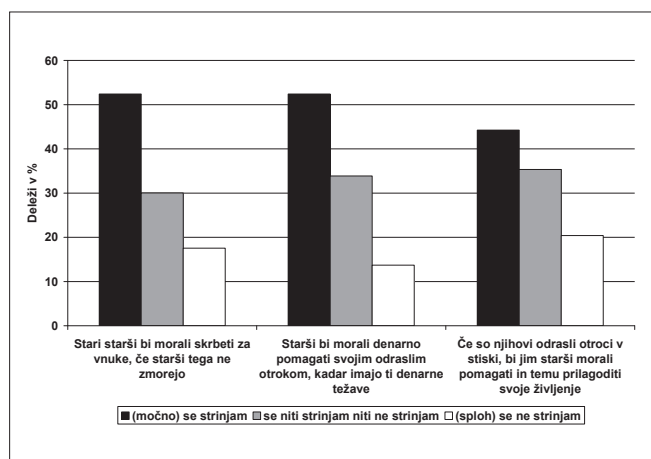

Tabela 5: Odgovornost staršev do svojih odraslih otrok

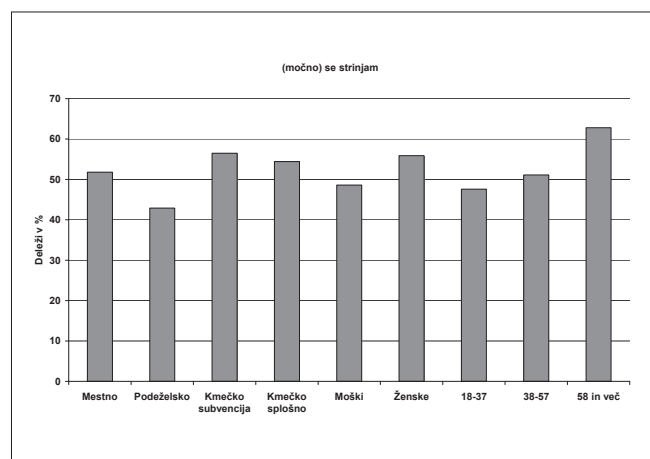

Tabela 6: Stari starši bi morali skrbeti za vnuke, če starši tega ne zmorejo, glede na vrsto bivanja, spol in starost

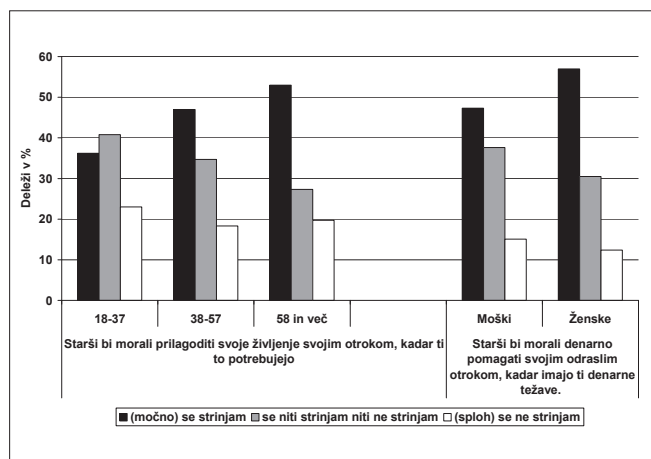

Tabela 7: Stališče »Starši bi morali prilagoditi svoje življenje otrokom, kadar ti to potrebujejo«, po starosti, in stališče »Starši bi morali denarno pomagati svojim odraslim otrokom, kadar imajo ti denarne težave«, po spolu

otrok, če ti to potrebujejo, medtem ko so njihova pričakovanja v zvezi s prilagajanjem delovnega časa njihovih otrok njihovim potrebam veliko nižja. Ta primer nenazadnje kaže, da je pretok blaginje, t. j. različnih virov in storitev med družinskimi člani bolj usmerjen v mlajšo kot pa v starejšo generacijo, kar se ne ujema z naraščajočimi potrebami starajoče družbe.

Sklepi

Na podlagi dobljenih rezultatov lahko prvo hipotezo o pričakovanih razlikah po spolu, starosti in vrsti bivanja glede medgeneracijske solidarnosti le delno potrdimo. Pričakovana vprašancev o medgeneracijski solidarnosti se statistično pomembno razlikujejo samo po vrsti bivanja, ne pa tudi po spolu in starosti. Kmečko prebivalstvo pripisuje večji pomen dajanju in prejemanju medgeneracijske pomoči v svoji družini kot pa podeželsko in še posebej mestno prebivalstvo. Vendar pa se izražena medgeneracijska podpora ne razlikuje pomembno med prejemniki in neprejemniki kmetijskih sub-

vencij za zgodnje upokojevanje in prevzem kmetije, kot smo pričakovali. Obe opazovani skupini sta s tega vidika dokaj enotni, zaradi česar druge hipoteze ne moremo potrditi. Prvi sklep naše analize je torej ta, da okrepi kmetijskih subvencij ne vplivajo bistveno na pričakovanja kmetov glede njihove zavezanosti medgeneracijski solidarnosti.

Nadalje naša analiza podpira rezultate študij, ki govorijo o razlikah med mestnim in podeželskim prebivalstvom glede močnih in tesnih medgeneracijskih odnosov. Še več, naši rezultati kažejo na bolj izrazite razlike med kmečkim in mestnim prebivalstvom, verjetno zaradi tega, ker smo razlikovali med podeželskim prebivalstvom, ki se ne ukvarja s kmetijstvom, in kmečkim prebivalstvom, ki prav tako živi na podeželju. Pri kmetih je najmočnejše izražena medgeneracijska solidarnost najverjetneje posledica njihovega specifičnega načina življenja, ki ga še vedno v veliki meri določata skupno delo in bivanje na kmetiji. Hkrati pa je nujno treba upoštevati, da je ta navidez potrjena javna podoba oziroma mit o močnejših sorodstvenih povezavah na vasi lahko tudi posledica večje geografske izoliranosti družinskih kmetij v Sloveniji in pa slabše opremljenosti njihovega okolja s socialnimi storitvami in prometnimi povezavami.

Prav tako so naši rezultati v skladu z naborom literature o medgeneracijski ambivalenci in z redkimi tovrstnimi študijami, ki se nanašajo na kmečko okolje. Kljub metodološkim omejitvam naše študije pri uporabi koncepta ambivalence, ki izhajajo iz upoštevanja zgolj perspektive posameznika, ne pa vseh družinskih članov hkrati, naši rezultati potrjujejo ugotovitev, da se v tesnih in pogostih odnosih med generacijama oblikujejo tudi ambivalentni občutki. Čeprav jih nismo posebej merili, o njih lahko naknadno sklepamo iz protislovnih pričakovanj, ki so jih vprašanci izrazili glede prejemanja in dajanja medgeneracijske podpore.

Nenazadnje lahko sklenemo, da naši rezultati prispevajo k boljšemu razumevanju medgeneracijskih odnosov v kmečkem okolju in so primerno izhodišče za nadaljnje še bolj poglobljeno preučevanje tovrstnih vsebin.

Viri in literatura

ASZTALOS Morell, Ildikó in Berit Brandth (ur.): Family and Gender in the Transformation of the Countryside. *Journal of Comparative Family Studies*, posebna številka, 38/3, 2007.

BARBIČ, Ana: (Samo)obnavljanje kmečkega sloja v Sloveniji. *Sodobno kmetijstvo* 26/5, 1993, 209–217.

BENGSTON, Vern L.: Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and Family* 63/1, 2001, 1–16.

BOCK, Bettina B. in Sally Shortall (ur.): *Rural Gender Relations. Issues and Case Studies*. Oxfordshir in Cambridge: Cabi Publishing, 2006.

BRANDTH, Berit: Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review. *Sociologia Ruralis* 42/3, 2002, 181–200.

CONNIDIS, Ingrid Armet in Julie Ann McMullin: Sociological ambivalence and family ties: A critical perspective. *Journal of Marriage and Family* 64/3, 2002, 558–567.

HAREVEN, Tamara K. (ur.): *Aging and Generational Relations. Life Course and Cross-Cultural Perspectives*. New York: Aldine de Gruyter, 1996a.

HAREVEN, Tamara K.: Introduction: Aging and Generational Relations Over the Life Course, V: Tamara K. Hareven (ur.), *Aging and Generational Relations. Life Course and Cross-Cultural Perspectives*. New York: Aldine de Gruyter, 1996b, ix–xxv.

HILDENBRAND, Bruno in Charles B. Hennon: Above All, Farming Means Family Farming: Context for Introducing the Articles in This Special Issue. *Journal of Comparative Family Studies* 36/3, 2005, 357–366.

JUVANČIČ, Luka: Model odločanja o zaposlovanju na kmečkih gospodarstvih v Sloveniji. Doktorska disertacija. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za zootehniko, 2002.

KAVČIČ, Stane: Zgodnje upokojevanje kmetov v Sloveniji in možni učinki – želja ali realnost? *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Kmetijstvo. Zootehnika* 80/1, 2002, 87–101.

KERBLER, Boštjan: Povezanost nasledstva na hribovskih kmetijah v Sloveniji z njihovo socialnogeografsko strukturo. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 2007.

KOVAČ, Mateja: *Primarna dejavnost – politika in stanje v Sloveniji v primerjavi z EU*. Ljubljana: Delovni zvezki Urada za makroekonomske analize in razvoj 3/11, 2002.

KOVAČIČ, Matija: *Socio-ekonomska in velikostna struktura kmetij v Sloveniji v obdobju 1981–1991*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo in Inštitut za agrarno ekonomiko, 1996.

KOVAČIČ, Matija: *Razvojno-tipološka členitev podeželja v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, Inštitut za agrarno ekonomiko, 2000.

KOVAČIČ, Matija: Podjetniške in sociološke značilnosti kmetij v Sloveniji. V: Emil Erjavec in Luka Juvančič (ur.), *Učinki reforme slovenske kmetijske politike*. Ljubljana: DAES, 2001, 209–221.

LÜSCHER, Kurt in Karl Pillemer: Intergenerational ambivalence: Further steps in theory and research. *Journal of Marriage and the Family* 60/2, 1998, 413–425.

MELBERG, Kjersti: Family Farm Transactions in Norway: Unpaid Care Across Three Farm Generations. *Journal of Comparative Family Studies* 36/3, 2005, 419–441.

NIE, Norman H., Hull C. Handla, Jean G. Jenkins idr.: *SPSS*. New York: McGraw Hill, 1975.

POPENOE, David: *Life without father: Compelling new evidence that fatherhood and marriage are indispensable for the good of children and society*. New York: Free Press, 1993.

Program razvoja podeželja RS (PRP) za obdobje 2007–2013. Ljubljana: Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 20. 7. 2007.

Program reforme kmetijske politike 1999–2002. Ljubljana: Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 1998.

ROSSIER, Ruth: Role Models and Farm Development Options: A Comparison of Seven Swiss Farm Families. *Journal of Comparative Family Studies* 36/3, 2005, 399–417.

SURS, 2002: *Popis kmetijskih gospodarstev, Slovenija, 2000*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2002.

SURS, 2006: *Struktura kmetijskih gospodarstev, Slovenija 2005*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006.

Uradni list RS, št. 24/2004.

Uradni list RS, št. 45/04 in 10/05.

VIKAT, Andres, Zsold Spéder, Gijs Beets idr.: Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course. *Demographic research* 17/14, 2007, 389–439.

WILLSON, Andrea E., Kim M. Shuey in Glen H. Elder Jr.: Ambivalence in the Relationship of Adult Children to Aging Parents and In-laws. *Journal of Marriage and Family* 65/4, 2003, 1055–1072.

Elektronski viri

BRANNEN, Julia: Towards a typology of intergenerational relations: Continuities and change in families. Paper, presented at the 6th ESA Conference, Murcia; Research networks 9, Sociology of Families and Intimate Lives, 2003, 144–166, http://www.um.es/ESA/papers/Rn9_81.pdf, 15. 5. 2008.

European Parliament (Evropski parlament), dokument PE402.594, <http://www.europarl.europa.eu/oeil/file.jsp?id=5531332>, 5. 3. 2008.

Evropska komisija 2008: Kmetijstvo in razvoj podeželja, http://ec.europa.eu/agriculture/faq/index_sl.htm, 15. 9. 2008.

Generations and Gender Programme (Program odnosi med generacijami in spoloma), <http://www.unece.org/pau/ggp/publications/conceptsandguidelines.htm>, 16. 10. 2008.

SURS, Kmetijska gospodarstva, splošni pregled, Slovenija, po letih, http://www.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=1556001S&ti=Kmetijska+gospodarstva%2C+splo%9Ani+pregled%2C+Slovenija%2C+po+letih&path=../Database/Okolje/15_kmetijstvo_ribstvo/03_kmetijska_gospod/00_15560_splosno/&lang=2, 15. 9. 2008.

Intergenerational Relationships on Farms in Slovenia

In this article, the authors examine intergenerational relationships on family farms in Slovenia. In line with reviewed literature on the issue and some social characteristics of family farms in Slovenia, the article discusses how family members assess their intergenerational relations from the view of their mutual expectations pertaining to giving, or receiving, help. Due to the low percentage of farms with a secured successor, the question still remains whether the measures of early retirement of farmers and financial aid to young successors have any significant effect upon intergenerational solidarity within the farm population. In order to properly estimate intergenerational solidarity among farmers they were compared to groups of people living in various (urban, rural, farm) social settings.

The necessary data were obtained by an extensive survey titled *Generational and Gender Relations on Farms in Slovenia*, conducted in 2007. The survey data also refers to the respondents' evaluations of their expectations that adult children should help their elderly parents, and vice versa. Research results showed important statistical differences only among groups of respondents who had been classified as urban, rural, and farm populations. However, there were no significant differences between the farmers who are beneficiaries of agricultural subsidies for early retirement and succession of farms, and farmers who had received no such subsidies. This finding supports those studies that reported on differences of strong and close generational relations between rural and urban population. Moreover, the here presented findings are in line with the bulk of literature on intergenerational ambivalence as well as those rare works related to the modern farm context.

ŽENSKÉ KOT AKTERKE MIGRACIJSKIH PROCESOV

Prisilne priseljenke iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izveček: Med prisilnimi priseljenci iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo je bilo več žensk kot moških. Izhajajoč iz spoznanja, da so bile izkušnje žensk v študijah prisilnega priseljenstva, še v večjem obsegu pa v migracijskih študijah, spregledane, avtorica v prispevku analizira izbrane življenjske zgodbe prisilnih priseljenk iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji. Zgodbe žensk potrjujejo izhodiščno domnevo, da so imele prisilne priseljenke tako v procesu migracije kot tudi v vključevanju v novo družbo dejavno vlogo, kljub strukturnim okoliščinam, ki so jim kar deset let onemogočale dostop do mnogih socialnih, ekonomskih in političnih pravic v Sloveniji.

Ključne besede: prisilne priseljenke, begunke, ženske, migracije, kvalitativni pristop, življenjske zgodbe

Uvod

V začetku devetdesetih let 20. stoletja so v Slovenijo prihajali begunci z območij nekdanje Jugoslavije, predvsem iz Bosne in Hercegovine. Ti migracijski tokovi so v Sloveniji nedvomno močno vplivali tudi na oblikovanje in izvajanje migracijske politike. Osebe, ki so prišle v Slovenijo med vojnami na teh območjih, v formalnopравnem smislu nikoli niso bile označene in obravnavane kot begunci oziroma begunke, saj so v praksi dobile status osebe z začasnim zatočiščem; ta je trajal kar deset let, od leta 1992 do 2002. Nedvomno ni pretirana ocena, da so negativne učinke dolgotrajnega začasnega zatočišča na možnosti vključevanja v novo družbo raziskovalci v slovenskem prostoru natančno proučili. Vendar se zdi, da izkušnje žensk kot prisilnih priseljenk oziroma analiza prisilnih migracij kot spolno določenega procesa v slovenskem prostoru še niso bile predmet podrobnejših raziskav, kljub temu, da Natalija Vrečer (2007: 119) piše, da je bilo med prisilno priseljenimi iz Bosne in Hercegovine kar osemdeset odstotkov žensk. Pričujoče besedilo je poskus analize v tej smeri.¹ Njegov namen je predstaviti izkušnje prisilnih prise-

Abstract: The percentage of women that had come to Slovenia as refugees from war-torn Bosnia and Herzegovina was higher than of men. Feeling that their stories and their experience had been largely overlooked in the studies of forced migration, and even more in migration studies, the author analyzes in this essay life stories of some of these forced migrants. Their stories once again confirm the hypothesis that these women had an active role in the process of migration as well as in the process of integration in the new society; the latter took place in spite of structural circumstances that for a decade denied many of their social, economic, and political rights in Slovenia.

Key Words: forced migrants, refugees, women, migration, qualitative approach, life stories

ljenk iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji. Izhodišče zanj je ugotovitev mnogih raziskovalcev migracijskih procesov, da smo v zadnjih desetletjih priča naraščajočemu številu migracij žensk, saj jih je danes med vsemi mednarodnimi migranti že skoraj polovica (Carling 2005: 2). Posledično nekateri raziskovalci govorijo celo o feminizaciji migracij na globalni ravni (Castles in Miller 1998: 9). Kljub temu so bile migracijske izkušnje žensk v prevladujočih migracijskih študijah zlasti do osemdesetih let 20. stoletja večinoma spregledane. Moje izkušnje s prisilnimi priseljenci iz Bosne in Hercegovine segajo v leto 1999, ko sem kot prostovoljka začela delati v kolektivnem begunskem centru na Viču v Ljubljani. Ob druženju in delu z njimi sem dobila vtis, da so v teh skupnostih ženske s svojim delom na črno prevzele dejavno vlogo »hraniteljic« družine, in sicer v neformalni ekonomiji zasebnih gospodinjstev, saj jim je bila formalna vključitev na trg delovne sile onemogočena zaradi njihovega statusa oseb z začasnim zatočiščem. Ženske so za preživetje poskrbele v večjem obsegu, kot so to zaradi večjega nadzora nad bolj »tradicionalno« moškimi deli javno (na primer v gradbeništvu) lahko počeli moški. Raziskovalno sem se s tematiko migracij in spola začela ukvarjati leta 2006.² Pregled obstoječih

¹ Omenjeno seveda ne pomeni, da tematika spola v obstoječih študijah ni bila obravnavana. Vrečer (2006; 2007) in Đonlić (2003) sta na primer analizirali izkušnje prisilnih priseljencev iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji in se dotaknili tudi spolno specifičnih elementov izkušnje prisilne migracije. Đonlić je opozorila na spolno specifično izvajanje skrbstvenega dela, ki je za prisilno priseljene ženske predstavljalo dodatno obremenitev, na osamljenost žensk v Sloveniji ter na težave pri integraciji starejših begunk. Vrečer meni, da so ženske v begunstvu ohranile svojo »tradicionalno vlogo« skrbi za otroke, dom in družino v večji meri kot moški, ki so tradicionalno opravljali ekonomsko vlogo hranitelja družine, ki pa je v begunstvu formalnopравno niso smeli opravljati. To naj bi ženskam omogočilo lažjo prilagoditev na situacijo prisilnega priseljenstva. Opozorila je tudi na nizek ekonomski in socialni status, povezan z delom

v neformalni ekonomiji, ki so ga prisilno priseljene ženske opravljale predvsem zaradi nezmožnosti zaposlovanja na formalnem trgu delovne sile. Hkrati je postavila v ospredje trojno diskriminacijo omenjenih žensk kot žensk, tujk in nenazadnje prisilno priseljenih.

² Podatki za pričujoče besedilo so bili deloma zbrani v okviru mednarodnega projekta *FEMAGE – Needs for female immigrants and their integration in ageing societies*, šestega okvirnega programa Evropske komisije (številka pogodbe – SSP4-CT-2005-022355, trajanje 2006–2007), v katerem je Družbenomedicinski inštitut ZRC SAZU, kjer sem zaposlena kot raziskovalka, sodeloval kot eden med partnerji. Besedilo delno te-

pristopov je pokazal, da se ženske kot migrantke na različne načine vključujejo v novo družbo. Prav obravnavanje žensk kot dejavnih akterk migracijskih procesov zlasti v novejših študijah s področja migracij je bilo izhodišče tudi za pričujoče besedilo. V skladu z novjšimi pristopi v migracijskih študijah, ki poudarjajo pomen družbenopolitičnega konteksta v proučevanju procesa migracij, prispevek poudarja vprašanje, kako o strukturnih omejitvah, ki so jim onemogočale vključevanje v novo družbo, pripovedujejo sogovornice same in katere strategije so uporabljale pri svojem vključevanju tako na trg delovne sile kot tudi na druga področja življenja v Sloveniji (na primer izobraževalni proces, pomoč pri vključevanju otrok v družbo).

Tematizacija žensk v študijah prisilnega priseljenstva

Čeprav je danes na globalni ravni med begunsko populacijo približno dve tretjini žensk, je bilo vprašanje spola, kot ugotavljajo Bloch, Garrell in Harrell Bond (2000: 170), pred osemdesetimi leti 20. stoletja v študijah begunstva največkrat spregledano.³ V debatah o beguncih in prosilcih za azil so bile ženske sorazmerno nevidne, hkrati pa politične in zakonodajne dimenzije preganjanja na podlagi spola niso bile dovolj obravnavane (Bloch idr. 2000: 170). S strani raziskovalcev in mnogih organizacij oziroma strokovnjakov, ki v praksi delajo z begunci in s prosilci za azil, je bil predvsem v zadnjih dveh desetletjih prepoznan specifični vpliv azilnih in begunskih politik na ženske (v primerjavi z moškimi).

Med množičnim nasiljem in vojnami je med begunci največ žensk in otrok. Tem osebam je prav zato, ker ne ustrezajo določilom o tem, kdo sploh konstituira »pravega begunca«, pogosto avtomatično odvzeta možnost pridobitve statusa begunca, in to ne glede na spol. Konvencija o statusu beguncev, ki je še vedno temeljni dokument na mednarodni ravni in opredeljuje pojem in pravice beguncev, je namreč izrazito individualno naravnana. Okoljskih katastrof, pomanjkanja hrane in vode, stradanja pa tudi vojne ni mogoče vključiti v pravno definicijo begunca oziroma begunke (Oswin 2001: 353). Konvencija o posebnih vidikih begunske problematike in Kartagenska deklaracija vsaj delno razširjata zaščito na ljudi, ki državo zapustijo zaradi zunanje agresije, okupacije, zunanje dominacije, notranjih konfliktov in množičnih kršitev človekovih pravic, ki resno ogrožajo javni red in mir. Vseeno ni pretirano trditi, da se večjim skupinam prisilno priseljenih

v »zahodnih družbah« avtomatično onemogoča pridobitev statusa begunca. Sodobne neoliberalne in restriktivne migracijske politike so celo zaostrele pogoje za pridobitev azila. Prosilec za azil in osebam, ki uspejo pridobiti status begunca, se vedno bolj omejujejo socialne, ekonomske in politične pravice (Oswin 2001: 254). Castles (2003: 13) s tem v zvezi pravi, da so diskusije o prisilni migraciji vedno bolj povezane z mejnim nadzorom in vprašanji nacionalne varnosti.

Spregledovanje vloge žensk je bilo značilno tudi za t. i. klasične študije migracij.⁴ Novejše raziskave migracijskih procesov z vidika spola so v tem oziru opozorile na poprejšnje obravnavanje migracij, ki je marginaliziralo vlogo žensk v migracijskih procesih, spregledalo njihove neodvisne migracijske projekte in izkušnje in predpostavljalo, da so njihove izkušnje sekundarnega pomena. Kljub povečevanju števila študij, v katerih so raziskovalci obravnavali migrantke, je Morokvašič (v Kofman idr. 2000: 15) že leta 1983 ugotovila, da je večina t. i. klasičnih migracijskih študij reproducirala stereotip o ženskah predvsem kot soprogah in materah, ki »sledijo« moškim. Ti so bili za raziskovalce primarni akterji migracijskih procesov. Zlasti v zadnjih dveh desetletjih pa je postalo jasno, da so izkušnje žensk izjemno raznolike ter da ženske migrirajo zaradi zaposlitve, iz humanitarnih razlogov in tudi zaradi združitve družine. Od osemdesetih let 20. stoletja so raziskovalci pri raziskovanju migracij žensk uporabljali skoraj izključno kvalitativno zasnovane študije primera in biografske metode (Kofman idr. 2000: 15). Čeprav je omejeno raziskovanje življenjskih zgodovin lahko različno zastavljeno, imajo skupno epistemološko izhodišče, da namreč osebne zgodovine kažejo na povezave in medsebojno prepletanje izkustva posameznikov in posameznice ter družbenega konteksta (Cole in Knowles, v: Ward 2007).

Namen empiričnega dela besedila zato ni le analiza procesov, ki (re)producirajo mnogotere oblike marginalizacije in izključevanja migrantk (prim. Anthias in Lazaridis 2000: 1), temveč prikazati tudi širok spekter strategij, s katerimi ženske dejavno (pre)oblikujejo obstoječe družbene strukture. Izbrala sem pristop, ki je v določeni meri blizu antropološkemu pristopu v proučevanju migracij, kot so ga opredelili nekateri raziskovalci (na primer Brettell 2003). Čeprav sem podatke za analizo zbrala pri posameznicah, v njihovih zgodbah odstiram tudi družbenopolitični kontekst, v okviru katerega delujejo (prim. Brettell 2003: 2).⁵ Sogovornice sem pridobivala z metodo snežne kepe. Običajno so me prejšnje sogovornice oziroma osebe, ki sem jih prosila za pomoč pri pridobivanju udeleženk v raziskavi, napotile na drugo osebo. Tako sem skušala med seboj kot raziskovalko in sogovornico vzpostaviti večje zaupanje. V skladu z raziskovalnimi izhodišči me je zanimala samoreprezentacija vsake posameznice, kot sem jo uspela izluščiti iz posnetih pogovorov in neformalnih sti-

meli tudi na doktorski disertaciji Spol in migracija: izkušnje migrantk v Sloveniji, ki sem jo leta 2008 zagovarjala na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. V okviru mednarodnega projekta in za svojo doktorsko disertacijo sem zbirala življenjske zgodbe žensk iz držav, ki so bile del nekdanje Sovjetske zveze (predvsem Rusije in Ukrajine) in zgodbe žensk bošnjaške etnične pripadnosti (ne le prisilnih priseljenk). Za predloge za izboljšavo besedila se zahvaljujem anonimnemu recenzentu/-ki *Glasnika SED*.

3 V tem delu besedila uporabljam izraze 'begunske študije' (*refugee studies*), begunec in begunka, ki so jih večinoma uporabljali avtorji in avtorice, ki jih navajam v pričujočem poglavju. Vedno več je tudi avtorjev, ki uporabljajo izraz prisilno priseljen/-a in 'študije prisilnega priseljenstva' (*forced migration studies*) (na primer Indra 1999, v Sloveniji Vrečer 2006; 2007).

4 Za natančnejši pregled glej na primer Milharčič Hladnik 2007; Cukut 2008.

5 Kot pravi Kelly (2003: 42), begunci in begunke niso le objekti socialnih politik, ampak družbeni akterji, ki jih politike ne le zadevajo, temveč se nanje tudi odzivajo.

kov.⁶ Pri analizi pogovorov so me posebej zanimala informacije o njihovih življenjskih okoliščinah, življenjskih potekih ter izkušnjah in pričakovanjih glede življenja v novi družbi. Temeljne vsebine pogovorov so bile naslednje: življenje v izvorni družbi, družinsko ozadje, delitev dela in odnosi v družini (tako v izvorni družbi kot tudi v Sloveniji), odločitev za migracijo, prihod v Slovenijo, neformalne in formalne socialne mreže, ekonomska, socialna in politična integracija v novo družbo, plačano delo, pričakovanja, povezana z upokojitvijo, razumevanje integracije. Tako sta v analizo zajeti retrospektivna in prospektivna dimenzija. Pogosto sem se prepuščala novim vsebinam, ki so se kot pomembne izkazale šele *aposteriori* med samim pogovorom. V skladu s svojo temeljno željo prikazati perspektivo sogovornic sem pri poslušanju zgodb v kar največji meri skušala prisluhniti pripovedi žensk. Že sama struktura pogovora je omogočala vključevanje za ženske pomembnih tem. V prvem delu pogovora so sogovornice na podlagi izhodiščnega vprašanja razvile zgodbo, na katero sem se navezovala v nadaljevanju pogovora. Odsotnost ali prisotnost določene teme je tako v največji meri posledica dejstva, da sogovornice v svoji zgodbi o njej niso podrobneje spregovorile, čeprav sem jih v nadaljevanju spraševala tudi o zgoraj navedenih temah, ki jih v svoji začetni zgodbi niso načele.⁷

V nadaljevanju predstavljam tri zgodbe prisilnih priseljenk v Slovenijo. Izbrala sem jih zaradi različnih strategij žensk pri vključevanju v novo družbo, določenih razlik v socialno-ekonomskemu položaju, izobrazbi in življenjskih okoliščinah sogovornic kot tudi zaradi nekaterih podobnosti v njihovih življenjskih potekih. Menim, da so vse indikativne in opozarjajo na nekatere najpomembnejše teme, ki so jih kot pomembne poudarjale tudi druge moje sogovornice.

Zgodbe

Aida, 47 let⁸

Aida svojo življenjsko zgodbo začne z nostalgičnimi opisi svojega odrasčanja v Bosni in Hercegovini. Prihaja iz manjšega kraja, oče je bil zaposlen, mama pa je bila gospodinja. Dejstvo, da po končani srednji šoli ni nadaljevala izobraževanja, pripisuje prezgodnji smrti svojega očeta. Šolanje na fakulteti je zaradi finančne stiske družine lahko nadaljeval

samo starejši brat. Iz njene zgodbe ni jasno, ali je bil tak vzorec določen tudi po spolu ali samo po starosti. V Bosni in Hercegovini je bila pred vojno zaposlena.

Njena pripoved o procesu migracije je podrobna zgodba o napornem in dolgem potovanju v Slovenijo z vlakom in avtobusom. V pogovoru večkrat omeni osebe, ki so potovale z njo, in poudari, da so bile to večinoma ženske:

Ko smo mi ven šli, vse so bile ženske z otroci. Par moških je blo, tiste starejše osebe, šestdeset, sedemdeset let, moški so ostali pač not, nekatere so pa pustili [oditi iz Bosne in Hercegovine, kjer so se bojevali].

Njihovo izkušnjo opisuje kot kolektivno izkušnjo begunk iz Bosne in Hercegovine. Začetno obdobje bivanja v Sloveniji je bilo niz selitev iz enega v drug begunski center; pripoveduje o slabih pogojih bivanja in prenatrpanosti centrov. V pogovoru pogosto poudari svojo dejavno vlogo v procesu vključevanja v novo družbo. Soproga v svoji zgodbi omeni le občasno, saj je v Slovenijo najprej migrirala s svojima otrokoma, soproga pa je prišel pozneje. Meni, da je imela prav zato pomembnejšo vlogo pri vzgoji otrok. Poleg omejujoče narave življenja v begunskem centru je poudarila tudi svojo iznajdljivost pri spoprijemanju z omenjenim položajem. Kot temeljno pomanjkljivost tedanje begunske politike poudari dejstvo, da je spodbujala odvisnost posameznikov in posameznic od državne pomoči in njihovo ločitev od večinskega prebivalstva. Pripoveduje, kako je v kolektivnem begunskem centru, ki ga je označila za »geto«, skrbela za »običajen potek življenja« sebe in svojih otrok. Bolj kot soproga je bila »vodja otrok«:

Tle so mal zamočil, ker so nas preveč časa držal v getu, zaprte, tko, jaz se nisem počutila tako zaprte, sem zaprta, samo se tud poskušala sebe in svoje otroke ven peljat, da ne bi meli taj občutek, da so zaprti, da so, bom rekla, druge vrste ljudje, manjvredni ljudje. Vedno sem jim govorila, da njim na čelu ne piše, kdo so in od kje so, smo poskušali po svoje, smo na črno delal, ker od tega, kar si dobil nisi mogel živeti, te otroke šolat, za oblečt, pač kot vsi ljudje, da bi šli ven. [...] Nekako po svoje sva se midva z našima otrokoma poskusila... Jaz pa precej sem se ukvarjala z otroki, da bi jih peljala ven, da ne bi bili v tem getu zaprti. [...] Nam niso dali možnosti, da bi se znajdlji sami. Vedno govorijo, to ne bo štel, mi smo bili začasni begunci, mi nismo imeli statusa begunca. [...] Veš kaj, mal je težko o tem govorit. Je mimo, samo so bolni ti spomini. Mali je bil devet dni star, par dni po rojstvu je šel ven [iz Bosne in Hercegovine], ampak sem snago imela, da sem jih peljala ven. Zdaj se sprašujem, kako sem zmogla. Samo očitno takrat je bila neka snaga v nas vseh. Smo se vsak po svoje znajdlji.

Čeprav je z družino živela v kolektivnem begunskem centru kar do leta 2002, v svoji zgodbi poudari svojo dejavno vlogo pri preseganju izolacije in getoizacije. Predvsem poudarja pomen svoje dejavnosti v civilnodružbenih iniciativah, ki so se borile za izboljšanje pogojev bivanja v kolektivnih begunskih centrih:

Jaz sem namreč bila v tem, ne vem, koliko ti je znano, begunskem odboru, za begunce, tri leta, oziroma dve leti

6 Med pogovori sem ves čas vodila tudi etnografski dnevnik.

7 Temeljna »dilema« v odnosu do sogovornic je bila povezana z mojimi poprejšnjimi izkušnjami na področju dela z migranti, še posebno s prisilnimi priseljenci iz Bosne in Hercegovine. Nekatere sogovornice so me že od prej vsaj bežno poznale, redke pa so poznale mojo osebno zgodbo in njeno ozadje. Včasih sem dobila vtis, da se jim nekatere njihove izkušnje zdijo tako trivialne in meni znane, da o njih niso govorile in sem jih morala k temu posebej spodbujati. Po drugi strani pa je prav njihova domneva o mojem »poznavanju« širšega konteksta prisilnih migracij v Slovenijo velikokrat povzročila, da so mi povedale več, kot bi morda povedale nepoznani osebi. Nekatere so celo povedale, da so na pogovor z mano pristale izključno zato, ker mi zaupajo in vedo, da njihovih zgodb ne bom »izkoristila« na način, kot so to že počeli nekateri novinarji oziroma novinark.

8 Vsa imena so spremenjena. Nekatere podrobnosti zgodb so zaradi zagotovitve anonimnosti sogovornic izpuščene.

sem bila precej, takrat sem tudi družino zapuščala, veliko so bili sami. Ker pač, eni smo morali, vsi nismo mogli, po svoje sem nekako jaz pa še dva gospoda sta bila zraven, z nevladnimi organizacijami ... Borbe je blo, dve leti, za vse, saj sem rekla, vedno so govorili, ker smo pač imeli začasno bivanje, pol pa smo nekako uspeli, saj tudi to je premalo, ker za deset let bi lahk tud državljanstva dobili, ampak ni šlo drugače, smo taj status stalnega bivanja dobili.

Svoj družbenoekonomski položaj povezuje s položajem beguncev kot skupine z določenimi skupnimi izkušnjami. Angažiranje za socialne in ekonomske pravice bosanskih beguncev v Sloveniji je bilo zanjo najbrž strategija lažjega spoprijemanja z begunstvom, delo na črno v zasebnih gospodinjstvih pa ekonomska nujnost v času, ko prisilni priseljenci iz Bosne in Hercegovine niso smeli zakonito delati več kot osem ur tedensko. Čeprav pridobiva dodatne kvalifikacije v okviru programov aktivne politike zaposlovanja, meni, da so ekonomske možnosti zanjo v Sloveniji omejene, kar pripisuje predvsem svoji starosti. Opravlja delo, ki ni v skladu z njeno izobrazbo. Poudarja, da je izgubila deset let delovne dobe in je zato skrbi pokojnina. Kljub temu meni, da položaj na področju zaposlovanja ni ugoden niti za večinsko prebivalstvo. Pripoveduje o primerih diskriminacije na trgu delovne sile pred prejemom slovenskega državljanstva in o tem, kako je v Sloveniji dolgo iskala zaposlitev:

Zelo težko. Leta so minevala. Sicer jaz imam šolo, vse. [...] Samo tudi v Sloveniji, v Ljubljani je dosti nezaposlenih. In jaz sem dolg časa iskala službo. Zdele pa sem tudi, preko ene agencije delam. To ni ta služba, ki bi jo jaz rada delala, da rečem, da je plačana za peto stopnjo, to ne, samo upam, da bo nekaj od tega. [...] Mam toliko let, da sem že v onem drugem delu. Preko agencije sem našla, sama pa nisem mogla najti. [...] Zaradi državljanstva me nobena ustanova ni hotla. Nekateri so kar v faco rekli, da je državljanstvo, drugi so rekli, da ni to, pa je.

Poudarja, da ima v Bosni in Hercegovini prijatelje različnih nacionalnosti, večina njenih prijateljev v Sloveniji pa je Bošnjakov. Po njenem menju sta otroka, zlasti mlajši, že prevzela določene slovenske navade. Ponosna je na njuno izobraževanje oziroma šolski uspeh, ki je med begunci iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji redkost. O vrnitvi ne razmišlja, saj se je navadila življenja v Sloveniji, zlasti pa se ji zdi nemogoča zaradi otrok, ki bosta zagotovo ostala tu.

Samira, 43 let

Samirina pripoved vsebuje veliko več informacij o življenju med in po vojni v Bosni in Hercegovini kot pa podatkov o življenju pred vojno. Opisuje dobro življenje, ki ga je živela v Bosni in Hercegovini med odraščanjem in pred vojno. Njena mama je bila gospodinja, sama pa je pridobila srednješolsko izobrazbo in bila pred vojno zaposlena.

Pove dolgo zgodbo o potovanju in prihodu v Slovenijo. Najprej so bili nastanjeni na Hrvaškem, ko pa se ji je pridružil soprog, ki si tam ni mogel urediti dokumentov, sta se odločila, da gredo v Slovenijo, kjer so že bili njeni starši in drugi družinski člani. Zdi se tudi, da ju je zavedanje, da njihova

begunska izkušnja ne bo le začasna, v določeni meri prisililo najti drugo rešitev in sta zato prišla v Slovenijo. Potovanje v Slovenijo in bivanje na Hrvaškem opisuje kot izkušnjo, skupno večini beguncev iz Bosne in Hercegovine, ki zdaj živijo v Sloveniji.

Njeno zgodbo zaznamuje njen spol: pripoveduje, kako so Bosno in Hercegovino najprej zapustile ženske z otroki, partnerji oziroma soprogi, ki so se takrat bojevali, pa so prišli pozneje. Kljub temu večino dogodkov in odločitev povezuje s soprogom in z njunim skupnim dogovarjanjem in odločitvijo za migracijo v Slovenijo.

O bivanju v begunskem centru ne govori veliko, čeprav je v njem živela devet let. Poudari svojo dejavno vlogo pri skrbi za otroka, ki ju je takoj po prihodu v Slovenijo vpisala v šolo. Izobrazba otrok ji veliko pomeni in žal ji je, da nobeden od njiju po srednji šoli ni nadaljeval šolanja, kar povezuje s po njenem mnenju izjemno slabimi zaposlitvenimi možnostmi v Sloveniji.

Do leta 2002 ji zakon ni dopuščal plačanega dela. Tudi sedaj je uradno nezaposlena, na črno pa dela v zasebnem gospodinjstvu (čiščenje in pospravljanje), saj meni, da je to v ekonomskem smislu za njeno družino boljše od zakonite zaposlitve. Po njenem mnenju so dela, ki jih opravljajo bosanski begunci, na splošno »najmizernije i najlošije službe«. Ker ni redno zaposlena, še ni uspela pridobiti slovenskega državljanstva, saj je soprogova plača prenizka:

Ja u stvari rednu službu još nisam našla, ali radim, radim svaki dan, pospravljam kod žena, ne da ne bi mogla nači, zavod mi više puta nudio, ali ja stvarno ne mogu preživjeti sa ovakvim najemninama, osamdeset, devedeset hiljada, meni je to malo. Muž je na gradbeništvu, on tokom ljeta zaradi, a onda kad dođe zima, jako malo, i onda od moje plače... Tako da ja onda izvučem pozimi, više radim, zaradim više. Taj posao je dobro plaćen, meni se tako isplati više.

Njena predstava o vrnitvi v Bosno in Hercegovino je precej nejasna, čeprav ohranja močne čustvene oziroma družinske vezi s svojo državo; tam tudi gradijo hišo. Vendar se ji zdijo življenjski pogoji v Bosni in Hercegovini precej slabši, tako zanjo, še bolj pa za njena otroka. Zaradi njiju navaja številne razloge, zakaj bi vendarle ostala v Sloveniji:

Ne znam, mi smo se nadali da ćemo se dole vratiti, da će biti bolje, jer mi smo tamo zaista imali dobar život, lijep život, smo radili. Imali smo dobre službe i očekivali smo da će to brzo sve proći da će biti bar jedan dio tog života koji je prije bio, da ćemo se vratiti i to, međutim godina ma se pokazalo, da je dole tako sve, kad smo dobili šansu da odemo dol i vidimo, ma, ono je lijepo, na svome je najljepše, ali ekonomska situacija je takva da su se moji svi vratili nazad, ali od njih niko ne radi niko nema službe, svi su mladi, i to nisu starije osobe. Tako da smo se mi onda odlučili ostati ovdje, zbog djece.

Ohranjanje verskih in etničnih tradicij povezuje predvsem z zasebno sfero in družino, ki je osrednja točka njene pripovedi.

Šejla, 38 let

Tudi Šejla se v svoji zgodbi osredotoča zlasti na vojno obdobje v Bosni in Hercegovini in bivanje v Sloveniji, manj pa na otroštvo in odrasčanje v Bosni in Hercegovini. Prihaja iz ruralne skupnosti, mati je bila nezaposlena gospodinja, oče pa je končal le osnovno šolo in je bil zaposlen. Opisana delitev »starševskih vlog« je bila po njenih besedah med njenim odrasčanjem (sedemdeseta leta prejšnjega stoletja) precej tipična za ruralne predele. Njen oče je v Sloveniji delal že pred vojno, njena mama in brat pa sta živela v Bosni in Hercegovini. Na očetovo zaposlitev v Sloveniji gleda kot na »klasičen« migrantski vzorec iz šestdesetih in sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko je bila v Sloveniji precejšnja potreba po delovni sili iz nekdanjih jugoslovanskih republik.

Šejlina življenjska zgodba je glede na družino, v kateri je odrasčala, primer mobilnosti navzgor, tako po pridobljeni izobrazbi kot glede na njen poklic. Ko se je v Bosni in Hercegovini začela vojna, je živela in študirala v Sarajevu; bila je torej že precej samostojna. Ob pripovedi o svoji migraciji poudarja, da je šlo za prisilno oziroma neprostovoljno migracijo. Pripoveduje o poti, ki jo je prepotovala skupaj z družino, in o tem, kako so bili najprej nastanjeni na Hrvaškem, potem pa so bili skoraj prisiljeni oditi dalje. Po njenem mnenju so hrvaški uradni organi predpostavljali, da se bodo prej ali slej vsi vrnil in da dejansko niso imeli kam iti. Svojo migracijo je razumela kot nekaj začasnega, saj je bila prepričana, da se bo kmalu vrnila. Prva leta v Sloveniji, ko je živela v kolektivnem centru, opisuje kot nekakšen »počasen začetek«, saj pravi, da je potrebovala nekaj let, da je ugotovila, kaj naj bi sploh počela. Njena zgodba se sicer ne osredotoča na bivanje v centru, najbrž zato, ker ga je po nekaj letih zapustila in šla študirat v Ljubljano. »Pasivno obdobje« njenega življenja ni trajalo dolgo, saj je hitro opravila tečaj in izpit iz slovenskega jezika in nadaljevala šolanje na fakulteti.

Podrobneje je opisala svoje izkušnje prisilno priseljene osebe pri vpisu na fakulteto. Iz te pripovedi je mogoče razbrati njeno osebno angažiranost:

Tista birokracija je trajala kako leto. Tako da sem šele leta 95 se šla vpisat naprej, s tem da sem tisto razliko izpitov, dejansko sem bila vpisana v drugi letnik, s tem da sem imela toliko diferencialnih izpitov iz prvega letnika, da sploh nisem vedela, ali sem v prvem ali drugem letniku, dejansko je bil kaos, kriza, ne. Ampak moram priznati, da na moji fakulteti so bili zelo razumevajoči, izjeme vedno obstajajo, ampak se nisem ozirala, ker sem imela take ljudi, ki so me podpirali še naprej. Tak da na te izjeme, ki so včasih prišle do izraza, ker te pač hitro užalijo, se pač nisem ozirala. Tak da sem se uspela s študijem in vsem tem pobrat. Okrog tega se pač vrti moja usoda. Okrog tega so stvari, takšne in drugačne, da sem mogla pač delati, da sem lahko študirala, ampak to so pač malenkosti, takšne ali drugačne. [...] Sem že pozabila, da sem bla begunka. [...] Tako da sem se kar uspešno integrirala, no, saj vedno jasno in glasno povem kdo sem in kaj sem, zakaj sem tukaj.

Na tej točki se vedno bolj usmerja k pripovedi o lastni aktivnosti in odločenosti, da bo v slovenski družbi nekaj dosegla.

Poudari, da je »močna oseba.« Pripoveduje o določenih negativnih izkušnjah na fakulteti, ki jih povezuje z dejstvom, da je bila begunka in da ni dobro govorila slovenskega jezika. Večino na fakulteti v Bosni in Hercegovini opravljenih izpitov ji v Sloveniji niso priznali. O sebi govori kot o trmasti, dejavni osebi, ki se na težave ni dosti ozirala in je bila odločena končati študij. Kljub mnogim finančnim težavam med študijem sedaj opravlja delo, ki je v skladu z njeno izobrazbo.

O svojem zasebnem življenju ne govori veliko. Ima partnerja, s katerim načrtujeta otroke, vendar o tem ne govori podrobno. Pripadniki njene socialne mreže so izobraženi posamezniki in posameznice. Prav zaradi njihove izobraženosti verjetno ni imela več težav pri vključevanju v slovensko družbo. Pravi, da sicer »naletiš na takšne in drugačne primere, slišiš kakšen komentar, ampak jaz temu rečem, to je njegov problem, ne moj, ne«. Njeno občasno delovanje v bošnjaških migrantskih združenjih kaže na jasno namero ohranjanja intenzivnih stikov z bošnjaškimi tradicijami in kulturo: »*Zmeraj sem se trudila, tudi kolikor mi je čas dopuščal, sodelujem pomagam, če se le da. No, tako aktivno glih ne, zaenkrat še ne.*« Govori celo o nekakšnih kolektivnih strategijah Bošnjakov kot dejavni reakciji na diskriminacijo in stereotipe, s katerimi so se srečevali; med drugim tudi o splošnem društvenem samoorganiziranju bosanskih beguncev in migrantov. Po njenem mnenju bi morala Slovenija zlasti zaradi njihove številčnosti Bošnjake priznati kot uradno manjšino. Iz njene pripovedi izhaja, da se je precej »uspešno« vključila v slovensko družbo in zaenkrat ne razmišlja o vrnitvi v Bosno in Hercegovino.

Sinteza zgodb in sklepi

Vse sogovornice so svojo migracijo opisale kot prisilno. Njihove zgodbe sta odločilno zaznamovali vojna in posledično prisilna preselitev. Kot je razvidno iz Aidine in Samirine zgodbe, so ženske iz Bosne in Hercegovine najprej bodisi same ali z otroki prebežale brez soprogov. Pripotovale so v skupinah z avtobusi, vlaki, s tovornjaki ali v konvojih. Možno je, ki so se takrat bojevali, so se jim v kolektivnih begunskih centrih pridružili pozneje. Morda sta prav zato obe poudarili, kako pomembna je bila takrat njuna vloga v skrbi za otroke in kako dejavni sta bili pri čim hitrejšem vključevanju otrok v slovensko družbo in izobraževalni proces.

Obema je bila vključitev na formalni trg delovne sile v Sloveniji do leta 2002, ko sta pridobili pravico do stalnega bivališča, praktično onemogočena, zato sta opravljali nezakonita dela, večinoma v zasebnih gospodinjstvih, ki sta jih precej hitro našli.⁹ Delo v zasebnih gospodinjstvih, ki sta ga opravljali kot osebi z začasnim zatočiščem, je treba razumeti v širšem kontekstu globalnih transformacij. Mnogi raziskave opozarjajo, da se je v zadnjih desetih letih močno povečalo globalno povpraševanje po delovni sili, ki bi delala v zaseb-

⁹ Med najbolj problematičnimi določili Zakona je bilo, da lahko oseba z začasnim zatočiščem dela največ šestdeset dni v koledarskem letu ali osem ur tedensko, v kolikor pa si pridobi delovno dovoljenje, izgubi status začasnega zatočišča. Zato je bila velika večina oseb z začasnim zatočiščem prisiljena delati »na črno«, saj z zakonitim delom niso zmogli skrbeti zase in svoje družine.

nih gospodinjstvih (skrb za družine, otroke, starejše, čiščenje in vzdrževanje hiš in posesti) (Hondagneu-Sotelo in Cranford 1999: 108; Scrinzi 2003: 77). Toda ženske, ki delajo v zasebnih gospodinjstvih, so v primerjavi z moškimi mnogo bolj nevidne (Hondagneu-Sotelo in Cranford 1999; Kofman idr. 2000).

Za Šejla je bila vključitev v izobraževalni proces (študij na fakulteti) tisti temeljni dejavnik, ki ji je omogočil »bolj uspešno in hitrejšo« vključevanje v novo družbo. Samira in Aida sta bili deset let »izključeni« iz izobraževalnega sistema oziroma nista imeli formalnih možnosti za pridobitev dodatne poklicne kvalifikacije.¹⁰ Aida po pridobitvi pravice do stalnega bivanja sicer izkorišča možnost pridobitve dodatnih znanj v okviru programov aktivne politike zaposlovanja, zaveda pa se, da trenutno opravlja delo, ki ni v skladu z njenimi poklicnimi kvalifikacijami, torej je doživela t. i. *deskilling*, ki ga raziskovalci pogosto poudarjajo kot temeljno težavo migrantov in migrantk pri integraciji na trg delovne sile. Podobno se je zgodilo Samiri, ki trenutno pospravlja po zasebnih gospodinjstvih.¹¹ Meni, da se ji finančno bolj splača delati na črno kot biti redno zaposlena. Delo na črno, ki sta ga (bili) obe prisiljeni opravljati, je z vidika socialne varnosti v starosti izjemno problematično. Obdobje nezaposlenosti oziroma delo na črno se namreč nobeni ne šteje v delovno dobo. Po Aidinem mnenju je na nezmožnost pridobitve plačane zaposlitve med drugim vplivalo to, da ni imela slovenskega državljanstva. Njuni zgodbi nedvomno kažeta, da politike, ki migrantkam in migrantom ne omogočajo hitre vključitve na trg delovne sile, niso vprašljive le zaradi njihovega slabega socialno-ekonomskega položaja v novih družbah in izgube človeškega kapitala, temveč pomenijo tudi izgubo delovnih let in posledično skrajševanje pokojninske dobe (prim. Dvořáková idr. 2007: 11). Kljub temu obe sogovornici pripovedujeta o svoji lastni aktivnosti pri iskanju plačanega dela, čeprav sta obe morali delati na črno.

Aida in Šejla sta pripovedovali tudi o kolektivnih strategijah prisilno priseljenih iz Bosne in Hercegovine, ki sta jih razumeli kot reakcijo na dolgotrajnost statusa začasne zaščite (na primer delovanje v civilnodružbenih oziroma nevladnih iniciativah in društvih). Aida je kot temeljno pomanjkljivost tedanje begunske politike poudarila spodbujanje odvisnosti posameznikov in posameznic od državne pomoči in njihovo ločitev od večinskega prebivalstva, ki jo je opredelila celo kot primer getoizacije v kolektivnih begunskih centrih. Izjemno dejavna je bila v okviru civilnodružbenih iniciativ, ki so se borile za izboljšanje položaja beguncev v Sloveniji. Tudi Šejla je govorila o skupinskih strategijah bošnjaških beguncev kot reakciji na diskriminacijo s strani t. i. večinskega prebivalstva. Omenjeno potrjuje izhodiščno predpostavko, da so ženske ne le pasivne udeleženke migracijskih procesov, tem-

več da imajo dejavno vlogo pri ekonomskem, socialnem in tudi političnem vključevanju v novo družbo.

Vse sogovornice so bile prepričane, da bo njihovo bivanje v Sloveniji samo začasno in bo vojne v Bosni in Hercegovini kmalu konec. Namero ostati v Sloveniji sta Aida in Samira povezali zlasti z otroki in boljšimi ekonomskimi možnostmi v Sloveniji v primerjavi z Bosno in Hercegovino, kar je poudarila tudi Šejla. Vendar so odnose z bližnjimi (na primer otroki, s partnerji, prijatelji in z drugimi pomembnimi člani socialne mreže v Sloveniji) poudarile kot enega med temeljnimi dejavniki pri odločitvi o tem, ali bodo ostale v Sloveniji.

Zgodbe kažejo tudi na preplet različnih dejavnikov družbenega razslojevanja v življenjskem poteku sogovornic. Tako Aida kot Samira sta pripovedovali, da so iz Bosne in Hercegovine med vojno migrirale predvsem ženske. Šejlina zgodba je bolj povezana z njeno etnično pripadnostjo in s statusom osebe z začasnim zatočiščem, zaradi katerih je doživljala diskriminacijo.¹² Samira in Aida, ki sta skoraj deset let živeli v kolektivnem begunskem centru, pripovedujeta o omejujoči naravi tamkajšnjega življenja, ki je najbolj določala njuno izkušnjo v Sloveniji; obe poudarjata tudi svoj slab socialno-ekonomski položaj. Zdi se, da je ta vsaj delno povezan z nižjo izobrazbeno ravno, dolgotrajnim delom na črno in pojavom *deskillinga*. Za Aido je pomemben dejavnik starost, ki je vplivala na (ne)zmožnost najti plačano zaposlitev. Sogovornice so pri opisovanju težav pri iskanju zaposlitve kot omejujoč dejavnik navajale tudi zakonit status v novi družbi (status osebe z začasnim zatočiščem oziroma status nedržavljanke). Sogovornice v Sloveniji nikoli niso imele statusa begunca. Po desetih letih so pridobile pravico do stalnega bivanja in pozneje (z izjemo Samire) slovensko državljanstvo. Hkrati pa so nekatere težave pri njihovem vključevanju v novo družbo nedvomno podobne, kot jih izkušajo osebe, katerih migracija je bila v uradnih statistikah klasificirana kot ekonomska migracija oziroma migracija na podlagi združitve družine. Vprašanje je, ali lahko prisilne priseljence iz Bosne in Hercegovine v sedanjí perspektivi sploh še obravnavamo kot »begunce« oziroma »begunke«. Omenjeno kaže na težavnost kategorizacij migrantov in migrantk predvsem v diahroni perspektivi.

Omejitev pričujočega besedila je prav gotovo v tem, da se je osredotočilo na perspektivo in izkušnje žensk kot migrantk oziroma prisilnih priseljenk. V prihodnje bi kazalo poleg ženskih izkušenj proučiti tudi izkušnje moških,¹³ s čimer bi se še bolj približali analizi z vidika spola kot pri osredotočanju le na en spol. Gre tako za študije t. i. transnacionalnih družin oziroma njihovih medgeneracijskih odnosov kot tudi za študije širšega družbenega okolja migranta in migrantke v izvorni in novi družbi. Veljalo bi proučiti, kako so svojo »vlogo« v novi družbi razumeli moški, za katere se tudi na podlagi

10 Nekatere druge študije prisilnih priseljenecv iz Bosne in Hercegovine prav tako ugotavljajo, da so se mlajši sogovorniki, ki so se v izobraževalni Sloveniji, lažje vključili v novo družbo (na primer Janko Spreizer idr. 2004).

11 Podobno ugotavljajo raziskovalci tudi za begunce iz Bosne in Hercegovine v drugih evropskih državah (glej na primer Frank 2003).

12 Čeprav sogovornice nikoli niso imele statusa begunca, so o sebi pripovedovale kot o begunkah, zato uporabljam pričujoči izraz (glej tudi Janko Spreizer idr. 2004).

13 Indikativne so v tem oziru na primer študije Stefa Jansena, ki na primeru bosanskih beguncev proučuje, kako njihove strategije spoprijemanja v novi družbi določa spol (Jansen 2008).

pripovedi sogovornic zdi, da so prav zaradi večjega nadzora nad njihovim plačanim delom v veliki meri izgubili svojo »ekonomsko vlogo« (prim. Vrečer 2007).¹⁴ Iz prikazanih zgodb je jasno razvidno, da je migracija spolno obeležen in določen proces, vendar jo poleg spola določajo tudi drugi dejavniki družbenega razslojevanja. Če je zgodnje feministično raziskovanje migracij skušalo zlasti poudariti spregledovanje specifičnih migracijskih vzorcev in izkušenj žensk, se danes zdi nujno proučiti medsebojno prepletanje spola in drugih »osi razlike« (prim. Silvey 2004), na primer izobrazbe, socialno-ekonomskega položaja, etnične pripadnosti, zakonitega statusa v novi družbi, starosti, ipd.

Viri in literatura

- ANTHIAS, Floya in Gabriela Lazaridis (ur.): *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*. Oxford in New York: Berg, 2000.
- ANTHIAS, Floya in Gabriela Lazaridis: Introduction: Women on the Move in Southern Europe. V: Floya Anthias in Gabriela Lazaridis (ur.), *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*. Oxford in New York: Berg, 2000, 1–13.
- BLOCH, Alice, Treasa Galvin in Barbara Harrell Bond: Refugee women in Europe: Some Aspects of the Legal and Policy Dimensions. *International Migration* 38/2, 2000, 169–190.
- BRETTELL, Caroline: *Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity*. Walnut Creek: AltaMira Press, 2003.
- CARLING, Jørgen: *Gender dimensions of international migration*. <http://www.gcim.org/mm/File/GMP%20No%2035.pdf>, 10. 7. 2006.
- CASTLES, Stephen: Towards a Sociology of Forced Migration and Social Transformation. *Sociology* 37/1, 2003, 13–34.
- CASTLES, Stephen in Mark J. Miller: *The age of migration: international population movements in the modern world*. Houndmills: Macmillan, 1998.
- CUKUT, Sanja: *Spol in migracija: Izkušnje migrantk v Sloveniji* (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2008.
- DVOŘÁKOVÁ, Katerina, Ladislav Rabušic in Michal Vašečka: *Female Migrants in Ageing European Societies (Policy relevant implications of the FEMAGE project)* Deliverable No. 14, 2007 (trenutno omejen dostop).
- ĐONLIĆ, Hazemina: *Deset let samote: izkušnje bosansko-hercegovskih begunk in beguncev v Sloveniji*. Ljubljana: Društvo Kulturni vikend, 2003.
- FRANZ, Barbara: Bosnian refugees and socio-economic realities: changes in refugee and settlement policies in Austria and the United States. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29/1, 2003, 5–25.
- FREEDMAN, Jane (ur.): *Gender and Insecurity: Migrant Women in Europe*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2003.
- FREEDMAN, Jane: Introduction: A Gendered Analysis of Migration in Europe. V: Jane Freedman (ur.), *Gender and Insecurity: Migrant Women in Europe*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2003, 1–15.
- HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette in Cynthia Cranford: Gender and Migration. V: Janet Saltzman Chafetz (ur.), *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 1999, 105–126.
- INDRA, Doreen (ur.): *Engendering Forced Migration: Theory and Practice*. New York in Oxford: BergHahn Books, 1999.
- INDRA, Doreen: Not a Room of One's Own: Engendering Forced Migration Knowledge and Practice. V: Doreen Indra (ur.), *Engendering Forced Migration: Theory and Practice*. New York in Oxford: BergHahn Books, 1999, 1–22.
- JANKO SPREIZER, Alenka, Špela Kalčič, Dean Šušmelj idr.: Oblike ljudske in birokratske diskriminacije skozi pogled ljudi, ki jih uradno nikoli niso poimenovali za begunce. *Razprave in gradivo* 45, 2004, 218–247.
- JANSEN, Stef: Misplaced masculinities. Status loss and the location of gendered subjectivities amongst 'non-traditional' Bosnian refugees. *Anthropological Theory* 8/2, 2008, 181–200.
- KELLY, Lynnette: Bosnian Refugees in Britain. Questioning community. *Sociology* 37/1, 2003, 35–49.
- KOFMAN, Eleonore, Annie Phizacklea, Parvati Raghuram idr.: *Gender and International Migration in Europe: Employment, welfare and politics*. London in New York: Routledge, 2000.
- MILHARČIČ HLADNIK, Mirjam: Avto/biografičnost narativnosti: metodološko teoretični pristopi v raziskovanju migracijskih izkušenj. *Dve domovini* 26, 2007, 31–46.
- OSWIN, Natalie: Rights Spaces: An Exploration of Feminist Approaches to Refugee Law. *International Feminist Journal of Politics* 3/3, 2001, 347–364.
- SALTZMAN CHAFETZ, Janet (ur.): *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 1999.
- SCRINZI, Francesca: The Globalisation of Domestic Work: Women Migrants and Neo-Domesticity. V: Jane Freedman (ur.), *Gender and Insecurity: Migrant Women in Europe*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2003, 77–90.
- SILVEY, Rachel: Power, difference and mobility: feminist advances in migration studies. *Progress in Human Geography* 28/4, 2004, 490–506.
- VREČER, Natalija: *Integracija prisilnih priseljencev iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji: Teoretizacija in primerjalne prakse v antropološki perspektivi* (doktorska disertacija). Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, 2006.
- VREČER, Natalija: *Integracija kot človekova pravica: prisilni priseljenci iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU in Andragoški center Republike Slovenije, 2007.
- WARD, Nikki: *Doing the research: Data collection and analysis methods* (poglavje iz doktorske disertacije, prejeto preko elektronske liste BNIM, 2007), 14. 1. 2007.

14 Samira je na primer povedala, da so soproga enkrat »ujeli«, ko je delal na črno. Večji nadzor nad plačanim delom moških v primerjavi z ženskami so izpostavile nekatere med sogovornicami, katerih zgodbe v pričujočem besedilu niso podrobneje predstavljene.

Women as Actors in Migration Processes

Female Forced Migrants from Bosnia and Herzegovina in Slovenia

Since women represent approximately one half of all international migrants some researchers even speak about global feminization of migration. Nevertheless, the so-called classical migration studies and forced migration studies have largely overlooked their point of view. Scholars have pointed out, particularly in the last two decades, that women have always had an active economic, social, and political role in the new society. Using the method of collecting life histories, the author examines the experience of female forced migrants from Bosnia and Herzegovina in Slovenia, and their active strategies in the process of migration and during their gradual inclusion in the new society. According to these life stories women had often come to Slovenia by themselves, without their husbands or partners. As a result, they had an important economic role within their family. In contrast with their role presented in the so-called classical migration studies, which depicted them as mostly taking care of their children, they were earning some money as hired household help. The author points out certain structural restrictions that have hindered their integration in the new society: not being able to take part in the labor market, they had to accept work that was not in accordance with their qualification; loss of pension years; long-term living in refugee centers; ethnic discrimination and foreigner's status in Slovenia; and long-term status of persons who have been granted temporary refuge. In conclusion, the author suggests directions for further research of this topic that could considerably facilitate an analysis of forced migration and gender dynamics of migration in general. Suggested are studies of the so-called transnational families and their intergenerational relations, and studies of migrants' social milieu, both in their homeland and in their new society. Stressed is the problem of classification of migrant categories, particularly from a diachronic perspective.

ČE HOČEŠ O NEČEM IZVEDETI RESNICO, MORAŠ IZSLEDITI POVOD

Iz oči v oči z Damjanom J. Ovscem – Murkovim nagrajencem za leto 2006¹

Intervju | 1.22

Murkova nagrada za leto 2006 je šla v roke posebnega človeka. Damjan J. Ovsec je v svojem delu obravnaval široko paletu etnoloških in kulturnoantropoloških vprašanj. Raziskuje način življenja meščanov, posebej njihovo družabno življenje in psihološke lastnosti, praznike in praznovanja, mitologijo, šege in navade, verstva, simbole, praznoverje in vraže na Slovenskem, v Evropi in po svetu. Kljub temu, da intenzivno pripravlja svojo novo knjigo, sva se uspela srečati pri Slamiču v kavarni in čajnici KavaČaj.

Spadate med tiste ljudi, ki jih je, ker se razdajate na vse konce, težko kamorkoli umestiti. Mi lahko pomagate? Kdo je Damjan J. Ovsec?

Tomaž Šalamun ima verz, v katerem pravi, da vsak najde svojo lego, če ne živ, pa mrtev. V življenju, ki ga določajo zakoni relativnosti in se jim ne moreš izogniti, naj bi se človek ukvarjal s stvarmi po želji in nareku drugih, pa s stvarmi, ki jih sam rad dela, tudi s tistimi, ki jih mora opraviti zaradi svoje vesti, ter seveda s tistimi, s pomočjo katerih kaj zasluži, da plača račune. Če teh štirih dejstev ne pomešaš med sabo in nekaterih ne izpustiš, kar se, mimogrede, marsikomu pripeti, se sčasoma naberejo raznovrstni izdelki, ki jim rečemo avtorjev opus.

Naj se ne sliši preveč eksistencialistično, vendar človeka nekam umesti samo tisto, kar je naredil. Socialni statusi so odločilni, a so žal lahko v vseh časih precej »prirejeni«. Ljudje hočejo imeti opravka z znanimi stvarmi. Od tod izvira splošno predalčkanje, ki nastane kot diktat kolektivistične mentalitete. Družbi je všeč, da ve, kje te lahko pričakuje in »nadzoruje«. Ljudje ne marajo resničnih presenečenj, zato vsak dan vidimo, da ne morejo brez največjih doz adrenalin in »izzivov«. Kadar te družba ne uspe natančno umestiti, mnogi njeni predstavniki postanejo prav živčni. No, že pred časom se je javnost z mojo vlogo pomirila in me uokvirila s sintagmo »naš« ali »slovenski etnolog«, kar se sliši dovolj spodobno in ustrezno.

V bližnji preteklosti si moral biti, na primer, »organiziran«, če si hotel kam priti. Jaz sem se slabo »organiziral« in ko v določenem trenutku nisem mogel več nikamor, sem neprostoovoljno odšel med svobodnjake. Na srečo sem imel nekaj založniških ponudb, hkrati pa sem vedel, kaj hočem, zato sem se sam organiziral s svojim delom. Postavil sem si nekaj bližnjih in daljnjih ciljev, kar je seveda zahtevalo sistematičnost, veliko študija in discipline. Na ta način se marsičesa naučiš in utrjuješ svojo širino, če jo seveda imaš in ti je kaj do nje. S kritičnim argumentiranim odnosom do raznih sodobnih pojavov, družbe in načina življenja v njej, pa z opozarjanjem na vrednote, tradicijo, dediščino in podobnim, opozoriš tudi

nase, zato te določeni krogi vabijo na pomoč. Ima pa takšen način odzivanja lahko dvojno ceno. Ves čas delaš vse zastonj, velikokrat se razdajaš namesto »institucionalcev«, nekateri pa ti za nameček kritičnost in pokončno držo zamerijo. V ozkih slovenskih »rovih« zamera ali celo samo dejstvo, da obstajaš, rodi razna ogovarjanja, omejevanja, celo šikane. Ena od zoprnih senc neodvisnega svobodnjaštva je, da se upa skoraj vsak kadarkoli obreginiti vate, medtem ko se »tolovajščine« tistih z dobro zvarjenim socialnim statusom mirno spregledajo. Druga zoprnost utegne biti recimo ta, da zainteresirana javnost nima dostopa do bibliografskih podatkov. Na cobissu, na primer, je objavljen le zelo majhen del moje bibliografije, saj ga svobodnjakom niso dolžni urejati, tiskane bibliografije pa ne izhajajo več, medtem ko so tiste, ki so bile nekoč objavljene, vsaj v mojem primeru, tudi zelo nepopolne. Če zaradi drugega ne, je to nerodno za potencialne naročnike, od katerih sem odvisen in ki jih ne morem prav stimulirati, da bi iz širokega spektra tem izbrali nekaj, o čimer bi hoteli, da jim kaj napišem. O mojem delu potem nima predstave niti »konkurenca«. Velikokrat moram ljudem razlagati, da je to in ono že zdavnaj obravnavano oziroma napisano.

Po svetu so okolja, kjer človek s širšim obzorjem in z razširjenim diapazonom ustvarjanja ne predstavlja problema, ampak dragocenost. Specializacija v znanosti je značilna za naš čas in ima prav toliko dobrih lastnosti kot slabih. V nobeni znanosti, niti v naravoslovni ne, kaj šele v humanistiki, ne moremo izvzeti posameznosti, torej le delčkov, in jih obravnavati kot mrtve preparate. Vsak dan doživljamo, kako nam gre brez sinteze precej slabo. Do sinteze pa prihajamo z obravnavanjem vse kaj drugega kot samo svojega »vrtička«. Karel Čapek je rad rekel, da je ena izmed največjih nesreč civilizacije učen bedak. V slovenskih razmerah pa se že predolgo sprašujemo, kdaj bodo tisti, ki kaj znajo, evidentno dobrodošli?

Holistični pristop me je zavezoval že v časih, ko se ta pojem še niti pojavil ni. Zelo kmalu sem razumel, da je – ne samo na tem planetu – navznoter vse povezano, navzven pa razvezano. Čutil sem, da je svet enoten, čeprav se nam zdi, da ni tak, ker vidimo, da je sestavljen iz svetlobe in teme, iz pozitivnosti in negativnosti, iz relativitet. Vendar le z njimi se lahko z vso svojo dramatičnostjo in dramaturgijo vred obdrži v pojavnih vibracijah, torej v materialni obliki. Če bi bil ves svet iz svetlobe, bi se odrešil iz snovi in izginil na drugo, nematerialno

¹ Utemeljitev Murkove nagrade za leto 2006 je bila objavljena v *Glasniku SED* 47/3,4/2007, 133–135.

raven. Kdor resnično neumorno opazuje življenje (in zakaj ne tudi kozmosa), bo sčasoma opazil, da vse deluje po načelu prastarega »simbola križa«, ki predstavlja sečišče aktivnega pozitivnega moškega in negativnega ženskega univerzalnega principa (plus in minus, električni tok). Gre za dinamiko dveh parov sil: vzroka in posledice, privlačnosti in odbojnosti. Vse se odvija po teh principih. Če hočeš o nečem izvedeti resnico, moraš izslediti povod. O tem že tisočletja govorijo indijski in drugi duhovni mojstri, preverja pa naj vsak sam. Ali če rečem s Talmudom: Kdor se hoče motiti, naj se moti. Vse so zgolj različne oblike energije. Stara štorija o makro- in mikrokozmosu, zaradi česar generalno delujejo planetarne mitologije, simboli, astrologija in njen sodobni podaljšek psihologija ... Nenazadnje o tem sedaj razpravljajo tudi kvantni in astrofiziki. Kam z duhom? je v humanizmu in tudi naravoslovju vse bolj sodobno vprašanje. Človek se pač odloči za neko stroko ali vedo, da bi bolje razumel življenje in njegov smisel. Etnologiji sem zavezan in zvest sem ji, vendar je zame samo dober pripomoček. Eden najboljših, saj je v tej stroki zajeto skoraj vse. Od duhovnega, socialnega do materialnega. Mene najbolj zanima tisto, kar je zadaj, torej nevidno, skrito. Zakaj je nekaj tako, kakor je in kako to razvozlati. Iz kakšnih (duhovnih) zakonitosti je nekaj nastalo. Hodimo torej po poti v obratno smer, od posledice do vzroka. Ta vprašanja so v etnologiji pač najbolj navzoča v t. i. duhovni kulturi, ki mi je najbližja.

Kljub temu, da ste točno dvajset let v samostojnem poklicu in na nek način »nikamor ne spadate«, vam je Slovensko etnološko društvo leta 2007 za vaše strokovno delo na področju etnologije podelilo Murkovo nagrado. Ste bili presenečeni?

Spadam v generacijo »nič nas ne sme presenetiti«. Kateri od mojstrov bi rekel: Spadati kam ali ne spadati sta dve podobi iste stvari, neskončna zablada, nešteto napak, kar je slišati kot plosk ene dlani. Končno sem že pred letom 1979, ko je (z zamudo) izšla moja prva knjiga, marsikaj naredil. Potem pa sem se, kakor rečeno, zadel lotil sistematično, z repom in glavo, kar pomeni, da sem načrtoval objave za nekaj let naprej. Vzporedno sem »vozil« nekaj tematik s področja etnologije, kulturne zgodovine in arhitekture. Nastali so ciklusi člankov (tudi radijskih oddaj), kar pomeni, da je v okviru ene teme nastalo od pet do dvanajst ali več člankov, v zvezi z meščanstvom in Ljubljano celo čez sto, zraven pa še cikel knjig. Prepričan sem, da mora iti pisanje med ljudi, v javnost, v preverjanje. Marsikje sem oral ledino – ki je bila ponekod tudi zares globoko zmrznjena – zapolnjeval bele lise, pisal o tistem, za kar sem vedel, da ljudje potrebujejo ali pogrešajo. Tako bom tudi nadaljeval.

Razlika med teorijo in prakso je vedno prevelika, na Slovenskem je še posebno velika. V znanostih preveč ljudi dela zase, za prestiž, etične konsekvence jim niso dosti mar. Vendar ni dejavnosti, ki je ne bi bilo treba preverjati z življenjem. Ne etnologije ne romanov niti poezije se ne da pisati za predal. Ne pričakujem ploskanja občinstva, vendar človek rad doživi učinke svojega dela. Etnologije ne dojemam kot depo, kot ohranjanje védenja med štirimi stenami; saj nobena stroka

ne sme postati zgolj »muzej«, nabiranje bibliografije, točk in pik, čeprav razumem, da pozicije in birokracija zahtevajo najprej to. Ali večkrat celo samo to.

Močno sem zagovarjal in še zagovarjam domače strokovnjake, domače znanje proti uvoženemu in kritiziram nekritično prevajanje, ki prednjači po slovenskih založbah, ker si z njim ustvarjajo predvsem večjo razliko v ceni. Ena od važnejših oblik izražanja domačega znanja je poljudnoznanstveno pisanje, ker skupaj z umetnostjo dvigujeta nacionalno kulturno raven, iz dneva v dan vse bolj tranzicijsko preluknjano. Zato takšno pisanje nadvse podpiram. Ko sem začel s poljudnoznanstvenim pisanjem, ga ni skoraj nihče zavestno gojil, ker ga strokovna javnost ni posebno cenila. Drugače je na Zahodu, kjer ta žanr že od nekdaj uživa veliko naklonjenost in ugled. Podobno kot je moral biti slovenski film negledljiv in zatežen, da bi bil umetniški, je moral biti v očeh strokovne večine, recimo etnološki izdelek dolgočasen, nabit s citati in pogosto težko berljiv, da bi bil »znanstven«. Kadar snovi že avtor ne »prebavi«, kako naj jo šele javnost. Pisati jezikovno enostavno, razumljivo in strokovno zanesljivo ni lahko, vendar je razvijati domače bralstvo enako pomembno kakor razvijati samo stroko.

Pri svojem delovanju se ukvarjate ne le s številnimi, temveč tudi z različnimi temami, o čemer so bralci Glasnika brali v predzadnji številki. S čim ste se najraje ukvarjali? Morda obstaja še kaj nedotaknjenega, o čemer bi želeli izvedeti več?

Najraje se seveda ukvarjam s temami, pri katerih imam proste rôle in svobodne rôle in za katere verjamem, da bodo nečemu služili. Včasih dá energijo, če skušaš razkrinkati kakšno javno svinjarijo ali če razložiš različnim »strokovnjakom«, da nekaj sploh ni tako, kar oni trdijo. Veseli ali celo pomirja me pisanje krajših člankov z bolj duhovnimi ali »ekzotičnimi« vsebinami, o katerih nihče ne piše, zares zabava pa me edino pisanje humorja, ker je to v meni od rojstva in v katerega »trpam« vse, še posebej etnologijo. Prosto sukati neki talent generira največ svobode. Več zadovoljstva kakor ob etnoloških temah čutim tudi kadar mi uspe napisati kakšen esej, v katerem z natančnim razmišljanjem in dobrimi metaforami zadanem bistvo problema. To se mi zdi razumljivo. V strokovnem pisanju občutiš nekaj podobnega le, kadar kaj na novo pogruntaš. Nekaj takšnih inovacij je, na primer, v *Veliki knjigi o praznikih*, precej več pa v moji najljubši knjigi s sicer zoprnim naslovom *Vraževerje sveta*, kjer skušam na holistični način razložiti problematiko praznoverja in v kateri pišem o nastanku vraž, njihovem razvoju in pomenu. Inovacija, tudi v evropskem smislu, je seveda tudi psihološki pristop, pa naj gre za obravnavanje meščanstva ali balade o Lepi Vidi.

Človek je zadovoljen tudi, če s knjigo doživi več izdaj in visoko naklado ali če ljudje kakšno s posebnim veseljem sprejmejo. S knjigo *Trije dobri možje* sem se, recimo, odzval na željo slovenskih otroških vzgojiteljic, ki so me na republiškem srečanju v Mariboru v stiski spraševale, kako naj otrokom in predvsem staršem ob dedku Mrazu predstavijo in razložijo še sv. Miklavža in Božička, ki sta z demokracijo spet postala legitimna. Razložil sem jim, da globlje kot gremo, do

Fotografiji Damjana J. Ovsca ...

... sta iz njegovega zasebnega arhiva.

arhetipa, bolj vidimo, da so vsi trije eno, saj so produkt ena-kih vsebin. Zato so vsi trije – dobri možje. To mojo oznako so Slovenci hitro sprejeli in je zdaj postala splošna last.

In kaj je še »nedotaknjene«, kakor vi pravite? V bistvu je vse že »prešlatano«, vendar kljub temu še zelo malo vemo, recimo, celo o tem, kdo smo Slovenci in zakaj smo takšni, kakršni smo.

Ljudje se vas spominjajo kot enega prvih raziskovalcev meščanstva pri nas. Je bilo težko – to so le bila sedemdeseta leta – orati ledino? Kako pa vi po tridesetih letih vidite ta del prebivalstva?

Nekaj etnološkega o Ljubljani, namreč o rojstvu, poroki in smrti sem obravnaval na Oddelku že v seminarski nalogi, zato je bilo razumljivo, da sem lahko nadaljeval z mestom tudi v diplomski nalogi, čeprav je bilo ljubljansko družabno življenje drugačna tema. Kasneje, ko je knjiga izšla v kontekstu pri dobro »zgrajenem« *Arhitektovem biltenu*, in ker sem o tem pisal kot etnolog, tudi ni bilo posebnih težav. Približevala so se tudi že osemdeseta leta. Medijem je zadeva prišla zelo prav, ker je bila Ljubljana takrat res sivo in vsebinsko izpraznjeno mesto, knjiga pa je govorila o starih časih, ki naj bi bili lepši in živahnejši, predvsem pa meščanski. Takrat je bilo živih še veliko ljubljanskih meščanov, ki so preživeli mladost ali zrela leta bodisi v avstroogrskem bodisi v kraljevinskem obdobju in je pri njih knjiga izzvala posebno nostalgijo. Ker se je tema dotikala zabavnejše plati življenja oziroma drugačnega družbenega sistema, je razveselila tudi mlajše Ljubljančane. Knjižica, ki so jo prodajali samo v Ljubljani, je v rekordnem času pošla. Seveda je šlo za presedan. Iz dveh razlogov: prvič, da se sploh nekdo v »svinčenih letih« ukvarja z meščanstvom in drugič, da meščansko kulturo in način življenja raziskuje etnologija. Tega ni nihče počel ne v SFRJ ne drugod. Zato ni bilo na voljo ustrezne literature in sem moral pogruntati neke opredelitve in definicije.

Kako po vsem tem času vidim ta del prebivalstva? Vsak dan je kdo manj. Kajpak. V splošnem pa smo Slovenci svoje meščanstvo izgubili. Meščanstvo eksistira, kolikor ga je pač še uspelo preživeti, zgolj v nekaj izoliranih otočkih, torej le še

v fizični obliki in nekaterih – zasebnih – idejah. »Nova elita« v resnici v zgodovinskem kontekstu ni več elita. Zato ima kompleks sovražnosti do tradicionalnega meščanstva. Razen redkih izjem se ji pridružujejo tudi prišleki. Kompleks je kompleks, najsi je mnogim videti nekaj nepotrebne in smešne. Z besedami Scotta Lasha v *Sociologiji postmodernizma* ostaja »nova elita zgolj množica, to je del množic«. Zato smo pri nas ves povojni čas o meščanih – politično razrednih sovražnikih – govorili kot o mestnih prebivalcih, občanih. Ko se je po osamosvojitvi Slovenije stari termin »meščan« vrnil, ni pomenil več istega. Meščani so samo še prebivalci nekega mesta, medtem ko je zgodovinska meščanska kontinuiteta izgubljena v etru. Meščanskost je zamenjala urbanost. Problem, o katerem bi lahko marsikaj pripovedoval iz svojih, tudi najnovejših izkušenj pa je, da je kljub spremembi ideologije in kljub uveljavljanju demokracije zaradi meščanstva še vedno veliko resentimenta.

Svobodnjaki nikoli ne počnete samo ene stvari. Kljub temu pa vem, da ste sredi priprav na izdajo še ene od svojih obsežnih publikacij. Kaj je tokrat pritegnilo vašo pozornost?

Povedal sem že, da sem večino stvari skušal početi tako, da so bile zaokrožene in sem jih z leti poglobljaj. Tako je zdaj na vrsti še ena knjiga iz cikla o praznikih, ki bo zaobjela to področje, s katerim ga bom najbrž zaokrožil. Gre za monografijo o praznovanju pomladi in velike noči. Razloga za odločitev sta dva: gre seveda za najstarejši in največji krščanski praznik, ki je z množico predkrščanskih struktur povrh vpet še v najdaljše praznovno obdobje, ki pozna še danes celo vrsto živih, tudi necerkvenih, prvin in pojavov. Po drugi strani pa kljub temu o tej problematiki v knjižni obliki ni veliko napisanega oziroma, moremo najti, razumljivo, specifične prikaze. Mislim, da mi je nekako uspelo spraviti na skupni imenovalec precej različnih tem, ki bi pravzaprav lahko izšle v samostojnih delih, zato je knjiga precej obširna. Takih se danes založbe otepajo. Zastavljena je komparativno, prevladuje pa seveda etnologija. Ob vseh mogočih težavah je bilo najtežje priskrbeti nekaj sto domačih, posebej pa še tujih

slik, ilustracij in fotografij. Naj govorijo, kar hočejo, vedeti je treba, da pri nas, kar se izdajanja knjig tiče, živimo v posebnih razmerah. Takšno zahtevno zadevo ima v inozemstvu od začetka do konca v rokah od pet do šest ljudi, pri nas pa ni pogojev za kaj takega.

Kako bi po vašem mnenju v Ljubljani lahko izboljšali kakovost bivanja, če razmišljanje o arhitekturi pustiva za naslednje vprašanje?

O, to je vprašanje za 100.000 evrov. Kakršenkoli, celo briljantni odgovor, pa se ne bi dal uresničiti brez župana, ki bi moral biti poglobljen, izobražen in svetovljanski človek, ki pozna, če hočete, slovensko in ljubljansko mestno tradicijo, zaznava slovenske kulturne arhetipe itn. Moral bi biti nekdo z določenim talentom za operativnost, predvsem pa takšen, ki bi bil zmožen skrbeti za podobo mesta (!). Ob sebi bi potreboval dobrega menedžerja, operativca, ki bi moral biti županu podrejen in mu biti s svojim delom osebno odgovoren. To bi dejansko bilo evropsko, mestotvorno. Vse drugo so pobožne želje, kakršna je najbrž tudi ta, da bi kdaj dobili takšno dvojico.

Kakšno je vaše mnenje o treh najbolj spornih arhitekturnih projektih: o novem NUK-u, Onkološkem inštitutu in kompleksu okrog železniške postaje? Bojim se, da jih boste vi našteali še več ...

Mislím, da arhitekt novega NUK-a Marko Mušič ni sporen, je pa sporno, da hoče arhitekturna mašinerija »karte ponovno razdeliti«, brez spoštovanja dobljenega razpisa. Najbolj sporno pa je, da ne mestna ne državna politika nista bili v osemnajstih letih samostojnosti NUK-a sposobni uresničiti. Zagrebčani so svojo nacionalno knjižnico postavili med »domovinskim ratom« in Plečnikov NUK je bil prav tako postavljen v ubožnih časih. Bolj kakor si kdo misli, je sporna rekonstrukcija tržnice s 700! podzemskimi parkirišči in Kobetovim mesarskim mostom, čeprav bi tja spadal sijajni Plečnikov, za katerega obstaja tudi ohranjena maketa. Vulgarne brezdušnosti je v mestu vedno več, ker narcisoidnost odločilnih prednjači pred njihovo sposobnostjo zaznavanja duše prostora. Tržnica je bila nedavno prenovljena in ji prav nič takega ne manjka, zaradi česar bi ji ustavili srce za več let. Arheološke izkopanine na tem mestu bodo gradnjo zavlekle v nedogled, prodajalci in kupci bodo odšli drugam, ena redkih avtentičnih točk v centru mesta, ki še diha in resnično živi, se bo spremenila v nekaj sintetičnega, konzumatorskega.

Hudo vprašljiva je seveda Emonika, o čemer je strokovna javnost povedala svoje, saj gre za stavbni kompleks podpovprečne kakovosti, za enega od »lego-instantov«, kakršne inštalirajo v Aziji ali kjerkoli. V mesto je vržen, ne da bi upošteval njegove specifičnosti, zato ga oblikovno in čustveno posiljuje. Druga nesreča je seveda ta, da spet ne bodo poglobili železnice, čeprav je sedanjí župan poglobitev jasno in glasno obljubljal pred izvolitvijo. Temu se reče nikoli nikamor priti, čeprav nekateri, odgovorni za takšne stvari, kar naprej nekam lezejo in visoko prilezejo. Za nameček bomo dobili vrsto t. i. »vrat« ter t. i. »šopke« nebotičniško visokih stolpníc, vključno z najspornejšim »babilonskim stolpom«, ki naj bi stal na

mestu porušenega Kolizeja. To ob županu »forsira« tudi podžupan, ki je, zelo zanimivo, še pred tremi leti kot profesor poučeval in slovenski javnosti v Cankarjevem domu pripovedoval, da sodijo v Ljubljani takšni mastodonti kvečjemu na rob mesta, kar je tudi doktrina ljubljanske Fakultete za arhitekturo. Seveda so strokovno sporni tudi posegi v Tivoli, prenova ljubljanske Drame, Opere in Šumija, Plečnikovega stadiona, pa izgradnja Trnovskih vrat, trnovske štiripasovne vpadnice z mostom – vsi ga že upravičeno imenujejo »gavge« – kar je Trnovo dobesedno odplaknilo v veselje, itn. Kdo je dopustil, da se ob vznožju Gradu zgradi kolos, ki mu uradno rečejo »vila«, in kako je mogoče, da se bo nekaj podobnega zgodilo na drugem koncu mesta, kjer hoče župan na Brilejevi v Dravljah na edinih zelenicah in igriščih, ki jih prebivalci tam še imajo, zgraditi vmesne bloke? Kljub zelo resnim pomislekom in kritikam se torej zadeve v mestu izvršujejo militantno in diktatorsko, kakor so se izvrševale tudi že kdaj prej.

Kaj to pomeni, da ljudje niso sposobni najprej modularizirati, preden demolirajo? Naj najprej kaj skreirajo po trajnih načelih in ne zgolj performirajo. Psihološko se povsem razkriješ, če nisi sposoben za dialog in se igraš, kdo je najmočnejši. Diagnoza je na dlani. Vprašanja okusa in presoje ostajajo najpogostejše odvisna od informacij, trendov, ne pa od vzgoje okusa, učenosti ali celo modrosti. Povprečnost je ravnodušnost do dobrega in slabega, značilna za ljudi, ki iz sebe nočejo ničesar ustvariti. Samo ideali omogočijo psihodinamiko, ne pa hlapčevanje političnim in virtualnim finančnim programom. Vse, česar ni vredno narediti, je mogoče narediti samo slabo. Če so izvajalci različnih mestnih projektov brez »anime«, jim rezultati njihovega početja niso mar.

V mestu je na primer birokratsko urbanistično planiranje, ki ga velikokrat spremlja mreža restriktivnih ukrepov, važnejše kot individualna arhitektura ali individualni pristop k čemurkoli, kar je mestotvorno. Rušenje kulturne zgodovine, ropanje zgodovinskega prostora, ki se celo povečuje, je rušenje človečnosti, nezavednega, brez katerega se ne da oživljati individualnosti; ne človeške in ne mestne. Brez te individualnosti pa ni dodane vrednosti. Stokrat sem že rekel: karkoli je v mestu protiorganskega, kar negira arhetipe, je neproduktivno, sovražno, ker ne zavaruje življenja mesta, povezanosti najboljšega iz preteklosti z najboljšim danes, pulziranja žive kulture itn. Ne moremo živeti od samih neologizmov, od kopičenja česarkoli, nenehnega jemanja, ki ga diktirata interes, kapital in ignorantski odnos do človeške globine. Razmere se danes spreminjajo na slabše, ker so se omenjenemu pridružili poleg kapitala še interesi posameznih političnih opcij, ki so si mesto dobesedno prilastili ter hkrati izključili demokratično razpravo z drugače mislečimi. Normalno, da nas je strah, kako bo Ljubljana izgledala čez dvajset let.

Kaj prinašata Anglež v Prekmurje in Italijan v kraško vas? In vsi drugi povsod drugje? Je v tem kaj pozitivnega?

Dober poznavalec slovanskih narodov, Čeh Jan Lego, je leta 1886 zapisal, da so Slovenci po njegovem najbolj bistroumni od vseh Slovanov, hkrati pa imajo lastnost, ki je ne srečujemo pri nobenem drugem slovanskem narodu, namreč »mrznjo do

vsega tujega«. Ta naj bi bila najbolj razvita pri pristnem Gorenjcu. V Ratečah imajo npr. še danes prišleke, ki so se preselelili iz dolenske Kostanjevice že pred stoletji, za »pritepence«. A ne samo tam. Vendar so se stvari seveda spremenile. A kdo si upa reči, da povsem. Vsi vemo, da imajo s tujci težave tudi drugod, čeprav so razlogi lahko različni.

Dejstvu, da je Slovenija mejna država, se pridružuje še dejstvo, da smo zdaj v Evropski zvezi, kar pomeni, da imamo schengenski sporazum. Kolikor ne gre za »globalizatorsko« preprodajanje določene slovenske posesti – in v določenih primerih gre tudi za to – se v zvezi s tem ne dogaja nič pretresljivega. Na Goričkem je menda že okrog 500 Angležev in Škotov, ki so rešili, po znanem britanskem občutku za tradicijo, marsikakšno staro slovensko hišo, ki bi jo največkrat slovenski kupec podrl in pozidal kaj brezobličnega. To je nekaj novega. Malo je Slovencev, ki z ljubeznijo izgovorijo: stara hiša. Precej jih ima v sebi nekaj, kar vidi takšno zgradbo kot podrtijo, zato je slovensko podeželje videti vsak dan grše, ali vsaj zelo drugačno od nekdanjega izvornika. To pa pomeni, da imamo slab odnos do lastne zgodovine, z drugimi besedami pa tudi do samih sebe.

Mnogi prišleki so se naučili slovensko ali se našega jezika priučujejo in želijo ostati v lepem okolju, saj so prišli prav zaradi te skrivnostne lepote živeti sem. To opazujem tudi v blejskem in bohinjskem kotu, kjer je prišlekov sicer precej manj, ampak se stapljajo z okolico, čeprav marsikdo reče, »da bodo ti prekleti hudiči vse pokupili«. Ampak isto so do nedavnega govorili za t. i. »Ljubljance«. Omenjeni tujci se zdijo v resnici kulturno diferencirani in bodo gotovo branili vse, kar je kulturnega, ekološkega. Spet se potrjuje ugotovitev, ki jo je zagovarjal Nace Šumi, da je pokrajina močnejša od etnije. Hkrati po mojem ni samo naključje, da Angleži oblegajo prav Goričko, ne pa alpskega sveta, ne glede na to, da so na Go-

ričkem, v Prekmurju, pa naprej na Madžarskem itn. cene hiš in zemljišč nižje kot drugod. Ali vemo, da je tudi v Toskani veliko angleških, nemških in drugih lastnikov, pa ni zato nič manj toskanska? Italijan pa, ki pride živeti v kraško vas, je po poreklu največkrat iz Istre, s Krasa ali drugih krajev, ki so bili nekoč pod Italijo, zato prinaša prav gotovo drugačne posledice, kot jih prinašajo italijanski lastniki gradbenega podjetja, ki hočejo pri nas samo pozidati in zaslužiti. Diktatura, vseeno ali kapitala ali ideologije, človeku potegne duševno življenje izpod nog. Etnologija se ne ukvarja z oponašanjem življenja, ampak z živostjo samo, dejansko z arhetipom, ki se ga ne prežene ne z ideologijo ne z materialnim razobličanjem. Arhetip je duhovna narava, narava pa se vedno vrne, pa če jo še tako podimo. Ali res ni mogoče, da bi na prost pretok ljudi, dela in dobrin reagirali raje z individualizacijo kakor s strahom? Etnologija nam kaže ovoje, prakse, s katerimi naj bi kolektivni človek postajal posamezni, individualni človek; na specifičen način v kmečkem, delavskem in meščanskem okolju. Vse teorije, ki začenjajo »to bi morali« ali »to bi bilo treba« samo priznavajo svojo neprepričljivost.

Ste med tistimi etnologi, ki so s svojim znanjem in posredovanjem posegali v izboljševanje pogojev kakovostnega bivanja in življenja. Kje vse ste se angažirali?

Naj ostane pri tem, da sem se angažiral. Vsepopšod, pa še premalo. Mislim, da človeka stroka in vest zavezuje, da se angažira v javnosti. Če bi nas bilo več, v mislih imam tudi etnologue, bi več dosegli. Je pa res, da moraš zato imeti dobre živce in kondicijo. Nikoli nisi plačan in zelo redko zmagaš.

Kaj bi odgovorili novopečenemu etnologu, ki bi vas vprašal, ali naj gre med svobodnjake?

Kaj bi z nasveti, saj jih nihče ne posluša. No, rekel bi mu, naj pri sorodnikih preveri, ali bo kaj dedoval.

VZPOREDNICE MED SLOVENSKO IN HRVAŠKO ETNOLOGIJO

Jubilejne desete Vzorednice so v organizaciji Hrvaškega etnološkega društva potekale med 29. majem in 1. junijem 2008 v Varaždinu. Umestitev strokovnega srečanja slovenskih in hrvaških etnologov in kulturnih antropologov v Varaždin se je izkazala kot zelo posrečena, ne le, ker smo se po šestindvajsetih letih vrnili v kraj, kjer je potekalo drugo tovrstno srečanje, pač pa predvsem zato, ker nas je kraj prevzel s svojim urejenim izgledom in skrbjo za kakovostno urejanje mestnega središča, ki je lahko zgled marsikateremu slovenskemu historičnemu jedru.

V dogajanje letošnjih Vzorednic nas je uvedla okrogla miza s prispevki, katere temeljni namen je bila seznanitev z možnostmi priprave in prijave mednarodnih projektov – na tem mestu je treba poudariti predstavitev programa Kultura 2000, ki omogoča sodelovanje obeh društev. Seznanili smo se tudi z uspešnimi izvedbami mednarodnih in čezmejnih projektov, v katere so bili (ali so še) vključeni tudi etnologi z ene ali druge strani meje. Ker se v Slovenskem etnološkem društvu kažejo težave s pokrivanjem vedno višjih stroškov obsežnega delovanja, je bila tematika še kako zanimiva.

Po protokolarnem uvodu se je v petek, 30. maja, začelo plenarno zasedanje. S prvim tematskim sklopom, v katerem smo v dveh delih poslušali šest predstavitev; od teoretičnih, v katerih so bili predstavljeni vloga in pomeni dediščine, do vključevanja dediščine in etnologov v različne projekte na lokalni ravni ter vloge dediščine pri kreiranju turističnih produktov. Veliko pozornosti je bila deležna predstavitev digitalizacije zbirke Oddelka za etnologijo in kulturno antropologije Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu, še zlasti v luči etičnega pristopa k sekundarnemu izboru gradiva.

Osrednji tematski sklop posveta je bil, vsaj po odzivu kolegov sodeč, Pogled čez mejo, v katerega nas je uvedel Tomislav Pletenac s svojim teoretičnim prispevkom. Velike pozornosti v razpravi je bila deležna tudi predstavitev problematike etičnosti pristopov v humanističnih raziskavah, prvi dan pa je zaokrožila filmska projekcija z dvema filmoma, povezanimi s slovensko zahodno mejo. Prvi z naslovom Mesto na travniku predstavlja mejo med dvema mestoma, ki je globoko zarezala tako v teritorialnem, še bolj pa v socialnem smislu. Drugi, Srce onkraj meje, pa se ukvarja s fenomenom padca meje ob širitvi schengenskega območja. Meja kot element povezovanja ali ločevanja je bila prisotna tudi v sobotnih predavanjih, ki so nas seznanili tako s širšim panonskim prostorom kot tudi z dediščino na eni in drugi strani mejne reke Sotle. V tem delu velja opozoriti na prispevek dr. Mojce Ravnik, ki je s predavitvijo raziskave Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU v doline Idrije in njenih bregov v Sloveniji in Italiji poudarila vpliv meje na obmejne regije. Sobotni popoldanski del programa pa je razkrival problematiko žensk in meje – teme, ki je bila kot rdeča nit medsebojnih

srečanj predlagana ob srečanju na Kozjanskem. Predstavitve so nudile vpogled v različne oblike delovanja žensk znotraj posameznih časovnih, socialnih in prostorskih, pa tudi poklicnih okvirov.

Posvet smo končali s strokovno ekskurzijo, ki je najbolj vztrajne popeljala na kulturološko in kulinarično popotovanje po izbranih točkah Međimurja.

Koncept posveta z možnostjo diskusije po vsakem predavanju in vsakem sklopu je dajal obilo možnosti za osvetlitev razmišljanj vseh sodelujočih, zato je bilo sklepno dejanje Vzorednic posvečeno predvsem razmisleku o načinu nadaljnega dela in oblikovanja programa srečanj v prihodnjih letih. Obstoječi koncept se namreč v sedanjí dinamiki delovanja obeh društev mogoče kaže kot malce tog, še zlasti, ker se nanj slabo odzivajo kolegi iz regionalnih ustanov. Ocenjujemo, da enajst referentov v osrednjem programu posveta ter tri aktivne udeleženke okrogle mize potrjujejo dobro usidranost Vzorednic tako v Slovenskem etnološkem društvu kot tudi med slovenskimi etnologi. V okviru programskega odbora se je sicer že pred posvetom oblikovala ideja, da bi bilo mogoče smiselno razmišljati tudi o pripravi in izvedbi skupnega projektnega dela v obeh prostorih, ki bi ga koordinirali društvi v sodelovanju z regionalnimi ustanovami, rezultati pa bi bili predstavljeni na vsakokratnih Vzorednicah. Tovrstni projekti pa bi lahko postali tudi izhodišče za odzivanje na različne projektne razpise. Prav zaradi razmišljanja o nadaljnjem poteku Vzorednic smo za mnenje prosili tudi prof. dr. Slavka Kremenška, udeleženca vseh dosedanjih Vzorednic; njegov prispevek sledi v nadaljevanju.

* Helena Rožman, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., višja kustodinja, Galerija Božidar Jakac. 8311 Kostanjevica, Grajska 45, E-naslov: helena.rozman@guest.arnes.si

Udeleženci posveta v dvorani Mestnega muzeja v palači Herčer.
Foto: Naško Križnar, Varaždin, 30. 5. 2008

Po ogledu zbirk v varaždinskem gradu.
Foto: Marko Smole, 30. 5. 2008

OB DESETIH VZPOREDNICAH SLOVENSKE IN HRVAŠKE ETNOLOGIJE

Hrvaški kolegi so desete, jubilejne Vzporodnice, pripravili izredno skrbno. Lahko bi si želeli številnejše poslušalstvo, vendar so prav gotovo gmotne razmere na hrvaški in slovenski strani takšne, da pasivne udeležbe, zlasti večdnevne, na srečanjih te vrste ne spodbujajo. Tako kaže med udeleženci slej ko prej tudi v prihodnje računati predvsem z referenti, ki se navezujejo na izbrane teme.

Izbir tem je potemtakem zelo pomembno vprašanje. Ko smo načrtovali Vzporodnice pred skoraj tridesetimi leti, smo imeli v vidu dokaj omejeno vsebino, kar je razvidno iz odličnega prikaza poteka osmih Vzporodnic dr. Aleksandre Muraj v publikaciji *Slovenci na Hrvaškem – dediščina in sedanost*. Na prvih dveh srečanjih smo obravnavali paralele v zgodovinskem razvoju slovenske in hrvaške etnologije in na nadaljnjih v prvi vrsti etnološko problematiko tistih območij in njihovega slovenskega ali hrvaškega sosledstva, kjer so posveti potekali. Do določene mere je prihajala ta koncepcija do izraza tudi pri zadnjih dveh posvetih v Podsredi in Varaždinu. Zdi se, da je vsebinska podoba Vzporodnic dobila tako dolgoročno podobo, ki se je kaže držati.

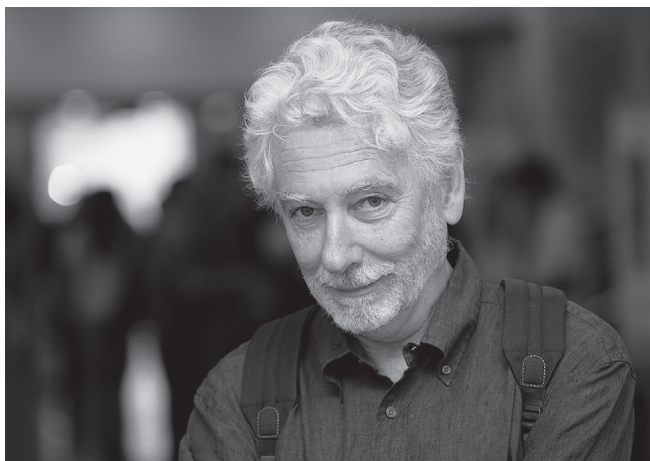
Če smo, na primer, na devetih Vzporodnicah v Podsredi govorili o potrebi temeljitejše obravnave prostora »od Celja do Zagreba«, ki zadeva slovensko in tudi hrvaško etnologijo, bi prizadevanje v tej smeri prav gotovo zahtevalo tesnejše povezovanje vseh razpoložljivih raziskovalnih potencialov na tem območju. Kar se slovenske etnologije tiče, velja omeniti že izraženo misel, da bi kazalo v okviru Slovenskega etnološkega društva oblikovati posamezne delovne skupine po teritorialnem načelu. Seveda postopno, pač v skladu z razmerami na posameznih območjih, posebej kadrovskimi. Ob prej omenjenem primeru bi tako šlo za delovne skupine za Kozjansko, Obsočje in Posavje, pri čemer bi bilo primerjalno raziskovalno prizadevanje s kolegi preko Sotle kajpak le ena

od oblik njihovega zanimanja. Bi pa take skupine lahko na kratko poročale o uspehih svojega prekomernega angažmaja na vsakokratnih Vzporodnicah in bile poglaviti organizator posvetovanj, ko bi bilo spet na vrsti njihovo območje. Zelo pomembna je v tem sklopu običajna ekskurzija, kar se je v vsej svoji odličnosti pokazalo v varaždinskem primeru. Obisk Čakovca in posameznih lokacij ob Muri je bilo ob brezhbitni organizaciji izredno doživetje.

Za vse, ki se srečujejo v skrbi za gmotno podlago svojega dela s prijavi raznoraznih projektov, je bila nedvomno zelo zanimiva okrogla miza na to temo. Poučna je bila tudi za vse nas, ki s tem nimamo opravka, nas pa zanima, kaj vse je v delu in kaj vse je v pripravi ali načrtu. Nedvomno kaže tudi tej temi v prihodnje še posvečati ustrezno pozornost.

Razpisanih tem so se v bolj ali tudi nekoliko manj izraziti obliki v Varaždinu držali pravzaprav vsi referenti. Nedvomno je prav, da se na Vzporodnicah omogoči sodelovanje dovolj širokemu krogu raziskovalcev, s čimer pa ni rečeno, da se ne kaže tudi v prihodnje truditi za kolikor mogoče načrten izbor tistih strokovnih vprašanj, ki so v tem času za obe sodelujoči nacionalni vedi najbolj pomembna. Morda bi bilo zelo prav, če bi razmisleku o tem, katera so taka vprašanja, na vsakokratnih Vzporodnicah posvetili poseben tematski okvir. Običajno bežno nizanje nekaterih tem ob zaključni besedi ne zadostuje. Sicer pa bi bil v tem sklopu nedvomno dobrodošel pregled trenutnega stanja v vsaki od obeh nacionalnih etnologij. To ne le za potencialne udeležence posveta in ne le zavoljo Vzporodnic.

* Prof. dr. Slavko Kremenšek, upokojeni profesor Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Trubarjeva 9.

Uvodni govornik, gospod Philippe Descola iz Francije.
Foto: Jože Rehberger Ogrin, Ljubljana, avgust 2008

Udeleženci konference pred Filozofsko fakulteto.
Foto: Jože Rehberger Ogrin, Ljubljana, avgust 2008

DESETA MEDNARODNA BIENALNA KONFERENCA EASA IZKUŠNJA RAZNOLIČNOSTI IN VZAJEMNOSTI EXPERIENCING DIVERSITY AND MUTUALITY Ljubljana, 26.–29. avgust 2008

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je konec avgusta 2008 gostil deseto konferenco Evropske zveze socialnih antropologov (EASA). Organizatorji so uspeli pritegniti kar 1.150 antropologov in predstavnikov sorodnih ved iz držav Evropske unije in sveta. Število udeležencev je močno preseglo pričakovanja in konferenco uvrstilo med največje v zgodovini Univerze v Ljubljani.

Konference se je udeležilo nekaj pomembnih tujih gostov: Philippe Descola (Francija), Ulf Hannerz (Švedska), Adam Kuper (Velika Britanija), Johannes Fabian (Nizozemska), Michał Buchowski (Poljska), Signe Howell (Norveška), Maja Povrzanović-Frykman (Hrvaška/Švedska), Günther Schlee (Nemčija), Verena Stolcke (Nemčija/Španija), David Napier in Jane Schneider (ZDA), Gustavo Lins Ribeiro (Brazilija). Priprave na konferenco so trajale dve leti, vključile pa so tako rekoč vse sodelavce in študente Oddelka ter mnoge zunanje sodelavce, sponzorje in ponudnike storitev. Mednarodni izvršni odbor v sestavi dr. Shalini Randeria (predsednica), dr. Benoît de L'Estoile, dr. Manuela da Cunha, dr. Gísli Pálsson, dr. Michał Buchowski, dr. Helena Wulff, dr. David Shankland, dr. Thomas Fillitz, dr. Bojan Baskar, dr. Božidar Jezernik in dr. Rajko Muršič je že v začetku leta 2007 izbral naslov konference Izkušnja raznoličnosti in vzajemnosti / Experiencing Diversity and Mutuality. Spodbudila naj bi premisleke o javnem obravnavanju raznoličnosti in medkulturne komunikacije ter odprla razpravo o medčloveški vzajemnosti. Ko poučujemo razlike med družbenimi skupinami in posamezniki,

moramo biti pazljivi, da pri tem ne pozabimo na izmenjavo znanj, solidarnost, globalno prepletenost človeške vrste in druge vzajemnosti, ki jih v diskurz (neo)liberalizma praviloma vnašajo humanisti.

Za priprave in izvedbo posameznih segmentov oziroma podprojektov konference je skrbel lokalni organizacijski odbor: dr. Rajko Muršič, dr. Peter Simonič, Dan Podjed, Mojca Belle, dr. Jaka Repič, dr. Jože Hudales, Nataša Visočnik, mag. Boštjan Kravanja, Anže Tavčar, dr. Bojan Baskar, dr. Mojca Ramšak, dr. Božidar Jezernik, mag. Uršula Lipovec Čebren, Maja Lamberger Khatib, Katja Hrobat, dr. Karmen Šterk, Andreja Mesarič, dr. Liza Debevec, Alenka Bartulović, Urška Dolenc, mag. Katerina Ferkov, dr. Jurij Fikfak, Katarina Juvančič, dr. Zmago Šmitek in drugi.

Eden od načelnih ciljev lokalnega organizatorja je bil preseči razlike med različnimi etnološkimi ter kulturno-socialnoantropološkimi šolami, saj so še najbolj namenjene reproduciranju družbenih pozicij znanstvenih središč, ne odražajo pa resničnih teoretskih razlik. Nacionalne znanstvene tradicije in geopolitike so usmeritve posameznih šol nagibale zdaj v eno zdaj v drugo stran, danes pa ne glede na poimenovanja težko ločimo med njimi.

Med pomembnejšimi smotri konference je ekipa na Zavetiški 5 našela še krepitev javne podobe antropologije. Čas bo pokazal, koliko bodo organizatorji in drugi domači udeleženci uspeli potegniti iz te konference, koliko novih vezi so spletili, koliko več bo mednarodnih projektov in objav, kakšna bo uporabna vrednost antropologije v slovenski in evropski

* Dr. Peter Simonič, asistent, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: peter.simonic@guest.arnes.si

družbi? Med tujci se je pojavilo novo zanimanje za sodelovanje z Oddelkom za etnologijo in kulturno antropologijo v Ljubljani. Rodilo se je kar nekaj ambicioznih idej.

Znanstveni del konference se je odvijal v prostorih Slovenske filharmonije in Filozofske fakultete v Ljubljani. V treh dneh, med 26. in 29. avgustom 2008, se je v okviru konference zvrstilo sto dvajset delavnic oziroma krajših tematsko zaokroženih posvetov, tri plenarna zasedanja, petintrideset filmskih projekcij, nekaj okroglih miz, diskusij, razstava ob stoletnici Clauda Lévi-Straussa in razstava o razvoju slovenske etnologije in antropologije. Na delavnicah so udeleženci razpravljali o številnih temah, statistično pa bi med trenutno najprivlačnejša področja lahko uvrstili vprašanja religije, medicine, migracij, medijev, nasilja, Evrope in turizma.

Filharmonija in Filozofska fakulteta sta bili živahni središči kratkih klepetov, debat, pozdravov in izmenjave naslovov, dogovorov o novih projektih, nakupov literature. Nekaj dobro obiskanih spremljevalnih dogodkov je bilo tudi na Kongresnem trgu, Metelkovi in v Rogu. Antropologe z obeski konference je bilo mogoče srečati povsod po mestu. Organizatorji so po konferenci prejeli čestitke in zahvale za pripravo konference, ki da bo v spominu ostala kot najlepša in najboljša; okusi so seveda različni.

Svečani sprejem za vse udeležence je bil na Ljubljanskem gradu; prisotne so nagovorili dr. Shalini Randeria z Univerze v Zürichu – predsednica EASA, dr. Franci Demšar, direktor Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) – glavni sponzor, dr. Andreja Kocijančič, rektorica Univerze v Ljubljani, Zoran Janković, župan Mestne občine Ljubljana in Mojca Kucler Dolinar, ministrica za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Lepo in cinično je zvenelo, ko so vodilni ljudje iz sveta slovenske znanosti in politike govorili o dosedanjih dosežkih in velikem pomenu antropologije v sodobni družbi. Evropa, medkulturni dialog, nacionalna identiteta ...

Konferenca se je končala z večerjo na prostem, na ploščadi pred Slovenskim etnografskim muzejem. Žal se je morala za-

bava zaradi kaljenja nočnega miru končati prav takrat, ko so začeli ljudje plesati.

Prej omenjeni smoter konference, da bi povečali povezovanje med etno-antropo-znanstvenimi tradicijami, je bil dosežen le deloma. Na simbolni ravni ostaja zadeva negibna: če hočeš predstaviti referat, se moraš včlaniti; vsi člani deklarativno postanejo »socialni antropologi«; Evropska zveza socialnih antropologov je najhitreje rastoča stanovska organizacija s tega področja.

Pomemben medij notranje in zunanje komunikacije je bila spletna stran konference, ki je začela delovati že spomladi 2007 in je še vedno na ogled na naslovu www.easa2008. Spletna stran je bila medij za dokumentacijo in zunanjo podobo projekta. Konferenco je spremljalo petindvajset konferenčnih novinarjev (študentov Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo) in osemnajst akreditiranih novinarjev domačih in tujih tiskanih in elektronskih medijev. Najbolj so jih zanimali globalizacija, liberalizem, nasilje, mafija. Objavili so tudi nekaj velikih intervjujev. Na splošno je bila konferenca prisotna v vseh relevantnih medijih.

Prenočitveni in gostinski ponudniki in prevozniki iz Ljubljane so s storitvami zaslužili med 250.000 in 350.000 evri. Oddelku se konferenca finančno ni »izplačala«, njena vrednost je simbolična.

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo se je v celotni zgodovini v domačem, evropskem in širšem mednarodnem prostoru uveljavil s številnimi projektnimi sodelovanji, znanstvenimi sestanki in objavami. Zaupanje organizacije srečanja največje evropske stanovske organizacije je bil gotovo kompliment celotni slovenski etnološki (in antropološki) tradiciji. Zdaj je spet čas za tiho delo.

Zaradi izjemnih zaslug za promocijo znanosti in univerze smo sodelavci Oddelka predlagali, da izr. prof. dr. Rajko Muršič, ki je vodil celoten projekt, prejme Zlato plaketo Univerze v Ljubljani.

Ogled Tonine hiše v vasi Sv. Peter.
Foto: Irma Brodnjak, maj 2008

Priprava razstave o avstralskem izseljencu.
Foto: Irma Brodnjak, maj 2008

POLETNA ŠOLA MUZEOLOGIJE

Piran, 25.–28. maj 2008

Program letošnje Poletne šole muzeologije, ki se v okviru Šole muzeologije Muzeja novejšje zgodovine Celje izvaja od leta 2000 in jo je letos že drugič gostil Inštitut za dediščino Sredozemlja UP ZRS Koper, je potekal pod naslovom Muzeji in univerzalna dediščina.

V Piranu se je med 25. in 28. majem 2008 družilo in vpajalo znanja štirinajst udeležencev: študentov in mlajših strokovnjakov s področja arheologije, etnologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in muzeologije. Izobraževanje, ki ga v obliki predavanj, delavnic, predstavitev domačih in tujih praks, terenskega in kabinetnega dela ter strokovnih ekskurzij izvajajo predavatelji in strokovnjaki iz Slovenije in tujine, je ob večdnevnem druženju namenjeno ne le pridobivanju novih znanj in veščin, temveč tudi spoznavanju kolegov in izmenjavi izkušenj. Z udeležbo tujih predavateljev, letos sta sodelovala gosta iz Velike Britanije in Hrvaške, ter dveh udeleženk izobraževanja iz tujine, je imela šola pečat mednarodnega srečanja, s katerim se tkejo poznanstva in krepijo stiki zunaj matične države in domače stroke.

Pri omembi britanskega predavatelja je treba dodati, da na poletni šoli kot partner uspešno sodeluje tudi British Council - Slovenija, ki je omogočil udeležbo strokovnjaka iz British Museuma, specializiranega za področje muzejskega dela in komunikacije z obiskovalci; na letošnji poletni šoli je imel osrednje predavanje.

Pester program, ki ga je poletna šola pripravila svojim udeležencem, se je začel že takoj na začetku s pozdravnim nagovorom organizatorke, mag. Tanje Rožembergar Šega, iz Muzeja novejšje zgodovine Celje, in z uvodno predstavitvijo dr. Mitje Guština z Inštituta za dediščino Sredozemlja ter interaktivno delavnico Koncepti upravljanja in prezentacije dediščine, ki sta jo pripravila skupaj z doc. dr. Ireno Lazar. Pod njunim

vodstvom smo se preizkusili, kako na podlagi dodeljenega predmeta – muzealije pripraviti koncept razstave. Kratek idejni načrt je moral vsebovati: podatke in privlačen naslov razstave, koncept postavitve, pripomočke za predstavitev, način financiranja izvedbe, določitev ciljnih skupin, oblike obveščanja javnosti in čas trajanja razstave. Posamezne ideje smo nato tudi predstavili.

Prvo soočenje z muzeološko prakso je bil sproščen uvod v aktivno delo, ki se je prvi dan končal s popoldansko strokovno ekskurzijo. Organiziran ogled Tonine hiše, etnološke zbirke v vasi Sv. Peter z ogledom stare istrske hiše s stiskalnico za oljke ter z ogledom cerkve sv. Trojice v Hrastovlju, edinstvenega umetnostnozgodovinskega spomenika, uvrščenega na seznam svetovne kulturne dediščine, so prijetno končali uvodni, spoznavni dan šole.

Ves drugi dan je bil namenjen predavanjem. Kot prva je udeleženca nagovorila dr. Nina Zdravič Polič, predsednica ICOM Slovenije, še enega partnerja Poletne šole muzeologije. Predstavila je muzeje in univerzalno dediščino, poudarila pa vprašanja kulturne raznolikosti, povezovanja kultur in nematerialne oziroma žive dediščine.

Upravičeno najteže pričakovano in vrhunsko izpeljano je bilo predavanje Xerxesa Mazde iz Britanskega muzeja v Londonu. Spregovoril je o muzeoloških pristopih pri pripravi programov in razstav, poučnih, razumljivih in zanimivih za obiskovalce, o komunikaciji z obiskovalci muzeja in ustvarjanju za javnost privlačnega muzejskega okolja. Metode in tehnike, ki jih izvaja Britanski muzej, da bi razvil najučinkovitejšo izvedbo muzejskega dela, in pristope, ki obiskovalca najbolj motivirajo za večkratni obisk in dobro počutje v muzeju, smo imeli možnost slišati od strokovnjaka, ki se s tem področjem muzeologije v svojem vsakdanjem delu aktivno ukvarja. Do-

* Tamara Andrejek, univ. dipl. umetn. zgod., pripravnica, Pokrajinski muzej Murska Sobota. 9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4, E-naslov: tamara.andrejek@gmail.com

gnanja in mehanizme, ki nam jih je razkrilo omenjeno predavanje, bomo udeleženci, v kar sem trdno prepričana, vključevali v lastno aktivno muzeološko delo in s tem približali nove trende in dognanja domači publikli.

Gostja iz Hrvaške, mag. Zvezdana Antoš iz Etnografskega muzeja Zagreb, je v predavanju z naslovom Svet pod eno streho spregovorila o nastanku in principih sestavljanja in predstavljanja muzejskih zbirk na primerih svetovno znanih splošnih muzejev. Ideja zbiranja vsega, kar je pripomoglo k boljšemu poznavanju človeka in narave, se je pojavila v obdobju kolonialne in imperialne politike posameznih evropskih držav. To so danes bogate zbirke starin in etnoloških predmetov, s fotografijami, z risbami ter avdio-vizualnim materialom, kar vse tvori materialno in tudi nematerialno dediščino. Prav slednja, ki je ostala zapisana na filmskem traku, je danes osrednji segment ohranjanja izročila. Kot popestritev povedanega pa je pripravila še ogled kratkih etnografskih dokumentarnih filmskih izsekov.

V večernem delu smo si ogledali dokumentarni film dr. Naška Križnarja z naslovom Istrski kruh ter se pogovarjali z avtorjem.

Druga polovica našega izobraževanja in druženja je bila namenjena aktivnejšemu delu udeležencev. Začela se je s predavanjem mag. Andreje Rihter, direktorice Muzeja novejšee zgodovine v Celju, z naslovom Univerzalnost poklicev v muzejih. V predstavitvi najaktualnejših evropskih referenčnih programov, nastalih na podlagi nacionalnih projektov, tudi ICOM-ovega Kodeksa muzejske etike, ki se udejanjajo v okviru ICTOP-a, komiteja za mednarodno usposabljanje muzejskih delavcev, je navedla opredelitev poklicev v muzeju. V ospredje je postavila znanja, ki se pričakujejo od zaposlenih, in področja muzejskega dela, ki se delijo na delo z zbirkami, storitve za obiskovalce ter muzejsko administracijo z vodenjem in logistiko. V vsakem med tremi področji je določen tudi referenčni okvir poklicev, ki nam jih je predavateljica ob tej priložnosti natančneje predstavila in nas seznaniila z registrom, dostopnim na spletni strani ICTOP-a.

Kot uvod v popoldansko terensko delo v skupinah sta sledili dve predavanji. Dr. Breda Čebulj Sajko z Inštituta za slovensko izseljenstvo pri ZRC SAZU je predstavila temo svoje delavnice z naslovom Življenjske zgodbe. Spregovorila je o praktičnem delu popisovanja in predstavljanja življenjskih zgodb slovenskih izseljencev v Avstraliji, celoten postopek priprave intervjujev in način pisanja povedanih zgodb ter njihove predstavitve. Vprašanje, ali je življenjska zgodba lahko muzejski predmet, je bilo tudi rdeča nit samega praktičnega dela.

Drugo temo za izbirno skupinsko terensko delo pa je predstavil dr. Tone Kregar, muzejski svetovalac v Muzeju novejšee

zgodovine Celje. Teža težavne dediščine je tema, ki zajema problematiko, katere muzeologija danes ne more zaobiti, se pa vedno znova postavlja vprašanje njene muzejske predstavitve. Gre za pretekle travmatične, boleče, neprijetne teme, ki se jih sramujemo oziroma jih skušamo izbrisati iz kolektivnega spomina. Predavatelj je predstavil literarna dela, ki se ubadajo s tovrstno dediščino, razstave na to temo in dokumentarne filme.

Po predavanjih smo obiskali Pomorski muzej Sergej Mašera v Piranu, kjer smo si ogledali razstavljen zbirke ter se pred začetkom delavnic razdelili v dve skupini. V poznih popoldanskih urah sta se skupini z mentorjema dogovorili, kako bosta drugim udeležencem predstavili skupinsko delo v delavnici, kot je bilo predvideno za konec našega druženja.

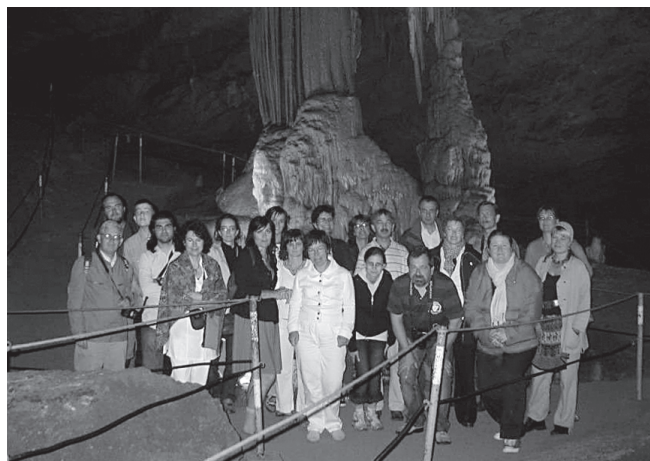
Zadnji dan v Piranu in konec Poletne šole muzeologije 2008 smo sklenili s kabinetnim delom, namenjenim predstavitvi skupinskega dela. Najprej se je predstavila skupina, ki je obravnavala težavno dediščino. Ker so sodelujoči prihajali iz različnih strok, so vsak s svojega strokovnega področja predstavili tematiko, ki bi jo lahko označili kot težavno ter podali svojo vizijo, s katero bi ji pristopili in jo skušali čim bolj objektivno in sprejemljivo predstaviti širši javnosti. Druga skupina si je že prejšnji večer izbrala življenjsko zgodbo iz knjige dr. Brede Čebulj Sajko¹ o avstralskih Slovencih in se odločila izbrano zgodbo predstaviti s kratko priložnostno razstavo. Stopnišče Inštituta je bilo razstavišče, na diktafon posneta slovenska in avstralska glasba je spremljala ogled razstave, ki je predstavila življenje Slovenca, izseljenca v Avstraliji. Listi z besedilom, plakat s temeljnimi biografskimi podatki in nekaj lastnoročnih risb s ponazarjenimi ključnimi postajami njegove življenjske poti so bili edini razstavni eksponati. Nadvse kreativno in zabavno delo, katerega rezultat je bil zanimiv koncept samostojne razstave brez rabe kakršnihkoli osebnih ali tipičnih predmetov, je pokazalo, da se da z domišljijo in s skupinskim delom sleherno temo jasno prikazati s samostojno razstavo.

S tem smo končali odlično organizirano, poučno in aktivno izvedeno osmo Poletno šolo muzeologije. Slovo od Pirana in kolegov po nepozabnih štirih dneh nikakor ni bilo lahko, a zavest, da smo vsi skupaj pridobili nova poznanstva in znanja, ki nas bodo tudi v prihodnje povezovala in družila, daje zagon in navdih za nove izzive. Srčno upam, da bo Poletna šola muzeologije v tej obliki in na tako visoki znanstveni ravni z vedno aktualnimi in privlačnimi vsebinami živela v muzeološki dejavnosti še vrsto let ter se zakoreninila kot stalna praksa bodočih mladih strokovnjakov.

¹ Breda Čebulj Sajko, *Med srečo in svobodo: avstralski Slovenci o sebi* (Ljubljana: samozaložba, 1992).

Zaključna okrogla miza v Mestni hiši.
Foto: Maruška Markovčič, Ljubljana, avgust 2008

Udeleženci na zaključni ekskurziji v Županovi jami.
Foto: Maruška Markovčič, Grosuplje, avgust 2008

7. MEDNARODNA POLETNA AKADEMIJA POMEN OKOLJA ZA TRAJNOSTNI RAZVOJ PODEŽELJA Želimlje, 16.–23. avgust 2008

V letošnjem letu, ko je bila med predsedovanjem Evropski skupnosti posebna skrb namenjena tudi okolju, je bila med 16. in 23. avgustom v Želimljah sedma Mednarodna poletna akademija z naslovom Sustainable 2020 for Rural Environment in Europe. Potekala je pod častnim pokroviteljstvom Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano RS ter v organizaciji Odseka za razvoj podeželja in upravne zadeve Oddelka za gospodarske dejavnosti in promet Mestne občine Ljubljana (MOL) in Euracademy Association ter v soorganizaciji Regionalne razvojne agencije ljubljanske urbane regije, Občin Ig, Škofljica, Grosuplje in Ivančna Gorica ter številnih drugih občin in razvojnih agencij, ki so poskrbele za pripravo in izvedbo ogledov dobrih praks v Sloveniji (Triglavski narodni park, LAS Nanos Snežnik, LAS Sožitje med mestom in podeželjem, Krajinski park Kolpa, Oddelek za varstvo okolja (MOL)).

Ustanoviteljica Mednarodne poletne akademije je organizacija Euracademy Association¹ (sedež ima v Atenah, Grči-

ja). Sprva je bila poletna akademija rezultat mednarodnega projekta, ki je leta 2002 v ospredje postavil pomen razvoja turizma za razvoj podeželja. To je bil čas, ko so se v Evropski skupnosti že kazali pozitivni in negativni učinki pristopa LEADER² (v obdobju 2007–2013 poteka tudi v Sloveniji). Ko se je projekt leta 2003 končal, so se države partnerice odločile, naj nosilec poletne akademije postane Euracademy Association, pripravile so okvir poletnih akademij ter sprejele odločitev, naj bo poletna akademija vsako leto v drugi državi, vedno pa naj bo posvečena novemu področju, tesno povezanemu in odločilnemu za uspešen razvoj podeželja.

Do sedaj so bile poletne akademije na Švedskem (2002), v Grčiji (2003, 2007), na Poljskem (2004), Finskem (2005), Madžarskem (2006) in v Sloveniji (2008). Vsako leto je bila v ospredju druga tema, neločljivo povezana z razvojem podeželja (turizem, razvoj podjetništva, kultura, izobraževanje, socialni kapital, nove tehnologije, okolje). Po vsaki poletni akademiji izzide zbornik, dober pripomoček za vse, ki se ukvarjajo z razvojem podeželja.

¹ Temeljni nalogi Euroacademy Association sta promocija razvoja podeželja in usposabljanje vseh, ki se z njim ukvarjajo. Nudi jim različne možnosti za širjenje znanja s področja animiranja in motiviranja podeželskih prebivalcev. Vedno znova poudarja, da je razvoj podeželja konglomerat različnih področij, znanj in sposobnosti. Organizacija gradi mrežo strokovnjakov in uporabnikov, organizira seminarje, konference in razstave ter opravlja raziskave in študije, vse na temo trajnostnega razvoja podeželja. Na omenjeno temo sodeluje tako z mednarodnimi organizacijami kot tudi Evropsko komisijo. Več informacij o organizaciji in njenih aktivnostih lahko dobite na www.euracademy.org. Euracademy Association združuje različne strokovnjake s področja razvoja podeželja. Na čelu organizacije je upravni odbor, katerega članica je od leta 2006

tudi Maruška Markovčič (Odsek za razvoj podeželja in upravne zadeve, MOL, OGD).

² LEADER (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) so kot pobudo Evropske skupnosti začeli izvajati leta 1991 in sedaj prehaja v četrto generacijo. Njen namen je izboljšati razvojne možnosti na podeželju ob izkoriščanju lokalnih virov in aktivni vlogi lokalnega prebivalstva. Prednost pričujočega programa je, da temelji na partnerstvu javnega in zasebnega sektorja, deluje lokalno in povezuje najrazličnejše akterje, od posameznika, živečega na podeželju, do stroke in lokalnih oblasti.

* Maruška Markovčič, univ. dipl. etnol., kult. antrop. in prof. umetn. zgod., višja svetovalka za razvoj podeželja, Mestna občina Ljubljana, Oddelek za gospodarske dejavnosti in promet, Odsek za razvoj podeželja in upravne zadeve. 1000 Ljubljana, Zarnikova 3, E-naslov: maruska.markovcic@ljubljana.si

Vsebina poletnih akademij je zasnovana tako, da slušateljem z različnih zornih kotov omogoči kar najširši vpogled v izbrano področje, odpira nova obzorja in premika meje, vse pa je predstavljeno skozi prizmo razvoja podeželja. Slušatelji poletnih akademij pridobijo tudi nova znanja, predvsem na področju dela s skupinami.

Letošnja Mednarodna poletna akademija³ je v ospredje postavila zlasti pomen okolja pri trajnostnem razvoju podeželja. Osvetlila in predstavila je sledeče teme: izzivi, ki jih danes nudi okolje (klimatske spremembe, onesnaženost, primanjčevanje energije, nevarnosti: npr. požari, razkrajanje krajine ...), vpliv sprememb okolja na podeželska območja in pomen njihovega trajnostnega razvoja, pomen lokalnih iniciativ in delovanja nevladnih organizacij, pomen prostorskega planiranja, pomen ohranjanja kulturne dediščine in kulturne krajine ter pomen izobraževanja in osveščanja prebivalstva.⁴

Temeljni cilji Mednarodne poletne akademije so bili: predstavitev okolja kot celote (prednosti, priložnosti, različne vrste okolja, povezave naravne in kulturne dediščine, pomen človeka pri sooblikovanju okolja in prostora ...), predstavitev pomena zavarovanih območij in načina razvoja v omejenih pogojih, prenos dobrih praks, predstavitev pomena okolja za razvoj podeželja, združevanje različnih akterjev, ki se ukvarjajo z razvojem podeželja, vključevanje predstavnikov organizacij, ki skrbijo za razvoj podeželja (npr. lokalna uprava, razvojne agencije, LAS, nevladne organizacije) v tvoren dialog in iskanje rešitev za strpno in konstruktivno sodelovanje na področju razvoja podeželja.

V osmih dneh so se udeleženci z zgoraj omenjenimi temami seznanili na predavanjih, delavnicah, predstavitev študijskih primerov in študijskih terenskih obiskih – dobršen del poletne akademije je bil namenjen ogledu dobrih praks v okolju, kjer je akademija potekala. Vsebine letošnje poletne akademije so bile zasnovane tako, da bodo v prihodnje omogočale razvoj različnih tržnih vsebin na Ljubljanskem barju kot tudi širše. Prav tako so tudi okvir za seznanjanje z možnostmi in prednostmi varovanja okolja za nadaljnji razvoj posameznika in območja. Med pomembnejše rezultate poletne akademije vsekakor sodijo pridobitev dodatnih in temeljnih znanj, saj so udeleženci dobili celostni vpogled v problematiko okolja v povezavi z razvojem podeželja, navezovanje novih stikov, s tem pa tudi pridobivanje partnerjev za nove projekte, izmenjava mnenj, odpiranje obzorij, odpravljanje nasprotij med različnimi akterji: razvojniki/stroko, nevladnimi organizacijami/lokalno upravo, ipd. Ob koncu so bili na okrogli mizi na temo trajnostnega razvoja podeželja v povezavi z ohranjanjem in razvojem okolja sprejeti naslednji sklepi:

- Za razvoj podeželja in varovanje okolja sta izjemnega po-

mena prostorsko načrtovanje in namenska raba tal;

- Elementi, pomembni za prihodnji razvoj podeželskih območij in varovanje okolja so učinkovito upravljanje varovanih območij in gozdnih površin na tradicionalen način ter izvajanje monitoringa;
- Najboljši način za ohranjanje kulturne krajine na podeželju je omogočanje in spodbujanje tradicionalnega načina življenja z vsemi aktivnostmi, ki k temu pozitivno prispevajo;
- Ljudje, ki živijo na podeželju, pri svojih dejavnostih potrebujejo stalno podporo;
- Pri izvajanju ukrepov in aktivnosti razvoja podeželja ter varovanja okolja je uporaba »korenčka namesto »palice« primernejša in bolj priporočljiva;
- Motivacija in interes na podeželju živečih ljudi sta premalo izrabljena;
- Za uspeh je ključno sodelovanje na vseh ravneh – tako na ravni stroke, državnih institucij, lokalne skupnosti. Ne sme se pozabiti, da je lokalno prebivalstvo največji strokovnjak in poznavalec svojega okolja in njegovih problemov, zato jih je treba vključevati v izvajanje vseh aktivnosti pri razvoju podeželja in varovanju okolja;
- Tudi v prihodnje je treba na vseh ravneh vzpostavljati partnerstva javno-zasebnega prava;
- Med največje izzive v prihodnosti spadajo izobraževanje in usposabljanje ter dvig kakovosti ljudskih resursov;
- Ker se klimatskih sprememb ne da zaustaviti, jih je treba z vsemi ukrepi na globalni ravni vsaj hitro in učinkovito omiliti.

Razvoj podeželja v današnjem času zahteva interdisciplinarni pristop. Posameznik – razvojniki podeželja mora širiti svoja obzorja in znanja. Znanje ene same stroke je premalo, saj so določene stvari med seboj povezane in zahtevajo različne pristope. Čeprav so poletne akademije vedno usmerjene v določeno področje, povezano z razvojem podeželja, pa se kot stalnica vedno pojavlja vprašanje socialnega kapitala – za uspeh oziroma neuspeh nekega projekta ali razvojnega programa je ključen človek kot nosilec razvoja. Brez vključevanja posameznika in poznavanja njegovega načina življenja (današnjega in preteklega) ter brez poslušanja njegove želje in ideje bo tudi razvoj podeželja stopical na mestu. Posameznik, ki se ukvarja z razvojem podeželja, pa mora stremeti k temu, da vse svoje sile usmeri v animacijo, motivacijo in skrb za posameznika in skupnost. Potreben je stalen stik s terenom in poznavanje njegovega utripa – le tako bodo tovrstna pridobljena znanja koristna in bodo prišla do ljudi, ki so jim prvenstveno tudi namenjena.

3 Poletne akademije se je udeležilo štirideset udeležencev, fasilitorjev in predavateljev iz sedmih evropskih držav. Med poletno akademijo je prišlo do sodelovanja številnih slovenskih organizacij, ki se ukvarjajo z razvojem podeželja, pripravljeni pa so bili tudi zametki nadaljnega mednarodnega sodelovanja.

4 Predvidoma konec leta bosta izšla tako angleški kot tudi slovenski (razširjeni) zbornik z objavljenimi predavanji in s študijskimi primeri za vsako področje.

Pred Inštitutom arabskega sveta.

Foto: Maja Lamberger Khatib, Pariz, december 2007

Koncert malijske skupine Fakoly Percussion.

Foto: Maja Lamberger Khatib, Pariz, december 2007

AFRIKE V PARIZU

Decembra 2007 smo se s študenti, ki so na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani obiskovali vaje pri predmetu Etnologija Afrike, odpravili na krajše odkrivanje »afriškega« Pariza. Na Oddelku smo v okviru predmeta v zadnjih desetih letih že izpeljali dve večji ekskurziji v Maroko (enomesečno terensko delo, na podlagi katerega so študentje izdelali seminarske in tudi diplomske naloge).

V Parizu smo izbrali nekaj inštitucij, galerij, glasbeni festival, četrti in tržnice, ki bi nam lahko za nekaj trenutkov približali zvoke, vonjave in barve Afrike. Zaradi francoske kolonialne zgodovine to ni bil velik problem. Pred dnevi sem na medmrežju zasledila celo turistična oglaševanja, ki radovedneže za osemdeset evrov v enem popoldnevu popeljejo po t. i. 'poti črnega Pariza' (*Black Paris Tour*).

Do konca 19. stoletja so bili Afričani za Francoze »primitivna« bitja, »dobri divjaki« (ki jih je treba civilizirati) – eksoti, ki jih je fascinantno (in dobičkonosno) razstavljati.¹ Sloves eksotičnih artefaktov se je spremenil s prvo svetovno vojno, ko je bilo na evropska bojišča rekrutiranih 193.000 Afričanov, od tega 180.000 Senegalcev (prva francoska kolonija v podsaharski Afriki). Po koncu vojne je v Franciji smelo ostati okrog tri tisoč Afričanov, ki so se zaradi potreb po delovni sili naselili v pariški regiji. V prvi svetovni vojni je sodelovalo tudi okrog 250.000 Alžircev (predvsem Kabilcev), Maročanov in Tunizijcev, ki so jih Francozi mobilizirali za vojskovanje. V obdobju med obema vojnoma je Pariz zaznamoval t. i. »čr-

ni val«. Na glasbenih odrih so se pojavili Josephine Baker ter številni drugi jazzovski glasbeniki. Za zabavo pariške buržoazne publike so leta 1928 zrežirali celo *village nègre* ('črnsko vas').

Leta 1931 *l'Exposition coloniale* ('kolonialna razstava') Parižanom prikaže afriško kolonialno arhitekturo. Ob tej priložnosti so odprli tudi »tempelj francoskih kolonij« s postavitvijo »tipičnih« hiš s slamnato streho, ki so predstavljali paviljon Toga in Kameruna – Musée des Arts Africains et Océaniens (Muzej afriške in oceanske umetnosti).² Tudi avantgardni umetniki so se začeli zanimati in navduševati nad afriškim kiparstvom in slikarstvom (Picasso, Braque, Matisse, Breton, idr.)

V začetku štiridesetih let so se mladi temnopolti intelektualci začeli združevati in se spraševati o svoji identiteti. Pesniki in pisatelji, kot so Léopold Sédar Senghor, Aimé Césaire, Alioune Diop, in literati Jean Paul Sartre, André Gide in Théodore Monod so posvečali veliko pozornosti vrednotenju afriške kulture. Revija *Presence africaine*, ki ji je temelje leta 1947 postavil Diop, je rabila kot platforma za izražanje identitete. Obdobje pred drugo svetovno vojno je bil čas oblikovanja pomembnega literarnega in političnega gibanja Négritude. Pripadniki gibanja so iskali skupno »črno« identiteto kot odpor proti francoskemu kolonialnemu rasizmu.

Od petdesetih let so se vsi, ki so želeli postati del afriškega glasbenega, intelektualnega in umetniškega kroga, naseljevali v pariški četrti Quartier latin. Tukaj so se nastanili »oče« afri-

¹ Razstave »eksotičnih bitij« so iz zapisov znane že od 15. stoletja, ko so se na tovrstnih »spektaklih« znašli Berberi, Nube, Dahomejci, Somalci, Zuluji, Turki, Laponci, ameriški staroselci in drugi. Posamezniki so sprva na svojih vrtovih, pozneje v gostiščih in drugje za njihov ogled zaračunavali vstopnino.

² Ob odprtju muzeja Quai Branly leta 2006 se je Muzej afriške in oceanske umetnosti zaprl, vsebino pa so preselili v Branly. Konec leta 2007 so v njem odprli Muzej zgodovine priseljevanja (Cité Nationale de l'Histoire de l'Immigration).

* Maja Lamberger Khatib, prof. zgod. in univ. dipl. etnol. in kult. antropol., asist. MR na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, izvajalka vaj pri predmetu Antropologija turizma in Etnologija Afrike. 2331 Pragersko, Kolodvorska 3, E-naslov: maja.lamberger@guest.arnes.si

škega filma Sembene Ousmane (senegalski režiser), Léopold Sédar Senghor (poznejši predsednik Senegala, tudi pesnik), Houphouët-Boigny (poznejši predsednik Slonokoščene obale) in beninski režiser Paulin Vieyra, ki je v filmu *Afrique-sur-Seine* iz leta 1957 orisal življenje afriških študentov v Parizu.

Po drugi vojni je v Franciji ostalo tudi veliko Maročanov, Tunizijcev in Alžircev, ki so jih med drugo vojno rekrutirali, porušena Francija pa je v vseh panogah potrebovala številno delovno silo. Sprva so prihajali le moški, nastanjeni v poceni hotelih na Goutte d'Or, v petdesetih letih so se jim pridružile tudi žene z otroki. Neodvisnost Maroka in Tunizije (1956) ter Alžirije (1962) je povzročila povečanje severnoafriških skupnosti v Parizu. Egipčani so se najštevilčneje priselili v dveh valih – prvi po letu 1954 (po Naserjevem prihodu na oblast), ko so imigrirale zlasti ekonomske elite. V drugem valu v osemdesetih letih so se priselili poklicno slabše kvalificirani Egipčani.

Suša v Maliju v šestdesetih letih in posledična agrarna kriza sta povzročili priseljevanje številnih pripadnikov ljudstev Soninka in Bambara, ki so iskali delo v francoski industriji in gradbenem sektorju. Podobno se je zgodilo Senegalcem v regiji Bakel. V tem času se je v Parizu naselilo tudi precej Etiopcev, ki so zbežali pred nasilnim komunističnim režimom Mengista Haile Mariama. Leta 1974 je konec uradnega priseljevanja, prihajajo pa žene in otroci z namenom združitve družine. Ob koncu sedemdesetih let je približno 100.000 Afričanov prevzelo najslabše kvalificirana in plačana dela.

V sedemdesetih letih je bila v Parizu samo ena afriška trgovina, in sicer Le Pas du Loup na St. Michel Boulevard, dve plesni šoli v ameriškem centru in lepotni salon, dve diskoteki, študentski dom, po študentskih nemirih 1968 preimenovan v Afriško hišo. V Parizu sta bili v tistem času še dve knjigarni – Presence Africain in Harmattan. Imigracijskih težav ni bilo; to je bilo obdobje ekonomskega buma in Francija je potrebovala veliko tuje delovne sile.

Osemdeseta so zlata leta afriške glasbe. Manu Dibango je z uspešnico *Soul Makossa* odprl pot vsem takrat in pozneje živečim generacijam Afričanov v Parizu. Nastajati so začeli festivali, kot so Africa Fête, Ethnicolor, Africolor, itd.

V devetdesetih letih je državljanska vojna v Alžiriji (prepoved stranke FIS,³ ki pa je leta 1991 zmagala na uradnih volitvah) sprožila ponovno priseljevanje Alžircev, zlasti intelektualcev in umetnikov. Leta 1996 je vse prvič šokirala novica o gibanju, imenovanem *sans papier* ('brez papirjev'). Takrat so se Afričani brez delovnih dovoljenj uprli energičnim ukrepom za izgon in okupirali cerkev Saint-Bernard de La Chapelle. Njihovo gladovno stavko so podpirale številne nevladne organizacije in tudi mediji (a brez uspeha). S priseljevanjem so povezane tudi številne druge debate, ki burijo francosko javnost (v mislih imam predvsem apliciranje muslimanskih kulturnih praks v javnost – recimo zakrivanje deklet v franco-

skih šolah in nemire v letu 2005,⁴ ki so pripeljali do izrednih razmer v številnih francoskih mestih).

Med institucijami, ki predstavljajo afriško/arabsko zgodovino, kulturo in umetnost, smo izbrali Institut du Monde Arabe in Musée du quai Branly. Inštitut arabskega sveta je manjši projekt z velikimi načrti, ki jih je skoval Mitterrand. Z gradnjo modernih stavb je simboliziral centralno vlogo Francije v umetnosti, politiki in svetovni ekonomiji. Inštitut arabskega sveta je bil ustanovljen leta 1980, ko je osemnajst arabskih držav podpisalo sporazum s Francijo o ustanovitvi inštituta, ki bi se ukvarjal s širjenjem informacij in znanja ter podpiral raziskave o arabskem svetu. Cilj inštituta je prav gotovo tudi promocija sodelovanja in kulturne izmenjave med Francijo in arabskimi državami. Postavljen je na bregu Seine, na meji historičnega Pariza in modernega urbanega dela mesta. Arhitekt Jean Nouvel je med letoma 1981 in 1987 ustvaril fascinantno zgradbo, popolno kompozicijo forme. Zaslovel je zlasti po fasadi, kjer so reinterpretirane tradicionalne arabske mrežaste zaslonke v steklu in železu: 30.000 na svetlobo občutljivih zaslonk se zapira in odpira ter spreminja dekorativno obliko fasade. Zaradi edinstvene rabe visokotehnoloških fotoobčutljivih mehanskih naprav za reguliranje svetlobe in estetike je stavba zaslovela. Sistem sicer ne deluje več v celoti, je pa še vedno občudovanja vreden zlasti zaradi rabe pametnih materialov, ki se odzivajo na spreminjajoče se okolje. V inštitutu smo obiskali tudi knjigarno in muzej, ki je posvečen umetnosti ter muslimanski in arabski civilizaciji od daljnih začetkov pa vse do danes. Prevezeti in navdušeni smo bili nad razstavljenimi koranskimi kaligrafijami. Pozneje sem na rue des Écoles sama zavila v knjigarno Presence Africaine, kjer sem si v mislih predstavljala razpravljanje znanih afriških intelektualcev: Ahmodouja Kourouma, Alioune Diopa, Aminata Sow Falla, Danyja Laferrière. Hlastno sem posegla po knjigah in ven odšla s precej tanjšo denarnico.

Na drugi strani Seine, nedaleč od Eiffelovega stolpa, se bohoti še en primer razkazovanja francoske moči. Musée du quai Branly,⁵ ki si je od odprtja leta 2006 prislužil tudi ne preveč laskave naslove: nepreudaren, rasističen, neokolonialističen, etnocentrističen, pa tudi glamurozen, fascinanten. Ob odprtju Muzeja umetnosti in civilizacij Afrike, Azije, Oceanije in Amerik je Chirac govoril o neobstoju hierarhij med ljudmi. O tem, da je muzej posvečen vsem ljudem, ki so trpeli nasilje, okupacijo in poniževanja. Njegov namen, je poudaril, je spodbujati drugačen, bolj odprt pogled na svet. Umetniški projekt s političnim ciljem torej: razglasitev odprtosti Francije za svet. Iz muzeja sem odšla predvsem zmedena in utrujena. Ob tisoč razstavljenih predmetih bi potrebovala dneve, da bi vse videno postavila na svoje mesto. Navdušena sem bila nad multimedijskim projektom Antropološka interpretacija migracij. Osebné zgodbe afriških Parižanov so me za hip odnesle nekam onstran; dramatične in pronicljive so spodbudile razmišljanja o poreklu.

3 FIS, *Front Islamique du Salut*, islamistična politična stranka v Alžiriji, ki je leta 1991 zmagala v prvem krogu volitev. Vladajoča FLN (več o FLN v opombi 8) je zaradi zmagovalnega rezultata prekinila proces volitev, zaprla vodilne politike v FIS, kar je sprožilo državljansko vojno.

4 Upor mladine in ulični boji s policisti in z vojsko.

5 Muzej umetnosti in civilizacij Afrike, Azije, Oceanije in Amerik je še ena kreacija nam že znanega arhitekta Jeana Nouvela.

V večernih urah smo zapustili muzejsko zgradbo in delili vtise v bujnem muzejskem vrtu. Mudilo se nam je že na koncert Fakoly Percussion, skupine iz Malija na festivalu Africolor. Začetek festivala sega daleč nazaj, v leto 1979, stalno pa poteka od leta 1989. Africolor je festival, ki v mesecu novembru in decembru zaznamuje različna prizorišča v pariških predmestjih in mestnem središču. Na festivalu se povezujejo glasbeniki iz Etiopije, Malija, Senegala, Nigerije, pa tudi drugih držav podsaharske Afrike, Magreba in Indijskega oceana.

Po noči hitrih ritmov je bila naslednji dan prava odločitev umirjanje v prostorih Muslimanskega inštituta. Ideja zanj se je porodila že daljnega leta 1849. Danes zavzema hektar površine v centru Pariza (peto okrožje, v latinski četrti). Naloga Inštituta je zagotoviti pravilno razumevanje islama, skrbeti za odprtost in toleranco do veroizpovedi in nuditi uteho vernikom v stiski. Vse dejavnosti so v skladu s francoskimi zakoni. Ima trojno nalogo: v okviru džamije skrbi za verske obrede; organizirajo pa tudi kulturne in socialne aktivnosti. V okviru verskih dejavnosti deluje inštitut kot partner za medkulturni dialog, ki želi prispevati k boljšemu sobivanju verskih skupnosti. Verniki lahko obiščejo šolo za recitiranje korana, bogato knjižnico z verskimi in tudi drugimi knjigami s področja literature, znanosti, idr. Inštitut vodi projekte za bolnike in brezdomce in organizira številna družabna srečanja. Obiskovalci se lahko sprostijo v kavarni, svoje telo pa revitalizirajo v *hamamu*.⁶ Del Muslimanskega inštituta je tudi mošeja. Zgrajena je bila v letih 1922–26 v znak zahvale severnoafriškimi deželam, ki so se v prvi svetovni vojni postavile na francosko stran. V Franciji je na več frontah (bitka pri Verdunu, Marni, Douaumontu, Alzaciji in drugih bojiščih) padlo več tisoč muslimanov za obrambo – kako ironično – francoskih načel svobode, demokracije, enakosti in bratstva. S to gesto naj bi Francija simbolično povezala in okrepila prijateljske odnose z muslimanskimi državami in se zahvalila »afriškim bratom za lojalnost in predanost« (slovesne besede ob odprtju džamije).

Mošeja je grajena v andaluzijskem arhitekturnem slogu (mavrska arhitektura). Arabski obrtniki in francoski arhitekti so našli navdih zanj v granadski Alhambri, spominja pa tudi na džamijo v Marakešu. V mošeji izstopa bogastvo muslimanske dediščine umetnosti: prekrasni mozaiki in umetnost rezljanja lesa (rezbarije zlasti iz cedre in evkaliptusa). Večina gradbenega materiala je bila pripeljana iz severnoafriških dežel, cedra iz Libanona. Prostor za umirjanje je poleg molilnice tudi vrt, ki naj bi vernike spominjal na nebesa. Navdih zanj so našli pri najlepših špansko-mavrskih vrtovih. Minaret se pne triintrideset metrov visoko, grajen je po standardih *maliki*⁷ šole – je kvadraten stolp, iz katerega se širi glas mujezina. S postaje metroja Barbès-Rochechouart, kjer se sekajo trije bulvarji (Barbès, de Rochechouart in La Chapelle), smo se podali na Goutte-d'Or, enega med drobnimi deli Afrike, tran-

splantiranega v Pariz. Območje je v glavnem severnoafriško. Prvi priseljenci so sem prišli že v zgodnjih letih 20. stoletja, največ pa po letu 1950, in se zaposlili zlasti v avtomobilski industriji. Ob koncu 20. stoletja se je sem zateklo veliko Alžircev, območje pa je postalo glavni štab FLN med alžirsko državljansko vojno.⁸ Ulica je polna trgovinic z živili in kavarne oziroma čajnic. Zavili smo še na rue Myrrah, proti podsaharski Afriki. Soseska živobarvnih kostumov, redko videnega sadja in zelenjave, trgovinic s pisanim blagom, kozmetiko, z ženskimi lasuljami in vsem mogočim.

Nostalgično sem popila *šaj* in si zraven privoščila še *hariso*.⁹ Naredila sem si zalogo *zatarja*,¹⁰ *bharata*¹¹ in drugih začimb, ki bo morala zdržati do naslednjega obiska ... Pariza, Afrike, Bližnjega vzhoda ...

Literatura

AFRICOLOR: spletni vir; http://www.africolor.com/index.php?festival_id=21, 10. 10. 2008.

BENNOUNE, Mahfoud: The Maghribin migrant workers in France. *Race & Class* 17/1, 1975, 39–56.

GRAND MOSQUE: spletni vir; <http://www.mosquee-de-paris.org/>, 8. 10. 2008.

INSTITUT DU MONDE ARAB: spletni viri: <http://www.galinsky.com/buildings/ima/index.htm>, 15. 10. 2008; http://www.e-architect.co.uk/paris/arab_du_monde_institute.htm, 15. 10. 2008; <http://www.imarabe.org/>, 9. 10. 2008.

LESBROS, Dominique: *L'Afrique à Paris*. Pariz: Parigramme, 2006.

LLOYD, Cathie in Hazel Waters: France: one culture, one people? *Race & Class*, 32/3, 1991, 49–65.

VALLOIS, Thirza: Goutte d'Or ... Africa in Paris; spletni vir: http://www.parisvoice.com/index.php?option=com_content&task=view&id=237&Itemid=27, 12. 10. 2008.

PÉCHU, Cécile: Black African immigrants in France and claims for housing. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25/4, 1999, 727–744.

RIDING, Allan: Imperialist? Moi? Not the Musée du Quai Branly; spletni vir: http://www.nytimes.com/2006/06/22/arts/design/22quai.html?_r=1&oref=slogin, 13. 10. 2008.

WERE, Graeme: Musée du Quai Branly: the future or folly?; spletni vir: http://blogs.nyu.edu/projects/materialworld/2007/05/musee_du_quai_branly_the_futur.html, 12. 10. 2008.

8 FLN, *Front de Libération nationale*, socialistična politična stranka narodne osvoboditve v Alžiriji, ki se je razvila iz revolucionarnega telesa v boju za neodvisnost Alžirije. Po letu 1962 je postala vladajoča in edina dovoljena stranka v Alžiriji. Leta 1991 je zaradi pritiska javnosti izvedla prvi krog volitev, na katerih je zmagala FIS, islamistična stranka, a je proces volitev zaradi poraznih rezultatov prekinila.

9 Sladica z mandlji.

10 Drobljen timijan s sezamom.

11 Določena mešanica začimb.

6 Parna savna, ki rabi tudi za družabna srečanja, pogovore, sprostitev, masažo, obredna čiščenja ... (imajo podobno funkcijo kot antična rimska kopališča).

7 Ena izmed štirih pravnih šol v islamu (znotraj sunitov), razširjena zlasti na območju S in Z Afrike.

Kovanje pod mentorstvom Franca Franka iz Puconcev.
Foto: Janez Krnc, Center DUO, Veržej, 26. 9. 2008

Pri Kovaču Janezu Miru.
Foto: Janez Krnc, Grabonoš, 8. 10. 2008

DELAVNICE UMETNOSTNEGA KOVAŠTVA ZA DIJAKE V VERŽEJU

Center domače in umetnostne obrti – Center DUO¹ je septembra in oktobra 2008 izvedel izobraževalni program Delavnice umetnostnega kovaštva za dijake, ki ga je sofinanciralo Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije v okviru javnega razpisa za sofinanciranje programov promocije vzgoje in izobraževanja.

Odziv srednjih šol iz severovzhodne Slovenije je bil pozitiven. Za enainšestdeset udeležencev smo izvedli sedem enodnevnih delavnic v skupnem trajanju osemindeset ur izobraževalnega programa, v okviru katerega so pridobili temeljno znanje o umetnostnem kovaštvu. Delavnice smo izvajali v Kovačiji Centra DUO, kjer so udeleženci kovali pod mentorstvom kovača Franca Franka iz Puconcev, obiskali pa so še Umetno kovaštvo Janez Mir, s. p. v Grabonošu in Kovaški muzej Anton Horvat v Razkrižju ter si ogledali rokodelske izdelke v Galeriji DUO. Izvedli smo tudi uvodno pregledno predavanje o slovenski rokodelski dediščini z etnološkega vidika, razvoju kovaštva in stanju umetnostnega kovaštva danes ter delovanju Centra DUO na področju ohranjanja, varovanja in razvoja slovenskega rokodelstva.

Namena izvedenega programa sta bila predvsem ozaveščanje dijakov o pomenu slovenske rokodelske dediščine in promocija rokodelskih poklicev, v tem primeru poklica umetnostnega kovača. Uspeli pa smo navezati stike tudi z ljudskimi univerzami in uradi za delo v Pomurju, s katerimi v prihodnje načrtujemo izvedbo rokodelskih delavnic.

Pri večini dijakov je prevladovalo mnenje, da je poklic umetnostnega kovača naporen in prezahteven in bi se zanj verjetno bolj težko odločili. V pogovoru z njihovimi učitelji (or-

ganizatorji tehničnega pouka) smo izvedeli, da med mladimi na splošno upada zanimanje za vpis na poklicne šole, zato nekaterim oddelkom grozi tudi zaprtje. Pomemben vidik programa je bil tudi obisk sodobne kovaške delavnice Mir, ki ima deset zaposlenih, kar kaže na to, da vendarle obstajajo potrebe trga po izdelkih umetnostnega kovaštva in da se lahko s tem poklicem tudi uspešno preživi.

Ugotovili smo, da je treba izvajati sistematično promocijo rokodelskih poklicev na srednjih (poklicnih) šolah ter izkoristiti veliko zanimanje za rokodelske veščine med nižjimi razredi OŠ in otroci v vrtcih. Center DUO se trenutno pripravlja na projekte, v okviru katerih bi skupaj s Centrom Republike Slovenije za poklicno izobraževanje in drugimi partnerji, ki delujejo na področju domače in umetnostne obrti, razvijal poklicne module, ki bi jih ponujal srednjim šolam, ter krajše rokodelske izobraževalne programe, krožke in šole v naravi, s čimer bi že veliko pripomogli k ohranjanju slovenske domače in umetnostne obrti kot žive dejavnosti.

¹ Več o dejavnostih Centra DUO v: Tatjana Vokič, Center domače in umetnostne obrti v Veržeu. *Glasnik SED* 48/1,2, 2008, 84.

* Janez Krnc, dipl. etnol. in kult. antropol. in prof. teologije, vodja Centra DUO, Zavod Marianum Veržej – Center DUO. 9241 Veržej, Puščenjakova 1, E-naslov: www.centerduo.si in janez.krnc@salve.si

NATIONAL TRUST. KONSERVATORSKI MANAGEMENT ZA MLADE STROKOVNJAKE IZ JUGOVZHODNE EVROPE

Velika Britanija, 31. marec.–11. april. 2008

National Trust je vodilna britanska nevladna organizacija, ki deluje na področju ohranjanja in varovanja naravne in kulturne dediščine Anglije, Walesa in Severne Irske (enako, vendar povsem neodvisno deluje tudi National Trust for Scotland). Med 31. 3. in 11. 4. 2008 je National Trust pod vodstvom svojih sodelavcev Sue Cassell in Coinneacha MacLeana organiziral usposabljanje iz konservatorskega managementa za mlade strokovnjake iz Jugovzhodne Evrope v obliki študijskega potovanja na več različnih lokacij zavarovane kulturne in naravne dediščine v Angliji in Walesu pod oskrbo National Trusta oziroma nekaterih drugih dediščinskih organizacij (English Heritage, Cadw, The Landmark Trust, The Society for the Protection of Ancient Buildings).

Šlo je za pilotni projekt, zastavljen z namenom prenosa dobrih praks iz Velike Britanije v države Jugovzhodne Evrope (in njihove sosede) ter pospeševanja mreženja (bodočih) mladih strokovnjakov. Od devetnajstih udeležencev iz Albanije, Bolgarije, Bosne in Hercegovine, Črne Gore, Gruzije, Hrvaške, Kosova, Makedonije, Romunije, Slovenije in Srbije je bilo šestnajst arhitektov ter po en arheolog, umetnostni zgodovinar in etnologinja.

Usposabljanje je potekalo na naslednjih lokacijah: Chastleton House – Ludlow – Croft Castle – Shropshire – Powis Castle – Chirk Castle – Liverpool – Conwy – Chester – Bodnant Gardens – Angelsey – Beaumaris Castle – Sudbury Hall – Ilam Village – Hardwick Hall – Chatsworth – Cromford Mill. Program je obsegal teme, kot so: konservatorstvo v praksi, projektni management, pridobivanje finančnih sredstev za projekte, zakonodaja v prostorskem načrtovanju, interpretacija dediščine, management obiskovalcev, animacija lokalne skupnosti, revitalizacija urbanega prostora, gospodarski razvoj na zavarovanih območjih, dediščina in podnebne spremembe. Metode dela so obsegale terensko delo, skupinske delavnice z diskusijo in predavanja gostujočih strokovnjakov.

V nadaljevanju bi izpostavila predvsem dva vidika managementa kulturne in naravne dediščine v Angliji in Walesu, ki sta povezana z animacijo obiskovalcev in lokalne skupnosti in ki bi jih lahko dodatno okrepili tudi v slovenskem okolju.

Konservatorstvo v akciji

Izkušnje so pokazale, da se obiskovalci zelo zanimajo za konservatorska dela, ki ponavadi ostajajo skrita očem širše javnosti. Zato se marsikateri britanski dvorec, grad ali podeželska vila odloči za prost dostop obiskovalcev tudi med obnovitvenimi deli. Konservatorstvo v akciji ne pomeni zgolj opazovanja, ampak tudi aktivno vključevanje javnosti v varovanje dediščine. Tako na posestvu Glan Faenol (Angelsey, Severni Wales) izvajajo redne delovne tabore (*working ho-*

*liday*s) vzdrževanja zaščitene gozdnega habitata, ki se jih udeležujejo predvsem družine. Konservatorstvo v akciji popularizira stroko in krepi zavest ljudi o pomenu dediščine za identiteto življenjskega okolja.

Prostovoljstvo

Prostovoljci imajo pomembno vlogo pri uspešnem delovanju dediščinskih organizacij v Veliki Britaniji in številčno močno prekašajo redno zaposlene. So interpretatorji snovne in nesnovne dediščine, večinoma odgovorni za sprejem in vodenje obiskovalcev ali pa skrbijo za urejenost številnih grajskih vrtov. Največkrat pridobijo prostovoljce iz lokalnega okolja, ki se še s toliko večjo zavzetostjo uživajo v vlogo kulturnega mediatorja.

National Trust ima trenutno 52.000 prostovoljcev, 4.300 redno zaposlenih in več kot 3,5 milijona članov oziroma podpornikov, kar jo uvršča med svetovno najbolj neodvisne neprofitne organizacije. Kljub dobro razvitemu podpornemu okolju se tudi pri National Trustu soočajo s finančnimi primankljaji, ki se bodo poglobili zaradi prihajajočih olimpijskih iger v Londonu leta 2012. Kljub temu so optimistično usmerjeni v prihodnost – med njihovimi načrti so socialna integracija mladih skozi pridobivanje konservatorskih veščin, obnovljivi viri energije, ekološko kmetovanje, še bolj intenzivna promocija delovnih taborov in pridobivanje novih prostovoljcev in podpornikov. Vsekakor gre za organizacijo, ki je dovolj zgodaj spoznala, da je dediščino treba dojemati kot živo stvarnost in je ne zapirati v navidezne kategorije, ki ustvarjajo umetne ločnice med naravo, kulturo in družbo.

* Tatjana Vokič, prof. geografije in univ. dipl. literarna komparativistka, Center domače in umetnostne obrti. 9241 Veržej, Puščenjakova 1, E-naslov: center.duo@siol.net

Udeleženci delavnice.
Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

Raziskava na terenu.
Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

V CENTRU NA MARGINI

Etnološka delavnica Urbani fenomeni / Muzejske perspektive Ce2 – celjska dvorišča

Tudi tema letošnje etnološke delavnice Urbani fenomeni / Muzejske perspektive Ce2, ki je potekala od 26. do 28. junija 2008 v organizaciji Oddelka za urbano etnologijo Muzeja novejšje zgodovine Celje, je izhajala iz mestnega prostora. Celjska dvorišča, prostori, le korak odmaknjeni od naših vsakodnevnih, uhojenih poti, a kljub temu skriti našim pogledom, so udeleženkam in udeležencem delavnice risali skrivnostne podobe in zastavljali mnoga vprašanja. Vprašanja o zgodbah in podobah, o spominih in ujetem času preteklosti, o možnostih in zmožnostih za mesto in bivanje posameznika v njem. Našo raziskavo o celjskih dvoriščih sta uvedla dokumentarni film Mariborska dvorišča in predavanje dr. Jerneje Ferlež Od znanstvenega besedila do dokumentarnega filma, v katerem je predstavila svoje raziskovalno delo na območju mariborskih dvorišč. Njena hipoteza, da so dvorišča predvsem zasebni prostori in prostori družabnosti in počitka (Ferlež 2001: 55), je bila pričakovana, čeprav se nam, na naše presenečenje, pozneje ni potrdila. S predstavitvijo stanja celjskih dvorišč ter z ogledom terena pod strokovnim vodstvom konservatorke ZVKD, OE Celje, Branke Primc, pa je raziskava dobila konkretnije orise in jasnejše podobe.

Terensko delo je potekalo v dveh vsebinsko zaokroženih skupinah. Skupina pod mentorstvom Božene Hostnik iz ZVKD, OE Celje, je izhajala s konservatorskega vidika in topografsko dokumentirala celjska dvorišča in njihove sestavine kot prostore bivanja. Osredotočili so se na fizično podobo dvorišč in njihovo funkcionalnost ter ugotovili njihovo dokaj klavarno stanje. Dvorišča so zapuščena, ograje porušene, vrtovom namenjene površine zaraščene in neizkoriščene ter praviloma spremenjene v parkirišča. Aktualno stanje na terenu so primerjali s stanjem in z načrtom prenove celjskih dvorišč

iz leta 1988. Nives Meštrovič ugotavlja: »Za oblikovno ureditev javnih skupnih predelov parcel (ena tretjina površine vrtov) so imeli v planu različne programe: uto za posedanje, druženje, razne igre; otroško igrišče z lesenimi igrali; posedanje v senci dreves. Danes tu ne najdemo nič od navedenega.« Ugotovitev, da konkretno stanje na terenu povsem odstopa od načrtanih usmeritev izpred dvajset let, je zaskrbljujoča, a ne presenetljiva. Načrti, smernice, predlogi in usmeritve same po sebi seveda niso dovolj za preusmeritev toka preobrazbe po meri potreb sodobnega človeka, ki mu dvoriščni prostor ponuja predvsem rešitev velikega problema parkiranja v starem mestnem jedru. In tudi v prihodnje si ob enako neprijaznih in neživiljenjskih (ne)vzpodbudah ne moremo obetati sprememb na poti k revitalizaciji mesta. Tako na ravni bivanja posameznika v njem kot celotnega mesta.

V drugi skupini – pod vodstvom avtorice pričujočega prispevka – smo z metodo razširjenega intervjuja zbirali pričevanja o življenju Celjanov ob in na dvoriščih. Izhajali smo iz aktualnega stanja in posegli v preteklost, do koder seže spomin informatorjev. Če so dvorišča še pred desetletji veljala za družabne prostore z različnimi točkami srečevanj ob skupni pralnici, vodnjaku, na cvetličnem ali zelenjavnem vrtu, je tovrsten pomen danes popolnoma izgubljen. Dvorišča niso več družabni prostori, njihove podobe rišejo predvsem odlagališča in parkirišča. Če so imela dvorišča v preteklosti vsak svojo zgodbo, so njihove današnje zgodbe neizrazite in pozabljene. Po besedah informatorjev so vzroki za takšno stanje različni – starejša populacija stanovalcev, onesnaženost okolja, razdrobljenost lastništva, nevzpodbudna lokalna politika, slabšalni odnos do stanovanj v starem mestnem jedru, ki prinaša vrsto »neprijaznosti in neprijetnosti«, in z njim pove-

* Mag. Tanja Rozenbergar Šega, univ. dipl. etnol. in prof. sociol., muzejska svetovalka, Muzej novejšje zgodovine Celje. 3000 Celje, Prešernova 17, E-naslov: tanja.rozenbergar@guest.arnes.si

zan trend ugašanja starih mestnih jeder. Tako se center mesta transformira v njegovo margino, nekdanja mestna dogajanja pa se v novih, globalnih in univerzalnih oblikah odvijajo na nekdanji mestni margini!

Nekoliko vzpodbudnejše pa je stanje dvorišč v javni funkciji. Zanimiva je vsebinska zapolnitev z umetniškimi vsebinami, čeprav mestoma pokriti zidovi dvorišč z grafiti delujejo prej v smeri potrditve marginalnega vtisa kot pa nasprotno. Tudi v Celju se poskuša oblikovati t. i. umetniška četrt, kjer naj umetniška ustvarjalnost in kreativnost obogatili mestni utrip. Uspešnih zgledov za takšne pristope je v Evropi več kot dovolj in upajmo, da jim bo sledil tudi celjski primer. Opazen je tudi arhitekturni trend pokrivanja dvorišč, predvsem javnih kulturnih ustanov, saj tak prostor omogoča razširitev dejavnosti.

Čeprav le korak stran od uhojenih poti, so dvorišča skrita očem in razmišljanju, pogledi individuuma 21. stoletja pa so uprte v »tehnopolise in mole«, hiper nakupovalne centre in globalne brezosebne mline za zadovoljevanje potreb potrošniške družbe. A identifikacijski potenciali mest so druge – tudi v dvoriščih kot zelenih oazah sredi mesta, kot družabnih vozliščih in srečevališčih, kot prostorih sprostitev in igre.

Ob naši raziskavi smo obiskali in dokumentirali sedemnajst velikih in osemindeset majhnih dvorišč v centru mesta Celja. Veseli me, da so se delavnice udeležili nekateri kolegi, s katerimi smo sodelovali že med lanskoletno raziskavo (Klemen Bratuša, Mateja Gorjup, Sonja Herzog), ter nova imena – Tadeja Valentan, Maša Zavrtanik, Tanja Rijavec, Martina Fekonja in Sandra Jazbec. Zahvaljujem se vsem udeležencem za trud, prav tako pa tudi vsem informatorjem za sodelovanje. Vsem sodelujočim in drugim velja povabilo k sodelovanju tudi prihodnje leto, ko bomo dokumentirali zgodbe celjskih taksistov.

Etnološko delavnico Urbani fenomeni / Muzejske perspektive je omogočila Mestna občina Celje, Oddelek za družbene dejavnosti, služba za izobraževanje, zato zahvala ga. Olgi Petrak.

Literatura

FERLEŽ, Jerneja: *Mariborska dvorišča. Etnološki oris*. Maribor: Mladinski kulturni center Maribor, 2001 (Ko te napiše knjiga; 1), 268 str.

DVORIŠČE – NAŠE OGLEDALO

Dvorišče je prostor, ki mu lahko skozi različna obdobja obstoja pripišemo večplastne tako pomeni kot funkcionalne namene. V *Slovenskem etnološkem leksikonu* je zapisano, da je v mestnem okolju dvorišče »največkrat prostor za hišo, včasih ob njej ali pred njo. Pogosto se deli na srednje gosp. d. in na vrt v ozadju parcele. Do srede 20. stol. je bilo d. pomemben gosp. prostor, povezan z gospodinjstvom (hramba smeti, kuriva, vodnjaki, pranje, sušenje perila), obrtjo, prebivanjem (manjše bivalne enote, stranišča), živinorejo (hlevi, gnojišča) in transportom (remize, garaže); pozneje je postal vedno bolj prostor za druženje sosedov in otroške igre« (Hazler, Ferlež in Cevc 2004: 108).

V času terenskega dela sva se osredotočila zlasti na sodobno izrabo izbranih prostorov. Na terenu sva ugotovila, da so mestna dvorišča tudi odsev sodobnega sveta in nas samih: ograjevanje, plačljivo preživljanje prostega časa, individualnost in porast starejše populacije. V besedilu bova obravnavala opazen prehod od prostora združevanja in opravljanja skupne dejavnosti (npr. pranje, odlaganje smeti, vrtilkanje, posedaenje in kramljanje, igranje ipd.) do danes, ko večino dvorišč zapolnjujejo parkirani avtomobili in gostinski lokali, o gredicah pa skoraj ni več ne sluha ne duha.

V kratkem poročilu o najinem delu na delavnici bova pro-

blematizirala naslednje tematske sklope: lokale, parkirišča, dvorišča/odlagališča in zasebno/javno. Pri etnološkem preučevanju mestnih dvorišč sva se srečala tudi z nasprotujočimi pogledi, kar pomeni, da o dvoriščih ne moremo govoriti enoznačno. Potrditev tega dejstva so primeri dvorišč, na katerih se izvaja gostinska dejavnost. V pogovorih nama je večina okoliških stanovalcev še vedno v en glas zatrjevala, da naj bi bilo dvorišče zaseben prostor oziroma da to je, izvajanje gostinske dejavnosti pa te trditve ne potrjuje. Na podlagi mnogih opazovanj, pogovorov in premlevanj meniva, da gre pri dvoriščih tako za zaseben kot tudi javen prostor, kajti v najinih primerih gre za preplet obojega.

Pojma javnosti in zasebnosti sta se skozi zgodovino nenehno bogatila z dodatnimi pomeni; današnji pomen se je izoblikoval šele v 19. stoletju. Takrat se je namreč prostor proizvodnje ločil od prostora prebivanja: svet zasebnosti je postal neke vrste zatočišče po opravljenem delu, hkrati pa tudi zatočišče pred brezosebnimi stiki, ki so v določenem smislu značilni za urbana središča (Ferlež 2001: 24).

Zanimala naju je tudi funkcionalna raba dvorišč v sodobnem času, ki gre v glavnem v smeri izrabe prostora za parkirišča in/ali izvajanje gostinske dejavnosti. Torej se je primarna funkcija dvorišča kot prostora druženja in združevanja sta-

* Klemen Bratuša, študent na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 3256 Bistrica ob Sotli, Bistrica ob Sotli 59b, E-naslov: regrat@gmail.com; Mateja Gorjup, študentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 3222 Dramlje, Svetelka 17, E-naslov: gorjup.mateja@gmail.com.

»No parking.«

Fototeka muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

Zasebno je postalo javno.

Fototeka muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

novalcev, katerim pripada, sčasoma izgubila. V preteklosti je dvoriščni prostor prežemala povsem drugačna energija kot danes. V večini primerov so del prostora zajemali vrtovi in skupne pralnice ter prostor, namenjen igri otrok in posedanju starejših. Tako bi lahko dvorišču pripisali pomembno vlogo pri medsebojnem druženju stanovalcev.

Dandanes pa obravnavani prostor vse bolj pridobiva komercialno funkcijo – prostor namreč izkoriščajo gostinski lokali za svoje storitvene dejavnosti. Dvorišče je prostor oddiha, pretočnosti, svežine, naravne svetlobe, sonca ali dežja. Lepo in prijetno urejen gostinski letni vrt na dvorišču vsekakor pritegne stranke. Če gledamo na mestna dvorišča zgolj skozi prizmo gostinske dejavnosti, bi lahko posplošili, da je s tem prosti čas postal plačljiv. Na tem primeru lahko govorimo o nadgradnji pojma prostega časa, ki je nastal z začetkom industrijske revolucije.¹ Danes je industrija prostega časa med hitro rastočimi dejavnostmi in zdi se, da je postal smisel prostega časa tudi ta, da ljudje zapravijo čim več težko prigarane denarja (Marcuse 1968: 27, 28). Na tej podlagi lahko rečemo, da je poraba denarja nekakšno zagotovilo, da bo človek, ki zapravi ves denar, tudi v prihodnje vztrajal v produkcijskem procesu. Že bežen pogled na vsakdanje preživljanje prostega časa je dokaz, da za sodobno preživljanje prostega časa porabimo vse več denarja: za igrače, širokopasovni internet, sodobni računalnik, kakovostno športno opremo, izlete in potovanja, itd. Lahko bi rekli, da je temeljna oblika preživljanja prostega časa potrošnja in ne proizvodnja. Podobno trdi tudi Zygmunt Bauman, ki pravi, da so danes glavni viri dobičkov ideje, ne pa materialni predmeti (2002: 191). Pravzaprav razmišljanje o potrošništvu v Celju ne sovпада povsem s trdom Mestne občine Celje, ki skuša ustvariti podobo o Celju kot inovativnem mestu, če vzamemo na znanje, da ima to mesto največ trgovskih površin na prebivalca (v Velenju je toliko trgovin kot v Celju).²

Dvorišča se danes v vse večjem obsegu spreminjajo v parki-

rišča. So namreč prikladen prostor blizu stanovanj, katerih lastnike teži stiska s parkirnimi prostori. Če dvorišča ne zapolnjuje katera od (v glavnem storitvenih) dejavnosti, so tam ponavadi parkirišča. Za rešitev stiske s parkirišči predlagava, da bi Mestna občina Celje stanovalcem stavb z dvorišči deloma ali v celoti subvencionirala parkiranje v eni izmed garažnih hiš. Hkrati bi bil to korak naprej pri ustvarjanju podobe Celja kot ljudem in okolju prijaznega mesta brez prometa v mestnem jedru.

Pri ogledu mestnih dvorišč sva opazila tudi trend, značilen za sodoben svet: ograjevanje. Omenjeni pojav sem Klemen Bratuša (2007) opisal tudi v seminarski nalogi z naslovom *Procesi discipliniranja in reguliranja študentov v študentskem naselju Rožna dolina*, kjer ugotavljam, da so obnove študentskih domov v večini primerov neprimerne za vsakdanjo interakcijo študentov: skupnih prostorov je vse manj oziroma so manjši, vedno več je apartmajev in tihih domov. Danes se vedno več denarja porabi za zagotavljanje varnosti in zasebnosti. Skušamo se čim bolj individualizirati, kar povzroča vse večjo apatičnost in s tem slabljenje družbenih vezi. Zanimivo pri tem je, da vse večja individualizacija povzroča slabitev moči množice, s katero bi se lahko uprla obstoječi družbeni (strukturirajoči se) strukturi. Z ograjevanjem mestnih dvorišč so stanovalci onemogočili njihovo prehodnost, kar naj bila glavna značilnost dvorišč. Sogovorniki so navedli kar nekaj primerov spreminjanja dvorišč v odlagališča raznih trenutno neuporabnih predmetov. Zelo grobo rečeno bi to lahko veljalo tudi za ljudi z dna družbene lestvice, ki jih kapitalistična ureditev potiska na sam rob preživetja; sogovorniki so nama povedali, da se včasih na dvorišča zatekajo tudi brezdomci in narkomani.

Na podlagi terenskega dela, pogovora s stanujočimi in z ljudmi, ki jim dvorišče rabi kot pomožni prostor za opravljanje njihove storitvene dejavnosti ali kot parkirišče, sva potrdila začetno misel, da dvoriščni prostor iz sfere zasebnega vse bolj prehaja v sfero javnega. Torej, prostor se širi in odpira, kar pa ni vselej po godu stanovalcev, zlasti ne starejših. Pogovarjala sva se s tremi zaposlenimi v treh različnih go-

1 <http://www.sl.wikipedia.org/wiki/Sport>, 20. 8. 2008.

2 <http://www.tv1.si/news.aspx?newsid=1638&katid=1>, 20. 8. 2008.

stinskih lokalih. Vsi so poudarili pozitiven vpliv dvorišča na njihovo dejavnost. Zlasti v toplejših mesecih se ljudje veliko raje zadržujejo na prostem. Z uveljavitvijo protikadilskega zakona pa na letnih vrtovih tudi v hladnejših mesecih ne primanjkuje strank. Sogovorniki, ki so dvorišče namenili za parkirišče svojih strank – kot na primer Galerija Okvir in Frizerski salon Zora – so pohvalili priročnost prostora, saj se stranke pripeljejo praktično do praga, kjer se izvaja zelena dejavnost.

Na podlagi opravljenega terenskega dela, prebrane literature, izkušenj, mnogih diskusij, tako s kolegi kot z raznimi strokovnjaki, s stanovalci in z mimoidočimi, lahko skleneva, da se je dvoriščni prostor skozi čas transformiral. Opazila sva precejšnjo dvojnost glede vrednotenja tovrstnih sprememb. Čeprav izhajajo iz ljudi samih, jih imajo nekateri za negativne, v smislu, da jim je dvorišče dolgo časa nudilo prostor intime in zavetja pred neosebnostjo mesta.

Na koncu želiva izreči pohvalo Muzeju novejšje zgodovine

Celje, še zlasti gonilni sili projekta, Tanji Rozenbergar Šega. Izkušnje, pridobljene pri tovrstnem terenskem delu in pomoč ustreznih strokovnjakov imajo dragocen pomen in so dobra naložba v prihodnost.

Viri in literatura

BAUMAN, Zygmunt: *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba / *cf., 2002.

BRATUŠA, Klemen: *Procesi discipliniranja in reguliranja študentov v študentskem naselju Rožna Dolina*. Neobjavljeno seminarsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2008.

FERLEŽ, Jerneja: *Mariborska dvorišča. Etnološki oris*. Maribor: Mladinski kulturni center, 2001.

HAZLER Vito, Jerneja Ferlež in Tone Cevc: 'Dvorišče (geselski članek).' V: *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 2004, 108.

MARCUSE, Herbert: *One-dimensional man: studies in the ideology of advanced industrial society*. London in New York: Routledge Classics, 2002.

DVORIŠČA – SVEŽE BARVE MESTNIH JEDER

Materialna pričevanja, v našem primeru celjska dvorišča oziroma integralni deli starega mestnega jedra, »zelo učinkovito razkrivajo življenje ljudi – seveda le do takrat, dokler ne pozabimo, da se za stvarmi skrivajo ljudje, ki so njihovi tvorci in uporabniki« (Muršič, v Ferlež 2001: na ovitku). Na dvorišču umetniške četrti v Celju se skriva zgodba raznih barv in značajev, v njej pa utripa kup nerešenih vprašanj. In kako to zgodbo doživljajo njeni akterji?

Na različne načine. Za umetnike in goste je prostor prijetno sožitje umetniških galerijic in gostinskega lokala, ki si iznajdljivo delita stranke, za manj posrečeno kombinacijo pa so se izkazali stanovalci in umetniki, med katerimi pogosto prihaja do nesoglasij; za umetnike je dvorišče javni prostor, medtem ko bi si prvi želeli več miru in zasebnosti. Tako njihovo bivanjsko sožitje traja le do polnoči. Čemerne poglede pa zbujajo tudi drugi dejavniki; ob vstopu obiskovalca pozdravijo barviti grafiti, ki po mnenju tamkajšnje stanovalke neprimerno posegajo v arhitekturo prostora, vključno s številnimi drugimi motečimi stvarmi, kot so modro pobarvana korita, konfini, ipd. V preteklosti je dvorišče že bilo prizorišče gledaliških predstav (v lanskem letu sta bili realizirani dve, o. p.), s strani enega od informatorjev¹ pa je bila izražena tudi želja po manjših koncertih (v stilu kantavtorja Iztoka Mlakarja, o. p.), kjer pa se žal zatakne pri dovoljenju.

Pred dvema desetletjema obnovljena umetniška četrt tako

ni nikoli zares zaživela, saj pretežno deluje kot delovni in v manjši meri kot galerijski prostor. Razlog je majhna površina oziroma pomanjkanje prostorov, na drugi strani pa se težava skriva predvsem za skeptičnimi občinskimi vrati, ki za omenjeni del mesta nimajo pravega posluha in jim nekako ne uspe najti pravega načina za privabljanje turistov. Tako v četrt v glavnem zahajajo le gostje lokala, stranke, ki bi želele tam res kaj kupiti, pa so izjeme. Skratka, ob nedelovanju sistema, ravnodušnem odnosu, pomanjkanju interesa in pomoči uspešna revitalizacija ostaja le utopična ideja.

Še pred desetletji so bila dvorišča polna življenja, danes pa dremajo v objemu praznine. Razloge za to lahko iščemo tako v medsebojni odtujenosti, ki je stil sodobnega življenja, kot tudi v prevladi ekonomije nad zavestjo.² Za ponazoritev poudarjam naslednje zaskrbljujoče podatke: v obdobju med letoma 1975 in 1990 je bilo (v starem mestnem jedru Celja, o. p.) obnovljenih pet stavb, vključno z njihovimi dvoriščnimi objekti (Rozenbergar Šega 1996:18). Ažurne podatke mi je posredovala konservatorica Branka Primc z ZVKD, OE Celje, da se namreč po letu 1990 ni celovito prenovila niti ena meščanska hiša z notranjim dvoriščem. S spremembo družbenega sistema in z uvedbo zasebne lastnine je bila prekinjena tudi načrtna celovita prenova starega mestnega jedra in njegovega stanovanjskega fonda v meščanskih hišah, ki je v prejšnjem sistemu potekala pod finančnim in organizacijskim

¹ Informator je kot slikar uporabnik enega tamkajšnjih ateljejev.

² Dvorišča ogroža pozidava, zelenih površin ni oziroma so zanemarjene.

* Sandra Jazbec, absolventka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1111 Ljubljana, Cesta na Brdo 11, E-naslov: sandran-tropologinja@gmail.com

Slikarski atelje – revitalizacija dvorišča.
Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

Sveže barve na dvorišču.
Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

okriljem občine. Večina meščanskih stavb je danes v zasebni lasti, z delnimi prenovami in nenačrtnimi adaptacijami se njihova primarna stanovanjska funkcija umika poslovno-gostinski, kar pomeni, da se tudi pripadajoči zunanji prostori spreminjajo, in sicer večinoma v gostinske vrtove. To stanje je značilno za celotno Slovenijo in je objektivna posledica sedanjega družbenoekonomskega sistema.

Po drugi strani pa v Celju, ki sledi tehnološkemu razvoju, veliki trgovski centri rastejo kot gobe po dežju. Namesto v prazne vsebine urbane identitete (hipermarkete) bi se pozornost in aktivno delo morala usmeriti v inovativnost in ustvarjalnost – na ta način bi staro mestno jedro oziroma njegova dvorišča lahko ujela pester življenjski utrip, odpravila celo paleto nerešenih vprašanj in uresničila bogate lastne potenciale. Pri realizaciji uspešne revitalizacije pa bi se knežje mesto lahko zgledovalo po živahnem kulturnem življenju in urejenih dvoriščih (in umetniških oziroma muzejskih četrtih) večjih evropskih mest, kot so Pariz, Berlin in Dunaj. Vodilo zadnjega je »ustvariti kar največjo možno kulturno raznolikost in kulturo kot javno odgovornost«,³ kar je dobro uresničeno v njegovi muzejski četrti Museumsquartier (MQ), v kateri mesto vse leto vsem socialnim slojem in kulturnim smerem zagotavlja

številčno in vsebinsko izjemno bogato kulturno ponudbo.

Dejstvo je, da dvorišča počasi in vztrajno uničuje čas s svojimi zakonitostmi. Prihaja do popolne spremembe tako v vsebini in tudi podobi dvorišč, zato je ažurna vsestranska dokumentacija *in situ* še toliko pomembnejša. Preden bo na dvorišče, kakršno je poznalo 20. stoletje, mogoče vstopiti le še v muzeju, in preden ekonomski vidik dokončno prevlada, pa je čas, da se resno zamislimo in v (iz)prazn(jen)e duše dvorišč (in prebivalcev) starega celjskega mestnega jedra povrnemo življenje.

Za konec bi dodala le, da »dvoriščna« delavnica vsekakor spada v zbirko zanimivih izkušenj, saj mi je omogočila podrobnejši vpogled v muzejsko delo in unovčenja kulturnega kapitala iz zakladnice znanja, nakopičenega pri predmetih Etnološka muzeologija in Etnološko konservatorstvo.

Viri in literatura

MURŠIČ, dr. Rajko: Iz ocene na ovitku. V: Jerneja Ferlež: *Mariborska dvorišča*. Maribor: Mladinski kulturni center, 2001.

POČIVAVŠEK, Marija: *Muzejska poletna delavnica Celje '95 in '96*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 1996.

RIHTER, Andreja idr.: *Živeti v Celju: Katalog stalne razstave*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2000.

ROŽENBERGAR ŠEGA, Tanja idr.: *Glavni trg v Celju*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 1996.

3 <http://www.wieninternational.at/node/364>, 18. 8. 2008.

CELJSKA DVORIŠČA

Konservatorski vidik

Zgodovinski razvoj nam pove, da je Celje eno izmed starejših mest na Slovenskem, ki je kontinuirano naseljeno skoraj tri tisoč let. Njegov razvoj je povezan s tremi vidnejšimi zgodovinskimi obdobji, v katerih je mesto doživelo močan gospodarski in kulturni vzpon ter si pridobilo moč in veljavo:

- obdobje rimskega imperija;
- obdobje srednjega veka z vladavino celjskih grofov;
- obdobje industrializacije z izgradnjo južne železnice leta 1847.

Velik razvoj pa je mesto doživelo po drugi svetovni vojni, ko se je na njegovo obrobje naselila industrija in so v sedemdesetih letih 20. stoletja začela na obrobju nastajati stanovanjska območja (Hudinja, Gaberje, Lava). V današnjem času pa na mesto in njegov razvoj vpliva selitev trgovskega območja na severni del do avtoceste.

Vsako mesto ali naselje ima v svoji zasnovi prostor, ki ga imenujemo odprt prostor. Pod tem pojmom razumemo vse tiste nepozidane površine, ki funkcionalno dopolnjujejo objekte, vse komunikacije, ki objekte med seboj povezujejo, ločijo ali pa imajo funkcijo, ki je lastna njim samim – zato jih imenujemo in definiramo kot odprt prostor. Odprt prostor v urbanem ambientu je vedno namensko določen in oblikovan; to so javne, poljavne in zelene površine; ulice, trgi, dvorišča, vrtovi, parki in druge zelene površine (obale rek, zelenice ob cestah, parkirnih površinah, itd.) (Kocuvan Polutnik 1988: 90).

Na primeru Celja je razvidno, da je stari del mesta z vidika parcelacije ohranil svojo srednjeveško zasnovo ter da so bila v 17. stoletju notranja dvorišča, ki so bila predmet etnološke raziskave, že oblikovana. Dokončno podoba pa je stari del mesta dobil v drugi polovici 19. stoletja, ko so bili izoblikovani mestni kareji. Na primeru Franciscejskega katastra iz leta 1825¹ so razvidne zelene površine v mestnem jedru.

Z vidika spomeniškovarstvenega prostorskega načrtovanja so bile v Celju narejene naslednje študije:

- leta 1968, ko je Zavod za spomeniško varstvo pripravil Spomeniškovarstveni red za staro mestno jedro Celje (arhiv ZVKDS, NC14/68). Za posamezne stavbe (npr. Tomšičev trg 17, 18, Zidanškova 19) in kareje (Prešernova–Savinova–Linhartova–Stanetova) pa so bila izdelana spomeniškovarstvena izhodišča;
- leta 1981 je bil izdelan elaborat Spomeniškovarstvena izhodišča za ureditveni načrt Celje (arhiv ZVKDS, NC87/81, I, II);
- leta 1983 je Razvojni center Celje izdelal Zazidalni načrt prenove starega mestnega jedra Celje;

- leta 1988 pa je bila narejena Zgodovinska analiza odprtih površin (dvorišč in vrtov) v starem mestnem jedru Celje (arhiv ZVKDS, NC 252/88);
- staro mestno jedro Celja (EŠD 55) je varovano z Odlokom o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju občine Celje (Ur. l. RS, št. 28/86-1364).

Z zgodovinskega in urbanističnega vidika se je z odprtim prostorom v Celju ukvarjalo kar nekaj avtorjev. Konkreten začetek prenove mestnega jedra pa je bila sredi osemdesetih let 20. stoletja uvedba peš cone v starem mestnem jedru, ki je v začetku pomenila olajšanje in boljšo kakovost življenja meščanov, dolgoročno pa je za seboj potegnila težavo s pomanjkanjem parkirnih prostorov.

Za temeljno literaturo etnološke raziskovalne delavnice o celjskih dvoriščih smo izbrali deli Alenke Kocuvan Polutnik (1988: 73–141) in Branke Primc (1986: 209–228), ki sta se sredi osemdesetih let 20. stoletja intenzivno ukvarjali s starim mestnim jedrom Celja. Namen etnološke raziskovalne delavnice je bil primerjati načrtovane urbanistične načrte iz leta 1988 s sedanjim stanjem. Raziskovalna skupina je bila razdeljena na podskupine, ki so obdelale tri kareje.

Načrt prenove v nalogi Dvorišča in vrtovi v starem mestnem jedru Celje iz leta 1988 je pokazal, da je v starem mestnem jedru dovolj prostih površin, ki bi s primerno ureditvijo nudile stanovalcem optimalno zadovoljevanje potreb. Opazen je bil trend postavljanja otroških igrišč in prostora za druženje, premalo pozornosti pa je bilo posvečeno parkiriščem. Razvoj je po 20. letih po načrtu prenove šel svojo pot. Povečalo se je število avtomobilov, spremenila pa sta se starostna struktura prebivalcev in način življenja. Največja težava in potreba v sedanjem času so parkirni prostori, ki so zasedli skoraj vsa mogoča dvorišča. Staro mestno jedro je še vedno zaprto za promet, z izjemo oskrbovanja trgovin in lokalov v jutranjih urah. Vedno več je tudi »ramp« – preprek, ki onemogočajo parkiranje nestanovalcem oziroma neuporabnikom lokalov. Žal smo tudi ugotovili, da se še tako majhna dvorišča počasi spreminjajo v parkirišča.

Danes zaradi upadanja števila otrok in spremenjenega načina življenja otroška igrišča obstajajo le še na dveh vrtčevskih lokacijah. Vzpodbudno pa je, da bodo novo otroško igrišče uredili ob župnišču sv. Danijela. Zanimiva je bila ugotovitev, da v nekaterih ulicah (posebej izstopa Gosposka) stanovalci zaklepajo ulična vrata, ključke vseh vrat ima le poštar. Ugotovili smo tudi, da so zaklenjena dvorišča bolj čista in urejena od nezaklenjenih.

Etnološka raziskovalna delavnica o celjskih dvoriščih je po dvajsetih letih primerna podlaga za nadaljnje študije in načrte v zvezi z razvojem starega mestnega jedra Celje, saj je jasno,

¹ http://www.arhiv/kataster/AS177_C563/A01.

* Božena Hostnik, univ. dipl. etnol., konservatorska svetovalka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Celje. 3000 Celje, Glavni trg 1, E-naslov: bozena.hostnik@zvkd.si

Franciscejski kataster za Štajersko, 1825, mesto Celje.
Vir: http://www.arhiv/kataster/AS177_C563_A01

da bi v Celju potrebovali urbanistični načrt, prilagojen sedanjemu načinu življenja. Ugotovitve na delavnici sodelujočih študentk, ki so predstavljene v prispevku, je, da je bil projekt prenovi leta 1988 dobro zastavljen, vendar zaradi prehitrega družbenega razvoja neizpeljan.

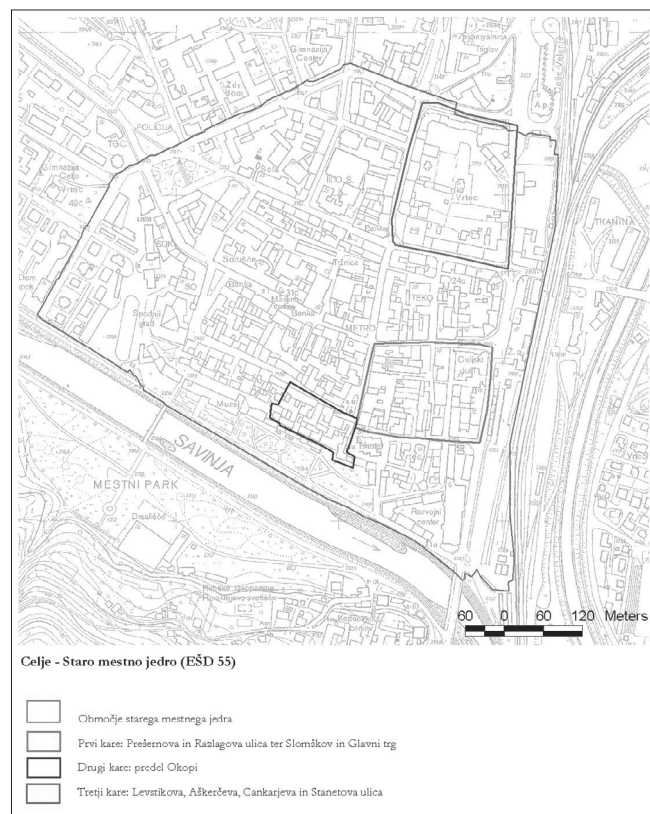
Literatura

CVELBAR, Bojan: Posestne razmere celjskih meščanov v luči Franciscejskega katastra 1825/26. V: Marija Počivavšek (ur.), *Iz zgodovine Celja*. Celje: Muzej novejšje zgodovine 1996 (Odsevi preteklosti; 1,2), 107–184.

CURK, Jože: Celje – Urbanistično gradbeni zgodovinski oris. V: *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost občine Celje, 1963.

CURK, Jože: Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stol. *ČZN* 1979, 225–231.

FRANC, Božena: Tomšičev trg v Celju – etnološki prispevek k raziskovanju starih mestnih jeter. Diplomsko naloga na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1988.

Celje z razdeljenimi kareji.
Vir: TTN 1: 5000, Celje 40, GURS 2008

KOCUVAN POLUTNIK, Alenka: Dvorišča in vrtovi starega mestnega jedra Celje. V: Gustav Grobelnik (ur.), *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost občine Celje, 1988, 65–73.

OROŽEN, Janko: Posestna in gradbena zgodovina Celja. *Bilten* št. 7–11, 1957.

PRIMC, Branka: Zgodovinska analiza odprtih površin (dvorišč in vrtov) v Celju. V: Gustav Grobelnik (ur.), *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost občine Celje, 1986, 209–228.

Moje dvorišče je moj svet.
Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

Nekdanja skupna pralnica na celjskem dvorišču.
Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Celje, junij 2008

DVORIŠČA V CELJU

Namen naše skupine je bil raziskati in dokumentirati današnje stanje na celjskih dvoriščih. Pri svojem delu smo izhajale iz članka Dvorišča in vrtovi starega mestnega jedra Celje: Dediščina preteklosti in potrebe sedanjosti, ki je leta 1988 izšel v Celjskem zborniku. Izbrale smo tri kareje (območja) v samem mestnem jedru Celja, za katera je bila predvidena prenova:

- prvi kare obsega Prešernovo in Razlagovo ulico ter Slomškov in Glavni trg;
- drugi kare zajema dvorišča Gosposke 1 – predel Okopi;
- tretji kare pa obsega Levstikovo, Aškerčevo, Cankarjevo in Stanetovo ulico.

Večino dvorišč v naštetih karejih smo obiskale in primerjale današnje stanje s stanjem iz leta 1988 in s predlogi prenove. Dvorišča smo klasificirale po urbanistični metodi.

Med dvorišča in vrtove štejemo vse tiste površine, ki se nahajajo znotraj ulične pozidave, oziroma površine, ki so ločene od javnih komunikacij z objekti. Ti odprti prostori v starem mestnem jedru imajo določeno obliko in namembnost. Glede na te značilnosti smo jih razdelile v tri skupine:

Manjša zaprta dvorišča, ki se nahajajo ob enem objektu, so omejena z vseh strani in niso prehodna. Uporabljajo jih najemniki iste hiše, dostop pa je mogoče zapreti. Takšna dvorišča so pretežno v zasebni rabi ali v rabi gostinskega lokala.

Večja dvorišča in vrtovi se nahajajo ob večjih objektih, med dvorišči ni vidne meje, ponekod je ohranjena ograja. Dvorišča uporabljajo najemniki, uporabniki lokalov (parkiranje). Takšna dvorišča so ponavadi prehodna.

Notranji prostor obuličnega kareja so dvorišča, ki se nahajajo ob več objektih v večjem uličnem kareju, dostop na dvorišča ni kontroliran in se ga ne da zapreti. Dvorišča uporabljajo najemniki hiš, uporabniki lokalov in obiskovalci mesta, del površine je namenjen javnemu parkiranju.

Poleg tega smo dvorišča opredelili tudi glede na namembnost, in sicer: površina z vrtom, parkirišče, gostinski lokali, objekti z obrtjo, prostor z igrali ter zaraščeno območje.

Najmanj razlik med predlogom ureditve Kocuvan Polutnikov (1988: 122–123) iz leta 1988 in današnjem stanjem¹ smo opazili v drugem kareju, ki zajema dvorišče Gosposke 1, to je predel Okopi.

Pričujoči kare je razdeljen na tri dvorišča, med katerimi je prvo najmanjše. Na njem so stanovanjski objekti, kot kaže tudi predlog ureditve. Po tleh so betonske plošče, v betonu je malo vidnega prodca. Plan ureditve omenja tudi vodnjak v vogalu dvorišča, ki je sedaj nakazan v tlaku. Ob vhodu v klet je bila uresničena ideja o klopi za posedanje in zidno popenjavko. Drugo dvorišče ima javen značaj, saj so na njem lokali. Tretje je bilo leta 1988 namenjeno stanovanjskemu programu, sedaj pa je parkirišče. Predlagani so bili tudi klopi, koš za smeti in leseno otroško igralo, vendar se nič od tega ni uresničilo. V načrtu pred dvajsetimi leti so bili tudi konfini, ki sedaj zapijajo drugo in tretje dvorišče. Škoda, ker na prehodu ne raste drevo, ki je bilo predvideno v članku.

Tretji kare oklepajo Levstikova, Aškerčeva, Cankarjeva in Stanetova ulica. Predstavlja gradnjo mesta v 19. in 20. stoletju, tik za srednjeveškim obzidjem in še na območju antične Celeje. Kare prestavlja novo, načrtno urbanizacijo mesta, saj se na njem nahajajo pretežno stanovanjski bloki. Na tem območju smo odkrile parkirišča, garaže, vrtove, manjša dvorišča, v osrednjem delu območja pa je tudi vrtec.

Meje med posameznimi območji so večinoma tudi parcelne meje. Po njih potekajo lesene ograje, ki ločijo med seboj po

¹ Popis je trajal od 26. 6. do 28. 6. 2008.

* Maša Zavrtanik, univ. dipl. etnol. in kult. antropol. 5292 Renče, Martinuči 38, E-naslov: fernetka@gmail.com; Tanja Rijavec, absolventka Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 5261 Šempas, Vitovlje 84, E-naslov: rijavec.tanja@gmail.com; Martina Fekonja, absolventka Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 2000 Maribor, Roška 30, E-naslov: martina.etnologinja@gmail.com

namembnosti različna območja. Samo dvorišče je razdeljeno na več delov, meje so določene z lesenimi ograjami, delček ograje je tudi zidan.

V delu ob Cankarjevi ulici se nahaja pralnica namenjen objekt, ki ni več v rabi, okrog nje so parkirišča. Predvidenih vodnjakov, klopi za posedanje, igral in droga za stezanje preprog ni. Od predvidene ureditve dela ob Cankarjevi ulici iz leta 1988 so bile urejene le garažne hiše in parkirišča. Iz te strani naj bi bila tudi omogočena pot do vrtca, vendar te poti ni.

Kot že omenjeno, se v osrednjem delu območja nahaja vrtec, ki pa ni več ograjen z zidom, ampak z ograjo. Bil je tudi obnovljen in dozidan. Okolica je urejena z zelenico in igrali. Predvidenih nadstrešnic in pergol za zatočišče pred dežjem ni. Prestavljen je tudi glavni vhod v vrtec, in sicer na povsem drugo stran. Samo območje okrog vrtca ni več razparcelirano, ampak je tu večja travnata površina z igrali.

Del ob Stanetovi ulici je namenjen zelo urejenemu parkirišču. Tudi območje ob Levstikovi ulici je namenjeno velikemu asfaltnemu parkirišču. Že leta 1988 je bilo zabeleženo, da se zaradi nevzdrževanja dvorišča opazno zarašča, kar pa je žal na določenih delih vidno še danes.

Dvorišča so bila nekoč pomembna zaradi svoje funkcional-

nosti, ki pa se je z leti spreminjala. Po terenskem delu smo ugotovili, da so današnja dvorišča v mestnem jedru Celja namenjena predvsem parkiriščem, manj vrtovom in zelenim površinam, obrtem in lokalom. Sklenemo lahko, da je bil plan ureditve prostora bolj naravnani k stanovalcem, saj je bilo predvidenih več stanovanj, zelenic, klopi in igral za druženje. Njihovo mesto so žal zavzeli avtomobili. Vse bolj izgubljajo funkcijo družabnega prostora, ki je bila v preteklosti v ospredju. Način življenja ljudi se je v zadnjih desetletjih precej spremenil; človek pa je tisti, ki spreminja tudi okolje, v katerem živi. Tako smo lahko na podlagi raziskave dvorišč videle, da ima največjo vlogo pri oblikovanju okolice, načina življenja, odnosa do okolja ipd. prav človek sam, ki lahko dvorišču pusti njegovo prvotno namembnost ali pa jo povsem spremeni v trenutno najbolj koristen objekt.

Viri in literatura

KOCUVAN POLUTNIK, Alenka: Dvorišča in vrtovi starega mestnega jedra Celje. V: Gustav Grobelnik (ur.), *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost občine Celje, 1988

DVORIŠČA IN VRTOVI PRVEGA KAREJA MESTNEGA JEDRA CELJA

Prvi kare zajema območje med Prešernovo in Razlagovo ulico ter Slomškov in Glavni trg ter je ena najstarejših morfoloških enot Celja. Glavna značilnost omenjenega kareja sta ohranjeni srednjeveška parcelacija in stavbna struktura. Gre za ozke in dolge parcele, t. i. lamelnega tipa ter globinsko razvito hišo z dvo- do trisosno zasnovo fasade (Princ 1986: 218). Hiše imajo majhna notranja dvorišča, za zadnjimi hišami pa so vrtovi. V sprednjem delu hiš, ki gledajo na Glavni trg, se je nekoč odvijala stanovanjska in trgovska dejavnost, dvorišče je imelo gospodarsko vlogo ter je bilo hkrati tudi komunikacijska povezava z vrtnim delom parcele. Predvideva se, da je bil sestavni del dvorišča tudi vodnjak. Ker je šlo za zasebna dvorišča, ki so bila namenjena izključno stanovalcem in so pripadala enemu samemu objektu, so bila ta zato toliko bolj urejena in tudi tlakovana.

Sčasoma so trgovske in obrtne dejavnosti razširile svoj manipulativni prostor na dvorišča, vendar pa večjo stopnjo degradacije zasledimo na vrtnih parcelah, kjer je prišlo do fizičnega posega v parcelacijsko strukturo. Ljudje so želeli izkoristiti vsak del hiše za stanovanje (tudi kleti) in tako so na vrtovih nastali prostori za parkiranje, dostavna pot za trgovske in gostinske dejavnosti ter pomožni gospodarski objekti, kot so npr. skladišča, drvarnice in garaže.

Po slikah v literaturi iz leta 1988 (Kocuvan Polutnik 1988:

119–120) vidimo, da so vrtovi obdelani in da so med njimi še delno ohranjene lesene ograje. Žal je današnje stanje bistveno drugačno; dvorišča so zapuščena, ograje porušene, travnata površina, ki je nadomestila vrtove, pa neizkoriščena. Dvorišča in vrtovi v starem mestnem jedru Celja so bili skozi zgodovino tesno povezani s hišo in z njenimi stanovalci, danes pa vse bolj prevladuje mnenje, da v mestu primanjkuje zelenih površin, ki bi bila namenjena tudi drugim, bolj socialnim vsebinam (kot so igra, posedanje in druženje).

Leta 1988 je bil prav tako podan predlog ureditve (Kocuvan Polutnik 1988: 122–123) za pričujoče območje, na podlagi katerega smo med 26. in 28. junijem 2008 izvedli terensko delo; območje smo natančno pregledali in dokumentirali obstoječe stanje. Prenova dvorišča je predvidevala obnovo historičnih tlakov, kar je bilo v večji meri tudi izvedeno. Predvideno je bilo sejanje popenjavk ter postavitev klopi za posedanje, tudi to je bilo delno izvedeno; v hodnike objektov so bili nameščeni kontejnerji. Funkcionalna ureditev vrtov je zahtevala, da se cesto iz smeri vrtca zapre z zapornico; ob objektih pa se jo zoži na širino pešpoti, vendar ni bilo nič od tega uresničeno.

Del območja vrtičkov, približno eno tretjino njihove dolžine, so hoteli nameniti javnemu programu, vendar tako, da bi ostala tipična parcelacija še vedno razvidna. Preostali dve tre-

* Nives Meštrovič, absolventka na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 3000 Celje, Veselova ulica 14, E-naslov: nmestrovic@gmail.com

Glavni trg 5–9 ... nekoč so bili tu vrtovi.

Foto: Nives Meštrović, junij 2008

tjini pa sta bili mišljeni za funkcionalni zelenjavni vrt. Danes urejena vrtna površina zajema eno četrtno območja; preostali del nima nikakršne funkcije in je zapuščen; prav tako pa ni ostalo nič od nekdanje parcelacije.

Za parkirna mesta ob nekdanji upravi Merxa je bilo predlagano, da se spremenijo v zelene površine z otroškim igriščem in možnostjo posedanja; danes je tu še vedno parkirišče (pokrito).

Vzdolž parcele objekta Glavni trg 9 (nekoč Tomšičev trg 9) je bila predvidena ureditev parkirnih mest za stanovalce (v travnati izvedbi; urejene travnate betonske plošče), na sosednjo parcelo pa bi mejil zidan zid. Danes je na tem prostoru še vedno drvarnica (ki jo stanovalci uporabljajo kot klet za shranjevanje koles ipd.); namesto predlaganih štirinajstih parkirnih prostorov so tu samo trije ter garaža.

Predlagano je bilo tudi, da se ob severni fasadi župnišča, pred pasažo na dvorišče namesti koš za košarko, s čimer bi se lahko izkoristile asfaltna površine; na njih bi bilo mogoče organizirati tudi otroške igre. Vendar pa tu ni dovolj otrok, stanovalci hiš so pretežno starejši. Ob dovozu je bila predvidena namestitvev stojal za kolesa, teh pa danes tam ni. Morda kot zanimivost omenimo, da tako steno župnišča kot tudi zid, ki obdaja župnijski vrt, krasijo zanimivi grafiti.

Za oblikovno ureditev javnih skupnih predelov parcel (ena

tretjina površine vrtov) so imeli v planu različne programe: uto za posedanje, druženje, razne igre; otroško igrišče z lesenimi igrali; posedanje v senci dreves. Danes tu ne najdemo nič od navedenega.

Ob fasadi tovarne Aero so bila zasajena drevesa, ki jih danes ni več – ta so zakrivala zasebni stanovanjski prostor, hkrati pa dajala videz prostornosti odprtega prostora. Vodnjaki na posameznih vrtovih so imeli funkcionalno-družbeni značaj, vendar so danes le nakazani, ohranjenega ni nobenega.

Ob ustrezni ureditvi parkirnih prostorov bi dobili več predelov, ki bi jih lahko na splošno namenili zelenim površinam (mogoče tudi igralom za otroke). S tem bi dobilo mesto vsebinsko in oblikovno bogatejši prostor in izboljššan estetski videz; posebno pomembna pa je tudi regulacija mikroklimе, ki bi bila s tem bolj urejena. Prav tako igra pri tem pomembno vlogo zasaditev dreves, ki dajejo senco, hkrati pa so optična pregrada, ki danim površinam vrača delček intimnosti.

Literatura

KOCUVAN POLUTNIK, Alenka: Dvorišča in vrtovi starega mestnega jedra Celje: preteklosti in potrebe sedanjosti. V: Gustav Grobelnik (ur.), *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost občine Celje, 1988, 73–140.

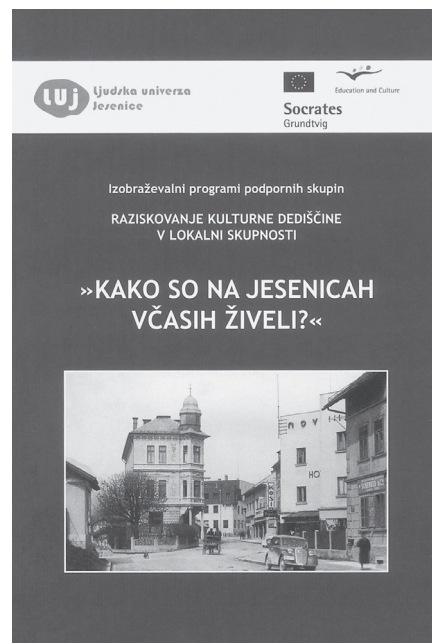
PRIMC, Branka: Zgodovinska analiza odprtih površin (dvorišč in vrtov) v Celju. V: Gustav Grobelnik (ur.), *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost občine Celje, 1986, 209–228.

NATAŠA KOKOŠINEK IN ZDENKA TORKAR TAHIR (ur.): Raziskovanje dediščine v lokalni skupnosti; Ljudska univerza, Gornjesavski muzej in Občinska knjižnica Jesenice, Jesenice 2007

Etnologinji Nataša Kokošinek in Zdenka Torkar Tahir, prva dolgoletna direktorica Gornjesavskega muzeja na Jesenicah, zdaj pa bibliotekarka v Občinski knjižnici, druga kustodinja v Gornjesavskem muzeju na Jesenicah, sta lani ponovno združili svoje znanje in uredili domoznansko zbirko, ki jo izdaja Ljudska univerza Jesenice v okviru projekta z naslovom Krepitev sposobnosti članov deprivilegiranih ciljnih skupin za uspešno delovanje v družbi, izvedenega s podporo Evropske unije oziroma programa Socrates, Grundtvig Action 2. V okviru projekta se je srečalo več kulturnih institucij in pogledov na raziskovanje kulturne dediščine v lokalni skupnosti: v prostorih Ljudske univerze so se srečali ljudje s podobnimi izkušnjami in modrostmi, ki so si na nekaj rednih srečanjih v podporni skupini pripovedovali življenjske zgodbe, obujali spomine na skupne vesele in žalostne dogodke v življenju železarskih družin v polpretekli dobi in si na ta način dajali intelektualno spodbudo in osebno obogatitev; življenjske zgodbe so tudi izbrana tema za domoznanstvo, »proučevanje določenega geografskega območja in zanimanje za vse v zvezi z njim in ljudmi, ki na tem območju živijo in delajo« (str. 4), kar so pred kratkim bolj sistematično začeli razvijati v okviru Občinske knjižnice Jesenice. Domoznanska dejavnost je v času globalizacije vedno pomembnejša, na lokalni ravni se domoznansko gradivo v sodelovanju z različnimi sorodnimi kulturnimi institucijami in domačini zbira, ureja in hrani. Vedno večje povpraševanje po tovrstnem gradivu tudi v naših knjižnicah strokovnjake spodbuja, da omenjeno sodelovanje širijo in krepijo, iščejo vedno nove načine promocije in ohranjanja tudi nematerialne dediščine. Zato se je projektu pridružil še lokalni muzej, ki ima najdaljšo tradicijo pri zbiranju zgodovinske in etnološke materialne dediščine, sodobna muzeologija pa se je pred leti začela zavedati tudi novega pomena zbiranja spominov kot

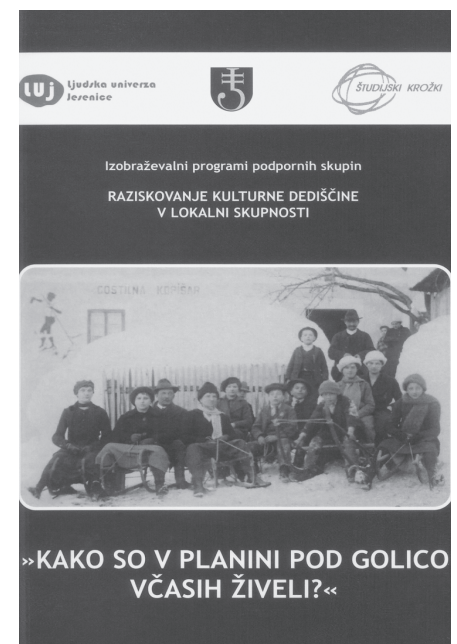
edinstvene metode za še bolj objektivno spoznavanje lokalne identitete. »... mesto se spreminja vse hitreje, starih (...) pričevalcev in informatorjev je vse manj, tistih, ki premalo vedo o zgodovini (...) in o življenju svojih prednikov, pa vse več« (str. 5), bi lahko posplošeno sklenili uvodno pojasnjevanje poslanstva zgoraj omenjenih projektov.

Do sedaj sta Nataša Kokošinek in Zdenka Torkar Tahir uredili že dve brošuri z življenjskimi zgodbami in s spomini, in sicer »jeseniške« zgodbe in zgodbe krajanov s Planine pod Golico. Gradivo, objavljeno v brošurah, je rabilo tudi za razstavi, ki sta bili na ogled ob prazniku Občine Jesenice 2007 in 2008 v avli Občinske knjižnice Jesenice. Zbrano gradivo hranita Občinska knjižnica in Gornjesavski muzej Jesenice.

V prvi brošuri z naslovom **»Kako so na Jesenicah včasih živeli?«**, ki je izšla na dvainsedemdesetih straneh, je objavljenih šestnajst zgodb moških in žensk, ki pripovedujejo svoje spomine na Jesenice pred prvo svetovno vojno, med njo in po njej. V vsaki zgodbi se nizajo podatki o osebah, ki so tedaj živele v posameznih

jesenjskih predelih in delale v železarni. Spoznamo, kako so bile urejene družine, kakšne vrednote so jih povezovala, kako so potekali dolgi delavniki in kratki prosti dnevi. Zgodbe bogatijo številne fotografije nekdanjih ulic, hiš, družinske fotografije, posnetki delavcev in tovarniških prostorov, mostov, reke Save, delovnih akcij, nekdanjih gostiln in športnih objektov, panoram. Zgodbe se dogajajo na Spodnjem Plavžu, v Kurji vasi, Obrtniški ulici, v Podmežakli, na Stari Savi, opisujejo nekatere stare družine in njihove hiše. Ena med avtoricami zgodb je opisala celo ženska oblačila med letoma 1915 in 1941. Nekatere stavbe in gospodarski obrati stojijo še danes; zanimivo bi bilo sedanje podobe postaviti ob bok starim fotografijam.

Če naslovnico prve knjige Nataše Kokošinek in Zdenke Torkar Tahir krasi značilna urbana podoba kraja, že z naslovnice drugega zvezka, ki je izšel na enainsedemdesetih straneh z naslovom **»Kako so v Planini pod Golico včasih živeli?«**, izvemo, da gremo na podeželje; na fotografiji je namreč skupina sankarjev pred vaško gostilno. Na notranjih

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljiške občine. 4240 Radovljica, Linhartov trg 1, E-naslov: titaporenta@gmail.com

platnicah je objavljen seznam hiš in njihovih hišnih imen, sedanji naslov hiše in njihovi lastniki okoli leta 1830.

Druga brošura je nastala v okviru študijskih krožkov. V njih je sodelovalo osemnajst krajanov Planine pod Golico, Prihodov in Plavškega Rovta nad Jesenicami. Med njimi »se najbolj zabrisane sledi spominov dotikajo rudarstva, ki je bilo nedvomno pogoj za poznejšo naselitev in razcvet železarskih Jesenic in ob kmetijstvu kot temeljne dejavnosti domačinov predstavljalo dodatno ali edino možnost za preživetje nekdanjih praviloma velikih rovtarskih družin. A tu ne gre samo za rudarjenje samo, ampak za vrsto dejavnosti, ki se nanj navezujejo, kot so: prevoznništvo, oglarjenje, kovaštvo, gozdarstvo in prevoz lesa«, v uvodu povzemata urednici. In nadaljujeta: »A ker je življenje pestro, tudi spomini

na preteklost obujajo najrazličnejše plati nekdanjega načina življenja in prelomne dogodke, tako na osebni ali družinski ravni kot na ravni lokalne skupnosti in širše« (str. 7).

Tudi v pričujoči knjižici si lahko ogledamo številne fotografije, ki so iz Gornjesavskega muzeja Jesenice in zasebnih arhivov. S seznama hiš na platnicah izvemo, da so bile na tem območju kar štiri gostilne, ena žaga in pet koč (Smučarska, hotel Belcijan, Skalaška koča, Bratstvo, Nemška spodnja, Kadilnikova zgornja), kar ponuja zavidljive turistične potencialne v alpski pokrajini.

Iz uvoda pričujoče brošure izvemo tudi nekaj več o pripovedovalcih samih in virih, ki so jih uporabili pri oblikovanju zgodbe. Cilj projekta je bil tudi tokrat »utrjevanje in spoznavanje lastne identitete, da bi se lažje in bolj samozavestno

soočali s sedanjostjo in našli svoje mesto v vedno bolj enoviti prihodnosti« (str. 8). Avtorici ponovno ugotavljata, da bo sta zaradi velikega odziva z domoznanstvom v občini Jesenice še nadaljevali, strokovna javnost pa bi rada izvedela kaj več tudi o tem, kako srečanja potekajo, ali pripovedovalci prejmejo navodila, če in kako bo zbrano gradivo tudi strokovno interpretirano. Zanimiva bi bila primerjava, kako se v Sloveniji po posameznih občinah razvija domoznanska dejavnost, povezana s kulturno dediščino. Ali domoznanstvo vključuje še druge teme, na kakšen način se ta dejavnost organizira in kje vse lokalne skupnosti črpajo sredstva za to, da ob vedno manjši proračunski pogači uspejajo prilagajati svojo dejavnost novim razmeram. Pa saj so se tega menda naučile prav iz pripovedovanja sokrajanov, mar ne?

IDA GNILŠAK (ur.) IN NADJA GARTNER LENAC: Zbirka naše mesto in ljudje; Mestni muzej Radovljica, Radovljica 1999, 2004 in 2007

Muzeje radovljiške občine (v nadaljevanju MRO) sestavlja pet samostojnih muzejskih enot – kustodiatov: Čebelarški muzej, Galerija Šivčeva hiša in Mestni muzej v Radovljici, Kovaški muzej v Kropi in Muzej talcev v Begunjah na Gorenjskem. Vsaka od naštetih enot razvija tudi svojo založniško dejavnost, ki v letu 2008 šteje že dvaindvajset enot, med njimi pa so etnologom verjetno najbolj znani muzejski katalogi Čebelarskega muzeja *Pripovedi s panjev*, ki jih je uredila muzejska svetovalka Ida Gnilšak, in sedem letnikov periodične publikacije Kovaškega muzeja z naslovom *Vigenjc*, ki ga ureja višja kustodinja Saša Florjančič.

Mestni muzej Radovljica sodi med najmlajše člane radovljiških muzejev. Nahaja se v prvem nadstropju radovljiške graščine. Pred njegovo ustanovitvijo je bila tu od leta 1974 na ogled Linhartova spominska soba, ki so jo uredili Filmski in gledališki muzej Slovenije iz Ljublja-

ne in Muzeji radovljiške občine. Leta 1997 je bil z nalogo pripraviti vizijo in strokovne podlage za muzejsko predstavitev osrednje zbirke zgodovine mesta Radovljica oziroma dežele in njenih znamenitih krajanov, predvsem Antona Tomaža Linhart, ustanovljen iniciativni odbor.

Poslanstvo današnjega Mestnega muzeja Radovljica je zbiranje, hranjenje, ohranjanje, dokumentiranje, proučevanje in posredovanje premične kulturne dediščine levega brega Save v občini Radovljica. Gradivo je organizirano v tri temeljne zbirke: Anton Tomaž Linhart in 18. stoletje, Staro mestno jedro Radovljice in Kraji na levem bregu Save v občini Radovljica.

Prostori za stalno razstavo so bili prenovljeni leta 2007, ko je bila obnovljena tudi osrednja, to je baročna dvorana, katero upravlja Občina Radovljica. V letu 2008 je tudi Mestni muzej dobil svojega kustosa; ta je »podedoval« dediščino, ki

sta jo urejali kustodinja Čebelarskega muzeja Ida Gnilšak in direktorica zavoda Verena Štekar Vidic.

Poleg nekaj vsebinsko zaokroženih ali fragmentarnih enot dediščine, ki so se desetletja nesistematično zbirale, je Mestni muzej s pomočjo raznih zunanjih sodelavcev oblikoval tudi svojo zbirko publikacij z vsebino, povezano z mestom Radovljica. Do sedaj so izšli trije zvezki: prvega, *Radovljiško izročilo: Nekaj »radolških« za pokušino*, je leta 1999 uredila Ida Gnilšak, druga dva zvezka *Stanovalci Šivčeve hiše od začetka 18. stoletja do leta 1973* (2004) in *Radovljiške družine v 18. stoletju: Radovljica Mesto* (2007) pa je napisala etnologinja Nadja Gartner Lenac.

Publikacija *Radovljiško izročilo: Nekaj »radolških« za pokušino*, ki je na enaintridesetih straneh izšla leta 1999, je nastala kot nadaljevanje *Pevskih spominov*

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljiške občine, 4240 Radovljica, Linhartov trg 1. E-naslov: titaporenta@gmail.com

RADOVLJIŠKO IZROČILO

NEKAJ »RADOLŠKIH« ZA POKUŠINO

Radovljčanke Mile Zupanove¹ v sodelovanju Krajevne skupnosti Radovljica in MRO. V njem je zbranih enajst pesmi oziroma inačic, ki so bile nekoč zapisane in nekatere že zbrane v dokumentaciji Mestnega muzeja, nekatere pa je zbrala in posredovala domačinka Marija Ana Globočnik (str. 3). Uvodno besedilo je prispevala Marija Cvetek, slavistka in dobra poznavalka gorenjskega ljudskega izročila. Zvezek je uredila in s slikovnim gradivom opremila kustodinja Ida Gnilšak, ki je med drugim kot domačinka že vrsto let zbirala in urejala bogato fotografsko dokumentacijo o Radovljici.

Skupni imenovalci pričujočih pesmi je slikovita ljudska šegavost in zabavljivost, ki kažeta na posebnost okolja in časa, v katerem so nastale (str. 7). Avtorji pesmi so se sicer zgledovali po značilnostih ljudske ustvarjalnosti, vendar so pobudo za svoje pesnjenje našli v vzorcih že znanih ljudskih pesmi, objavljenih v Štrekcljevi zbirki.² Radovljčani so jih prikojili svojim lokalnim posebnostim, zato izpričujejo lokalno kulturno identiteto naselij Predtrg, Mesto in Podmesto, ki so se kot nekdanj samostojne občine po

drugi svetovni vojni zlele v današnje mesto Radovljica. Med splošno slovenskimi najdemo tako tudi v Radovljici varianto pesmi o suhi »šmentani muhi« ali bolhi, ki je pri nas znana kot Pretrška bovha, nastala pa naj bi na podlagi Radovljiške himne, objavljene v knjižici z naslovom *Predtržani, Prešeren in drugi »svetniki« v gramofonu* izpod peresa Antona Cerarja Danila, ki je leta 1911 izšla v samozaložbi. Iz pričujoče zbirke so tudi druge pesmi, ki se dotikajo npr. motiva kopanja zaklada (Kako so Pretržani »šac« kopali), in nekatere stanovske pesmi, namenjene nežnejšemu spolu (Klemenova kelnarica in Gospa Jurgelnova).

Zbiranje in poznavanje tovrstnega izročila ima za lokalno skupnost precejšnjo vrednost. Poleg nastajanja domoznanske literature po mnenju Cvetkove »prijazno vabijo vse tiste, ki v svojih glavah ali na porumenelih papirjih hranijo verze podobnih in pozabljenih stihotvorcev. Poseben izziv pa naj bi bile za vse tiste, ki so izgubili stik s svojimi koreninami ali pa so se nanovo naselili v Linhartovem mestu« (str. 5). Razveseljivo je, da je knjižica tik po izidu že našla prvi odmev v obliki gledališko-plesne priredbe znane igralk, režiserke in vsestranske kulturne ustvarjalke Alenke Bole Vrabec na proslavi ob občinskem prazniku. Naloga muzeja pa je, da del svoje dejavnosti usmerja in nadaljuje z zbiranjem tovrstnega gradiva, ga poveže z duhovnim izročilom panjskih končnic in ga v prihodnje doma in drugod uporabi v obliki raziskovalnih, pedagoških, andragoških in promocijskih programov.

Današnji, pred nekaj leti obnovljeni Linhartov trg je izredno zanimivo polje proučevanja in programov »oživljanja« skoraj vse občinske kulturne infrastrukture. Sodobni popotniki in turisti poznajo številne svetovne in evropske turistične zanimivosti, ob bok katerih si prizadeva postaviti tudi Radovljica, ki ponuja številne enkratne možnosti za daljši postanek in vživljanje v svojo preteklost. Linhartovo mesto je že precej obdelano z urbanističnega vidika (čeprav gre tudi tu predvsem za študije, ne pa javne programe), premalo pa smo poznali njegove nekdanje meščane in njihovo kulturo.

V te namene je ob intenzivnih pripravah na odprtje nove stalne postavitev o An-

tonu Tomažu Linhartu v zadnjih desetih letih nastajal tudi muzejski program za zbirko Staro mestno jedro Radovljice, v okviru katerega sta že izšli dve objavi virov za proučevanje zgodovine in načina življenja prebivalcev stare Radovljice. Zvezki, ki naj bi v prihodnje podobno kot *Vigenjc* posvečeni izbrani temi izhajali bolj redno, sestavljajo domoznansko zbirko *Naše mesto in ljudje*.

Avtorica druge knjižice iz serije *Naše mesto in ljudje* z naslovom *Stanovalci Šivčeve hiše od začetka 18. stoletja do leta 1973* je Nadja Gartner Lenac; knjižica je leta 2004 izšla na enaintridesetih straneh. Šivčeva hiša po svoji prenovi prav gotovo izstopa med starimi hišami na Linhartovem trgu, ki je svojo današnjo podobo dobil v času baroka in v času, ko je tu svojo mladost preživel Anton Tomaž Linhart. V hiši je danes urejena galerija, ki prav tako deluje pod okriljem MRO. Poleg tega je hiša zanimiva tudi kot kulturni spomenik. Na njenem pročelju prepoznamo znano fresko, notranjost poleg razstavnih prostorov za občasne galerijske razstave nudi doživetje nekdanjega domovanja obrtniško-trgovske družine in najem poročne dvorane. Etnologinja Nadja Gartner Lenac³ se je lotila

¹ Egi Gašperšič (ur.) *Pevski spomini Radovljčanke Mile Zupanove* (Radovljica: Glasbeni tisk, Krajevna skupnost, Glasbena šola in Egi Gašperšič, 1999) 35.

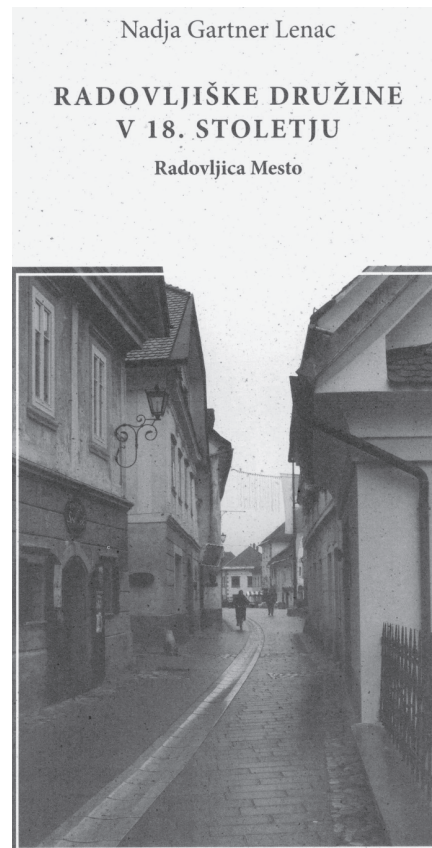
² Karel Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi* (Ljubljana: Slovenska matica, 1895–1923).

³ Nadja Gartner Lenac se je v Tržiškem muzeju sedem let ukvarjala s proučevanjem vplivnejših obrtniških družin, ki so pustile gospodarske in kulturne sledi v tržiškem prostoru. Kot primer

proučevanja stanovalcev Šivčeve hiše, ki so tu živeli od začetka 18. stoletja do leta 1973, ko je hišo odkupila Občina Radovljica. V tem času sledi družinam Lasperger, Kramar, Globočnik, Pretner, Ostaševski in drugim prebivalcem; gre za prvi poskus predstavitve radovljiških družin. Ob vsem, kar je avtorica tu objavila, pa je dragoceno še vse tisto gradivo, ki ga je zbrala in je izziv za podobne predstavitve preostalih družin po hišah na sedanjem Linhartovem trgu v Radovljici in neposredni okolici (str. 3).

Nadja Gartner Lenac je z raziskavo poskušala na primeru stanovalcev Šivčeve hiše prikazati delček mestne zgodovine, razvoj prebivalstva v mestu, družinska, sorodstvena in socialna razmerja. Viri, iz katerih je črpala podatke, so cerkvene in civilne matične knjige, knjige župljanov, popisi prebivalstva in katastri. Na podlagi analize naštetih virov je izpisovala vse osebe, ki so se v obdobju med letom 1770 in 18. marcem 1946 rodile v Mestu št. 33, po tem letu pa je hiša dobila naslov Mestni trg 22 (danes Linhartov trg 22). Poleg oseb, ki so se tu rodile in živele, je skušala slediti tudi vsem, ki so se pozneje od tu izselili, proučevanje Statusov animarumov pa je omogočalo tudi sledenje družinam, ki so bile v sorodstvenem razmerju s stanovalci Šivčeve hiše, poleg tega pa tudi bogat vir za lokalna domača hišna imena. Ugotavljal je tudi poklicno strukturo. Zanimivo je, da o cehih, v katere so se združevali srednjeveški obrtniki, v Radovljici ne vemo ničesar. »Vzrok je verjetno v tem,« sklepa Nadja Gartner Lenac, »da je bilo obrtnikov istovrstne dejavnosti premalo, zato cehi sploh niso obstajali« (str. 9). Tudi na podlagi popisa prebivalstva radovljiške fare leta 1754 je bilo mogoče prebivalce razvrščati v kmete, kajzarje, gostače, posle in pripadnike neagrarnih poklicev, ki pa niso specifičirani. Nekaj več sporoča terezijanski kataster s seznamom hišnih lastnikov leta 1761, ki navaja tudi obdavčene obrtnike. Med metodološke težave spadajo tudi različni zapisi priimkov radovljiških meščanov,

zato se je avtorica odločila, da je pri vseh priimkih navedla vse njihove različice. Opisom zgoraj omenjenih družin v nadaljevanju sledi še navedba uporabljenih virov in literature ter objava fotografij Šivčeve hiše. Žal pa besedilo nima angleškega povzetka, ki bi izpolnil tudi drugi namen knjižice, mesto približati tujim obiskovalcem.

Tudi drugi zvezek iste avtorice z naslovom **Radovljiške družine v 18. stoletju: Radovljica Mesto**, je na sedemindvajsetih straneh izšel ob 250-letnici rojstva velikega moža slovenske kulture, Antona Tomaža Linharta, in sicer leta 2007 kot del projekta Živimo Linhartovo mesto. Publikacija je nadaljevanje sistematičnega raziskovanja arhivskih dokumentov o radovljiških družinah. Temeljno gradivo za raziskavo so bile cerkvene matične knjige, popis prebivalstva radovljiške fare iz leta 1754 in knjige župljanov. Časovno je knjiga omejena na 18. stoletje, ko se je Radovljica prostorsko delila na Mesto, Predmesto in Predtrg. V njej bomo o tem, koliko prebivalcev je takrat štel Mesto, kdo je živel v starodavnih hišah, s čim so se ukvarjali prebivalci in

kako so bili med seboj družinsko in socialno povezani. S to raziskavo je povezan tudi prispevek Nadje Gartner Lenac in Verene Štekar-Vidic v *Linhartovem zborniku*, ki je izšel leta 2005 ob 250-letnici rojstva A. T. Linharta,⁴ raziskava pa je bila uporabljena tudi pri pripravi nove stalne postavitev, in sicer pri oblikovanju panoja Radovljice, kakršno je doživil mladi Linhart v času, ko se je kot fantič podal v svet. Sestavni del pričujoče razstave je tudi video posnetek, nekakšen sprehod po Radovljici, kot jo predstavlja obravnavani zvezek. Žal je tudi ta zvezek brez povzetka v tujem jeziku.

Radovljica je bila v drugi polovici 18. stoletja malo podeželsko mesto. V Mestu je v osemindvajsetih hišah živel okoli štiristo prebivalcev. Leta 1770 so bile hiše prvič oštevilčene, po združitvi dveh hiš leta 1784 so hiše ponovno oštevilčili, tretjič in zadnjič pa so hiše v Radovljici oštevilčili 18. marca 1946. Mesto je živel znotraj obrambnega obzidja iz 15. stoletja, ki je nastalo med turškimi vpadi oziroma tedaj, ko je Radovljica dobila mestne pravice. Znotraj znanege tlorisa iz jožefinskega katastra so v naselbinskem razvoju že od 14. stoletja prepoznavni župnijski kompleks, graščina zemljiških gospodov radovljiškega gospostva grofov Thurn-Valsassina in hiše meščanov.

V nadaljevanju projekta Živimo Linhartovo mesto si Mestni muzej Radovljica prizadeva rezultate raziskave Nadje Gartner Lenac uporabiti pri natančnejšem proučevanju posameznih socialnih plasti prebivalcev mesta v 18. stoletju in jih v obliki muzejskih programov vključiti v vsakdanji utrip trga. Ker ima muzej za to premalo strokovnega kadra, bomo morali pri tem sodelovati predvsem z drugimi muzeji in strokovnjaki za delo z javnostmi. Zbirka Naše mesto in ljudje Mestnega muzeja Radovljica ima tako povsem jasno perspektivo.

4 Verena Štekar-Vidic in Nadja Gartner Lenac, Radovljica v času Linhartovega otroštva. V: Ivo Svetina (ur.), Francka Slivnik (ur.) in Verena Štekar-Vidic (ur.), *Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (Ljubljana in Radovljica: Slovenski gledališki muzej in Muzeji radovljiške občine, 2005) 471–500.

dobre raziskovalne prakse je bilo leta 1995 izdelano družinsko drevo čevljarke rodbe Dobrin, ki ga je za muzej leta 1997 vizualiziral Miha Dobrin in je del stalne čevljarke zbirke Tržiškega muzeja.

JERNEJ MLEKUŽ: *burek.si?! koncepti | recepti*; Studia Humanitatis (Zbirka Varia), Ljubljana 2008, 202 str.

Celotno zgodovino kulturnih študij bi bilo mogoče povzeti kot postopno emancipiranje predmetov analize, ki so spričo svoje navidezne profanosti ali celo banalnosti v znanstveni skupnosti do nedavnega veljali za nevredne resne obravnave. Od pijančevanja in drugih aspektov »navadne« delavske kulture pri začetnikih kulturnih študij do poznejših spoprijemov z različnimi segmenti popularne kulture: kulturne študije se vztrajno usmerjajo v analizo zanemarjenih in neuglednih fragmentov naših vsakdanjnikov, saj slednji niso pomembni zgolj kot elementi resničnih življenj resničnih ljudi, temveč tudi oziroma predvsem kot artikulirani pričevalci o mrežah oblastnih razmerij, ki prepredajo materialno in ideološko resničnost. Mlekuževa študija bureka v Sloveniji, pri založbi Studia humanitatis objavljena v knjigi *burek.si?! koncepti / recepti*, se lepo umešča v ta širši politično zaznamovan epistemološki kontekst kulturnih študij, pri čemer pa hkrati ohranja množico avtorskih poudarkov in izpeljav, ki analizo odrešujejo spon sicer pogostih postopkov zgolj aplikacije uveljavljenih spoznavnih načel na lokalne kontekste.

Mlekuž pri analizi izhaja iz ugotovitve, da je burek v Sloveniji izrazito označen objekt: hrana, ki je bistveno več kot zgolj hrana, predmet, ki smo mu »naložili toliko pomenov, da se pogosto zdi, da (se) sploh ne ve več, kaj naj bi bil« (str. 20). Po konceptualizaciji analitičnega orodja, v prvi vrsti Foucaultovega koncepta diskurza, v manjših segmentih pa tudi raziskovalnih nastavkov avtorjev, kot so Edward Said, Dick Hebdidge, Roland Barthes, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe in Pierre Bourdieu, Mlekuž svojo analizo razvija skozi nizanje, v mnogočem pa tudi sopostavljanje in kritično kontrastiranje različnih diskurzov, ki se v Sloveniji že nekaj desetletij krešejo na bureku. Kot ključne tu izpostavlja diskurze najprej zdrave prehrane, ki burek degradirajo spričo njegove nezdrave »mastnosti«. Tem sledijo najstniški proto-opozicijski diskurzi, ki burek nasprotno konstruirajo kot »kul« v mnogočem ravno spričo njegovega izstopanja iz normativnih okvirov skrbi za zdravo telo. Nadalje so tu nacionalistični diskurzi, ki burek uporabljajo kot označevalec »juga«, »Bosancev«, »Čefurjev« in podobno, s tem pa tudi kot ideološko orodje simbolne diskreditacije priseljencev iz drugih nekdanjih jugoslovanskih republik v Sloveniji. In končno, avtor predstavlja tudi alternativne (afirmativne) diskurze: te v grobem deli na nenacionalistične in protinacionalistične, pri čemer poudarja, da je za oboje značilno jasno nasprotovanje izrabam bureka v nacionalističnih diskurzi, nenazadnje pa tudi nacionalizmu kot takšnemu. Vsakega od teh diskurzivnih sklopov Mlekuž predstavlja in utemeljuje s pravim bogastvom primerov, ki odlično ilustrirajo vse razsežnosti umeščenosti bureka v slovenske vsakdanje ideologije in prakse. Od časopisnih člankov, oglasov, spletnih strani, osebnih pričevanj do fotografij in stripovskih podob, težko si je predstavljati, da je avtorjevemu skrbnemu očesu ušla kakršnakoli podrobnost v zvezi z življenjem bureka v Sloveniji. Pomembno pri tem je, da Mlekuž nobene od ilustracij ne

pusti same: kljub temu da je tekst umeščen v čvrst interpretativni okvir, vsak primer spremljajo interpretacije, nenazadnje pa tudi vprašanja. Študija *burek.si?! koncepti / recepti* namreč ne pristaja na linearno interpretacijo pomenov, ki jih je burek z leti pridobil v Sloveniji. Kljub temu da so v delu izpostavljeni relativno konsistentni grozdi diskurzivnih operacij, avtor poudarja, da ti niso enoznačni in če je le mogoče, izpostavlja poudarke, ki kažejo na latentne protislovnosti v navidez jasnem manifestnem pomenu. Znamenito skladbo Ali Ena Sirmi & mesni, denimo, korektno prikaže kot sicer od »burekborcev« navdušeno sprejeto napol uradno himno njihovega nasprotovanja nacionalistični degradaciji bureka kot hrane in kot simbola, a hkrati vestno izpostavi razmeroma ambivalenten, celo poudarjeno neangažiran odnos, ki ga ima do bureka avtor skladbe sam.

Jernej Mlekuž študijo sklene z ugotovitvijo, da je burek ujet v mnoge, pogosto celo izključujoče se diskurzivne okvire, ki ga konstruirajo na kar najbolj različne načine. Tu naj bi bili posamezniki, ki te diskurze rabimo, prav tako ujetniki teh mnogoplastnih kompleksnosti, vsi skupaj z burekom vred ali preko bureka, tako zatirani kot zatiralci (str. 159). Na neki splošni ravni je tak zaključek korekten, študija primerov namreč lepo poudari izjemno kompleksnost pomenov in rab bureka v Sloveniji, toda po drugi strani se s takšno izpeljavo argumenta težko strinjamo v celoti. Seveda, relacije so kompleksne, moč je v plejadi raznolikih diskurzivnih operacij razpršena in neredko nekonsistentna, toda to vendarle ne pomeni, da o bureku – ali kateremkoli drugem predmetu kritične poststrukturalistične analize – ni mogoče povedati nič bolj določnega. Kljub vsem kompleksnostim in ambivalentnostim, celo protislovljem, ki se avtorju kažejo pri analizi bureka v Sloveniji, ostaja verjetno vendarle nesporno, da politične implikacije različnih diskurzivnih okvirov, naravnanih nasproti bureku, niso povsem ambivalentne, da ti diskurzi tudi niso enako

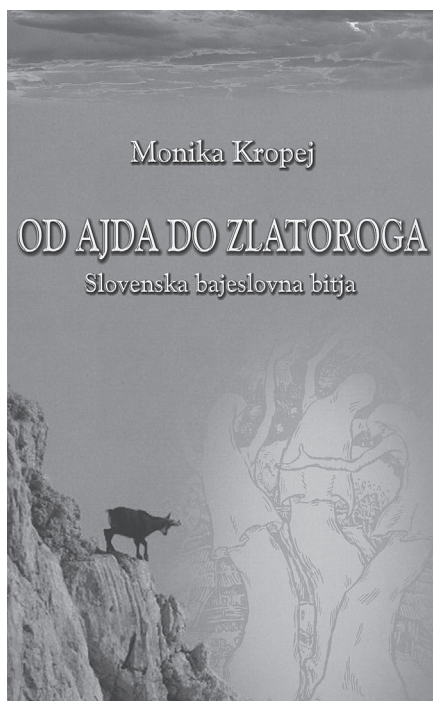
močni in da, konec koncev, tudi ne (pri) zadevajo vseh pripadnikov slovenske družbe na enak način. Nekega »Bosanca« sicer alternativni diskurzi prav gotovo emancipirajo, toda to mu verjetno v resničnem življenju ne pomeni veliko, saj so ti diskurzi v pretežni meri zamejeni v kroge izobražene, alternativne mladinske populacije, s katerimi zelo verjetno nima veliko opravka, medtem ko so nacionalistični diskurzi na drugi strani zelo verjetno bistveno močnejši, v njegovem življenju pa skoraj zagotovo bistveno bolj intenzivno prisotni. Soobstoj različnih diskurzov in njihova pogosta notranja nedoslednost ne pomenijo, da ti nimajo zelo realnih učinkov na ljudi in to za nekatere manj, za druge bolj ugodne. Kritična primerjava različnih diskurzov o bureku, še tako kompleksnih in ambivalentnih, in njihova umestitev v vsaj okvirne realne socialne okvire slovenske družbe na prelomu tisočletij, bi skratka

študiji, ki ji v raziskovalnem delu ne gre očitati prav ničesar, znala prispevati bistveno bolj izostren zaključek. Namesto tega se sedaj zdi, da raziskovalni temeljivosti in sproti interpretativni subtilnosti umanjkuje smiselno dovolj zaokrožena izpeljava, ki jo avtor opravičuje s trditvami o nedokončnosti vsake interpretacije (str. 159 in 160). S tem se je seveda mogoče strinjati, toda to vendarle ne pomeni, da ni smiselno poskusiti oblikovati vsaj čim boljše interpretacije. Konec koncev tudi Foucault sam ni analiziral diskurzov kar tako, temveč z jasnim namenom razkritja njihove ujetosti v realna razmerja družbene moči.

Da ne bo pomote: Mlekuž na več točkah poudarja in kritično obravnava burekovo »vrženost na politično polje« (str. 171). Vtis je le, da zgolj z nekoliko manjšo mero interpretativne odločnosti in konsekvantnosti, kar recenzent s kritične družboslovne fakultete ne more ne vsaj

nekoliko obžalovati (morda gre le za profesionalno / institucionalno deformacijo). Zunaj tega zadržka, o katerem bi se nenazadnje dalo tudi razpravljati (Mlekuževo razvijanje argumentov je na svoji strani vendarle precej konsistentno z njegovim raziskovalnim nastavkom, natančna analiza burekove umeščenosti v razmerja moči pa bi tudi verjetno zahtevala še za eno knjigo dela), je delo *burek.si?! koncepti / recepti* impresiven dosežek, ne samo v svoji več kot temeljiti, predvsem pa neredukcionistični obravnavi vseh možnih pomenskih odtenkov bureka v Sloveniji, temveč tudi po svoji nadvse simpatični in z vsebino skladni formi. Napisano je namreč v za odtenek hudomušnem slogu z mnogimi neologizmi, ki razpravo poživljajo, nenazadnje pa – vsaj zdi se, da je tako – avtorja tudi diskretno postavljajo na pozicijo »afirmativnega burekizjavljanja« (str. 143). Je to tista interpretacija, ki jo pogrešamo na koncu?

MONIKA KROPEJ: Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja; Mohorjeva: Ljubljana, Celovec in Dunaj 2008, 352 str.

Ukvarjanje z miti v času urbanih legend in kibernetičnih zgodb, ki danes krožijo po medmrežju, ni hvaležna stvar. Tem bolj smo lahko hvaležni, da je v 21. stoletju izšla knjiga, ki priča o bogati kulturni dediščini bajeslovja na slovenskem ozemlju. Tisto »starodavno pripovedovanje«, o katerem so že v 19. stoletju pravili, da začenja izginjati, se je v 20. stoletju počasi izgubilo, vendar je v slovenskem prostoru le bilo mogoče ozavestiti ljudi, da je bajeslovje kulturna dobrina, zato sta odnos in spoštovanje do tega izročila ohranjena do danes.

Avtorica knjige, dr. Monika Kropelj, predstojnica Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, je skušala v knjigi pregledno in bralcu prijazno predstaviti številna bajeslovna bitja, ki se pojavljajo v slovenskih bajkah. Ni pa vključila v študijo ljudskih junakov, kot so kralj Matjaž, Peter Klepec, Miklova Zala in dru-

gi, ki sodijo med *bajeslovne like*. Pojem *bajeslovni liki* je namreč nekoliko širši in obsega med drugim tudi osebe, ki so jih ljudje sčasoma mitizirali.

V antiki je mit imel posebno mesto v duhovnem življenju družbe, predstavljal je primordialno resnico, skupek zelo starih simbolov in razsežnost človeškega dožemanja sveta. Šele pozneje so začeli povezovati mite z izmišljenim, lažmi, zastarelim pogledom na svet, s pravljico, z bajko in bajejanjem.

Slovenska inačica za mit je bajka. Slovenske bajke pripovedujejo o nastanku sveta, človeka, naroda, stvarstva, o dogajanju v onostranstvu, koncu sveta in številnih bajeslovnih bitjih, ki spremljajo predstavniki svet ljudi. Monika Kropelj se predvsem sprašuje, kakšno mesto imajo sredi vsega tega bajeslovna bitja. Bajeslovna bitja so v knjigi predstavljena glede na glavno vlogo, ki jo zasedajo

* Mag. Martina Piko-Rustia, univ. dipl. etnol., vodja Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik. A-9020 Celovec, 10. Oktoberstr. 25, E-naslov: piko@ethno.at

v duhovnem izročilu, razvrščena so po tipologiji, karakteristiki in vlogi, ki jo imajo v različnih motivih in vsebinah. Ker je glavni vir za raziskovanje višjih in nižjih bajeslovnih bitij ljudska pripoved oziroma besedilo, so v knjigi objavljene tudi nekatere zgodbe, ki so analizirane tako tekstualno kot kontekstualno, morfološko in semiotično.

V knjigi so predstavljena bajeslovna bitja v slovenskem kulturnem prostoru, Monika Kropej pa je gradivo, kjer je bilo mogoče, uvrstila v evropski in deloma neevropski mitološki koncept. Knjiga je razdeljena na dva sklopa. V prvem delu knjige je predstavljeno izročilo, ki pripoveduje o boštvih in kozmoloških predstavah naših prednikov. V poglavju z naslovom Kozmologija najdemo pripovedovanja o stvarjenju sveta in ribi Faroniki, kurentu, glavnih slovanskih mitih (Perun, Veles, Kresnik, Kresnice), Zelenem Juriju, Jarniku, divjem lovcu in divji jagi, volčjem pastirju, Pehtri babi, Zlati babi, Mokoši, Zlatorogu, Božiču-Svarožiču, Triglavu, Belinu in Beleni, desetniku in desetnici. Predstavljena so tista boštva, ki so ohranjena v ljudskih pripovedih, v knjigo pa niso pritegnjena tista boštva, ki so sicer zgodovinsko izpričana, o katerih pa v slovenskem ljudskem izročilu ni ohranjenih zapisov oziroma spominov (npr. staroslovanski bogovi Dažbog, Živa, Hors, ipd.). Imena bitij so ohranjena v ljudskih poimenovanjih.

Upoštevano je torej v glavnem ljudsko pripovedno in pesemsko izročilo, delno

so upoštewane tudi šege in rituali, ki se nanašajo na bajeslovno izročilo, mestoma so vključeni tudi viri o zgodovini in kulturi na slovanskih tleh. V knjigi je delno zajeto tudi vprašanje obstajanja mitov v sodobni družbi, kjer živijo v umetnosti, kulturi, družbenih institucijah, celo v oglaševanju, turizmu in drugih oblikah družbene komunikacije.

V drugem delu so pod naslovom Med nebom in zemljo predstavljena tako imenovana »nižja bajeslovna bitja«, kot so demoni, duhovi, vilinska bitja, bajeslovne živali in druge nadnaravne prikazni. Tega gradiva je v ljudskem pripovedništvu zelo veliko, zato so bile odbrane le vzorčne pripovedi, včasih le povzetki besedil, da je gradivo čim bolj popolno predstavljeno. Te pripovedi še nastajajo in se na novo oblikujejo.

Temeljno bajeslovno izročilo je ohranjeno v starejših objavah, večina tega gradiva je bila zbrana v 19. in prvi polovici 20. stoletja. Danes jih ljudje večinoma obnavljajo le še kot dogodek, ki se je nekoč komu pripetil. Osiromašena je predvsem motivika, ki je bila nekoč pestra in bogata.

Knjiga je pregledna in v njej je predstavljenih preko sto petdeset različnih bajeslovnih bitij, ki so razvrščena v širši kozmološki in bajeslovni okvir. Študija prinaša novo klasifikacijo bajeslovnih bitij, kritično so predstavljene tudi dosežanje teorije in interpretacije.

Knjigo uvaja kratek pregled raziskovanja bajeslovja v slovenskem prostoru, ki bralca vpelje v »mitološko problemati-

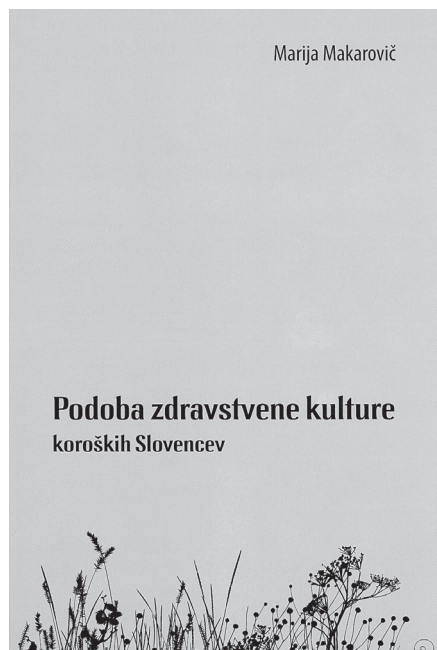
ko«. Predstavljeni so viri za raziskovanje mitologije, orisan je razvoj odnosa do mitov od odklankanja mitologije kot »krivoversta« do romantičnega precejevanja mitologije v 19. stoletju. V 20. stoletju so tudi slovanski raziskovalci sledili raznim šolam, ki so se razvijale po svetu. Številne študije s področja mitologije danes najdemo v mednarodni reviji *Studia mythologica Slavica*, ki izhaja od leta 1998 in v kateri sodelujejo priznani raziskovalci iz slovanskega in tudi širšega evropskega in neevropskega prostora.

Iz pregleda postaja jasno, da je bila bajeslovju v času po osamosvojitvi v slovenskem prostoru namenjena kar precejšna pozornost, medtem ko je bilo po drugi svetovi vojni, v času pozitivizma, dolgo odrinjeno in celo vključeno v razprave, ki so kritično presojele vzroke in izhodišča nacionalsocialistične ideologije.

Knjigi je dodan slovar bajeslovnih bitij, v katerem so na kratko povzete glavne značilnosti bajeslovnih bitij, vsebine pripovedi ter temeljna literatura.

Knjiga je dragocen prispevek k spoznavanju slovenskega bajeslovja kot pomembne kulturne dobrine, ki se je ohranila vse do današnjih dni. Predvsem pa knjiga ponuja pregled gradiva in literature ter dosedanjih spoznanj na področju slovenskega bajeslovja, pri čemer skuša tematiko približati tudi širšemu krogu bralcev.

MARIJA MAKAROVICH: Podoba zdravstvene kulture koroških Slovencev v kmečkem okolju od Zilje do Podjune v 19. in 20. stoletju; Mohorjeva, Celovec 2008, 457 str.

Namen te obsežne etnološke raziskave o kulturi naravnega zdravljenja v 19. in 20. stoletju pri Slovencih na Zilji, v Rožu in Podjuni je, po avtoričinih besedah, podati zaokroženo podobo zdravstvene kulture slovenskega v kmečkem okolju živečega prebivalstva na Koroškem. Čeprav knjiga vsebuje širok popis možnih strategij uporabe naravne medicine pri različnih boleznih, Makarovičeva v uvodu jasno opozori, da raziskava ni zdravstveni priročnik z nasveti za naravno in čarovno zdravljenje.

Delo Marije Makarovič ni nastalo čez noč, saj sta se avtorica in tematika ljudska zdravstvena kultura: naravno in čarovno zdravilstvo na Koroškem spoznavali zelo dolgo: s krajšimi in z daljšimi premori vse od avtoričinih študentskih let v petdesetih letih prejšnjega stoletja na Filozofski fakulteti v Ljubljani, takrat še Oddelku za etnologijo, pa vse do preloma 20. stoletja, ko se ji je ponovno intenzivneje posvetila. Dodatna spodbuda za nastanek pričujoče knjige je bil dr. Pavle Zablatnik (†1993), ki mu je smrt prekrizala nadaljnje zbiranje in obravnavanje ljudskomedicinskega gradiva.

Predhodniku je avtorica tudi posvetila knjigo.

Raziskavo posebno dobro opredeli kar njen naslov: je zelo konkretna, obsežna in natančna z vztrajnim pridihom vsebin 19. in 20. stoletja. Neoporečen in neprecenljiv del je gotovo drugi del knjige, kjer je zapisano zajetno zbrano terensko gradivo. Pri tem bi želela opomniti, naj bralce ne odvrne obseg strani, saj ne gre za suhoparno branje, temveč za izredno zanimive zapiske s terena. Zdravje in bolezen sta nedvomno univerzalni sestavini vsakdanjega življenja v vseh družbenih okoljih in tovrstni neposredni podatki s terena razkrivajo odnos ljudi iz kmečkega okolja do zdravja in bolezni. Ob branju avtoričinih iskrih zapiskov s koroškega območja se je tako mogoče ponovno seznaniti ne samo s tragiko, temveč tudi z vso bistrstjo, duhovitostjo in iznajdljivostjo kmečkega prebivalstva, ki je bilo ob spoprijemanju z zdravstvenimi težavami dostikrat prepuščeno samemu sebi ter zaradi ekonomskih, geografskih ali družbenopolitičnih razlogov potisnjeno na obrobja. Pri koroških Slovencih so bile in so še vedno prav politične razmere in neenakopravnost manjšinskega položaja izrazit dejavnik pri spodbujanju raznih bolezenskih težav ter duševnih stisk (glej poglavje Duševna bolečina – izraz manjšinske stiske) in ne sme se spregledati, da si Makarovičeva hkrati prizadeva sporočati in dopovedati, kakšen je zares položaj slovenske manjšine na Koroškem. Poleg tega terenske zapiske odlikuje tudi tematska raznolikost obravnavanih obolenj in bolezni. Vključujejo namreč v kmečkem okolju pogosto tabuizirana obolenja in bolezni: od duševnih bolezni, raznih odvisnosti, spolno prenosljivih bolezni do z uroki povezanih stanj.

Če izrekam za dragoceni drugi del knjige same pohvale, bi se malo bolj posvetila analizi prvega dela knjige, kjer je Makarovičeva želela zapolniti teoretične vrzeli na obravnavanem področju. Ker se

strinjam z avtoričinim zapisom, da teoretična razmišljanja »prav gotovo poganja kvišku katero koli stroko« (str. 17), bi temu delu dodala nekaj razmislekov.

Na začetku se Marija Makarovič loti obravnavanja za raziskovalce družbeno-medicinske tematike skoraj neizogibnih razmerij med ljudsko, alternativno in uradno medicino. Pri umestitvi uradne, alternativne medicine in ljudskega zdravilstva (medicine) sledi, s sklicevanjem na Paula Diepgena (1935), prepričanju, da se lahko ljudsko in alternativno medicino (zdravilstvo) uvršča na nižjo »stopnjo razvitosti«. Pri tem opredeljevanju jo večkrat zanese v evolucionistično oziroma empiristično tradicijo, kjer je biomedicina sinonim razvitosti, racionalnosti, znanosti in napredka; nasprotno pa veljata naravno in čarovno zdravilstvo, zaradi domnevne neznanstvenosti in iracionalnosti, za manj razvita. V raziskavi Makarovičeve opisan odnos med uradno in ljudsko medicino večinoma sledi preprostim dualizmom (izrazi v tabeli na str. 115 so navedeni kot v knjigi):

Današnja prevladujoča teoretska pozicija etnologov/antropologov, ki se ukvarjajo z medicinami, temelji na izhodišču, da situacija postmoderne pretočnosti in pretakanja presega tovrstne dualizme. Prav tako velja za problematično in sporno obravnavanje biomedicine kot večvredne kulturne oblike, kot sinonima za »razvitost« in »razumskost«, ki bo prav zaradi teh lastnosti prevladala nad preostalimi medicinami.

Poleg množice sodobnih avtorjev na Slovenskem o navedenih teoretičnih vprašanjih natančneje, poleg Boruta Telbana, Jane Šimenc (2002; 2005; 2008) ter v knjigi citirane Nevenke Židov, razpravlja Uršula Lipovec Čebtron. Lipovec Čebtronova je že leta 2003 dokončala magistrsko delo (res škoda, da ga je Makarovičeva spregledala) ter ga tudi objavila v knjižni obliki z naslovom *Krožere zdravja in bolezni: tradicionalna in kom-*

* Jana Šimenc, dipl. univ. etnol. in kult. antrop., asistentka raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: jana.simenc@ff.uni-lj.si

Uradna medicina	Ljudska medicina
razvito, napredno	nerazvito, zaostalo
znanost	laičnost
racionalnost, objektivnost	iracionalnost, vraževerje, »šušmarstvo«, magija, okultizem
zdravljenje s tabletami, kapsulami	zdravljenje z naravnimi snovmi/sredstvi
sodobnost	tradicija, preteklost
šolani, usposobljeni zdravniki	nešolani posamezniki, zdravitelci
učenje iz znanstvene in strokovne literature	samouki, ustni prenos znanja iz roda v rod, izkustvo, redko učenje iz bukev in rokopisov
kompleksno, specialistično zdravljenje	enostavno, splošno zdravljenje: za različna obolenja uporabljajo podobne strategije

*plementarne medicine v Istri.*¹ Lipovec Čebrovna je kritična do teze, da je uradna medicina kot sinonim »razvitosti« »avtomatično« nadomestila vse druge medicine, in opozarja, da so procesi izginjanja in pojavljanja določenih medicin kompleksni procesi, ki jim botrujejo številni dejavniki. »Izginjanja tradicionalnih medicin (o. p. ljudske medicine) ne gre razumeti kot samodejni proces, ki ima vzroke v avtomatični zamenjavi z uradno medicino ...« (2008: 124), saj so poleg spreminjanja družbenih strategij in bolezenskih pojavov biomedicini pri strokovni prevladi v zdravstvu ogromno pripomogla razna politična in pravna sredstva, ki so preostale medicine potiskala v temu posledično »neuradne« in »nezanesljive« sfere. Pri procesih izginjanja in pojavljanja raznih medicin naj bi raziskovalci torej upoštevali makrosocialno dinamiko, družbene razmere ter tudi spolitizirano indoktrinacijo biomedicine.

V teoretičnem delu raziskave Makarovičeva nakazuje na avtomatičnost, da se v današnji prevladi mreže institucij biomedicine ter njenega interpretiranja bolezni in zdravja, znanje in uporaba ljudske medicine krčita. Nasprotno pa v terenskih zapiskih teza o zamiranju ljudske medicine zaradi zahodne medicine ne vzdrži, saj teren jasno pokaže razsežnosti in večplastnosti pojavljanja in izginjanja medicinskih delčkov in sistemov. Makarovi-

čeva še ugotavlja, da v današnjem času zaradi družbenih gibanj vračanja k naravi, medijev in trendov narašča zanimanje za alternativne in naravne medicine.

Medicinskih sistemov v postmoderne teoriji tudi ne obravnavamo več kot ločenih in zaprtih entitet, marveč kot pretočne in prehodne. Makarovičeva sicer mestoma omenja možnosti prehajanja medicin (npr. »Nenazadnje se ukvarjajo z nekaterimi oblikami alternativnega zdravljenja celo nekateri zdravniki, ki širijo vedenje o tej veji naravnega zdravilstva tudi s predavanji«, str. 431), vendar jih ne podkrepi s teorijo. Zopet pa opisi iz terenskega dela posameznih terapevtskih itinerarijev pričajo o kompleksnosti izkušnje iskanja rešilnih strategij v okviru družbenih in ekonomskih zmožnosti: Makarovičeva se dotakne pomena ekonomskega (npr. »*Ta mladi gredo za vsako reč k zdravniku, če ga le malokaj zaboli, gre. Včasih je bilo treba dohtarja plačati*«, str. 407), jezikovnega (npr. »*Grem k zdravniku, ki govori slovensko, ker se počutim bolj domače, je čisto nekaj drugega*«, str. 411) in drugih kontekstov (osebne prepričanja, strahov, izkušenj ...).

Dodatno sporno se mi zdi, da avtorica večkrat zapiše, da je uradna medicina edina sprejemljiva oblika zdravljenja; glede alternativne medicine se opredeli, da je lahko le »spremna oblika zdravljenja« (str. 73) v rokah zdravnika, saj vse, »kar je zunaj stroke – zdravljenje s prijaznim pogledom, z lepo besedo, ki sicer tri zime greje, in zdravljenje s trepljanjem in z glajenjem, ki so ga prav dobro obvladali tudi koroški dovžebnavci in dovžebnavce v 19. in 20. stoletju – je mazaštvo in su-

šmarstvo« (str. 73). Zabeleži še, da so že »v drugi polovici 19. stoletja ugotovili, da gre večinoma za šušmarstvo in mazaštvo« (str. 71). Pri alternativni medicini se teoretično opira na doktorsko disertacijo Nevenke Židov (1996); vsekakor pa se teme dotakne površno in nedodelano (npr. »... v sestavi tako imenovanega alternativnega zdravilstva, alternativne medicine (kar koli že to je?!)...« (str. 23) in z občasno neustrezno terminologijo (npr. »... nadvse primitivnih načinov alternativnega zdravljenja ...« (str. 71)). Najbolj problematično pri tem segmentu je spraševanje o učinkovitosti ljudske in alternativne medicine ter prevajanje učinkovitosti po logiki biomedicinskih definicij, saj se strinjam z Lipovec Čebrovno, da »kriteriji uradne medicine ne morejo biti edini in najpomembnejši temelj analize drugih medicinskih sistemov« (2008: 17). Pri tem ne gre za oporekanje učinkovitosti biomedicini, le za zavračanje biomedicine kot večvrednega kulturnega sistema.

Čeprav je torej Makarovičeva v prvem delu želela teoretsko nadgraditi predhodnike, ugotavljam, da so kljub temu marsikateri navedeni teoretski koncepti že preseženi. Določena neusklajenost in razkol med teorijo in prakso se vidita v prvem in drugem delu knjige: teoretični del je morda preveč statično običal v preteklem času, medtem ko iz drugega dela bučijo vsa dinamika in transformacije pri izkustvih in odnosih do bolezni, zdravja in zdravljenja, o katerih govori-jo sodobnejše medicinske antropološke/etnološke teorije.

¹ Uršula Lipovec Čebrovna, *Krožere zdravja in bolezni: Tradicionalna in komplementarne medicine v Istri* (Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete, 2008, Zupaničeva knjižnica; 24), 218. str.

GORAZD MAKAROVIČ: Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo; Slovenska matica, Ljubljana 2008, 246 str.

Najnovejša knjiga uveljavljenega slovenskega etnologa Gorazda Makaroviča je delo, ki se odziva na aktualna vprašanja ugotavljanja slovenske identitete v preteklih obdobjih. To je tema, o kateri se v zadnjem desetletju čedalje več piše, pretežno na polemičen način. Avtor knjige si je zastavil nalogo, izraženo v podnaslovu: raziskati etnične identitete (Slovencev) pred slovensko narodno zavestjo. V knjigi zavrača »značilni mit, ki vidi vso preteklost ljudi na ozemlju, ki je danes slovensko, skozi slovenska nacionalna očala« (str. 15), pri tem pa v seznamu citirane literature zaman iščemo ime vidnega slovenskega zgodovinarja Petra Štiha, ki se s tem »mitom« bori že skoraj celo desetletje in je bržkone v dobršni meri navdahnjen tudi njega, da se je lotil pisanja te knjige.

Preden se podrobneje dotaknem vsebine knjige, moram reči, da podnaslov knjige veliko bolj ustreza vsebini kot sam naslov. Avtor sicer v poglavju Vsebine pojmov Slovenci in slovensko (str. 48–64), ki se mi zdi eno najboljših v knjigi, prepričljivo pokaže, da sta vse do 19. stoletja ta dva izraza pomenila to, kar

danes *Slovani* in *slovansko*. Škoda le, da avtor pri izvajanju navaja le F. Zwittra in F. Bezlaja, ne pa tudi nekaterih drugih relevantnih avtorjev, zlasti p. S. Škrabca in J. Müllerja.¹ Toda če se je sodobna slovenska narodna zavest (tako kot tudi vse druge okrog nas) razvila šele v 19. in 20. stol., to še ne pomeni, da pojmov *Slovenci* oziroma *slovenski* v etničnem (ne nacionalnem) pomenu prej ni bilo. Škof Slomšek v svoji pridigi *Dolžnost svoj jezik spoštovati* še leta 1838 pravi: »V Evropi, v najsrečnejšem delu sveta, v katerem mi živimo, so najimenitnejši trije jeziki: latinski, nemški in slovenski ... Pojdi za jugom do morja, našel boš po Hrvaškem, Dalmatinskem ljudji, ki slovenjo govorijo, kakor ti.« Ne bi se mogel strinjati s trditvijo avtorja (str. 207), da so besede *Slovenci*, *slovenski jezik*, *slovenščina* uvedli šele naši protestanti. Oni so jih šele prvi v slovenščini zapisali. Na Koroškem in Štajerskem se slovenski prebivalci od 13. stoletja imenujejo Slovenci in njihov jezik slovenski.² Edinstven primer izražanja zavesti o svoji slovenski (slovanski) identiteti najdemo v zgodbi o tovarnikih iz Ziljske doline, ki so v Salzburgu o sebi izjavljali, da prihajajo iz *Windischlanda*.³ Opozoriti velja tudi na zgodovinsko izpričano ime *Beneška Slovenija*⁴ in na zanimiv grb slovenskih posesti rožaške opatije s podpisom *Schiavonia sopra Cividale*, ki ga hranijo v videnski občinski knjižnici,⁵

pa tudi na slovensko besedilo opisa meja bovškega glavarstva iz l. 1740: ... Vršhig, kateri Lahi tudi *po slobenshim* Vršhiz po Latinscho inu lasco Vršhina immenuieio...⁶ Skratka, Slovenci in Slovenke smo bili že od nekdaj, vendar seveda ne v sodobnem, nacionalnem pomenu besede, pač pa v pomenu (lokalno) slovanske etnične in seveda predvsem jezikovne pripadnosti. Ker so po ugotovitvah slovenske zgodovinske slovnice in dialektologije (Ramovš, Rigler, Logar idr.) slovenske narečne baze nastale že v poznem srednjem veku, smemo o pojmihi *slovenski* in *Slovenci* mirno govoriti že za tisti čas. Avtor skuša v knjigi ugotoviti identiteto slovenskega prebivalstva v času od 16. do 18. stoletja na podlagi dveh virov: *priimkov* in *noše*. Pretresu priimkov, nastalih iz etnonimskih, jezikovnih in pokrajinskih oznak, v knjigi posveti največ prostora, kar 78 strani (26–47 in 150–205), medtem ko starim upodobitvam in opisom noš nameni 72 strani (78–149). Kot jezikoslovca in imenoslovca me je seveda zlasti pritegnil pretres priimkov.

V Uvodnih pripombah (str. 9–25) avtor podaja t. i. »virolovno kritiko priimkov«. Tu med drugim trdi (str. 17), sklicujoč se na Kronsteinerja 1975 (strani ne navaja), da med osebnim imenom in vzdevkom pred 13. stoletjem večinoma sploh ni bilo razlik. To seveda ne drži: že v praslovanski dobi so obstajala osebna imena, ki so jih dajali otrokom ob rojstvu, in vzdevki, ki so jih prejeli ob prehodu iz otroške v odraslo dobo.⁷ Drži pa, da mi danes med tema dvema kategorijama ne znamo vselej potegniti trdne ločnice.

1 Glej njegovo razpravo Raba imena Slovenci v 16. stoletju. V: *Škrabčeva misel IV: Zbornik s simpozija 2002* (Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 2003), 21–41.

2 B. Grafenauer, geslo Koroški Slovenci, podnaslov Ime, Vindišarska teorija. V: *Enciklopedija Slovenije* 5 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991), 290.

3 B. Grafenauer, *Zgodovinski časopis* 15 (1961), 223.

4 Glej M. Kos, Beneška Slovenija – zgodovinsko ime. V: *Trinkov zbornik* (Trst: Gregorčičeva založba, 1946), 92–98.

5 Glej M. Cadau, *L' Abbazia di Rosazzo* (1989), 52.

6 J. Beran, Doneski k zgodovini prava na Goriškem. V: *Zbornik znanstvenih razprav* 28 (1959), 30.

7 Glej A. Cieślukowa, *Słownik etymologiczny motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Odaplatywne nazwy osobowe* (Krakov: Polska akademii nauk, Instytut języka polskiego, 2000), IX.

* Mag. Silvo Torkar, prof. ruskega jez., samostojni strokovni sodelavec v humanistiki, Etimološko-onomastična sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 4, E-naslov: silvo.torkar@zrc.sazu.si

Avtor meni, da nekateri vzdevki zaradi svojega slabšalnega zvena niso prešli v priimke. To je težko reči, saj poznamo nemalo priimkov, ki so preživeli vse do 19. in 20. stoletja, preden so jih njihovi nosilci zaradi vulgarnosti spremenili (ali pa tudi ne), npr. *Jebačin*, *Fuk*, *Pezdiček*, *Predikaka* ('spredaj kaka') in še nekateri. V besedilu me kot imenoslovca prese- nečajo nekateri nenavadni terminološki neologizmi: *priimkovanec* namesto 'nosilec priimka', *priimkovanje* namesto 'nastajanje priimkov'.

Poglavje Etnonimi v priimkih, naslonjenih na govore (str. 26–47) bi bilo glede na vsebino in razumevanje bolje nasloviti Etnonimi v priimkih, motiviranih z oznako jezikovne pripadnosti. Avtor je upravičeno pozoren tudi na dejstvo, da se je v slovenskih priimkih tudi za ženske uveljavila moška oblika (str. 24), prezre pa, da je o tem pri nas najbolj izčrpno in temeljito pisal akademik M. Matičetov.⁸ Pri razlagi posameznih priimkov se avtor marsikdaj naslanja na strokovno že davno presežena mnenja. Tako na primer priimek *Tavčar* ne pomeni priseljenca iz *Davče* (str. 28), kot je svoj čas menil pravnik in zgodovinar R. Andrejka (1939), saj je nastal prej kakor naselje *Davča*, ki ima tudi drugo etimologijo.

Da bi priimek *Hrvatina* nastal »deloma« iz nemških ženskih oblik za Hrvat (str. 31), je pač izključeno, saj pripona *-in* v priimkih ni slovnična, pač pa besedotvorna kategorija in pretežno slovanskega ali včasih tudi romanskega izvora, prim. priimke *Ogrin* (< Oger), *Kovačin* (< Kovač), *Jakopin* (< Jakop) ipd.

Priimki *Lachainer*, *Lahainer*, *Lacheiner*, *Lahajnar*, *Lahajnor*, *Laharnar*, *Laharnarner* nimajo zveze z etnonimom *Lah* (str. 33), pač pa so izpeljani iz toponima *Laharn*, imena zaselka vasi Bukovo na Cerkljanskem. Etimologija Laharna resda ni pojasnjena, vendar najverjetneje ni v povezavi z Lahi (zapisi *Lochar* 1566, *Locar* 1600 kažejo na etimološki *o* v prvem zlogu).

Da bi priimek *Talian*, nekdanji *Thallian* na Kočevskem (str. 38) nastal iz *Tal* v pomeni 'dol' in bi torej pomenil 'Doljan',

je precej neverjetno. Bolje kot kopičiti nepreverjene domneve ali pa nekritično povzemati nekatere ponesrečene trditve starejših avtorjev bi bilo preiskati arhivsko gradivo.

Avtorju je vsekakor treba izreči priznanje za izjemno veliko količino pregledanega že objavljenega historičnega gradiva, ki ga je bolj ali manj uspešno izkoristil za iskanje etničnih in pokrajinskih oznak ali priimkov številnih oseb, ki nastopajo v tem gradivu. Pri nekaterih oznakah oziroma priimkih sicer že sam sluti, da imajo verjetno ožji pomen, kot je to videti na prvi pogled, npr. *Dolenc* in *Gorenc*, za katera lahko mirno rečemo, da njuna podstava nista *Dolenjska* oziroma *Gorenjska*, pač pa različne *Dolenje* in *Gorenje vasi*, medtem ko je *Bric* lahko nastal ne le iz podstave (*Goriška*) *Brda*, pač pa še iz prenekaterega drugega kraja ali vzpetine z imenom *Brdo*. Pogrešam priimek *Polajnar*, ki je označeval prebivalce Poljanske doline, ali *Berginc*, ki kaže na kraj *Breginj* z okolico, *Konavc*, ki izhaja iz imena *Kanal* (ob Soči), *Lakner*, ki je označeval prišleke s (škofje) loškega ozemlja. Med priimki iz pokrajinske pripadnosti bi veljalo omeniti priimek *Nadiževac* s pogostejšimi različicami *Nediževac*, *Mediževac*, *Mendiževac* itd.). Priimek *Pivk* gotovo ni izšel iz pokrajinskega imena *Pivka*, čeprav imata imeni skupno etimologijo in podobno motivacijo. Tudi priimki *Drolc*, *Drolec* nimajo nobene povezave s Tirolsko, saj izhajajo iz slovanske podstave. Priimek *Brejc* ni v zvezi z etnonimom *Brajac*, saj je le različica priimka *Bric*. Priimek *Poljak* je nastal iz krajevnega imena *Polje*, podobno kot je *Debeljak* nastal iz zemljepisnih imen (najverjetneje v več žariščih, na primer *Debeli hrib* v Selški dolini ipd.), *Seljak* iz imena zaselka vasi Bukovo **Selca* (danes *Selc*) itd.

Avtorjeva trditev, da je »med slovenskimi priimki zelo malo primerkov, za katere bi lahko domnevali, da so nastali z naslonom na ime mesta, trga ali vasi«, ne vzdrži kritičnega pretresa. Zmotno je namreč avtorjevo mnenje, da so priimki tipa *Bregar*, *Laznik*, *Selan* pretežno nastajali iz občnih imen *breg*, *laz*, *selo* in da je npr. **selan* prvotno pomenil toliko kot 'naseljenec sploh'. Vsakokratna analiza največkrat namreč pokaže, da gre pri

teh priimkih praviloma za izpeljavo iz krajevnih ali ledinskih imen *Breg*, *Laz*, *Selo*. Poglejmo nekaj primerov: *Grohar* < *Grochauer* < Grahovo (ob Bači), *Humar* < Hum (vsaj dve žarišči), *Slapar* < Slap, *Kozlevčar* < Kozlevec, *Mlakar* < Mlaka, *Ponikvar* < Ponikve, *Bitežnik* < Bitež (zaselek Grgarja), *Seliškar* < Selišče, *Stražišar* < Stražišče, *Arhar* < Arch, 'Raka', *Bravničar* < *Bravnica (danes Borovnica, zaselek Podmelca), *Torkar* < Torka (pod Ratitovcem), *Govekar* < Govejek, *Hlevišar* < Hlevišo, *Strážar* < Straža, *Ščančar* < Ščavnica, *Šlebingar* < Šlebing < Žlebnik, *Vidregar* < Vidrga, *Andolšek* < Andol, *Gabršček* < Gabrje (pri Tolminu), *Kalan* < Kal, *Trušnovec* < Trušna (zas. Idrije pri Bači), *Zakrajšek* < Zakraj, *Drnovšek* < Drnovo, *Dovžan* < Dovje, *Samotorčan* < Samotorica, *Zibelnik* < Zibel (zas. Babne Gore), *Mrzlikar* < Mrzli Vrh, *Setnikar* < Setnik, *Božnar* < Božna (del naselja Polhov Gradec), *Osredkar* < Osredok (pri Dobrovi) in še na stotine drugih, zlasti priimki s priponskimi obrazili *-šek*, *-šček*, *-šak*.

Glede na to, da sam avtor izrecno pravi, da so »za raziskavo novoveških etničnih identitet pred slovensko narodno zavestjo najpomembnejši vir etnonimi, zlasti tisti, ki so ohranjeni v priimkih, sem se v pričujočem zapisu osredotočil predvsem na ta, vsekakor osrednji del knjige. Kljub obsežnemu zgodovinskemu gradivu, ki ga je avtor pregledal in črpal v ta namen, se zdi, da rezultati raziskave niso niti dovolj izčrpni niti dovolj zanesljivi. Škoda, da avtor ni v večji meri upošteval novejših izsledkov slovenskega imenoslovja.⁹ Knjiga sicer ne glede na te kritične pripombe predstavlja zanimiv poskus uporabe osebnoimenskega gradiva za etnološke namene.

⁸ Slovenskim Orlicam pristrižene peruti. *Delo – Književni listi* (10. marec 1994); *Drevesa* (december 2000), 4–10.

⁹ Prim. Slovensko imenoslovje, tematska številka *Jezikoslovnih zapiskov* 8, št. 2 (2002) z bibliografijo najpomembnejših objav.

ALEKSANDRA BREZOVEC, GORAZD SEDMAK IN KSENIJA VODEB: Srce Istre. Kulturna dediščina skozi oči turistične javnosti; Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales; 49), Koper 2007, 168 str.

Monografija *Srce Istre: Kulturna dediščina skozi oči turistične javnosti* avtorjev Aleksandre Brezovec, Gorazda Sedmaka in Ksenije Vodeb¹ spada med pionirske raziskave s področja kulturnega turizma v Sloveniji. Projekt temelji na zavedanju pomena vključevanja kulturne dediščine v turizem in je nastal na pobudo skupnosti Interreg IIIA.² V prvem delu monografije so podana teoretska izhodišča obravnavane problematike, v drugem je Istra predstavljena kot turistična destinacija, v tretjem pa raziskovalno delo, to je preverjanje potencialov kulturne dediščine v turistični ponudbi Istre; v četrtem delu so podani sklepi in diskusija.

1 Vsi do docenti na Turistici – Visoki šoli za turizem v Portorožu. Aleksandra Brezovac je doktorirala na Fakulteti za družbene vede in v turizmu preučuje področje trženja in tržnega komuniciranja. Ksenija Vodeb je doktorirala na Fakulteti za turistični in hotelski management v Opatiji in se ukvarja s področjem čezmejnih destinacij. Gorazd Sedmak je doktoriral na Ekonomski fakulteti in se posveča vrednotenju avtentičnosti v turizmu.

2 Program Slovenija–Madžarska–Hrvaška.

V prvem delu monografije nas med teoretskimi izhodišči avtorji poučijo o tem, da je to, kako turisti pojmujejo posamezno turistično destinacijo, odvisno od njene geografske oddaljenosti: za Avstrala je turistična destinacija Evropa, za Avstrijca pa mesto ob Jadranu. Možnost sprejemanja novih turistov in razvoj novih oblik turizma pa sta po njihovem mnenju odvisna od socialne in ekonomske raznolikosti določene destinacije. Med cilje projekta Srce Istre so zapisali ovrednotenje kulturne dediščine z obeh strani slovensko-hrvaške meje; ta namreč na enem mestu ponuja celovito ponudbo in omogoča čezmejno sodelovanje. Zavedajo se, da je za trajnostno ponudbo treba poskrbeti tako za zadovoljstvo turistov kot za ohranjanje kulturne dediščine in izboljšanje kakovosti življenja lokalnih prebivalcev. Čeprav kulturna dediščina predstavlja identiteto območij, se njenega pomena v turizmu zavedajo šele zadnja leta, tako da je raziskav, kjer bi bila v ospredju kulturna dediščina, v Sloveniji še vedno premalo. Kljub širokemu in različnemu pojmovanju kulturnega turizma je ta namreč med najpomembnejšimi potenciali turističnega razvoja v svetu. Pri načrtovanju in realizaciji kulturnega turizma je ohranjanje avtentičnosti mnogokrat problematično, saj pretirano ali nestrokovno izkoriščanje kulturne dediščine za potrebe turizma vodi v njeno izgubo. Tako imenovani kulturni turisti – med njimi je največ starejših – pa danes cenijo prav avtentičnost in doživetja. So dobro izobraženi, zelo mobilni in zahtevajo najboljšo kakovost, ki so je pripravljeni tudi plačati. Zaradi demografskih trendov v smeri staranja prebivalstva bo v prihodnje kultura v svetu turizma igrala vedno večjo vlogo. V drugem delu avtorji predstavijo Istro kot turistično destinacijo. Poudarjajo, da čeprav je bila Slovenska Istra dolgo prepoznana kot tipična plažna destinacija, se v zadnjih letih tako v mestih kot na

podeželju vse bolj izkorišča njena pestra kulturna dediščina. Hkrati pa se zavedajo, da je kulturna dediščina, kljub temu, da je vse bolj prepoznana kot enakovredna turistična zanimivost, še vedno premalo izkoriščena. Kljub prvim opaznim znakom boljše organiziranosti pa je delo na področju kulturne dediščine vse preveč odvisno od entuziazma posameznikov, trženje dediščine in organizacija kulturnih dogodkov pa se ne povezuje v skupne produkte.

Tretji del knjige je namenjen predstavitvi rezultatov preverjanja potencialov kulturne dediščine v turistični ponudbi Slovenske Istre; opravili pa so jo med ponudniki turističnih storitev, naključnimi turisti, potencialnimi turisti in lokalnim prebivalstvom. V skupini pobudnikov turističnih storitev je bilo enajst udeležencev (pet iz zasebnega in šest iz javnega sektorja), diskusija pa je tekla na sedežu Znanstveno-raziskovalnega centra Koper. Izsledki so pokazali, da obiskovalci še vedno raje obiščejo Benetke kot slovenska priobalna mesta in da so nezadovoljni s ponudbo podeželja, čeprav je prav ta med najpomembnejšimi priložnostmi območja.

Med naključnih tristo petdeset turistov so razdelili dvaintrideset vprašanj, razdeljenih v sedem sklopov. Med pomembnejše rezultate raziskave spada podatek o uporabi spleta kot informacijskega orodja: odgovori kažejo, da ga uporablja trinštirideset odstotkov vprašanih. Vprašani med najprivlačnejše elemente turistične privlačnosti še vedno uvrščajo morje in plažo, sledijo obmorska letovišča, tipična kulinarika, narava in stara mestna jedra. Dobljeni rezultati so posledica slabega poznavanja istrske dediščine, kar so ocenili tudi anketiranci sami. Med pomembnejše elemente kulturne dediščine kot dodatne turistične ponudbe so uvrstili kulinariko, šege in navade, gradove, nasebinsko dediščino in ljudsko umetnost, za ponudbo kulturne dediščine pa bi bila

* Andrej Šumer, študent 3. letnika na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1410 Zagorje ob Savi, Cesta zmage 16, E-naslov: jason@si.cx

skoraj polovica anketirancev pripravljena plačati od osem do dvajset evrov. Izrazili so tudi željo po razvedrilnih, informativnih in poučnih predstavitvah Istre.

Leta 2007 so izvedli raziskavo tudi med potencialnimi obiskovalci Istre. Anketiranje je potekalo po telefonu, v vzorec so zajeli petsto enainosemdeset oseb, od teh jih dvesto osemindeset še nikoli ni obiskalo Istre. Polovica anketirancev je bilo upokojencev, četrtina zaposlenih ali samozaposlenih, manjši del so bili študenti, dijaki in nezaposleni. Vzorec pridobivanja informacij preko spleta in agencij se je spreminjal s starostjo in z izobrazbo. Kot pomembno turistično privlačnost Slovenske Istre so označili naravne znamenitosti, prijaznost prebivalcev in urejenost okolja. Izkazalo se je slabše poznavanje istrske kulturne dediščine, skoraj polovica anketirancev si je želela več možnosti za informativno in poučno spoznavanje istrske kulturne dediščine. 58,8 odstotka anketirancev bi bilo za ponudbo kulturne dediščine pripravljeno plačati isto ceno kot že omenjena

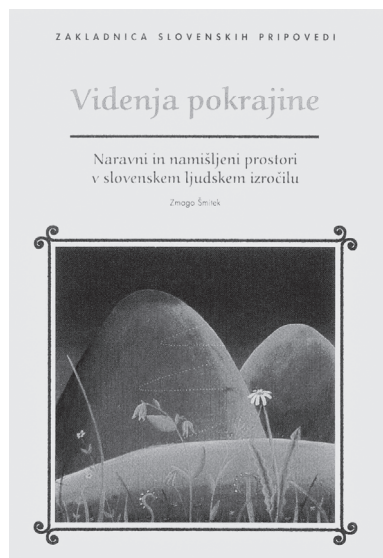
skupina naključno izbranih turistov.

V vzorec lokalnega prebivalstva so zajeli tristo anketirancev. Ti se strinjajo z razvojem turizma, skoraj tretjina vidi priložnost razvoja Istre v razvoju turizma na podeželju oziroma v zaledju. Oživljanje, zaščita in ohranjanje tradicije, gospodarski razvoj in prepoznavnost krajev so označili kot pozitiven, razvrednotenje, popačenje tradicije, vsiljevanje turizma in uničevanje objektov kulturne dediščine pa kot negativen učinek vključevanja kulturne dediščine v turistično ponudbo. Raziskava Srce Istre spada med pionirske raziskovalne projekte s področja kulturnega turizma v Sloveniji, zato se napakam ni mogla izogniti. Raziskovalni izsledki, nastali s pomočjo telefonskih anket, so mnogokrat nepopolni, saj pomembne skupine t. i. kulturnih turistov (višje izobraženi, poslovneži, zaposleni) na ankete nimajo časa ali volje odgovarjati, ponovljena telefonska anketa pri drugih anketirancih pa bi najverjetneje pokazala drugačne rezultate. Prav tako je raziskava zelo splošna, saj so v obči-

nah Slovenske Istre (Izola, Koper, Piran) velike razlike med posameznimi mesti, podeželjem, kulturo in turističnim razvojem. V prihodnje bo zato treba raziskavo usmeriti na mikrodestinacije in vsako občino obravnavati ločeno in bolj temeljito. Prav tovrstne kvalitativne raziskave etnologom in kulturnim antropologom ponujajo možnost aktivnega vključevanja.

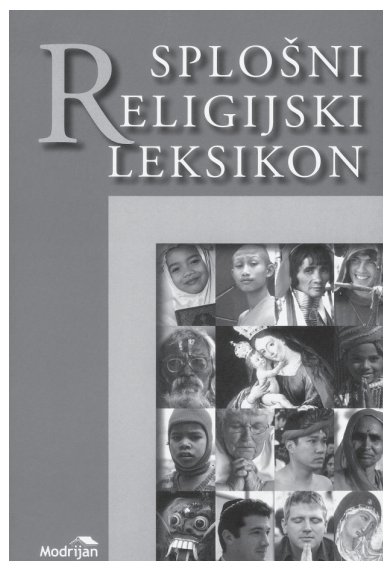
Raziskava Srce Istre je dosegla svoj namen: zanimivo bo namreč spremljati naslednje raziskovalne korake pri vključevanju kulturne dediščine v turizem. Če se bodo raziskave nadaljevale in se bo razvoj omenjenega segmenta na posameznih območjih uspešno prepletal z gospodarskim razvojem, bo turistična ponudba bolj kakovostna in primerljiva s ponudbo na turistično razvitejših evropskih območjih. V turizmu je danes namreč treba stremeti k najkakovostnejši ponudbi, ta pa ne sme temeljiti na masovnem turizmu.

ZMAGO ŠMITEK: Videnje pokrajine; Založba Didakta v sodelovanju z Inštitutom za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Ljubljana 2007; 72 str.

Izhodišče knjige je misel, da si človek ureja in osmišlja svet okoli sebe, se v njem prepozna, prostore pa doživlja tako, da ga vselej na nekaj spominjajo. Svoje miselne vzorce naseljuje v nova okolja zato, da jih lahko poimenuje, uredi in razvrsti. To dokazujejo zemljepisna imena, ki so pogosto povezana z deli telesa, hiše ali cerkve, kot na primer Čelo, Glava, Vrata, Kot, Sleme ali Turen. Knjiga z izborom štiridesetih kratkih besedil, povzetih po zapisih polihistorja Valvasorja, Janeza Trdine in drugih ohranjevalcev ter živih posredovalcev ljudskega izročila, dopolnjuje zbirko Šmitkovih razlagalnih ljudskih pripovedi. Odkod je ta naš svet s predstavami preprostega človeka o geografiji njegovega okolja – o nastanku in včasih tudi uničenju naselij, gradov, cerkva, jezer, votlin, hribov itn. Pri tem avtorja ne zanima izvor poimenovanj, kot ga raziskujejo jezikoslovci ali arheologi, temveč ljudsko doživljanje in razlaganje, ki sta predmet etnologije.

SPLOŠNI RELIGIJSKI LEKSIKON A–Ž; Založba Modrijan, Ljubljana 2007; 1382 str.

Leksikon je prevod in temeljita priredba hrvaškega izvirnika (2002), ki ga je pripravil Adalbert Rebić s številnimi strokovnimi sodelavci. Obravnava svetovne religije v celoti: od animizma, totemizma in šamanizma prek velikih monoteističnih religij in politeističnih srednje- in vzhodnoazijskih verstev do sodobnih ezoteričnih in alternativnih verovanj. Urednika slovenske izdaje, izkušena leksikografa Drago Bajt in Marta Kocjan-Barle, sta z dr. Marijem Jožetom Osredkarjem in dr. Janezom Juhantom tudi nadomestila okoli 400 izrazito hrvaških iztočnic s 478 ustreznimi slovenskimi ter jih dopolnila s podatki, pomembnimi za Slovence; 767 gesel je povsem novih. Hkrati sta urednika nadomestila vse zemljevide in 150 od skupaj blizu 1000 ilustracij ter z dodatnimi vodilkami in kazalkami tudi razširila mrežo medsebojnih povezav, kar olajšuje iskanje izbranih razlag.

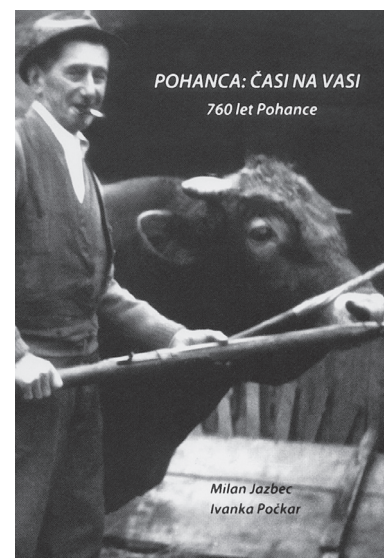
JANEZ BOGATAJ: Okusiti Slovenijo; Darila Rokus, Ljubljana 2007; 450 str.

Tik pred prevzemom predsedovanja Evropski uniji smo na Slovenskem dobili nov strokovno utemeljen načrt za predstavljanje – s posredovanjem družbe National Geographic tujcem in, nenazadnje, tudi nam samim – izjemne pestrosti in regionalnih značilnosti naše gastronomske tradicije. Dr. Janez Bogataj v pričujoči monografiji iz vzpostavitevijo 24 gastronomskih pokrajin ali regij nadgrajuje nekatere prejšnje poskuse razdelitve gastronomije dežele na stičišču Alp, Mediterana in Panonske nižine na posebne enote. Avtor znova opozarja, da se ob globalistični agresivnosti in nekritičnem prevzemanju njenih izdelkov premalo oziramo k modelom iz preteklosti, torej tudi h kulturni dediščini. S konkretnimi zgledi in s 170 izbranimi recepti dokazuje, da ta naša dediščina ni nekaj »kmetavzarsko zaplankanega«, česar bi se bilo treba sramovati, temveč nasprotno, bogastvo, ki lahko tudi najbolj razvijenim tujcem vzame sapo.

* Iztok Ilich, urednik pri DZS, publicist in prevajalec. 1000 Ljubljana, Trebinska 11, E-naslov: iztok.ilich@dzs.si

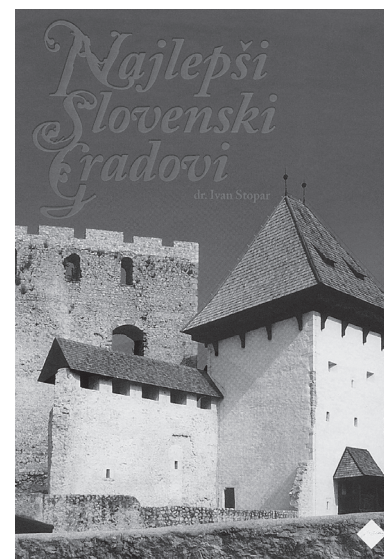
MILAN JAZBEC IN IVANKA POČKAR: Pohanca: Časi na vasi – 760 let Pohance; Osnovna šola Artiče, Artiče 2006 (izšlo 2008); 328 str.

Vas Pohanca v Posavju je septembra 2006, ob 760-letnici prve pisne omembe – v listini s podpisom salzburškega nadškofa Eberharda – dobila imeniten in trajen spomenik: zbornik *Pohanca: Časi na vasi*, ki so si ga z nekaj strokovne pomoči postavili domačini kar sami. Največ pričevanjske moči je gotovo v življenjskih zgodbah Pohančanov, ki jih je v razgovorih s petnajstimi informatorji, večinoma rojenimi v letih med svetovnima vojnama, zbrala in v prvem delu zbornika strnila dr. Ivanka Počkar. V njihovih pripovedih zaživijo nekdanje in še žive šege in navade vaščanov pri delu in praznovanjih, od začetka do konca življenjskega cikla. Dragocena vsebina zbornika je tudi obsežen slovar narečnih in drugih izrazov, ki zaključuje prvi del. Drugi, po obsegu skromnejši del pod naslovom *Pohanški utrinki* pa povezuje življenjski utrip ter dogodke in dosežke Pohančanov iz najnovejšega časa.

IVAN STOPAR: Najlepši slovenski gradovi; Cankarjeva založba, Ljubljana 2008; 268 str.

Kastelolog Ivan Stopar je o bolj klavni kot slavni usodi gradov, dvorcev in drugih primerov fevdalne stavbne kulturne dediščine na naših tleh že veliko pisal: poljudno v uspešnici *Gradovih na Slovenskem*, bolj strokovno in po geografskem ključu pa zlasti v seriji Grajske stavbe. Monografija *Najlepši slovenski gradovi* spominja na prvo uspešnico, a jo obenem presega in nadgrajuje. Upošteva samo grajske stavbe, ki v celoti ali vsaj v jedru izvirajo iz srednjega veka, drugačen izbor pa so narekemale tudi spremembe v stanju in lastništvu gradov. Obenem je v zadnjih desetletjih prišlo na dan obilo v času *Gradov na Slovenskem* še neznanega dokumentarnega in slikovnega gradiva, številna tudi presenetljiva odkritja pa so poleg tega prinesla še najnovejše kastelološke raziskave. Med stvarne opise je avtor vpletel tudi vrsto s posameznimi gradovi povezanih legend in pričevanj.

LUCIJA KAVČIČ: »Plečnite u mauhnte, šulnte u župnte«; Samozaložba, Gorenja vas 2008; 194 str.

Avtorica, ki ni etnologinja po stroki, temveč »po srcu«, kot pravi sama, je s strokovno pomočjo dr. Marije Stanonik opravila veliko delo. V knjigi je zbrala raznovrstno etnografsko gradivo, ki presega okvir, postavljen v podnaslovu: Folklorne in ljudske pripovedi Žirovskega Vrha. Slovstveni folklori v ožjem pomenu – povedkam o zagovarjanju ter bajčnim, razlagalnim, strašljivim, zgodovinskim, socialnim in šaljivim povedkam – je namreč namenjen samo zadnji obsežnejši razdelek v knjigi. Uvodnemu poglavju s kratko zgodovino kraja sledijo Šege skozi leto, Šege in pripovedi o delu in življenju na kmetih ter Pripovedi in šege skozi življenjski cikel. Besedilo spremlja pestro slikovno gradivo iz domačega in drugih arhivov, avtorica je poleg tega marsikateri opis ponazorila z lastnimi risbami, barvni akvarel na naslovnici pa je delo Iztoka Kavčiča, ki je izdajo tudi opremil.

Razstavljena bŭjraška orodja.
Foto: Jelka Pšajd, 13. 2. 2008

Maketa plavajočega mlina.
Foto: Jelka Pšajd, 11. 8. 2008

RAZSTAVA BŬJRAŠTVO NA MURI

Projekt Mlinarska pot je turistični produkt, ki z naravnimi lepotami, s kulturno dediščino in z doživljajskimi programi ponuja doživetja reke Mure. Glavni povezovalni elementi na tej poti so mlini v Veržeju, na Otoku Ljubezni v Ižakovcih in Žabniku na hrvaški strani. Prijavitelj projekta je bila Občina Beltinci, njeni partnerji pa Ekološka organizacija Lipa, Občina Veržej, Občina Razkrižje, Prleška razvojna agencija in Zavod za kulturo in turizem Beltinci. V sklopu projekta je bila na Otoku Ljubezni v Ižakovcih zgrajena brežna hiša za potrebe stalne razstave o bŭjraštvu na reki Muri, v njej pa je tudi informacijska pisarna. Projekt je financirala tudi Evropska unija v okviru programa pobude Skupnosti INTERREG IIIA Sosedskega programa Slovenija-Madžarska-Hrvaška 2004–2006.

Na razstavi v leseni brunarici je na lesenih podolgovatih postavkih iz smreke in steni razstavljenih 22 kosov večjega in manjšega bŭjraškega orodja. Obiskovalec si lahko o reki Muri, zgodovini bŭjranja – reguliranja Mure, načinu in materialu za bŭjranje, bŭjrašu in delovnem orodju prebere besedila na petih panojih. Ogled predmetov spremlja 12-minutni film o bŭjraštvu. Ker pa je zraven brežne hiše na reki Muri postavljen plavajoči mlin, je na stalni razstavi predstavljeno tudi mlinarstvo (vendar v manjšem obsegu kot bŭjraštvo); lesena maketa plavajočega mlina in pano z označbami posameznih delov mlina.

Mura je levi pritok Drave, dolg 438 km, ki izvira v Radstadt-skih Turah v Avstriji. V Slovenijo priteče severno od Šentilja in po meji z Avstrijo teče 33 km, nato teče čez Mursko polje proti jugovzhodu kot notranja Mura v dolžini 27 km in še 31 km kot državna meja s Hrvaško. Vodno območje porečja reke Mure (Pomurje) v Sloveniji meri 1.386 km². Reka Mura je bila naravna ločnica za večstoletno zgodovinsko in politično

razmejitev Prekmurja od preostalega dela današnje Slovenije ter državna meja med deželo Štajersko in kraljevino Madžarsko, ki je v največjem delu tekla po sredini rečne struge.

Že v srednjem veku so se prebivalci ob Muri pred poplavamami skušali sami braniti z nasipi ter prekopi posameznih vijug. Leta 1676 je Mura prestopila bregove; poplavljala in spreminjala je glavne struge ter s tem povzročila katastrofalno škodo. Plovba po Muri je bila otežena in izredno nevarna. Sprejem zakona o regulaciji Mure leta 1875 je začetek organiziranega vodnogospodarskega urejanja, vendar so z deli začeli šele leta 1898. Do prve svetovne vojne se je naredilo zelo malo; v posameznih lokalnih odsekih so le kopali in krпали. Šele proti koncu leta 1927 so bila odobrena večja sredstva za regulacijo Mure od Cmureka navzdol, s temi deli pa so začeli leta 1928. Ustanovili so posebne gradbene odbore, ki so pod tehničnim nadzorom vodstva regulacije Mure opravili potrebna dela. Med letoma 1966 in 1970 je imela pri regulacijskih delih prednost reka Mura, ker je še vedno poplavljala. Dela so opravljali na njenih najbolj ogroženih delih. Danes gradijo nasipe na najbolj ogroženih odsekih; zadnja poplava leta 2005 je pokazala, da so stari nasipi že dotrajani. »Reka Mura tudi danes potrebuje 'bŭjraše'. Delo na Muri še ni končano. Njen tok se še vedno zajaeda v neutrjene bregove in povzroča škodo in poškodbe. Veliko je institucij, ki nadvladujejo vodarsko stroko in jemljejo reko kot nedotakljivo. Menijo, da njen tok lahko meandrira med visokovodnimi nasipi, kar pa ni sprejemljivo za tukaj živeče krajanje in lastnike gozdnih in obdelovalnih kmetijskih površin. Mura je zelo nepredvidljiva. Ne bi bilo dobro, da se uniči ves trud iz preteklih let in vloženih velikih finančnih sredstev za ureditev toka reke. Zgrajena vodna struktura se mora dopolnjevati ter nadgrajevati v dobro

* Jelka Pšajd, univ. dipl. soc. kult. in etnol. in kult. antropol., višja kustodinja, Pokrajinski muzej Murska Sobota. 9000 Murska Sobota, Trubarjev trg 4, E-naslov: jelka.psjaid@guest.arnes.si

vseh prebivalcev tega prostora.«¹

Mura je poplavljala bregove, odnašala mline in brode ter ob naraslih vodah iskala nove poti, ob tem pa odnašala obdelovalno zemljo, hiše in ljudi. Zato so se organizirali in jo začeli 'utrjevati', *büjirati* (beseda izhaja iz nem. *Wehr*: 'jez, zapornica, bran') ter preprečevati nekontrolirano meandriranje in povzročanje erozij levega in desnega brega. Namen büjraških vegetativnih gradenj je, da ponovno porastejo in utrjujejo bregove Mure. Največ del na Muri so izvajali v zimskih mesecih, ko je imela reka najnižji vodostaj. Vejevni in drevesni material za vegetativne zgradbe so pripravljali od oktobra do aprila – zunaj vegetacije. Za regulacijske zgradbe (vodilne in traverze) so uporabljali material, ki je bil blizu: v strugi ali na rečnem otoku in obrežju. Za regulacijo Mure so potrebovali tudi les za pilote, lomljenec oziroma lomljeni kamen in betonske kvadre.

Büjraš – 'delavec na reki Muri' – je bil človek, ki je živel neposredno ob reki – »če se z reko spopadeš, jo moraš tudi poznati«. Zaposleni so bili v vodnogospodarskem državnem podjetju, ki je strokovno skrbelo za urejanje reke Mure in jo izvajalo. Büjraštvo ni bilo cenjeno delo, na büjraše so gledali posmehljivo; ker so navadno končali le osnovno šolo, so rekli, da »so dobri za material voziti in ga v vodo metati«. Malico so si prinašali s seboj, če so pa delali v svoji vasi, pa so jim jo večkrat prinesle žene. Pili so navadno jabolčnico, domače vino ter »vse, kar je bilo redkejšje od betona«, vodo so zajemali v Muri v posebnih izvirih. Hrano so si prinašali v pletenih cekarjih. Ko so delali v Gornji Radgoni, so čez teden stanovali v lesenih barakah, prehrano pa so jim organizirali v menzi.

Zabijanje lesenih pilotov v Muro je potekalo v zaporedju »hau – ruk«, saj je bil *huler* težak in so ga držali štirje delavci. Eden je »vodil« zabijanje in na »hau« so huler dvignili, na »ruk« pa spustili oziroma zabili. Na vsakih deset udarcev so si vzeli premor, en kol pa je bilo treba zabiti tudi po stokrat. Po desetih udarcih so navadno tudi kaj popili. Ko je pihal južni veter, se ženske spominjajo, da so domov slišale kričanje »hau – ruk« in so vedele, kaj počnejo pri Muri.

Sveti Miklavž je bil zavetnik mlinarjev, brodarjev in büjrašev. Na ta dan (6. 12.) büjraši niso delali. Zjutraj so šli k maši, po-

tem pa na delovno mesto, kjer so navadno kartali in popivali. Ker je bil Miklavž zavetnik büjrašev, so verjeli, da se na ta dan ne sme delati.

Za sekanje fašin (op. naravni material za zgradbe) so uporabljali sekuro, ki si jo je delavec zataknil za pas ali v torbo, za vezanje tonjač (op. naravni material za zgradbe) in stiskanje žice pa 'büjraške klešče' – (*šponar*). Z 'lesenimi samokolnicami' (*talige*) so vozili gramoz, pesek, rečne kroglice; z lesenimi *garami* pa betonske kvadre. Z lopato so nalagali gramozni in drug material. Določene vodne zgradbe so sestavljene iz 'lesenih pilotov' (*kolov*), ki so jih zabijali s *kozo*. *Kozo* s štirimi ročaji so držali štirje delavci in ker je bil pilot visoko, so ga zabijali z ročaji, obrnjenimi navzdol; ko pa je bil pilot že zabiti do višine ročajev, so *kozo* obrnili in ga zabijali z ročaji navzgor. Za zabijanje pilotov so uporabljali tudi lesen *huler*, pozneje pa kovinskega. Male in velike lesene modele (*modul*) so uporabljali za izdelavo betonskih kvadrov. V lesenem čolnu (*šefa*), dolgem 13 in širokem 3 metre so prevažali material za gradnjo objektov; v njem so z enega na drugi konec reke vozili fašine in gramozni material. Prvi del *šefe* je moral imeti pravi naklon z dvignjenim zadkom za lažje vodenje in prevažanje materiala. Pozneje so za prevoz materiala uporabljali že kovinske *šefe*. Za prevažanje delavcev so uporabljali *ladjo*, ki je bila krajša od *šefe*. Najdlje je lesene čolne delal mojster Cmrekar iz Veržeja. Posebne obleke büjraši niso imeli; k delavski obleki so obvezno obuli gumijaste visoke škornje (*črečvle*) in delovni predpasnik (*šürc*).

Razstavo sta pripravila Pokrajinski muzej Murska Sobota in Zavod za turizem in kulturo Beltinci. Pri nastajanju so sodelovali tudi: Sandi Červek, ki je oblikoval razstavo, Vodnogospodarsko podjetje Mura, Društvo prekmurskih büjrašev in upokojeni büjraši.

Razstava je bila postavljena in odprta za ogled februarja 2008, uradno pa so jo odprli 10. avgusta 2008 med 17. büjraškimi dnevi – stalno prireditvijo na Otoku Ljubezni. Od februarja do junija 2008 si je razstavo ogledalo 2.715 obiskovalcev.

Viri

HORVAT, Elica: Predstavitev projekta Mlinarska pot (Miller Path), http://www.beltinci.net/O_projektu,583,0.html, 11. 8. 2008.

PŠAJD, Jelka: Reka Mura, Büjranje, Zgodovina reguliranja reke Mure, Orodje, Büjraš. Vsebinska razstavnih panojev. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota, 2008.

¹ Franc Režonja, rojen 1953 v Ižakovcih, zaposlen v Vodnogospodarskem podjetju Mura, Terenski zapiski D 18, 20. 12. 2007.

Odprtje razstave v Knjižnici Domžale.
Foto: Mija Bokal, 16. 10. 2008

Odprtje razstave v Centru Ivana Hribarja.
Foto: Mija Bokal, Trzin, 11. 11. 2008

MOZAIK SRCA SLOVENIJE. FOTOGRAFSKA RAZSTAVA Z ZGODBAMI, KI JIH PRIPOVEDUJE DEDIŠČINA

O nastanku potujoče razstave v okviru projekta Trkamo na vrata dediščine

Trkamo na vrata dediščine je projekt, ki že nekaj let turistično ponudbo krajev med Kamnikom in Šmartnim pri Litiji ter tudi širšim Zasavjem povezuje v zaokroženo območje. Gre za nadaljevanje projekta Po poteh dediščine na območju občin Savske ravni in Posavskega hribovja iz leta 1999. Projekt se je spontano razvijal vse od prvih pobud za povezovanje do leta 2007, ko se je Občina Dol pri Ljubljani kot vodilni partner projekta z naslovom Trkamo na vrata dediščine uspešno prijavila na razpis, namenjen razvoju regij.¹

Kot vsak drug projekt ima tudi ta vrsto aktivnosti. Ena med njimi se imenuje Razvoj točk dediščine. Gre za nadgradnjo že oblikovane mreže točk dediščine z dodatnimi točkami naravne in kulturne dediščine ter razvojem podpornih storitev in dodatne turistične ponudbe s poudarki na gostinski in nočitveni ponudbi, povezavah, nadgradnji in navezavi na obstoječe tematske in rekreacijske poti, tehnične ter druge manj znane naravne in kulturne dediščine. V drugem delu projekta z naslovom Izvedba podpornih storitev za turistični razvoj celotnega območja pa smo s posamezniki razvijali ponudbo točk dediščine ter pripravili vsebine za promocijske materiale. Turistična ponudba ob poti Trkamo na vrata dediščine pa je bila delno dopolnjena s počivališči in igrali za otroke.

Ker smo ob delu na turističnem produktu Trkamo na vrata dediščine ugotovili, da je ta prerasel prvotno postavljene okvire, smo se odločili, da ga združimo z blagovno znamko Srce Slovenije, saj bomo le tako lahko zagotovili nadaljnje upravljanje dediščine. Srce Slovenije je geografsko zaokroženo območje v obliki srca, v njenem središču pa leži Geometrično središče Slovenije (GEOSS) in sega od kamniških planin do dolenskih gričev ter od vzhodnih obronkov Ljubljane do prvih posavskih ravnin. Blagovna znamka poudarja kakovost in edinstvenost območja ter ima dobre možnosti za trajnostni sonaravni razvoj. Vključuje številne že aktivne projekte, iniciative in dogodke, ki lahko ob povezovanju in vsebinskem nadgrajevanju pod enovito blagovno znamko dosegajo večjo prepoznavnost na trgu in posledično večjo dodano vrednost, tudi v smislu družbene dodane vrednosti.

Pri projektu sva kot del ekipe Centra za razvoj Litija poleg drugih strokovnjakov sodelovali tudi dve etnologinji in kulturni antropologinji. Trud smo usmerili zlasti v to, da bi ljudje dediščino prepoznali kot nekaj dobrega, pozitivnega in ne kot breme. Temu primerni so bili v lokalnih časopisih objavljeni članki, izdane publikacije, vodeni seminarji in delavnice, izvedeno terensko delo, itd. Kot rezultat vseh omenjenih prizadevanj se je rodila tudi ideja o razstavi, ki bi predstavljala dediščino območja, kjer delujemo – območja Srca Slovenije. Za razstavo Mozaik Srca Slovenije bi lahko rekli, da je projekt Trkamo na vrata dediščine v malem. Pri idejni zasnovi smo se malce poigrali z naslovom projekta. Le kako lahko drugače trkamo, če ne na vrata dediščine? Zato smo se odločili, da dediščino Srca Slovenije predstavimo z vrhunskimi fotogra-

¹ Projekt je bil odobren na prvem javnem razpisu za prednostno usmeritev Regionalnega razvojnega programa v okviru Operativnega programa krepitve regionalnih razvojnih potencialov za obdobje 2007–2013, razvojne prioritete Razvoj regij. K projektu, ki se bo izvajal med letoma 2007 in 2009, so se kot partnerke pridružile občine Kamnik, Komenda, Lukovica, Trzin, Domžale, Moravče, Litija in Šmartno pri Litiji. Center za razvoj Litija je bil izbran za izvedbo dveh faz projekta Trkamo na vrata dediščine.

* Mija Bokal, univ. dipl. etnol. in kult. antropol., vodja projektov, Center za razvoj Litija. 1217 Litija, Kidričeva 1, E-naslov: mija.bokal@razvoj.si; Adela Ramovš, univ. dipl. etnol. in kult. antropol. 1233 Dob, Krtina 22a, E-naslov: adela.ramovs@siol.net

fijami detajlov vrat. Fotografijam smo dodali še zgodbe, ki jih pripovedujejo posamezne točke dediščine z zgodovinskih, družbenih in drugih zornih kotov. Predstavljenih je osemnajst točk naravne in kulturne dediščine iz vseh sodelujočih občin. Fotografska razstava detajlov vrat odkriva delček manj znane zakladnice naše skupne preteklosti. Tako je pri izvajalcu projekta – Centru za razvoj Litija – prvič nastala samostojna razstava o dediščini njegovega območja. Idejno zasnovano razstavo, ki jo je pripravila Adela Ramovš, smo izvedli s fotografijami Mateja Povšeta in besedili sodelavcev Centra za razvoj Litija. Oblikovno je razstavo pripravil Matej Zupančič. Da bi domačinom dodatno približali dediščino njihovega kraja in

krajev sosednjih občin ter jih povabili, da se tudi sami bolj aktivno vključujejo v razvoj turističnega produkta, smo se odločili, da bomo razstavo selili po celotnem območju. Začeli smo na gradu Bogenšperk (27. 8. 2008), nadaljevali v Knjižnici Domžale (16. 10. 2008), nato v Centru Ivana Hribarja v Trzinu (11. 11. 2008). V letu 2009 pa na razstavo čakajo preostale lokacije na območju Srca Slovenije. Popotovanje se bo končalo z junijsko razstavo v paviljonih graščine Dol v občini Dol pri Ljubljani, ki je nosilka projekta. Veseli smo, da je razstava Mozaik Srca Slovenije postala del mozaika, ki predstavlja delo dveh etnologin na področju razvoja podeželja.

SPET TRTE SO RODILE. O KULTURI VINA NA SLOVENSKEM

Občasna razstava Slovenskega etnografskega muzeja, 20. 11. 2008–junij 2009

'Vinska trta' (*Vitis vinifera*) je ena najstarejših kulturnih rastlin, ki se goji zaradi grozdja in vina, in je na ozemlju današnje Slovenije prisotna že vse od rimske dobe. Iz nje izvira in se razrašča tudi muzejska zgodba z naslovom *Spet trte so rodile. O kulturi vina na Slovenskem*.

O vinski trti, njenih produktih, vlogi vinogradništva in vina na raznih področjih materialne, družbene in duhovne kulture so (in v vedno večji meri pišejo še danes) številni pisci pisali tako z vidika etnologije, zgodovine in arheologije kot agronomije, enologije, medicine ... Zaobjeti vse znanje in ga na muzejski način posredovati obiskovalcem se zdi zahtevna naloga, pa vendar izziv, zlasti ob zavedanju, kako pomembno vlogo ima kultura vina na Slovenskem. Poglavitni cilji, ki jih želimo doseči z razstavo, so posredovati podobo o prisotnosti tematike vina v raznih segmentih slovenske kulture, utrditi zavest o treh vinorodnih deželah, izoblikovanih iz naravnih danosti, posredovati ključna dejstva o letnem vinogradniškem ciklu in poudariti naše prepričanje, da je vino žlahtna pijača, ki zahteva kulturno uživanje.

Kultura nekega naroda, populacije ali družbe se spreminja: različna je v preteklosti, sedanjosti in bo v prihodnosti. Če kulturo predstavljajo običaji, navade, način življenja, vpliva na to tudi okolje, v katerem človek živi. Zato je kultura pitja vina drugačna pri Slovencih v vinorodnem okolju Primorja kot v alpskih ne vinorodnih krajih in predalpskih vinorodnih, drugačna pa tudi v predelih, kjer se predalpsko gričevje spušča v ravninske predele ob rekah Dravi, Savi in Krki (Terčelj 2007: 25).

Tako pravi vrhunski poznavalec slovenskih vin in kulture vina dr. Dušan Terčelj v monografiji *Kultura vina na Slovenskem*.¹

V njej zapisana znanja in modrosti o vinu, ki so plod avtorjevega vseživljenjskega raziskovalnega prizadevanja, so nam bila neprecenljiv navdih pri snovanju scenarija razstave.

Da je vino državotvorno in da nas je Slovence združilo v Zdravljici, je v uvodu k Terčeljevemu besedilu omenjene monografije zapisal njen urednik, dr. Aleš Gačnik. Tu smo našli izhodišče za naslov in konceptualni okvir razstave, ki jo prireja etnološki nacionalni muzej. Prešernova Zdravljica iz leta 1844 se začne z besedami *Spet trte so rodile, prijatli vince nam sladko* ... in je hvalnica vinski trti in vinu kot navdihovalcu človekove pokončnosti. Besedilo ne omenja le takrat aktualne ideje o enotnem slovenskem narodu, temveč teži k sožitju vseh narodov sveta, kar je najjasneje izraženo v njeni sedmi kitici, od leta 1990 tudi slovenski himni.

Razstava, za katero sta scenarij pripravili Bojana Rogelj Škafar in Adela Ramovš, oblikovali pa Mojca Turk in Polona Zupančič, ni le pripoved o vinu, ampak želi predstaviti njegove vloge in pomene v kulturi in načinih življenja na Slovenskem. Z umetniško prefinjeno fotografsko govorico popelje obiskovalca na razstavo **Stojan Kerbler s fotografijami** Haložanov in Haloških goric. Tik pred uvodom pa se sreča s tremi oznakami za *osmice* ali *pušelšanke* – 'vinotoče za prodajo vina lastne pridelave za pitje zunaj lokala', ki ga na simbolnen način opozorijo na tri vinorodne dežele na Slovenskem – primorsko, podravsko in posavsko. V uvodu, kjer z dr. Janezom Bogatajem trdimo, da je **vino na Slovenskem povsod**, se spogledujemo z vlogami vina v vsakdanjem življenju, pri verskih obredih, umetniškem ustvarjanju, v zdravilne name, v zvezi s politiko in z erotiko. Da brez vina v slovenskih igranih filmih ne gre, pričajo za ogled izbrani odlomki. Galerijo vlog vina v strukturi kulture na Slovenskem dopolnjuje časovni trak, ki razkriva pomembna dejstva o kulturi vina na Slovenskem, in osebnosti, ki so nanjo pomembno vplivale od

¹ Dušan Terčelj, *Kulturna vina na Slovenskem* (Ptuj: Tovarna tradicij; Ljubljana: SEM, 2007; Zbirka Tradicije Slovenije), 25.

Putarji, Haloze, okoli 1930.
Foto: Iz arhiva Pokrajinskega muzeja Ptuj

Prvi obiskovalci razstave v Slovenskem etnografskem muzeju.
Foto: Marko Habič, Ljubljana, 20. 11. 2008

šestega stoletja pr. n. št., pa vse do danes.

Vinogradniški letni cikel predstavljamo v razdelku **S trto in vinom skozi leto**. Kot ugotavlja mag. Andrej Dular,² spadajo vinogradniška dela med zahtevnejša in težja kmečka opravila. Zahtevajo posebna znanja, stalno izobraževanje, sprotno in vestno obdelovanje vinograda in nenehno skrb za trto in pridelek. Vsa ta prizadevanja so usmerjena v en sam cilj – pridelati čim več vina, ki naj bo tudi po kakovosti čim boljše (Dular 1994: 131). Vinogradniška opravila, ki jih prikazujemo s pomočjo tako muzealij iz slovenskih muzejev kakor tudi sodobnih predmetov, v splošnem delimo na dela v vinogradu in dela v kleti. Posamezne letne čase simbolno zaznamujejo svetniki, posebni vsebinski poudarki tega razdelka pa so nevarnosti, ki ogrožajo vinsko trto, projekcija podob vinskih kleti na Slovenskem, avtorja dr. Vita Hazlerja, in gorsko pravo kot skupek pravnih pravil in predpisov, ki so od 13. stoletja veljali med gorskimi gospodi in vinogradniki.

Na svetu so tri dobre stvari: tri slovenske vinorodne dežele, pravi dr. Janez Bogataj, na razstavi pa so pod tem naslovom na ogled podobe omenjenih treh dežel skupaj z zanje značilnimi izbranimi vinskimi trtami.

Pomembna sestavina kulture vina je vsekakor **pivsko posodje**, ki so mu znatno pozornost namenjali tudi kustosi slo-

venskih muzejev. Dr. Verena Vidrih Perko iz kranjskega Gorenjskega muzeja jih je povezala v projektu devetih muzejev **Živeli!**: Pivsko posodje iz slovenskih muzejev skozi čas, ki je integralni del pričujoče razstave.

Pivskemu posodju sledi **gostilna** kot osrednji družbeni prostor, povezan s kulturo vina, kar je še posebej podkrepljeno s spremnim slikovnim kolažem praznovanj ob dogodkih iz **življenjskega cikla**, ki ne minejo brez simbolne spremljave vina.

Poudariti želimo, da je kultura vina še kako živ element sodobnega življenja. Izbrani dokazi za to trditev so pojavi, ki so se v Sloveniji začeli razvijati zlasti v devetdesetih letih 20. stoletja. Prvi tak pojav so **združenja**, ki na posebne ritualne načine častijo vino. Drug tak pojav je **Vinska kraljica Slovenije**, ki se ji pridružuje vse več lokalnih kraljic; tretji pojav so **sommelierji**, ki skrbijo za razvoj pивske kulture, četrti pa **vinske ceste** z nekdanjo dolgoletno povezanostjo s trgovino z vinom, danes pa s turistično ponudbo. Daljšo tradicijo, ki sega v sredo 20. stoletja, pa ima **vinski sejem**, ki skrbi, da se Slovenija v svetu promovira kot vinorodna dežela.

Rdeča nit razstave so **ljudje**, povezani s pridelavo in potrošnjo vina, brez katerih kulture vina ne bi bilo. Posebej jih predstavljamo s karikaturami Aljane Primožič. Na koncu razstave o kulturi vina na Slovenskem pa izrazimo željo, naj nam bo vino v užitek in naj nam prinaša veselje: zmernost naj prevlada nad **zlorabo**, ki je na Slovenskem še vse preveč prisotna.

² Andrej Dular, *Pij, kume moj dragi!* (Novo mesto: Dolenjska založba, 1994), 131.

TRI TISOČLETJA ŽELEZARSTVA NA SLOVENSKEM SLOVENSKA POT KULTURE ŽELEZA

Razstava Koroškega pokrajinskega muzeja Ravne na Koroškem

Na Ravnah na Koroškem smo junija 2008 odprli razstavo Tri tisočletja železarstva na Slovenskem, ki jo je Koroški pokrajinski muzej postavil v sodelovanju s slovenskimi muzeji, ki varujejo in predstavljajo dediščino železarstva. Razstava je ena od programskih aktivnosti v okviru leta 2003 zasnovane projekta Slovenska pot kulture železa.

Varovanje tehniške dediščine na Slovenskem sega v čas po drugi svetovni vojni, ko so v različnih slovenskih krajih ustanavljali tehniške muzeje. Za osrednji slovenski tehniški muzej so našli mesto v gradu Bistra blizu Vrhnike. Že takrat so se zavedali pomena tehniške dediščine, ki je bila zaradi povojne gospodarske obnove težke industrije in uvedbe novih proizvodnih naprav ogrožena. Tako so v tistem času nastali muzeji, ki še danes zbirajo, varujejo in javnosti predstavljajo dediščino železarstva:¹ Gornjesavski muzej Jesenice, Kovaški muzej Kropa, Muzej Tržič in danes Koroški pokrajinski muzej na Ravnah na Koroškem.² Leta 2004 so v okviru Evropske poti železa odprli Železarski muzej v Štorah; izjemne arheološke najdbe železnih predmetov iz zgodnje železne dobe hranita Gorenjski muzej Kranj in Dolenjski muzej Novo mesto.³

Na Ravnah na Koroškem je muzej vse od ustanovitve posvečal pozornost gospodarski in družbeni zgodovini in varovanju tehniške dediščine.⁴ Že v petdesetih letih je javnosti s stalnimi zbirkami predstavljal razvoj najpomembnejših gospodarskih panog na območju Mežiške, Mislinjske in dela Dravske doline – železarstva, rudarstva, gozdarstva in lesarstva.⁵

Danes ob robu tega koroškega mesta na gospodarskem območju nekdanje Železarne Ravne v sodelovanju z Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Maribor in Tehničkim muzejem Slovenije ter s podporo Občine Ravne na Koroškem in Ministrstva za kulturo RS nastaja osrednja slovenska tehnična zbirka železarstva. Po skoraj desetletnem snovanju, ki je izhajalo iz prvih idejnih zasnov⁶ in se začelo

uresničevati na podlagi projekta postavitve stalne muzejske razstave Železarstvo na Koroškem: od železa do jekla,⁷ dobiva nekdanji proizvodni obrat štauaharija ali krčilna kovačnica novo namembnost. Tu nastaja nova muzejska zbirka s predstavitvijo štiristoletne zgodovine proizvodnje železa in jekla na Koroškem. V sosednji stavbi, perzonalu, pa je po ureditvi v krčilni kovačnici načrtovana predstavitev življenja železarjev. Vsebinsko zahteven in prostorsko obsežen projekt uresničujemo v sodelovanju z (nekdanjimi) zaposlenimi v ravenski železarni. Tako v okviru študijskega krožka pod vodstvom etnologinje in vodje vsebinskega dela projekta železarskega in jeklarskega muzeja že nekaj let zbiramo zgodbe železarjev o njihovem delu in življenju.

Projekt nove muzejske postavitve in snovanja muzeja železarstva na Koroškem je del projekta Slovenska pot kulture železa in se povezuje v Evropsko pot železa. Pobudo za ustanovitev iniciativnega odbora je leta 2003 dala Občina Ravne na Koroškem, ki v sodelovanju s Koroškim pokrajinskim muzej na Ravnah na Koroškem tudi vodi in koordinira aktivnosti. Cilj projekta oziroma gibanja so varovanje in promocija železarske in tehniške dediščine v Sloveniji ter povezanost z Evropsko potjo železa. V projekt je vključenih več slovenskih muzejev in ustanov: Tehniški muzej Slovenije, Dolenjski muzej Novo mesto, Gorenjski muzej Kranj, Gornjesavski muzej Jesenice, Muzej novejšje zgodovine Celje in Izobraževalni center Štore.⁸ Gibanju so se pridružili še Muzej Železniki, Muzeji radovljiske občine – Kovaški muzej Kropa, Muzej narodne osvoboditve Maribor in Ustvarjalno središče Breznikar, Šmartno pri Litiji. Od vsega začetka projekt podpira Oddelek za materiale in metalurgijo pri Naravoslovnotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani.

Od ustanovitve iniciativnega odbora leta 2003, ki je zasnoval program aktivnosti, je izšla promocijska zloženka⁹ o dediščini železarstva na Slovenskem, uspešno je bil izveden mednarodni strokovni posvet z naslovom Med železom in kulturo, naša dediščina, naša pot¹⁰ in izdan obsežen istoimenski zbor-

1 Vodič po slovenskih muzejih (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001).

2 Muzej na Ravnah na Koroškem so leta 1953 ustanovili pod imenom Delavski muzej.

3 Med železom in kulturo. Naša dediščina, naša pot (Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2007).

4 Karla Oder, 50 let muzeja na Ravnah na Koroškem 1953–2003 (Koroški muzej Ravne na Koroškem, 2003), 9.

5 Industrijska / tehniška dediščina v Mežiški dolini. Zborovanje Slovenskega muzejskega društva, Idrija, 11. do 13. oktober 1995 (Celje: Slovensko muzejsko društvo, 1995), 69–72.

6 Tadej Brate, Idejna zasnova nove postavitve železarske zbirke muzeja na Ravnah (Ljubljana, avgust 1999, tipkopis); Karla Oder in Sonja Ifko, Ureditev historičnega območja železarne Ravne in prezentacija železarske zbirke Koroškega muzeja (Ravne na Koroškem: Koroški muzej Rav-

ne na Koroškem, 2001); Opuščeno industrijsko območje – razvojni potencial mesta (Ravne na Koroškem: Občina Ravne na Koroškem, 2002).

7 Sonja Ifko in Karla Oder, Projekt postavitve stalne muzejske razstave v osrednji dvorani krčilne kovačnice Železarstvo na Koroškem: od železa do jekla (Ravne na Koroškem: Občina Ravne na Koroškem, 2005).

8 Karla Oder, Slovenska pot kulture železa. V: Med železom ..., 44.

9 Slovenska pot kulture železa. Stalne zbirke, kulturni spomeniki, dediščina in zgodovina železarstva v Sloveniji (Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2005, Zloženka).

10 Med železom in kulturo, naša dediščina, naša pot. Mednarodni strokovni posvet (Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2006; Povzetki 18 str.)

Ob odprtju razstave: v ospredju Karla Oder v razgovoru z Damjanom Premlovškom, direktorjem Direktorata za kulturno dediščino.
Foto: Primož Podjavoršek, Ravne na Koroškem, 18. 6. 2008

Razstavni prostor.
Foto: Primož Podjavoršek, Ravne na Koroškem, 18. 6. 2008

nik¹¹ šestnajstih referatov avtorjev iz Avstrije, Madžarske, Srbije in Slovenije. V njem sta med drugim predstavljena varovanje območij industrijske dediščine¹² in primer dobre prakse varovanja v Kataloniji.¹³

Razstava Tri tisočletja železarstva na Slovenskem je nadaljevanje aktivnosti v okviru projekta Slovenska pot kulture železa. Vsebinsko je razdeljena v tri sklope. V prvem je predstavljen zgodovinski oris železarjenja od začetkov železne dobe do novejšega časa. Iz zgodovinskega spomina smo izbrskali informacije in dosegljivo gradivo ter predstavili oris razvoja ene najpomembnejših gospodarskih dejavnosti tudi na Slovenskem, ki je zaznamovala številne kraje na Gorenjskem in Koroškem, Dolenjskem in Štajerskem. Z njo je povezano vedenje in znanje o pridobivanju železa in jekla, izdelovanju najrazličnejših izdelkov raznovrstnih oblik in velikosti za potrebe v gospodinjstvu, gospodarstvu in urbanem okolju. To znanje se je skozi stoletja spreminjalo, predvsem pa širilo. V zadnjih dveh stoletjih je pod vplivom industrijskih revolucij to znanje omogočilo izdelovanje najkvalitetnejših vrst jekla in jeklenih izdelkov v velikih količinah.

Bogate arheološke najdbe pričajo o zgodnjem pridobivanju železa in izdelovanju različnih izdelkov na območju Dolenjske in Gorenjske.¹⁴ V srednjem veku se »prve fužine na Slovenskem obratovale v 14. in na začetku 15. stoletja – v Bohinju, pod Golico in Stolom na Gorenjskem, v Kanalski dolini (Lužnice, Žabnice) in ob reki Beli na Koroškem (Rebrca, Železna Kapla). V 16. stoletju so bile domače potrebe po železu in jeklu vedno večje, zato se je povečala proizvodnja

tudi na tradicionalnih in novo odkritih območjih gozdnega gospodarstva. Nekatere novoustanovljene fužine, ki so jih lahko dovolili le vladar oziroma njegova oblastva, so bile nato do začetka 18. stoletja – ko se je v avstrijskih deželah končala okoli leta 1580 nastala kriza železarstva – in še vse 18. stoletje jedro slovenskega fužinarstva. Na Gorenjskem, ki je bilo odslej osrednje slovensko fužinarsko območje, so bili takšni obrati Plavž (1538), Bohinjska Bistrica (1540), Spodnja Kropa (1550), Pozabljeno (1562), Železniki (1571), Radovna (1579), Bela peč, Mojstrana, Kamna Gorica, Zgornja Kropa, Sava s starejšo Staro Fužino in Javornikom. Na Koroškem so bile poleg starejših fužin na Rebrci in v Železni Kapli nove: Črna na Koroškem, Področca, Mlinare, Bistrica v Rožu, Podljubelj I, Lipica in Spodnje Borovlje; na Dolenjskem Zagraдец in ob hrvaški meji Čabar.«¹⁵

V 19. stoletju se je železarska proizvodnja razvila na Gorenjskem na Stari Savi in v njeni okolici,¹⁶ Štorah¹⁷ in Mežiški dolini, kjer so železarski obrati delovali v vseh štirih večjih krajih.¹⁸ Sočasno so na Dvoru pri Žužemberku v znani Auer-

15 *Ilustrirana zgodovina Slovencev* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999), 167.

16 Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969); Irena Lačen Benedičič, *Dediščina fužinskega kompleksa na Stari Savi*. V: *Med železom ...*, 53–60.

17 Iris Zakošek idr., *Štore: od agrarnega zaselka do industrijskega kraja* (Štore: Izobraževalni center Železarne, 1995); Stane Ocvirk (ur.), *Železarna Štore 1845–1975* (Štore: Železarna Štore, 1975); Bojan Božiček, *Razvoj Železarne Štore in njenih naslednic* (Štore: Inexa, 2001); Iris Zakošek, *Železarska dediščina na ogled*. V: *Med železom ...*, 50–53; Tadej Brate, *Po sledih dokumentov neke pozabljene pravde oziroma železarne Štore v prvih letih njenega nastajanja*. V: *Med železom ...*, 80–84.

18 Ivan Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline* (Maribor: Založba Obzorja, 1954); Marjan Kolar, *375 let jeklarstva na Ravnah* (Ravne na Koroškem: Slovenske železarne, 1995); Alojz Krivograd, *Železarna Prevalje 1835–1899* (Prevalje in Ravne na Koroškem: Kulturna skupnost: 1987); Stanko Lodrant idr. *Sporočilo ugaslega plavža: Železarna Prevalje 1835–1899* (Ravne na Koroškem: Koroški muzej; Prevalje: Občina Prevalje, 1999); Karla Oder, Ravne na Koroškem v 19. stoletju. *Kronika* 56/2 2008, 305–322.

11 *Med železom in kulturo. Naša dediščina, naša pot* (Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2007).

12 Sonja Ifko, *Varovanje in razvoj območij industrijske dediščine*. V: *Med železom ...*, 11–13.

13 Irena Marušič, *Varovanje tehniške dediščine v Kataloniji; primer dobre prakse*. V: *Med železom ...*, 26–27.

14 Borut Križ, *Cvinger pri Dolenjskih toplicah – železarski center prvega tisočletja pr. n. št.* V: *Med železom ...*, 69–71; Verena Vidrih Perko, *Železo in železarstvo v antiki*. V: *Med železom ...*, 72–79.

V krčilni kovačnici nastaja muzej železarstva s predstavitvijo štiristoletne zgodovine železarstva na Koroškem.

Foto: Roman Haber, Ravne na Koroškem, 28. 10. 2005

Predstavitev projekta Muzej železarstva in odprtje slikarske razstave Domna Planka in Štefana Marflaka v krčilni kovačnici.

Foto: Roman Haber, Ravne na Koroškem, 28. 10. 2005

spergovi železolivarni ulivali različne izdelke.¹⁹ Tudi na Muti v Dravski dolini so v prvi polovici 19. stoletja lili železo,²⁰ v Mislinji pa je železarna Žige Zoisa prišla v roke njegovega nečaku Bonazzi, a so v drugi polovici 19. stoletja opustili proizvodnjo.²¹ V 20. stoletju so se na Ravnah na Koroškem, Jesenicah in v Štorah razvile najpomembnejše železarne v Sloveniji, ki so se v sedemdesetih letih s kovinskopredelovalnimi obrati povezale v SOZD Slovenske železarne, ustanovljen leta 1969.²²

Drugi vsebinski sklop je namenjen številnim posameznikom, povezanim z železarstvom, nekateri kot lastniki obratov, kot na primer grofje Thurn, Avgust Rosthorn, baron Žiga Zois, Friedrich Bruno Andrieu, drugi kot izumitelji in uspešni nosilci razvoja podjetij v posameznem okolju – Ignac Engelbert pl. Pantz, Lambert Pantz, Karel August Frey in drugi.²³ Z delom v železarnah je povezana velika množica danes skoraj anonimnih delavcev, fužinarjev, ki so dan za dnem topili železo ter ga razžarjenega kovali, valjali in obdelovali. Železarstvo jim je bilo izziv in dali so mu svoj pečat. Njihovo

življenje je narekoval tovarniški urnik, trdo in garaško delo sta oblikovala posameznikov značaj.

Pri delu ob vročih pečeh, težkih kladivih in nevarnih valjarskih ogrojdih delavci niso imeli na razpolago kakšnih posebnih zaščitnih oblačil in pripomočkov. Tudi na tem področju lahko sledimo postopnemu razvoju in šele po drugi svetovni vojni beležimo večje spremembe. Tako je na primer raba zaščitnih čelad postala obvezna sredi šestdesetih let 20. stoletja. Postopno so se uveljavile zaščitne obleke, čevlji in rokavice, podjetja pa so ustanavljala službe za varnost pri delu.²⁴

Tretji vsebinski sklop obravnava proizvodnjo železa in jekla ter najrazličnejših izdelkov skozi Proizvodne procese, stroje in naprave, saj poteka proizvodnja po določenih postopkih, med katerimi so segrevanje in taljenje železa v pečeh, postopki ulivanja ter preoblikovanja s stiskanjem in kovanjem pod različnimi kladivi, pa tudi z valjanjem v različnih valjarskih ogrojdih.

Na začetku modernega gospodarskega življenja stojita premog in parna proizvodnja, ki sta nadomestila človekovo delo s strojnimi. Parnik je nadomestil jadrnico, lokomotiva konjsko vprego, s čimer sta se izboljšala transport surovin in izdelkov. Parni motor je postal novi delovni stroj, ki je s svojo močjo močno presegal živalsko in človeško moč. Druga industrijska revolucija se je dogajala med letoma 1860 in 1914. V konkurenco s premogom je vstopilo olje, intenzivneje so začeli uporabljati elektriko, s katero so se uveljavili elektromotorji in elektrifikacija mest. Tretja industrijska revolucija pa ima začetke takoj po drugi svetovni vojni. Njeni vplivi na gospodarsko življenje se sedaj kažejo v uporabi računalniško krmiljenih robotov in visoko zmogljivih računalnikov. Misleči stroji so prevzeli različne naloge: od planiranja, davčne in upravne naloge do nalog v proizvodnji: spremljanje surovin,

19 Matija Žargi, *Železarna na Dvoru ob Krki 1795–1891* (Novo mesto: Tiskarna Novo mesto in Dolenjska založba; Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2000); isti, *Življenje delavcev Auerspergove Železarne na Dvoru ob Krki (1796–1891)*. V: *Med železom ...*, 84–89; Majda Pungerčar, *Zbirka izdelkov železarne na Dvoru v Dolenjskem muzeju Novo mesto*. V: *Med železom ...*, 61–63.

20 Ivan Mohorič, *Industrializacija ...*; Karla Oder idr., *Gospodarstvo in tehniška dediščina Koroške* (Ravne na Koroškem: Koroški muzej, 2000, Razstavni katalog), 38–39.

21 Karla Oder idr., *Gospodarstvo ...*, 40–41.

22 Saša Florjančič, *Industrijska zadruga v Kropi – njen pomen v gospodarski zgodovini 20. stoletja in zadruga vizija razvoja Kroepe*. V: *Med železom ...*, 90–96; Jože Prinčič, *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997)*. *Vigenjc*, glasilo Kovaškega muzeja v Kropi VII (2007); Jože Prinčič, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945–1956)* (Novo mesto: Tiskarna Novo mesto in Dolenjska založba, 1992).

23 *Tri tisočletja železarstva na Slovenskem* (Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2008, Razstavni katalog).

24 Več o Železarni Ravne glej: Karla Oder, Franc Čegovnik in Mirko Vošner, *Varnost pri delu v Železarni Ravne po drugi svetovni vojni* (Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2004, Zloženska).

krmiljenje proizvodnje, itd.²⁵

Vplivi industrijskih revolucij so se hitro uveljavili v železarski in jeklarski industriji, ki je v 19. stoletju z rabo parnih strojev in rjavega premoga postopno opustila rabo vodnih kladiv, značilnih za proizvodnjo v fužinah.²⁶ Uspešnost taljenja železa je bila odvisna od zmoglosti doseganja visokih temperatur, potrebnih za utekočinjanje železa in njegovega mešanja z ogljikom, da so izdelali železovo zlitino – jeklo. Med pomembnimi novostmi so bile peči za taljenje surovega železa in »kuhanje« jekla, kot so pudlovke, kupolke, Bessemerjev konvertor, Siemens-Martinova peč in različne elektro peči.²⁷ Uvedba novega načina taljenja železa in »kuhanja« jekla je pomenila tudi novost na področju nadaljnje toplotne in mehanske obdelave železa oziroma jekla, kot so kovanje, valjanje, žarenje in kaljenje ter brušenje, rezkanje, itd. Veliko pozornosti so namenjali različnim kladivom in stiskalnicam, ki so omogočile kovanje in stiskanje velikih kosov žarečega jekla.²⁸

Pri pripravi razstave so sodelovali kustosi, metalurgi, strojniki in drugi strokovnjaki iz različnih ustanov: muzejev, železarn in fakultet. Prispevali so gradivo in oblikovali besedila, tako da je skoraj tritisočletna zgodovina, dediščina železa in železarstva predstavljena s številnimi fotografijami in z originalnimi železnimi predmeti, kot so dragocene arheološke najdbe železnih mečev, sulic in drugih predmetov, kovaško orodje, različni izdelki železolivarne na Dvoru in Muti, Železarne Štore, Železarne Jesenice in Železarne Ravne. Posebna pozornost je namenjena strojem in napravam v že omenjenih tovarnah in v Tovarni vozil in toplotne tehnike Maribor. Razstavo spremlja projekcija filmov o kovačijah, Železarni Štore, Železarni Jesenice in Železarni Ravne.

Ob podpori železarskih podjetij v Sloveniji smo uspeli izdati vsebinsko in dokumentarno bogat istoimenski katalog v slovenskem in angleškem jeziku. V njem je predstavljena vsebina razstave, objavljene so številne fotografije proizvodnih železarskih obratov, strojev in naprav ter fotografije delavcev – železarjev. V katalogu so objavljene še fotografije razstavljenih predmetov: surovine, polizdelki, izdelki ter orodja in pripomočki.²⁹ Le nekaj izbranih predmetov opozarja na množico delavcev in s tem na novo zgodbo v dediščini železarstva. K njej prištevamo tudi objavo dveh prevedenih Zoisovih pism³⁰ iz fonda Mislinjske železarne, ki ga hrani Koroški pokrajinski muzej na Ravnah na Koroškem. Pismi

govorita o železarstvu na območju Pohorja in Zoisovem poznavanju metalurške in železarske dejavnosti. Bralcu zlasti drugo pismo odstira vpogled v čas konec 18. stoletja in je kljub dolžini objavljeno v celoti.³¹

Železarstvo je bilo izziv številnim železarjem, danes je izziv tudi nam, muzealcem in strokovnjakom, ki želimo ohraniti čim več dediščine železa in železarstva. Pričujoča razstava je majhen korak in velik izziv na tej dolgi železni poti. Marsikaj iz zgodovine železarstva je ostalo nedotaknjene, saj v razstavo vseh vsebin nismo mogli vključiti. Pokazala se je potreba po poglobljeni in temeljiti raziskavi ter monografski obravnavi železarstva na Slovenskem, kar je ena pomembnejših aktivnosti projekta Slovenska pot kulture železa v nadaljnjih letih.

Značilnost razstave je sodelovanje pokrajinskih, občinskih in matičnega nacionalnega muzeja za tehniško dediščino tako pri snovanju razstave kot pri realizaciji v obliki besedil in razstavnega gradiva, kot so fotografije in predmeti. Tako je prvič na enem mestu predstavljen oris dediščine železarstva na Slovenskem od najzgodnejših znanih začetkov taljenja železove rude in izdelovanja železnih predmetov do novejšega časa. Pri snovanju razstave so sodelovali tudi druge ustanove in združenja, ki so strokovno tesno povezane z železarsko in jeklarsko industrijo. Slovenska jeklarska podjetja pa so finančno izdatno podprla pripravo razstave in izid kataloga, kar je prav gotovo dober znak, da se zavedajo pomena lastne dediščine in kljub trdim zakonitostim ekonomskega trga dajejo možnosti tudi ohranjanju in promociji tehniške dediščine. Veliko število sodelujočih je zahtevalo drugačno naravo dela in precej časa za koordiniranje, kot tudi trdo delo za usklajevanje različnih stališč in strokovnih pogledov na isto vsebino. Vsekakor je vsebinsko in organizacijsko zahtevna razstava rezultat dobrega sodelovanja vseh sodelujočih, posameznikov in ustanov, kar razstavi in projektu daje posebno težo.

Razstava Tri tisočletja železarstva na Slovenskem je bila zasnovana kot potujoča. Tako od oktobra 2008 do konca januarja 2009 gostuje v Gornjesavskem muzeju na Jesenicah, februarja se seli v Dolenjski muzej Novo mesto in junija v Štore. 1. avgusta 2009 bo predstavljena v Naftnem muzeju v Zalaegersegu na Madžarskem, s čimer se potrjujejo vzpostavljene vezi in dobro sodelovanje v Evropski poti kulture železa.³² Po končanih gostovanjih bo del razstave dobil stalno mesto v Muzeju železarstva na Ravnah na Koroškem, kjer upamo, da bomo v prvi polovici leta 2009 uspeli urediti del muzejske postavitve in sprejeti prve obiskovalce.

25 Jeremy Rifkin, *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft* (Frankfurt in New York: Campus, 1995), 47.

26 Več o fužinah in rabi vodnih kladiv glej Albert Struna, *Vodni pogoni na Slovenskem* (Ljubljana: Knjižnica Titovih zavodov Litostroj, 1955; Vodniki Tehničnega muzeja Slovenije; 9).

27 Jakob Lamut, Procesna tehnika izdelovanja jekla v železarni Prevalje 1835–1899. V: *Sporočilo ugaslega plavža* (Prevalje: Koroški muzej in Občina Prevalje, 1999), 32–41; isti, Razvoj postopkov proizvodnje grodlja in jekla. V: *Med železom ...*, 34–43.

28 Več glej Borivoj Breže, Torna stiskalnica iz mariborske TVT kot muzejski eksponat za ravensko Štauharijo. V: *Med železom ...* 97–101.

29 Fotografije razstavljenih predmetov je ustvaril fotografski mojster Tomo Jeseničnik.

30 Prepis iz gotice in prevod iz nemščine je delo Erne Kožar.

31 *Tri tisočletja železarstva na Slovenskem: Slovenska pot kulture železa* (Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2008, Razstavni katalog).

32 Kolegi iz Madžarske in Avstrije so sodelovali na mednarodnem strokovnem posvetu Med železom in kulturo na Ravnah na Koroškem leta 2006. V letu 2007 pa sem se kot koordinatorka Slovenske poti kulture železa udeležila srečanj v okviru Društva vzhodnoevropske poti železa na Madžarskem, v Avstriji in na Slovaškem.

Allison Peters Jablonko.
Foto: Naško Križnar

Asen Balicki.
Foto: Naško Križnar

NAGRADA NIKA KURETA

Slovensko etnološko društvo je letos ob Dnevh etnografskega filma (19.–23. maj 2008) prvič podelilo nagrado Nika Kureta, da bi z njo potrdilo tradicijo etnografskega filma v Sloveniji in hkrati njegovo odprtost za povezovanje v svetu. Etnolog Niko Kuret je konec petdesetih let prejšnjega stoletja v Sloveniji postavil temelje za znanstveno uporabo filma. Pokazal pa je tudi na potrebo po povezovanju, saj je bil med prvimi sodelavci Mednarodnega odbora za etnografski film, ki ga je tedaj vodil Jean Rouch. Kuret se je zavedal tudi pomena teoretičnih razmislekov o uporabi filmske kamere na etnološkem terenu. V svojih prizadevanjih je nevede stopal po stopinjah Margaret Meadove in njenega urgentnega filmskega beleženja kulture. Z delovanjem Odbora za etnografski film je želel povezati etnologe in filmarje v skupne projekte. Po njegovih načrtih bi bilo treba v Sloveniji posneti sto naslovov urgentne etnografske dokumentacije. Če bi bil projekt uresničen, bi dobili enega največjih arhivov etnografskega filma v Evropi.

Današnja etnografska filmska produkcije v Sloveniji je dedinja Kuretovih prizadevanj, hkrati pa so zanjo zaslužni številni prijatelji po svetu. Zato je društvo sklenilo nagrade Nika Kureta podeljevati ljudem, ki so s svojim posrednim ali neposrednim delovanjem pomagali pri razvoju etnografskega filma in vizualne antropologije v Sloveniji.

Predstavitev letošnjih nagrajencev

Allison Peters Jablonko

Leta 1968 doktorirala na Univerzi Kolumbija; njena mentorica je bila znana ameriška antropologinja Margaret Mead. V šestdesetih letih je vodila terenske raziskave med Maringi na Papui Novi Gvineji in pri tem uporabljala film kot temelj za opazovanje in analizo. Dobrih 30.000 metrov filmskega

gradiva o življenju Maringov, ki sta ga posnela z možem Marekom Jablonkom med letoma 1963 in 1964, hrani Peabody muzej v Salemu, Massachusetts. Njeno disertacijo Maringi v gibanju (1968), študijo gibalnih vzorcev med Maringi, je spremljal film Maring in motion (1968), ki je ilustriral njene raziskovalne sklepe. Leta 1969 je z možem Marekom in v sodelovanju z antropologom Mauriceom Godelierjem začela filmski projekt med Baruyji na Novi Gvineji. Allison Jablonko je močno podpirala aktivnosti v zvezi z ohranjanjem in arhiviranjem raziskovalnega gradiva. Iz gradiva, posnetega pri terenskem delu, je nastalo več filmov: za italijansko RAI je nastala osemdelna serija The Maring: Documents of a New Guinea People (1981). Leta 1982 sta nastala njena filma Her name came on arrows in Baruyja Story (1982). Allison je pomagala pri ustanavljanju SVA (Zveze za vizualno antropologijo) pri Ameriški antropološki zvezi in pri Konferencah o vizualnih raziskavah, ki jih je začela pripravljati Zveza za vizualno antropologijo. Leta 1989 je bilo 14.000 metrov filmskega gradiva, posnetega med Maringi in pri Baruyjih, vključenega v zbirko Human Studies Film Archive pri Inštitutu Smithsonian. Leta 1990 je pomagala ustanoviti Mills College v Oaklandu, California, Inštitut za etnologijo Univerze v Perugii, Italija, in Poletno šolo vizualnega v Novi Gorici, Slovenija. Na vseh treh je poučevala vizualno antropologijo, nazadnje v Novi Gorici. Živi v Italiji.

Utemeljitev nagrade

Allison Jablonko je dolgoletna prijateljica vizualne antropologije v Sloveniji. Veliko let je, odkar sta z možem Marekom v Sloveniji pokazala svoja velika filma iz njune novogvinejske avanture, Her name came on arrows in Baruyja Story. To je bilo prvič, da so se slovenski etnologi srečali z modernim etnografskim filmom z akademskim ozadjem in lastnostmi.

* Doc. dr. Naško Križnar, univ. dipl. etnol. in arheol., višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: nasko@zrc-sazu.si

Od tedaj Allison ni prenehala obiskovati Slovenije. Tukaj ima veliko zasebnih prijateljev, njen največji doprinos slovenski vizualni antropologiji pa so njena predavanja in delavnice na Poletni šoli vizualnega v Novi Gorici od leta 1997 do 2005, kjer je utemeljila izvirno metodologijo svojih *visual notes*, 'vizualnih zapisov'. Vmes in tudi prej se je udeležila še nekaj znanstvenih konferenc in v naših znanstvenih in strokovnih glasilih objavila več člankov.

Asen Balikci

Antropolog in filmar Asen Balikci je bil dolga leta inovator na področju etnografskega in izobraževalnega filma. Izobraževal se je v frankofonski Švici. Doktorat iz antropologije je leta 1957 pridobil na Univerzi Kolumbija. Do leta 1965 je vodil terensko delo pri Eskimih Netsilik na kanadski arktični obali, katerega rezultat je bila serija dvanajstih filmov o tradicionalnem življenjskem slogu (1968), ki so jo predvajale številne mednarodne televizijske postaje. Od leta 1963 do 1966 je bil znanstveni svetnik pri programu Man: a Course of Study Program (Education Development Center, Newton, Mass.). Področje 'ekologije človeka' (*human ecology*) v arktičnih območjih, ki je bilo prisotno že v filmih o Eskimih, se ponovno pojavi v filmu *The Sons of Haji Omar* (1978), zelo cenjeni študiji nomadizma in podeželskega življenja med pastirskimi Paštuni v Afganistanu, ki je nastala v sodelovanju s Timothyjem Aschem.

Od leta 1989 do 1991 je profesor Balikci opravil številne terenske poti po Sibiriji, kjer je posnel *Chronicle of Sereniki* (1989) in začel s programom učenja vizualne antropologije s središčem pri Ostjakih ob reki Kazim v zahodni Sibiriji. Od

leta 1992 do 1998 je raziskoval medetnične odnose v jugozahodni Bolgariji in kulturo revščine v postsocialistični Bolgariji, zraven pa poučeval vizualno antropologijo v večkulturnih okoljih.

Asen Balikci je avtor številnih publikacij v angleškem, francoskem in bolgarskem jeziku, ki se osredotočajo na etnografijo ljudstev arktičnega kroga, pastoralizma in splošne ter vizualne antropologije. Med letoma 1983 in 1993 je bil predsednik Komisije za vizualno antropologijo, pridružen urednik revije *Visual Anthropology* (1986–1993) in urednik *CVA Review* (1986–1993). Med raznimi akademskimi zadolžitvami je bil Balikci profesor antropologije na Univerzi v Montrealu, kjer se je leta 1994 upokojil. Ko je zapustil akademski položaj, se je, da bi uporabljal svoje veščine na področju vizualnega medija ter pospeševal komunikacijo in izobraževanje tako v domovini kot zunaj nje, preselil v svojo domovino Bolgarijo.

Utemeljitev nagrade

Asen Balikci je bil med drugim enajst let predsednik Mednarodne komisije za vizualno antropologijo. Na tem mestu je ustvaril planetarno mrežo vizualnih antropologov in etnofilmarjev. Kmalu je zaznal tudi signale iz Slovenije, nas takoj povezal v mednarodno skupnost in nam dal prostor v glasilu CVA. Na višku predsedovanja Komisiji je z velikim zaupanjem (in tveganjem) leta 1988 Sloveniji poveril organizacijo vizualnoantropološke sekcije na enajstem kongresu Mednarodne zveze za antropološke in etnološke znanosti v Zagrebu. Pozneje je večkrat obiskal Slovenijo, sodeloval na konferencah in kot predavatelj na Poletni šoli vizualnega.

DEF

Dnevi etnografskega filma Ljubljana, 18.–22. maj 2009

Rok za sprejem prijav in oglednih kopij je **15. februar 2009**

Vabilo za prijavo filmov

DEF so nov festival pod okriljem CAFFE (Coordination of anthropological Film Festivals in Europe) v organizaciji **Slovenskega etnološkega društva**. Tako kot leta 2007 in 2008 tudi za leto 2009 vabimo vse vrste produkcij vizualne etnografije v najširšem pomenu besede; naj se v festivalskih programih srečajo vizualne podobe različnih kultur in različnih oblik observacijskega filma.

Na festivalu so dobrodošli filmi posameznih raziskovalcev, raziskovalnih ustanov, muzejev, univerzitetnih oddelkov in neodvisnih filmskih producentov, pa tudi študentski filmi. Festival nima tekmovalnega značaja, ima pa ob glavnem programu naslednje sekcije: retrospektiva, gostujoči program, študentski film, kot posebnost pa sekcijo grobega gradiva, ki ga, da sprožita diskusijo o nastajajočem delu, raziskovalec ali raziskovalka sama predstavi.

Povezava:

Naško Križnar, Avdiovizualni laboratorij ISN ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, E: nasko@zrc-sazu.si

Festivalska pravila in prijavnice najdete na spletni strani SED: <http://www.sed-drustvo.si>

Z leve proti desni: Paolo Piquerettu, Beate Engelbrecht in Roxana Waterson.

Foto: Naško Križnar, Nuoro, september 2008

Naško Križnar (levo) in Les Blank.

Foto: David Mac Dougall, Nuoro, september 2008

SIEFF – SARDINIA INTERNATIONAL ETHNOGRAPHIC FILM FESTIVAL

14. mednarodni festival etnografskih filmov; Nuoro, 15.–21. september 2008

Festival v Nouru na Sardiniji je star 26 let. Od leta 1982 do 2004 je potekal vsaki dve leti na izbrano temo, od leta 2006 pa na poljubne teme. Pripravlja ga Etnografski muzej, ki je del Sardinskega etnografskega inštituta (Istituto Superiore Etnografico della Sardegna). Tako inštitut kot tudi festival od vsega začetka vodi dr. Paolo Piquerettu, ki smo ga letos spoznali v Ljubljani, ko je na 2. Dnevih etnografskega filma predstavljaj italijanski etnografski film.

Letos je na razpis prispelo 326 filmov, od katerih je selekcijska komisija (Catarina Alves Costa, David MacDougall, Marc Piaux, Paolo Piquerettu) izbrala 38 filmov za predvajanje v tekmovalnem programu. Filme so razdelili v številne sekcije, ki kažejo, kako različnih tematik se dandanes loteva etnografski film. Naj jih navedem: Globalizacija, industrija, spremembe; Otroci; Migracije, srečanja; Verski rituali; Povojni konflikti in sovražnosti; Življenje; Kraji, svetovi; Potovanje; Glasba in poezija; Ženske zgodbe.

Pred festivalom je potekala enotedenska delavnica vizualne etnografije za dodiplomske študente, ki sta jo vodila Judith in David MacDougall. V skupini dvanajstih študentov jih je bilo pet s Sardinije, preostali iz drugih držav. Delavnica je usmerjena v praktično delo s kamero, z vajami percepcije in konstrukcije filmske slike, vendar brez učenja montaže; zgolj učenje montaže v kameri. Namen vsakokratne delavnice je najti obliko za prihodnjo mednarodno poletno šolo, ki bi jo pripravili v Nuoru ali po sardinsko v Nugoru.

Festivalske projekcije so vsak dan potekale v treh sekcijah, dopoldne, popoldne in zvečer, vedno v odlično opremljenem muzejskem avditoriju s približno dvesto sedeži. Vsi filmi, sicer opremljeni z angleškimi podnapisi, so bili simultano pre-

vajani v italijanski jezik. V muzeju so vsak dan pripravili tudi kosilo in večerjo za udeležence festivala, kar je bilo skoraj nujno, ker je muzej na robu mesta. Hkrati pa se je na ta način ustvarila trdnjša skupnost avtorjev in gledalcev. Med gosti festivala so bili avtorice in avtorji filmov ter člani selekcijske komisije in žirije, ki so jo sestavljali: Beate Engelbrecht, Naško Križnar, Judith MacDougall, Antonio Marazzi in Rosella Ragazzi. Žirija je filme gledala skupaj s publiko. Število gledalcev je zelo nihalo. Dvorana ni bila nikdar polna. Nekajkrat so učitelji pripeljali razred ali dva srednješolcev, večji obisk je bil tudi ob predvajanju italijanskih oziroma sardinskih filmov in ob podelitvi nagrad. Festival v Nuoru podeljuje štiri denarne nagrade. Največja (10.350 EUR) je namenjena najboljšemu filmu festivala in se imenuje po sardinski nobelovki Grazii Deledda. Druge tri nagrade po 6.200 EUR so namenjene najboljšemu filmu iz sredozemskih dežel, najboljšemu sardinskemu filmu in, po mnenju žirije, najbolj inovativnemu filmu. Festival v Nuoru je ob beograjskem edini evropski festival etnografskega filma, ki podeljuje denarne nagrade; več festivalov podeljuje nagrade brez denarnega dodatka, nekateri festivali pa so načelno proti podeljevanju nagrad. O smiselnosti nagrajevanja vedno potekajo živahne polemike. Razlogi za nagrade in proti njim so enako prepričljivi, zato jih ne bom komentiral. Vsak festival najboljše ve, kaj lahko doseže z nagrajevanjem in kaj brez njega.

Na festivalu v Nuoru sta se, podobno kot na drugih festivalih, pred očmi gledalcev oblikovali dve skupini filmov, ne glede na sekcije: dokumentarni filmi o antropoloških oziroma etnoloških vsebinah in raziskovalni filmi, ki so jih naredili sami raziskovalci. To je v zadnjem času značilno tudi za druge

* Doc. dr. Naško Križnar, univ. dipl. etnol. in arheol., višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: nasko@zrc-sazu.si

velike festivale. Razlika med obema skupinama filmov je v komunikativnosti in medijski dodelanosti. Izdelki profesionalcev, ki delajo filme za široko občinstvo, so sicer gledljivi, pogrešamo pa v njih razločnejše prikazovanje strokovne problematike, medtem ko filmi raziskovalcev odpirajo različna strokovna vprašanja, ne zmorejo pa jih ustrezno medijsko zapakirati. Tu se morda kaže pomanjkanje izobraževalnih programov za vizualne antropologe. Po drugi strani pa se moramo vprašati, zakaj bi raziskovalci delali filme za široko občinstvo, če je bistvo vizualne etnografije, da pomaga pri znanstvenih raziskavah oziroma jih dopolnjuje. Verjetno je prava vloga etnografskega filma nekje vmes: naj prinaša relevantne etnografske vsebine na kultiviran filmičen način, vendar naj ne pretirava s pretirano avtorsko estetiko in ideologijo. Zelo malo festivalskih filmov je vsebovalo te odlike, npr. *Cabale a Kaboul*, *Room 11 Ethiopia Hotel*, *Morokapel's Feast*, *Ngat is dead*, *Vjesh*, *G.I.O.C.*, tudi nagradjeni *Losers and Winners*, medtem ko je večina drugih filmov predstavljala ali solidno televizijsko narejene filme (npr. *A road to Mecca*, *Yande Codou Sene* (Diva Seereer), *Yoel*, *Ysrael V'ha Pashkavilim*, *Satellite Queens*) ali pravi vizualni ekshibicionizem (npr. *The Pied piper of Hützovina*) ali pa dokaj grobe, filmsko premalo oblikovane vizualne etnografije (npr. *Dobri sme dosega*, *When the sun rises*). Posebna vrsta sodobnih dokumentarcev so tisti, ki se do skrajnosti približajo intimnemu prostoru sočloveka. Tak je bil na primer izraelski *Zirei Kayitz*. Zdi se, da so taki intimistični portreti nadomestili eksotizem nekdanjega etnografskega filma. Pri nekaterih filmih pa se človek ne more znebiti vtisa, da je imel Jay Ruby prav, ko je začel polemizirati z modnim observacijskim stilom, ki postaja manierizem ali vsaj sam sebi namen, gola observacijska tehnika brez prave prave strokovne poante (npr. *On edge* ali *Haloch Hazor*).

Pred koncem festivala je bila okrogla miza z naslovom *Vizualno zapisovanje v etnografiji*. Vodil jo je Antonio Marazzi, ključni referat, ki je objavljen tudi v festivalskem katalogu, z naslovom *Kamera in um* pa je podal David MacDougall. Njegova zaključna teza je, naj filmanje ne bo rezultat raziskave, temveč raziskava sama.

Častna posebnost festivala je bil Les Blank, legendarni ameriški dokumentarist hipijevskega porekla, s svojim zadnjim filmom *All in this tea*. Les Blank je človek, ki ne more brez filma, in ko ga naredi, dobimo pošten dokumentarec brez avtorske ekshibicije, vendar tudi brez razvidne etnografske poante.

Zaradi izredno bogatega programa so se žiriji sprva obetali burni sestanki. K sreči se je okus žirantov ujel na ravnotežju med filmičnostjo in strokovnostjo. Odpadli so ekshibicionisti in goli vizualni opazovalci pa tudi televizijsko zastavljene

na produkcija. Člani žirije smo si bili enotni glede nemškega filma *Losers and winners* (Poraženci in zmagovalci) Michela Loekena in Ulrike Franke, v neodvisni produkciji, z izredno jasno idejo in pošteno dokumentaristično izvedbo, predvsem pa z vztrajnostjo in s potrebno poglobitvijo ter ravno pravo bližino med kamero in človekom. Film govori o podvigu kitajskih delavcev, ki so v enem letu razdrli moderno nemško koksarno in jo kos za kosom prepeljali na Kitajsko. Pri tem so sprožili buren medkulturni (medcivilizacijski) dialog z dramaturškim lokom od zaničevanja in podcenjevanja z nemške strani do občudovanja in strahospoštovanja na koncu uspešnega podviga. Film je dobil nagrado *Grazie Deledda* za najboljši film festivala. Še en film je obravnaval podobno temo globalnih kulturnih srečanj, in sicer Roberta Nugenta, *End of the rainbow* (Na koncu mavrice), ki prikazuje gradnjo zlatokopa v Afriki in njene posledice na okoliško kulturo in ljudi. Kaže, da so obravnave civilizacijskih trkov prihodnost etnografskega filma.

Za najbolj inovativen filmski pristop je bil nagradjen film *Room 11 Ethiopia Hotel* Itsushia Kawaseja, ki ga poznamo z Dnevov etnografskega filma v Ljubljani. Za najboljši sardinski film je bil proglašen film *G.I.O.C. Marine Anedda*, ki prikazuje nerazumevanje cerkvenih in posvetnih oblasti za tradicionalno delavsko kulturno gibanje v Cagliariu. Gre za tipično vprašanje naših dni, za prevlado materialnih koristi nad kakovostjo življenja in okolja.

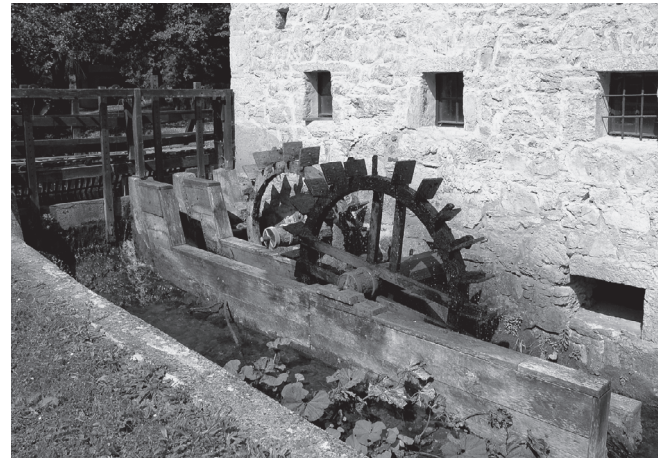
Nagrado za najboljši film sredozemskih dežel so izbrali študenje MacDougallove delavnice. Odločili so se za italijanski film *Vjesh Roselle Schillachi*, ki je mala monografija albanske vasi v Basilicati, predvsem vloge ženskega petja kot ene zadnjih izvirnih sestavin albanske manjšine.

Festival v Nuoru je zelo bogat festival z jasnim poslanstvom, ki sega iz Italije v širši evropski prostor. V sardinskem in italijanskem okolju želi odpreti prostor za vizualno antropologijo in etnografijo s tem, ko postavlja na ogled najboljše filme svetovne produkcije in jih vzporeja z domačo produkcijo etnografskega filma. Pri tem se srečuje s podobnimi problemi kot tudi mi v Sloveniji. To sta predvsem vprašanja ustrezne publike in razumevanje širšega okolja za tovrstno filmsko proizvodnjo. Zanimiva je izjava Paola Piqueredduja v uvodnem prispevku kataloga, da je eden od namenov festivala spremeniti odnos do vizualne antropologije v Italiji, češ da italijanski akademski krogi v nasprotju z drugimi evropskimi kažejo odpor do vizualne antropologije kot posebnega metodološkega polja.

Spletna stran festivala, na kateri je objavljeno vse o festivalu in tudi vsakokratni razpis za vizualno etnografsko delavnico: <http://www.isresardegnaitstituto/>.

Trubarjeva domačija.
Foto: Andreja Bahar Muršič, 2008

Mlinski kolesi spominjata na stoletno tradicijo obrti na tem mestu.
Foto: Andreja Bahar Muršič, 2006

PETSTOLETNICA ROJSTVA PRIMOŽA TRUBARJA IN NJEGOVA SPOMINSKA ZBIRKA

Uvod

Leta 2008 je minilo petsto let od rojstva Primoža Trubarja – očeta prvih tiskanih knjig v slovenščini, knjižnega jezika in slovenskega naroda.¹ Rodil se je na Rašici pri Velikih Laščah očetu Mihi in materi Jeri dan pred sv. Primožem leta 1508. Zgodovinski viri navajajo, da je bil njegov oče cerkveni ključar, tesar in mlinar. Gospodaril je v mlinu pod vasjo, kjer je bil rojen Primož Trubar. Bil je nadarjen otrok, zato se je šolal za duhovnika. Pri dvanajstih je zapustil dom. Življenjska pot pa ga je vodila na šolanje na Reko in nato v Salzburg. Mejniki v njegovem življenju je leto 1524, ko je prišel v Trst k škofu Petru Bonomu – svojemu duhovnemu očetu, ki mu je odstrl vrata k novemu znanju in duhu ter ga vpeljal v ideje reformacije. Leta 1528, ko je Primož Trubar študiral na Dunaju, so otomanski vojščaki požgali vas Rašica. Tedaj je pogorela tudi Trubarjeva rojstna hiša. Trubar je bil tedaj v tujini, zato se je bolj poredko vračal domov.

Leta 1530 je dal škof Bonomo Trubarju v upravljanje župnijo Laško. Leta 1542 je postal kanonik v Ljubljani, šest let pozneje pa se je moral zaradi nesoglasij s Katoliško cerkvijo pred preganjanjem umakniti v nemške dežele. Zato je v želji po osveščanju preprostega slovenskega ljudstva s »pravo vero« leta 1550² v Tübingenu izdal prvi slovenski knjigi *Catechismus* in *Abecedarium*. S tem je postavil temelje knjižni slovenščini. V Ljubljano se je znova vrnil leta 1562 kot poglavar

slovenske protestantske cerkve in dve leti pozneje izdal *Cerkovno ordningo*. Ta je bila povod za njegov dokončen izgon iz rodne dežele. Odšel je v nemške dežele in ostanek svojega življenja preživel v Derendingenu pri Tübingenu. Svoje poreklo in stan je s ponosom izkazoval skozi vse življenje, kar je med drugim mogoče sklepati tudi po njegovem pečatniku, ki je bil okrogel kot mlinski kamen, na njem pa so bili obrtni znak tesarjev, usnjeni predpasnik in sekira.

Čas 16. stoletja, v katerem je živel Primož Trubar (1508–1586), je prinesel konec srednjega veka. Propadanje fevdalizma, renesansa, razvoj humanizma, nekaterih vej znanosti in nove iznajdbe so prinašale spremembe v družbenem redu Evrope. V skladu z reformacijskimi idejami se je Primož Trubar zavzemal za večjo osveščenost ljudstva, postavil je temelje knjižni slovenščini, bil upornik in kritičen mislec ter svetovljanski duh, ki je s tiskano slovensko besedo omogočil, da je slovenski jezik »stal inu obstal« med »lubimi Slovenci«. Umril je leta 1586, prepričan, da je »en dober boj boril«, saj ni doživel zmage protireformacije, zatrtja svobodomiselnosti in požiga protestantskih knjig. Kljub izjemnemu pomenu »očeta slovenskega naroda« Primoža Trubarja je spomin nanj skozi več stoletij označevala verska nestrpnost. Razglašali so ga za krivoverca, ustno izročilo pa pravi, da v fari od takrat do leta 1948 niso krstili niti enega Primoža.

Spominsko obeležje Primožu Trubarju – Trubarjeva domačija na Rašici

Spomin na veliko osebnost »očeta slovenskega naroda« – Primoža Trubarja danes simbolno obeležuje Trubarjeva domačija na Rašici. Razglašena je za kulturni spomenik lokalnega pomena z Odlokom o razglasitvi Rašice za kulturni in zgodovinski spomenik.

¹ Primož Trubar je prvi zapisal ime *Slovenec*, ko je v pridigah nagovarjal z besedami »Moji lubi Slovenci«.

² Različni viri postavljajo datum prve slovenske knjige v leto 1550 oziroma 1551.

Rašica leta 1931. Temkova domačija je na sredi slike, pod vasjo.
Lastnik razglednice: Jože Jakše

vinški spomenik (Ur. l., št. 15/1984), v Registru nepremične kulturne dediščine Republike Slovenije pa jo najdemo pod imenom Rašica pri Velikih Laščah – Trubarjeva domačija (EŠD 615).

Trubarjeva domačija se nahaja na poplavni ravnici ob potoku Rašica. Sestavljajo jo hiša z mlinom in Trubarjevo spominsko sobo, žaga venecijanka, regionalno značilno gospodarsko poslopje, kozolec in parkovno urejen obvodni prostor. Najstarejši objekt domačije in osrednji pomnik je mlin. Zgodovinski viri govorijo, da stoji na mestu, kjer naj bi nekoč stal tisti mlin, v katerem se je rodil Primož Trubar. Mlin je zgorel že v času Trubarjevega življenja, leta 1528, ko so Turki požgali vas. Ustno izročilo pravi, da so kmalu po požaru domačini mlin spet postavili. Ta je bil večkrat predelan, a se je ohranil do danes. Današnji videz je dobil ob predelavi v 19. stoletju. Obstoje mlina na tem mestu potrjuje tudi zaris objekta v Franciscejskem katastru, kjer na mestu današnjega mlina stoji Temkov mlin. Vse do leta 1983, ko so domačijo Rašica 69 odkupili za ureditev Trubarjeve domačije, je bila tam *Temkova domačija* z mlinom in žago.

Nekdaj je bila to bogata kmetija, ki se je razvila v 19. stoletju. Zadnji je na domačiji gospodaril Jože Pečnik. Bojda je bil zelo nenavaden človek. Domačini so mu pravili *Polakov* ali *Temkov Jože* in ustni viri govorijo, da so imeli mnogi pred njim »rešpekt« – ni se mogel pogovarjati s prav vsakim. Še posebej so se ga bali otroci, ker jim je marsikdaj zagodel, ko so se prišli kopat na jez pred žago, kjer je bilo vaško kopališče.

Nastanek Trubarjeve domačije leta 1986

Splet ugodnih okoliščin pred letom 1986, ki je izhajal iz želje po dostojni obeležitvi 400-letnice smrti Primoža Trubarja, naklonjenega družbenega vzdušja v osemdesetih letih 20. stoletja, možnosti odkupa Temkove domačije, ko so gospodarja zapuščale moči, predvsem pa zaradi velikega interesa lokalnega prebivalstva, je omogočil odkup Temkove domačije in ureditev Trubarjevega spominskega obeležja. Najglasnejši pobudniki in nosilci zamisli o postavitvi Trubarjeve spominske zbirke so bili domačini z Rašice. Še posebno aktivni

so bili posamezniki iz kroga kulturnikov, ki so se zavedali bogatega literarnega izročila »Trubarjevih krajev«. V začetku so zagovorniki odkupa Temkove domačije in postavitve spominske zbirke na njej naleteli na veliko nerazumevanja in ovir, vendar so jih uspešno premagali.

Sprva tudi strokovna javnost ni bila naklonjena zamisli o postavitvi spominske zbirke na tem mestu, saj na Rašici ni bilo ohranjenih nobenih starejših materialnih ostankov, ki bi bili neposredno povezani z življenjem Primoža Trubarja. Glede na časovno oddaljenost bi bilo sicer težko pričakovati, da bi tam še stala Trubarjeva rojstna hiša, vendar pa tudi sami objekti *Temkove domačije*, ki se je nahajala na mestu, kjer je nekoč stal Trubarjev mlin, po strokovnih merilih niso dosegali kriterijev za razglasitev za spomenik.

Na drugi strani je bila po drugi svetovni vojni prisotna naklonjenost ideji, da bi bilo treba urediti spominsko obeležje Primožu Trubarju, ki je dal Slovencem prve tiskane knjige, knjižni jezik in ime. Zato je bilo potrebno širše soglasje med strokovnjaki konservatorji in muzealci, ki je bilo sklenjeno februarja leta 1983 na sestanku³ med predstavniki tedanjega Ljubljanskega regionalnega zavoda za spomeniško varstvo, Narodnega muzeja, Tehniškega muzeja ter Zavoda RS Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine. Ob širši razpravi se je izoblikoval sklep, da se pripravi predlog odloka o razglasitvi in se vanj vključi tudi vas Rašica, ker je ta neposredno povezana z življenjem Primoža Trubarja. Na temelju sklepa sestanka je bil Občini Vič - Rudnik podan predlog za razglasitev vasi »Trubarjeva Rašica« s posebnim poudarkom na »Trubarjevem mlinu«.

Tednji Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine je pripravil osnutek odloka o razglasitvi Rašice pri Velikih Laščah za kulturni in zgodovinski spomenik, ki je bil po uskladitvi in soglasju lokalne skupnosti sprejet maja 1984. Kljub širši javni podpori je bila tudi nadaljnja pot do odprtja Trubarjeve domačije trnova. Za realizacijo projekta so si še naprej najbolj prizadevali lokalna skupnost in zainteresirani kulturniki: nabirali so sredstva donatorjev, organizirali akcijo »Trubarjev dinar« in imena darovalcev objavljali v dnevnem časopisu ter v projekt pritegnili slovenske umetnike, ki so v ta namen darovali svoja dela.

Takratni Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine (LRZVNKD) je strokovno bdel nad obnovo in sanacijo objektov. Marca 1984 je pripravil Podrobnejše smernice za sanacijo in adaptacijo kompleksa Temkovega mlina. Ker rekonstrukcija stanja izpred 500 let – iz časa Trubarjevega življenja – ne bi bila mogoča, ker ni bilo ohranjenih materialnih ostalin, je bilo izhodišče obnove sanacija objektov v zunanji vidni podobi iz časa gradnje oziroma prenove v 19. stoletju. Objekti »Temkove domačije« – hiša z mlinom, žaga, gospodarsko poslopje in kozolec – so bili zgrajeni iz gradiv, ki se nahajajo v okolici, reprezentativni pa so tudi glede načina gradnje, stavbnih razmerij, detajlov, oblikovanja portalov in drugih stavbnih členov.

V smernicah, ki jih je pripravil LRZVNKD, je bilo poudar-

3 Zapisnik sestanka hrani ZVKDS, OE Ljubljana.

jeno, da ne gre za objekte izjemne historične pričevalnosti, kjer bi bila dopustna le sanacijska in vzdrževalna dela, ki bi ohranjala objekte ali ambient v neokrnjeni obliki, ampak gre za celoto, ki bo z vsebinsko ustrezno ureditvijo šele postala memorialni spomenik in zato zahteva ustrezen ambient. V skladu z varstvenim režimom odloka o razglasitvi so ob obnovi ohranjali predvsem zunanost objektov, medtem ko je bilo mogoče notranjost prilagoditi novi muzejski interpretaciji. Gradbeno plat obnove so zaupali Geodetskemu zavodu, v okviru katerega je načrte za obnovo posameznih objektov izdelal gradbenik Tone Kline.

Mlin

Mlin na Trubarjevini po nekaterih zgodovinskih virih stoji na mestu mлина, v katerem je bil rojen Primož Trubar. Zaradi zgodovinske lokacije – doma pomembne osebnosti in ohranitve dejavnosti na istem mestu skozi več stoletij – je ta stavba danes osrednji spominski objekt, ki v zgornji etaži, kjer je bil nekoč bivalni del hiše mlinarjeve družine, danes gosti Trubarjevo spominsko zbirko. Mlin je bil leta 2006 obnovljen, leta 2007 pa so v mlinu v izobraževalne namene postavili tudi maketo, ki prikazuje prenos v mlinu in stope.

Idejno zasnovo za Trubarjevo spominsko zbirko sta med letoma 1984 in 1986 pripravila arhitekt Marjan Loboda in profesor Jaro Dolar. Postavitev, ki kaže na čas nastanka zbirke, skuša obiskovalca popeljati v Trubarjev čas in postaje njegovega življenja. Pri ureditvi spominske sobe so sodelovali še akademski slikar Veljko Toman, ki je izrisal besedila in stenske poslikave, knjigovez Peter Štaut z replikami knjig, slikarja Tomaž Perko in Bojan Klančar, ki sta izdelala osnutke za poslikavo vitražnih stekel, in steklarski mojster Bojan Višnar, ki jih je izdelal. Kipar Drago Tršar pa je podaril kip glave Primoža Trubarja, ki stoji na vhodu v razstavni prostor.

Žaga

Na otoku reke Rašice stoji še delujoča žaga venecijanka. Nosilni zidovi in sobica za žagarja so zgrajeni iz kamnja, zgornji obodni zidovi so leseni, sestavljeni iz širokih lesenih desk, prekriva pa jo v osnovi dvokapna, členjena streha. Ob žagi nastaja žagarska zbirka, ki bo rabila vzgojno-izobraževalnemu namenu. Med nastajanjem Trubarjeve domačije je bilo v dolini reke Rašice še nekaj žag in mlinov, ki so spominjali na nekdanj razširjene obrti na tem območju, vendar sta se do današnjih dni ohranila le še mlin in žaga na Trubarjevini v okviru muzejske zbirke.

Skedenj

Sestavljeno gospodarsko poslopje, ki ga na Trubarjevi domačiji imenujejo skedenj, je pod skupno streho nekoč združevalo hlev, skedenj, kaščo in senik. Skedenj je ob sanaciji ohranil zunanji videz in tlorisni razpored prostorov, medtem ko se je namembnost notranjih prostorov spremenila v skladu z novimi potrebami. Tako je hlev preurejen v krčmo, ki hrani še nekatere elemente hleva, kot so na primer jasli, skedenj je preurejen v galerijski prostor, kašča pa v sprejemnico in prodajalno spominkov. V nekdanjem seniku na podstrehi sta prostor dobili Trubarjeva čitalnica in pisarna.

Kozolec

V sklop Trubarjeve domačije sodi tudi manjši kozolec s podaljšano strešino na eni strani, ki za to območje ni prav značilen, saj so tod pogostejši manjši, sorazmerno ozki in visoki toplarji, kriti s šotorastimi strehami, kot na primer regionalno značilen Ilijev toplar v Dolnjih Retjah.

Trubarjeva domačija danes

Trubarjeva zapuščina – danes *Trubarjeva domačija* – čeprav majhna in zgolj teritorialna, predstavlja največ, kar je bilo mogoče najti na Slovenskem v povezavi z življenjem Primoža Trubarja. Trubar je z nastankom »Trubarjeve domačije« dobil pomnik v kraju svojega rojstva, ki je obenem tudi edini večji pomnik v spomin na »očeta slovenskega naroda« na slovenskih tleh. Trubarjeva domačija je v lasti občine Velike Lašče, ki skrbi za njeno redno vzdrževanje. Do leta 2007 je skrbela tudi za program domačije, nakar so to skrb zaupali Javnemu zavodu Trubarjevi kraji, katerega naloge so širitev in predstavljanje bogate kulturne dediščine velikolaške okolice ter promocija in usklajevanje prireditev na območju, ki jih je iz leta v leto več.

Skozi vsa leta delovanja je Trubarjeva domačija dosegla in preseгла svoj prvotni namen: dostojno obeležuje kraj rojstva pomembne osebnosti, Primoža Trubarja, ki ga z ogledom razstave približa obiskovalcem muzeja, hkrati pa deluje tudi kot široko odprto kulturno središče. Skozi leta so občasne prireditve prerasle v stalne. Muzejska zbirka, posvečena Primožu Trubarju, letno privabi blizu 20.000 obiskovalcev. Na domačiji pripravljajo delavnice, povezane s Trubarjevim časom, kot sta na primer tiskarska in knjigoveška delavnica in različne ustvarjalne delavnice; pripravljajo likovne razstave, gledališke predstave, tiskovne konference, predavanja, literarne večere, ipd. Vsako poletje tu organizirajo tudi likovno kolonijo, ki se je udeležujejo umetniki iz Slovenije in tujine. Trubarjeva domačija je tudi izhodišče pohodnih poti ter naravoslovnih raziskovanj ožje in širše okolice.

Viri in literatura

- DEBELJAK, Janez: *Trubarjeva Rašica*. 2. dopolnjen natis. Velike Lašče: Parnas, 2008.
- JAVORŠEK, Jože: *Primož Trubar*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977 (Znameniti Slovenci).
- RUPEL, Mirko: *Primož Trubar: Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- GRUDEN, Janez: *Trubarjeva domačija na Rašici*. Velike Lašče: Kulturno umetniško društvo Primož Trubar, 1989.
- PERHAJ, Andrej: *Dvajset let Trubarjeve domačije*. Velike Lašče: Parnas, 2006.
- PEČNIK, Barbara: *Vsem Slovincem*. Velike Lašče: Parnas, 2007.
- SEDEJ, Marjan: *Abecedarium*. Film RTV Slovenija, 1986.
- Arhiv Republike Slovenije.
- Arhiv Zavoda za varstvo kulturne dediščine, OE Ljubljana.
- Arhiv Zavoda Trubarjevi kraji.
- Arhiv Zavoda za kulturo in turizem Parnas.

Gostiteljica Inga Miklavčič-Brezigar med vodenjem po stalni zbirki.
Foto: Savo Nedeljkov, Goriški muzej, Nova Gorica, 5. 5. 2008

Udeleženci četrte etnološko-muzejske delavnice.
Foto: Savo Nedeljkov, 5. 5. 2008

POROČILO O ČETRTE ETNOLOŠKO-MUZEJSKI DELAVNICI SED

Posredovanje etnološke dediščine, Nova Gorica, 10.–11. maj 2008

Četrta etnološko-muzejska delavnica SED za ljubitelje etnologije je v soboto, 10. maja 2008, delno potekala na Gradu Kromberk, deloma pa na terenu v okolici Nove Gorice, kjer nas je gostil Goriški muzej. V nedeljo, 11. maja 2008, pa smo program izvajali v hotelu Winkler.

Delavnice se je tokrat udeležilo enajst slušateljev, izvajalci programa pa smo bili: mag. Tita Porenta (Amante d. o. o. Radovljica), mag. Inga Miklavčič-Brezigar (glavna organizatorica – Goriški muzej), Nataša Kokošinek (Splošna knjižnica Jesenice), Rajka Bračun (Društvo za izobraževanje za tretje življenjsko obdobje), Mojca Tercelj Otorepec (ZVKDS, OE Kranj) in Eda Belingar (ZVKDS, OE Nova Gorica).

V soboto, 10. maja 2008, nas je na Gradu Kromberk najprej pozdravil direktor Goriškega muzeja Andrej Malnič in nam predstavil njegovo delovanje.

Strokovni del delavnice sem s svojim predavanjem začela podpisana. Predstavila sem značilnosti in faze postavljanja stalnih in občasnih oziroma priložnostnih razstav.

Nadaljevali smo s predavanjem muzejske svetovalke in bibliotekarke Nataše Kokošinek, ki je predstavila pomen domoznanskih zbirk v splošnih knjižnicah in podala navodila, kako naj ljubitelji uredijo svoje zbirke literature in domoznanskega gradiva.

Dopoldanski program je sklenila Rajka Bračun iz Društva za izobraževanje za tretje življenjsko obdobje s predstavitvijo projekta kulturnih mediatorjev pri delu z obiskovalci v slovenskih muzejih.

Po kosilu smo se odpravili na ogled razstave vrtnic burbonk na Kostanjevici (sprejela nas je kolegica Katja Kogej), nato pa na planoto Banjščica, kjer smo si v Lokavcu ogledali kovaško zbirko in demonstracijo kovanja. Po večerji nam je Turistično društvo Lokavec pripravilo tudi zanimivo promo-

cijsko predavanje o svojem delovanju in povezovanju z norveško fundacijo. Ker se je ena od članic društva prav takrat odpravljala na Norveško, sem kot strokovna vodja delavnice za to priložnost pripravila kratko informacijo o delu z ljubitelji v okviru Slovenskega etnološkega društva.

V nedeljo dopoldan nam je mag. Inga Miklavčič-Brezigar najprej predstavila pedagoške in andragoške programe Goriškega muzeja in svoje izkušnje pri načrtovanju omenjenih programov.

Nato so ljubitelji predstavili svoje domače naloge in težave, na katere so naleteli pri dokumentiranju svojih zbirk. Za naslednjo domačo nalogo morajo udeleženci oblikovati predloge za svojo promocijsko zgibanko.

Na delavnici je fotografiral zunanji sodelavec Savo Nedeljkov, nedeljski program pa je posnet tudi na DVD-ju. Propagandno, info, fotografsko in DVD gradivo z delavnice je shranjeno v arhivu Slovenskega etnološkega društva.

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljiske občine, 4240 Radovljica, Linhartov trg 1, E-naslov: titaporenta@gmail.com

V deželi Petra Klepca.

Foto: Marko Smole, Mali Lug pri Gerovem, september 2008

Ogled projekta rudarske steze v Trstvu.

Foto: Marko Smole, september 2008

POROČILO O PETI ETNOLOŠKO-MUZEJSKI DELAVNICI SED

Promocija etnološke dediščine, Plešče, 27.– 28. september 2008

V soboto, 27., in nedeljo, 28. septembra 2008, smo v Pleščih na Hrvaškem izvedli zadnjo v sklopu petih etnološko-muzejskih delavnic za ljubiteljske zbiralce pri Slovenskem etnološkem društvu, ki smo jo glede na vsebino poimenovali Promocija etnološke dediščine. Naslovu tokrat ni sledil zgolj uradni program, temveč tudi kulinarčni del.

Tokrat smo delavnico začeli s terenskim ogledom območja čabranske doline: v Prezidu smo si ogledali Zavičajno zbirko in Goransko etno-kučo Vesel in se seznanili z načinom zbiranja in delovanja omenjenih dveh zbirk, ki delujeta pod okriljem Mestne občine Čabar. Upraviteljica, ga. Božena Leskovar, nam je pokazala tudi nekaj nerazstavljenega gradiva, med drugim zemljevid iz druge svetovne vojne, natisnjen na svili, razdelila promocijske zgibanke obeh zbirk in predstavila še druge edicije, med njimi knjižico z opisom predmetov iz zbirke. Poslušali smo tudi predstavitev delovanja Udruge za zdravi život in zdravu prirodu »Trbuhovica« / Društva za zdravo življenje in zdravo naravo »Trbuhovica«, v kateri sta Katarina Ožbolt Malnar in Filip Ožbolt opisala njeno sodelovanje v evropskih projektih s področja naravne in kulturne dediščine.

Pot nas je vodila naprej na Žalostni vrh, kjer nam je gospa Milka Ožbolt, ki se ukvarja z ohranjanjem nesnovne dediščine (zeliščarstvom, energetskimi točkami, ipd.), predstavila kapelico Marije sedem žalosti in naravnoenergetske značilnosti okolice, ki si jo domačini s pomočjo številnih projektov (predstavitev duhovne poti okoli Prezida, projekt Trbuhovica) prizadevajo ohraniti za naslednje rodove.

Nato smo si v Trstvu (Tršće) pod vodstvom predsednice Turistične zveze občine Čabar, učiteljice in lokalne turistične vodičke Katarine Leš ogledali turistično-informacijsko pisarno

in del Poti trstjanskih rudarjev, dediščino, ohranjeno *in situ*, ter se seznanili z uspešno izvedenim projektom, ki je omogočil promocijo omenjene dediščine.

Po kosilu smo vožnjo nadaljevali po nekdanji povezovalni poti med osrednjo Kranjsko in Kvarnerskim zalivom do lesene skulpture Petra Klepca, ki stoji ob ruševinah domnevne domačije ljudskega junaka. O tem, kako lik Petra Klepca uporabljajo turistične organizacije na slovenski in hrvaški strani, nam je pripovedoval naš gostitelj Marko Smole. Sledil je odcep mimo Svete Gore proti Čabranski in Zgornjekolpski dolini.

Popoldne smo si ogledali Palčavo šišo v Pleščih, v dolini reke Čabranke, kjer nam je njen vodja Marko Smole, ki je član našega društva in obenem vodja delovne skupine za ljubitelje, natančno predstavil nastajanje muzejske zbirke, načine promocije ter projekte s področja kulturne dediščine, ki se navezujejo na njeno delovanje v zadnjih letih.

Zvečer smo v prijetnem vzdušju družinskega salona družine Smole – Palčavih opravili evalvacijo delavnic. Pregledali smo tudi vse elaborate, ki so jih udeleženci naših delavnic sestavili na primerih svojih zbirk. Dokumentacija je shranjena v arhivu Slovenskega etnološkega društva. Obisk smo zaključili v obokanih vinskih kletah Palčave šiše.

V nedeljo dopoldne smo gostili dve hrvaški kolegici iz Hrvaškega etnološkega društva (HED), go. Dunjo Majnarić Radošević in Marijo Živković, ki sta nam predstavili izkušnje Hrvatov pri evidentiranju lokalnih zbirk v okrajih Sisak in Bakar, etnološko šolo HED in knjižico *Upute za čuvanje etnološke baštine*, ki jo je HED izdalo leta 2004.

Nato nam je predstavnica Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, dr. Tadeja Primožič, predstavila razpis

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljiške občine. 4240 Radovljica, Linhartov trg 1, E-naslov: titaporenta@gmail.com; Mag. Marko Smole, univ. dipl. inž. elektr. 1210 Ljubljana - Šentvid, Stanežiče 34b, E-naslov: smole.marko@gmail.com

Ukrep 323, Ohranjanje in izboljševanje dediščine podeželja (Program razvoja podeželja RS 2007–2013). Ob tem se je razvila živahna razprava z vprašanji in s polemiko, ki so jo s svojimi izkušnjami s hrvaške strani popestrili tudi gostje iz Katedre čakavskega sabora iz Škrljeva in društva »Težakinje i težaki v Praputnjaka« iz bližine Bakra ter prisotni domačini. Naš sklop delavnic smo končali s podelitvijo prvih dvanajstih potrdil, ki so jih naši člani prejeli za udeležbo na vseh petih etnološko-muzejskih delavnicah in jih uspešno končali. Potrdila je podelil podpredsednik SED, doc. dr. Naško Križnar. Naše izdelke in promocijsko, fotografsko in drugo gradivo bomo ob koncu projekta tudi razstavili. Prva priložnost bo verjetno 11. novembra 2008 v radovljiški graščini, kjer bo letošnja slovesnost ob podelitvi Murkovih nagrad.

Poleg tega je strokovna vodja dobila nalogo, da naše delo predstavi tudi drugi strokovni javnosti, naši člani pa bodo poročila poslali v lokalna glasila svojih občin.

Delavnico smo organizirali: mag. Tita Porenta (strokovna vodja projekta), mag. Marko Smole (vodja delovne skupine za ljubitelje pri SED) in Zora Pavlin Slivnik (tajnica SED). Predavale so dr. Tadeja Primožič (Ministrstvo za kmetijstvo, prehrano in gozdarstvo), Dunja Majnarič Radošević in Marija Živković. Za pomoč pri organizaciji se zahvaljujemo: Društvu »Trbuhovica« iz Prezida, TZ občine Čabar in Agenciji Risnjak iz Gerova. Za finančno pomoč pri izvedbi pa še Občini Grad Čabar in družinama Andlar in Gec (Apartmaji Zelena dolina) v Plešcih.

LAN OD ZIBELKE DO GROBA

Štiriindvajsetega oktobra 2008 je bil na Jeleniku 4 pri Raki predstavljen projekt Lan od zibelke do groba. Del prireditve je bila tudi razstava, na kateri smo predstavili vse faze pridelave in obdelave lanu, orodje, potrebno za to delo, in izdelke iz lanu. V živo pa smo predstavili trenje lanu.

Sem upokojena učiteljica geografije, projekt pa sem, tudi s finančno pomočjo Občine Krško, izpeljala v okviru Inštituta za svobodo oblačenja Brestanica. Od leta 2007 sem tudi članica Slovenskega etnološkega društva; pobudo za pričujoči projekt sem dobila prav na tako imenovanih etnoloških delavnicah, ki jih društvo pripravlja v organizaciji etnologinje Tite Porenta. Na petih delavnicah, ki so se zvrstile v enem letu, sem se naučila veliko novega in spoznala čudovite ljudi s podobnimi interesi in željami. Zadovoljna sem bila tako z vsebino kot s potekom delavnic.

Dogodka na Jeleniku se je udeležilo okoli sto obiskovalcev. Vse se je dogajalo ob in v starem skednju, kjer so bili razstavljeni predmeti, ki so se uporabljali od setve lanu pa do tkanja platna in izdelave platnenih izdelkov. Celoten proces pridelave lanu od setve preko puljenja, sušenja, gođenja, rifljanja, obdelave semena in priprave snopov za trenje je bil predstavljen s pomočjo fotografij. Na fotografijah sem predstavila tudi starejše terice, s katerimi sem se pogovarjala med pripravo razstave. Terice so pripovedovale o svojem nekdanjem delu – kako so se morale obnašati in kaj so jedle. Na podlagi njihovih pripovedi so se trenja naučile mlajše terice, ki so ga v živo prikazale na zaključni prireditvi. Ob tem so se šalile in prepevale stare pesmi. Veliko pozornosti je bila deležna starejša predica, ki je pred obiskovalci predla predivo na kolovratu in tako prikazala eno od faz obdelave lanu. Na likof so prišli še vasovalci s harmoniko. Na likof in pokušino jedi, ki so jih nekoč jedle terice, pa so bili povabljeni tudi

vsi obiskovalci; ni manjkalo klobas, zelja, potic, štrukljev in drugih dobrot.

Dogodek je bil poučen predvsem za mlade obiskovalce, ki so na ta način spoznali eno od danes manj uporabljenih tekstilnih surovin, sami poskusili tretji lan, starejši pa so obujali spomine na mlade dni, vzajemno sosedsko pomoč in prijeto druženje. Le na tak način se lahko ohranjajo stare šege in navade, obnovijo pozabljene kmečke dejavnosti in prenašajo mladim rodovom.

Projekt sem lahko izpeljala le s pomočjo sodelavcev – sosedov, teric in prijateljev. Hvala vsem!

* Ida Intihar, upokojena učiteljica geografije. 1354 Horjul, Šolska 12, E-naslov: td.horjul@gmail.com

Pohod po poteh Toneta Cevca.

Foto: Marko Smole, Velika planina, 21. 6. 2008

Pred pastirsko bajto.

Foto: Marko Smole, Velika planina, 21. 6. 2008

RAJŽA PO VELIKI PLANINI

Junjska rajža Slovenskega etnološkega društva je bila malce nenavadna: pogovarjali smo se, pa ne natančno dogovorili, da bi prehodili nekaj poti, po katerih je mnogokrat hodil naš lani umrli kolega in prijatelj dr. Tone Cevc. Torej svet Velike planine, ki jo je natančneje začel spoznavati že takrat, ko si jo je še kot študent leta 1967 izbral za diplomsko nalogo.

Na začetku priprav nismo imeli sreče: ker smo želeli v ta pohod zajeti vsa strokovna področja, s katerimi se je Tone Cevc srečeval pri svojem velikoplaninskem delu, smo povabili nekatere arheologe, sodelavce na spomeniškovarstvenem področju, arhitekta in ne nazadnje etnologue – in že je par dni pred izletom kazalo, da iz vsega skupaj ne bo nič. Pa še vremenska napoved za 21. junij je bila zelo slaba.

Nismo se dali. Toneta smo določili, da »tam zgoraj zrihta vreme«, mi pa smo kar po telefonu obveščali njegove domače, prijatelje in kolege, da se zberemo tisto soboto ob deseti uri na parkirišču pod Ušivcem. Mojca je pri Gradiškovih na Veliki planini že nekaj dni prej naročila za petnajst lačnih ust žgancev in kislega mleka in to je bilo vse.

Do enajste ure so prihajali Tonetovi sodelavci, znanci in najpomembnejši: njegovih pet vnukov s staršema in z mamo Vero. Kar naenkrat smo spoznali, da to ne bo le strokovna ekskurzija, ampak predvsem velikoplaninsko potepanje Cevčevih prijateljev iz vse Slovenije: prišli so iz Kranja, Maribora, Brežic, Nove Gorice, Ljubljane. Zbralo se nas je triintrideset! Najstarejše kolegice ne bomo omenjali, zato pa velja zapisati ime Katarine Lozej, ki je tisti dan dopolnila tri tedne.

In sonce nam je sijalo ves dan!

Med potjo na Debeli rob smo klepetali in tako ali drugače »opravljali« Toneta, ki je »zakuhal« ta pohod. Franci je na kraju, kjer smo lahko občudovali vso Ljubljansko kotlino, obdano z Julijci na zahodu in Kamniško-Savinjskimi Alpami na severu, pripovedoval o arheoloških odkritjih na tej plani-

ni. Potem smo se spustili in prečkali Malo planino in se spet dvignili do Jarškega in nato do Domžalskega doma, prehodili pašnike do Marije Snežne, male lesene cerkvice. Njeno predhodnico so postavili leta 1939. Šest let pozneje, marca 1945, je nemški okupator z domačimi pomočniki upepelil stanove na Veliki planini: zgorelo je čez sto pastirskih bajt – nekatere so bile stare tudi dvesto let in več. Zgorela je tudi Marija Snežna.

Ker sveča v latvici, namenjena Tonetu, nikakor ni hotela goreti, je Franci predlagal spust do Pečic, nekakšne naravne skalnate prazgodovinske utrdbe. Franci, ki je bil vedno Tone-tov spremljevalec po pastirskih planinah, nam je pripovedoval o arheoloških izkopaninah na Veliki planini in še posebej na Pečicah. Izvedeli smo, da so že v času koliščarjev na Ljubljanskem barju tukaj občasno prebivali ljudje. Prve črepinje iz bronaste dobe so tu izkopali v letu 1996, leto pozneje pa tudi srebrno antično fibulo. Ob odkritju omenjene fibule je bilo veselje v ekipi Inštituta za arheologijo nepopisno. »Je lahko dobil Tone še kakšno lepše darilo za svoj trud?« nas je vprašal Franci. In takoj dodal: »Seveda, lahko! Sočasno je od doma dobil sporočilo, da se je rodil njegov prvi vnuk Martin!«

V zavetju skal v Pečicah je potem zagorela svečka v Tonetov spomin.

Kar nekaj ur smo že postopali po pašnikih in med številnimi gorskimi rožami občudovali (in vonjali) neverjetno veliko murk. Še nekaj sto metrov in prišli smo do Gradiškovih: od petnajst naročenih skodel kislega mleka in žgancev nam jih je gospodinja pričarala kar trideset. Zraven pa še lesene žlice za spomin.

Po pastirski malici smo se zgrnili okrog Vladota: orisal nam je čas po drugi svetovni vojni, ko so domačini na hitro začeli postavljati nove bajte – zrastle so oglate pastirske koče, pokrite in scimprane z manj truda kot njihove ovalne predhodnice.

* Sinja Zemljč-Golob, univ. dipl. etnol. in prof. umetn. zgod. v pokoju. Ljubljana, Hudourniška 42, E-pošta: sinjagolob@hotmail.com

Le redke so ohranile podedovano tradicijo. Največ zaslug za ohranitev tega, kar je bilo značilno za Veliko planino (od bajt, njihove opreme, pisav za okraševanje trničev in do vsega, kar je bilo povezano s pastirjem in z njegovim delom na planini) gre arh. Vlastu Kopaču, že predvojnemu bajtarju z Velike planine. Izdelal je idejne načrte za žičnico, več zaselkov na Planini, ki so jih postavili daleč stran od planšarskega naselja, da ne bi motili pogleda na prvobitne pastirske bajte. Zamislil si je sedem tipov turističnih koč, ki so bile podobne pastirskim bajtam. S prepričljivimi in trdnimi argumenti je uspel ohraniti

nekdanjo podobo Velike planine. In slišali smo še, da danes v Kamniku že načrtujejo izgradnjo velikoplaninskega wellness centra! Vladova pripoved in debata ob njej se je med nami nadaljevala še potem, ko smo se mimo Gojske planine vračali do parkirišča pod Ušivcem.

Poslovili smo se. Ampak po nekaj kilometrih gozdne poti smo se spet ustavili na Volovjeku (danes Kranjskem raku). Po daljšem klepetu smo se dogovorili: prihodnje leto gremo spet na kakšno »Tonetovo« planino!

PO ZAHODNEM ROBU IN ŠE MALO ČEZ

Ekskurzija v Novo Gorico, Beneško Slovenijo, na Liško in Kambreško

Zgodnjejesenski izleti so najlepši. Pa vendar smo bili tisti, ki smo se prijaviли za popotovanje v Novo Gorico, Beneško Slovenijo, na Liško in Kambreško, še dan ali dva pred dnevom D rahlo preplašeni, kaj nam bo naklonilo nebo, saj se je v Ljubljani ves teden kisalo. Spisateljica pričujočih vrstic ima še v dobrem spominu podoben izlet na nek drug rob, Gorski Kotor na Hrvaškem, kjer nas je v družinski hiši gostil ljubiteljski kolega, mag. Marko Smole. Še preden smo prišli v njegov gostoljubni dom, smo se prebijali skozi meglo, pred avtobus so nam metali velike skale, v lepem vremenu najbrž prijeten kraj Prezid, kjer smo si ogledali domačijiški muzej, pa mi je ostal v spominu samo še po potokih dežja, ki so se zlivali po cesti, po vodi pred menoj pa je potrpežljivo čofotala dr. Marija Stanonikova, ki si je v avtobusu, po vojaško, v čevlje natlačila časopisni papir.

Vsekakor se je takšnega vremena najbolj bala dr. Mojca Ravnikova, ki je strokovno pripravljala izlet; če bi morali ves dan preživeti v sivini dežja, bi po njenem imeli od izleta manj kot nič. »Potem je bolje, da sploh ne gremo,« je rekla, kar je spravilo organizatorko in dobri duh izleta, Zoro Pavlinovo, v obup. K sreči je bil tak radikalizem odveč.

Ko smo se torej ob določeni uri v soboto, 20. septembra, še kar disciplinirano spravili v ljubek, majhen avtobus, ki je delal vtis, da je zločljiv in se je zadaj po potrebi odpiral kar v hrbte štirih izletnikov (kar je potrjevalo staro reklo: Kdor prej pride, prej melje!), je bilo v Ljubljani še hladno. Hitro smo nadihali toplo ozračje in tam proti Logatcu se je zunaj že kazalo sončece. In nas je spremljalo vse do Kambreškega, ko smo se ob njegovem zahajanju nazadnje ustavili. A o tem še pozneje – vse ob svojem času. Ker je Slovenija, glede na vedno več cestih zvez, od meje do meje ravno toliko dolga, da zdržiš brez obiska tistih krajev, kamor mora še cesar peš, smo bili, kot bi mignil, v Novi Gorici.

Mojca Ravnik je hotela izrabiti čas, ki bi sicer odtekel nekoristno v kilometre ceste, in je začela že med vožnjo razlagati

nameravani itinerarij. Seveda je povedala samo tisto, kar se je njej zdelo potrebno za razumevanje krajev, ki naj bi jih obiskali. Pa bi bržkone lahko povedala še več. S tem seveda ne nameravam žaliti spoštovanih kolegov, s katerimi sem prebila tisti dan, vendar lahko rečem, da najbrž nisem bila edina, ki se je po nekaterih krajih vozila prvič. Mislim, da bi se strinjali vsi člani radovedne družine, če bi rekla, da veliko premalo vemo o krajih in ljudeh, ki živijo na zahodnem robu slovenske poselitve: o Beneških Slovencih, Slovencih v Kanalski dolini, Terskih in Nadiških dolinah ter Reziji.

Ker bi bilo to za en dan preveč, se je odločila, da nas čez Novo Gorico v Beneško Slovenijo popelje po zavitih poteh mimo furlanskih vasi, gor in dol po cestah, obdanih z zaraščenimi hribčki in hribi, na koncu pa naj bi zašpilili klobaso spet v Novi Gorici. Pot je bila takšna, da bi se tisti, ki bi slučajno izstopil in bi ga pozabili ob cesti, moral opreti na izkušnje dobrega starega Robinzona, da bi preživel čas, ko bi se sredi strahotne samote spet dokopal do prvih ljudi. Ves čas smo se spraševali, kako se prebivalci skozi vse letne čase prebijajo do delovnih mest.

Pot do Nove Gorice nam je bila znana in domača, tako da smo z veseljem poslušali Mojčino razlago, iz avtobusnih zvočnikov pa je donela miloglasna pesem Beneških fantov, posebno tista o dekletu z gore Cadore, kamor je mlado mater zvalila ljubezen in se ni več vrnila. Zdaj že pokojni Edi Bukovaz, ustanovitelj ansambla, ki je deloval od leta 1952, je na razstavi v SEM v lanskem letu še prepeval. Ob njihovi glasbeni spremljavi smo prispeli do Nove Gorice, kjer se nam je pridružil kolega Andrej Malnič, direktor novogoriškega muzeja v Kromberku.

Sedaj se je ekskurzija šele prav začela. Ljubljanci, ki smo sedeli v prijetno ogretem vozilu in se skozi zaprta okna veselo ozirali na s soncem obijano pokrajino, smo pogumno zakoračili na trg pri železniški postaji, ki je z našim vstopom v Evropsko unijo začel doživljati svoje zvezdne čase. Son-

* Tanja Tomažič, prof. umetn. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka v pokoju, 1000 Ljubljana, Celovška 136. E-naslov: taja.tomazic@gmail.com

Udeleženci potepanja po Beneški Sloveniji, Liškem in Kambreškem.
Foto: Zvone Kolenc, 20. 10. 2008

Ogled zbirke Franca Jerončiča v Melinkih.
Foto: Zvone Kolenc, 20. 10. 2008

ce je sijalo enako na italijanski del, imenovan Piazza della Transalpina, in na slovenski, kjer so se z naslovom Evropski trg poklonili novi zvezi.

In kot je čudno zaznamovana nekdanja meja, tako so nas mrzlo objemali navidezni sončni žarki, dokler se nismo podvzicali v »improviziran« muzej meje. Naj mi avtorji, goriški muzealci, oprostite izraz, predmetov je toliko, da bi z njimi lahko napolnili celotno železniško postajo, ne samo tistih nekaj kvadratnih metrov. In ob vsaki fotografiji bi človek, ki je vse to doživljal, lahko ure in ure obujal spomine.

Takšne in podobne zgodbe o obdobju po koncu druge svetovne vojne, ki je razdelila mesto in prebivalce, nam je pripovedoval domačin Andrej Malnič, ki je, ker je premlad, da bi to doživel sam, za dogodke izvedel od starejših ljudi, dokler se ni kot raziskovalec začel zanimati za življenje nastajajočega »nenavadnega novega mesta«, ki je bilo z onim čez hkrati odrezano in povezano. »Ko so ponoči bežali čez mejo, se je streljalo, a takrat se nihče od domačinov ni upal še pogledati ne skozi okno, kaj šele, da bi odprl vrata in komu pomagal.« Bolj zabavne so bile zgodbe o švercanju, iznajdljivosti domačinov pa o znamenitem pohodu metel. To je bila zgodovina, ki smo jo poslušali v mrzlem sončnem dopoldnevu.

Še en muzej nam je bilo dano videti, takorekoč žepni spominek, ki je ostal za jugoslovanskimi graničarji. Tudi ta je opremljen z menda dva tisoč fotografijami, polepljenimi na stenah, ki ne le kažejo, temveč preprosto pripovedujejo zgodbe o tistih, ki so s puško stražili, da se na »jugoslovansko zemljo« ne bi prikradel kakšen sovražnik. Ali pa je bilo nemara obratno – da je ne bi zapustil. To so bili hudi časi, zdaj je prijetneje poslušati zgodbe, ki s humorjem prekrivajo tragiko. V stolpu je ostal ostanek ostanka – napis »broji sitno«, ki ostaja v spominu vsem, ki so nekdaj služili vojsko, in kovinske stolpnice. Obiskovalci se vzpenjajo že po novih.

Na žalost Andreja Malniča in njegovih sodelavcev, ki so si prizadevali, da bi muzejček v obmejnem lesenem stražnem stolpu (140 x 140 cm) proglasili za Guinnessov rekord v kategoriji najmanjših muzejev, se to ni moglo zgoditi preprosto samo zato, ker tam ta kategorija ne obstaja. Povrh tega imajo

v Goriškem muzeju še en načrt: odprtje muzeja tihotapstva. Ko bo pripravljen, bo spet prijetno obujati spomine.

Med vožnjo je Mojca pripovedovala o furlanskih vaseh, mimo katerih smo se vozili proti Špetru ali San Pietru al Natisone, kjer smo opazili, da so na kažipotih furlanska imena napisana v rjavi barvi. Pomemben postanek za ukaželjne popotnike je bila dvojezična šola v Špetru, ki nam jo je predstavila njena ravnateljica Živa Gruden. Izvedeli smo, da se število učencev in tudi otrok v vrtcu iz leta v leto povečuje. Kot je povedala Grudnova, se je ugled Slovencev (in Slovenije, kako zanimivo!) povečal po velikem potresu v sedemdesetih letih, ko so jih obiskovali in jim pomagali predvsem šolani ljudje, gradbeniki, arhitekti, študenti. Tudi Slovenski etnografski muzej je imel že v devetdesetih letih priložnost gostovati v špeterski Beneški galeriji z razstavo o igračah. Danes ima šola dvesto dva vpisana učenca, v vrtcu pa je sedemdeset otrok. Po poreklu prihajajo skoraj po tretjinah iz Špetra, Nadiških dolin in Čedad, celo iz furlanskih vasi. Večina je seveda iz mešanih zakonov, med njimi pa so tudi otroci iz italijanskih družin.

V šoli se nam je pridružil tudi dr. Roberto Dapit, Furlan po rojstvu, sicer pa tak lingvistični mojster, da bi ga po govorici zlahko zamenjali za Slovence, Italijana, Rezijana, k temu pa lahko doda še nekaj jezikov. Čudovita kombinacija znanja za primerjalne študije vseh kultur omenjenih manjšin, ki žive na tako majhnem prostoru! Etnologu, ki komaj loči Rezijana od Furlana, bi človek najraje priporočil, naj se večkrat poda na podobna potovanja!

Mojca Ravnik nam je pripovedovala o obliki vaše samouprave, ki je trajala ves čas beneške oblasti, ukinil jo je šele Napoleon. Naj citiram odlomek iz knjige Rafka Dolharja:¹

Takoj ob prihodu v Špeter je obvezen obisk cerkvice sv. Kvirina, pred katero je v času beneške avtonomije zasedal nadiški ARENGO. To je bil zbor, na katerem so župani zasedali enkrat ali večkrat na leto ter sklepali o zadevah, ki so bile pomembne za obe župniji, mersinsko in landar-

1 Rafko Dolhar, *Zahodni rob: avtovertikala: kulturno-turistični vodnik* (Celovec: Mohorjeva, 2006), 66–67.

sko. Tu so se zadnjič sestali 2. maja 1804, kajti Francozi so zatem leta 1805 odpravili pravice sosedenj.

Na žalost nismo videli niti sv. Kvirina niti Landarske jame s sv. Ivanom v Čele, ampak smo se peljali novim dogodivščinam naproti. Zanimiv je bil ogled ostankov pastirske naselbine v gozdu pri nekdanjem poletnem naselju Predrobac. Gospod Giovanni Coren nam je v narečju opisal življenje pastirskih družin in ruševine, ki so bile nekdanj poletna bivališča pastirjev in drobnice, koz in ovac. Na žalost bi večina rabila prevajalca, saj je njegovo pripovedovanje odtakalo med poslušalce, ki smo kot na situ lovili besede in samo redke so nam kaj povedale.

Pripovedovanja o ljudeh, ki so nekdanj prebivali v omenjenih hišah, se je še držal duh časa, žalost, da so se časi tako spremenili, da se je grmovje v bore pol stoletja razraslo kot v zgodbi o Trnuljčici. Očitno je nekaj podobnega prihajalo na misel tudi dr. Gorazdu Makaroviču, ki je med ruševinami najbrž iskal tloris; tisto, kar je našel, si je verjetno znal predstavljati precej bolje, kot drugi navzoči, predvsem glede na raziskave vodriškega gradu pred kakšnimi tremi ali štirimi desetletji, kjer se je dobro, kaj dobro, odlično odrezal. Razložil nam je, da so bile iz kamnov grajene hiše enocelične, v dve nadstropji, spodaj za živali, zgoraj za ljudi. Glede na to, da je gospoda Corena od besede do besede razumela bržčas le Mojca, časa pa ni bilo dovolj, da bi nam simultano prevajala, so bile Makarovičeve razlage zelo dobrodošle. Nas je pa pri iskanju tlorisa za nekaj trenutkov spravil v strašno grozo: pri skoku čez korenine mu je spodletelo – a se je mladostno spet ujel na noge.

Po čudno redkem, skrivnostno z grmovjem poraščenem gozdu, ki pravzaprav sploh ni bil pravi gozd, smo se vračali k avtu, kjer smo se poslovili od gospoda Corena in gospe Marine Cernetig, sodelavke Kulturnega društva »Ivan Trinko« iz Čedad in Inštituta za slovensko kulturo v Špetru. Odpeljali smo se v Dugo/Dughe, kjer nas je v kmečkem turizmu, po njihovo imenovanem La casa delle rondini (hiša lastovk), že čakalo kosilo. Mojca Ravnik nas je sicer želela na kosilo odpeljati v gostilno v Gorenji Tarbij, kjer skrbijo še za majhen domačijiški muzej, pa ni šlo, »ker so sporočili, da grejo vsi na ojcet«. A tudi v Dugi so skuhali kosilo, ki nam je šlo v slast. Bilo je prav nenavadno, kako so bile posamezne jedi povezane z nekim neobičajnim okusom. Ugibali smo, a ne docela uganili, katere dišavnice in začimbe so primešali jedem, še najbolj zanimivo pa je bilo, da je celo črno vino enako dišalo. Le kaj je to bilo?

Po kosilu sta nam Mojca Ravnik in Roberto Dapit pripovedovala o velikem izseljevanju kot posledici negostoljubne pokrajine. Leta 1921 je bilo pri ljudskem štetju zabeleženih še 21.000 prebivalcev, leta 1990 pa le še 7.000. V vseh takšnih krajih so hiše preko leta prazne. Že od nekdanj so se ljudje preživljali kot krošnjari, zidarji in gozdni delavci, po prvi svetovni vojni pa so se izseljevali v Francijo, Belgijo, Luksemburg in Nemčijo. A kri ni voda, zato se ob počitnicah in praznikih vsi, sezonci in izseljenci, vračajo v svoje prazne hiše ali k sorodnikom, če jih še imajo. Tako se ohranjajo, v veselje domačinov in etnologov, stare ali prenovljene šege za

pusta, veliko noč, praznik brusačev, ob sejmihi, itd.

Ob prijaznih šalah, ki sta jih v avtu pripovedovala Andrej Malnič in Štefan Skledar, smo bili mimogrede spet v slovenskem delu Brd in se, kot je bilo napisano na prvem obvestilu, ustavili v Melinkih. Tu je blestel gospod France Jerončič, kmet, zbiratelj in umetnik. Obstopili smo ga v krogu in povedal nam je, da je v vasi ohranjenih še pet naseljenih hiš za skupaj devet ljudi; v preteklosti je bilo naseljenih enainštirideset domov. Prva omemba imena Melink je že iz leta 1480, kraj se je pač imenoval po naseljencu. Ker je blizu Kanal, je vas dolgo obdobje, še pod Avstrijo, spadala pod kanalsko občino, oziroma, kar je pomembneje, prebivalci iz Melinkov so sedeli na svetniških sedežih kanalske občine. Iz Melinkov je šel leta 1908 neki podjetni Anton Bajt v Ameriko in tam uspel: menda je imel velike zasluge pri gradnji letališča in zato je tam tudi njegov spomenik. To moramo gospodu Jerončiču verjeti na besedo, pa saj se ni bati, da bi ne bilo res: v ljubezni do svojega kraja in njegovih prebivalcev je prebrskal veliko knjig in bržčas slišal veliko zgodb in zbral veliko predmetov in dokumentov. Mimogrede, tudi Aleksander Bajt, ekonomist in zgodovinar, izhaja iz taiste hiše.

In kar je najlepše, vsaj za avtorico pričujočega spisa: gospod Jerončič se je rodil leta 1923, torej jih ima zdaj že petinosemdeset. Pri svojih sedemdesetih letih se je odločil, da se resno seznani z obdelavo lesa in se vpisal na Tretjo univerzo. Lesene plastike, ki jih razstavlja skupaj z po okoliških krajih nabranimi predmeti, so primeri preprostega ljudskega rezbarstva. Že petnajst let se izraža v kiparstvu in postaja vedno večji mojster. Po ljudeh, ki so zmožni v katerikoli dobi svojega življenja obrniti nov list, »se špegelaj, brumna duša!«, kakor bi rekla moja dobra kolegica Milka Bras, prav tako etnologinja. In čisto na koncu nas je čakalo še eno presenečenje: Kambreško, spet ena zbirka in spet ljudje, ki imajo toliko energije, da v krajih »Bogu za hrbtnom«, kot bi rekli tisti, ki sedijo sredi Ljubljane, razvijajo svoj svet in oživljajo svojo domišljijo. Tam nas je sprejela gospa Jožica Strgar z možem. Ker nas je postregla kot že davno izgubljene sinove, ki so se vrnili domov, sta se nas s polnimi želodci polotila rahla otožnost in utrujenost. In spisateljici teh vrstih je postalo popolnoma jasno, da se bodo prav vsi udeleženci tega čudovitega izleta še dolgo spominjali gostoljubne hiše in gospe, ki je pobudnica in izvajalka cele vrste vaških dogodkov.

Ko smo stali pred hišo, je sonce ravnokar zahajalo, gospodar pa nam je pesniško opisoval, kaj smo zamudili: »Tukaj stojimo ob večerih in tam čez zahaja ta rdeča krogla, strehe so rdeče, in res je tako, kot bi nas pozdravljala!«

Nato je na sosednjo hišo pokazal z besedami: »Ta hiša je že dve leti last nekega Angleža!«, in nas spet postavil na realna tla.

Ampak tako pač je.

Pred gostiščem Šoštarčič na Vetrniku.
Foto: Silva Šoštarčič, 6. 9. 2008

Gospa Vladka Kobal in prof. Slavko Kremenšek v razstavnem prostoru.
Foto: Zora Slivnik Pavlin, 6. 9. 2008

RAJŽA NA VETRNIK IN V KOZJE

Septembra smo se člani in članice Slovenskega etnološkega društva udeležili pohoda na Vetrnik na Kozjanskem. Med triindvajsetimi udeleženci pohoda so bili tudi gosti iz Slovenije, ameriški Slovenec in gost iz Velike Britanije. Zborna mesto je bilo v Kozjem ob gostišču Ribnik, kjer so tistega dne domačini pripravili sejem.

Kozje je prijazen trg z bogato zgodovino, ki še vedno veje iz nekaterih trških hiš, z lepo oblikovanimi klasicističnimi portali v njegovem osrednjem delu. Prvič je bilo omenjeno že leta 1016, trške pravice pa je dobilo pred letom 1384. Nad naseljem je nekoč stal grad Drachenburg, ki je danes v razvalinah.

V eni od osrednjih hiš v Kozjem ima svoje prostore tudi zasebni muzej Šola moje mame, v katerem so muzejska učilnica iz časa Kraljevine Jugoslavije, zbirka šolskih potrebščin ter kar nekaj slovenskih čitank iz 19. in 20. stoletja. Prva kozjanska javna šola je delovala med letoma 1805 in 1966. Gospod Marinšek, lastnik in avtor omenjene zbirke, od leta 2007 pa tudi član našega društva, nam je prijazno odprl šolska vrata in razkazal zbirko. Do stare učilnice z lesenimi klopmi s tintniki, s pečko na drva in šolsko tablo vodijo lesene stopnice. Celo berilo, v rabi še leta 1957, je bilo tam, novo in lepo, kot da ga medtem ni nihče uporabljal.

Po ogledu zbirke smo se odpravili v Kroflnov mlin, kjer so nas pričakovali Edi Kremenšek, bratranec našega prof. Kremenška, prof. Kremenšek in gospa Vladka Kobal. Po pogostitvi se je začel uradni del obiska Kroflnovega mlina. Prof. Vito Hazler nam je pripovedoval o obnovi hiše, pri kateri je aktivno sodeloval, o težavah ob tovrstnih prenovah in številnih idejah.

Prejšnji večer so v Kroflnovem mlinu odprli fotografsko razstavo o trapistih, izdelovalcih znanega sira, ki jo je pripravila gospa Vladka Kobal. Povedala nam je marsikaj zanimivega

o nastajanju razstave, prof. Kremenšek pa je razstavo zgodovinsko umestil. Med dokumenti na razstavnih panojih je tudi pismo, ki ga je prof. Kremenšek napisal kot dvanajstletni fantič, ko si je sam še močno želel postati trapist. Po predstavitvi razstave smo prof. Kremenšku čestitali za rojstni dan in ga obdarovali s pohodniškimi palicami in nahrbtnikom, kot nalašč za takojšnjo uporabo – pohod na Vetrnik.

Pot se od Kroflnovega mlina polagoma dviguje, po kakem kilometru pa se ostro odcepi v hrib. Tisti z več kondicije so strmo makadamsko cesto premagali precej hitro, oni drugi pa so se malo bolj mučili. Po uri hoje je večina pohodnikov srečno prišla na vetroven in s soncem obsijan Vetrnik. V gostišču Šoštarčič so nas že pričakovali in mize so se kmalu šibile pod dobrotami. Po obedu smo se pred hišo še »po gasilsko« fotografirali in se odpravili na ogled Vetrnika z razgledom na Boč in vzhodne obronke Bohorja.

Do Eko kmetije Podlesnik smo se spustili po s soncem obsijanem pobočju. Gospodar nam je razkazal senik z eko apartmaji (sobice s slamnatimi stenami, brez oken in vrat, z jogiji na tleh za najbolj eko osveščene turiste in ljubitelje narave).

Na mline brez mlinov beseda ni nanekla, smo se pa pogovarjali o težavah, ki pestijo današnje moderne kmete, ki jim marsikdaj s prijazno besedo in pogovorom vdihnemo novo upanje in jih navdušimo za obnovo starih hiš in gospodarskih poslopij.

Po ogledu ribnika v grapi nad hišo smo se počasi odpravili v dolino, mimo Podlesnikov, ki so nas prijazno pozdravljali. Naglo se je mračilo in že v temi smo prišli do Kroflnovega mlina, kjer nas je spet pričakala bogato obložena miza z dobrotami iz peči trškega peka in mesarja. Ob zbiranju vtisov prijaznega druženja s kolegi smo si zaželeli, da se naslednje leto spet srečamo v Kroflnovem mlinu in ponovimo pohod na Vetrnik.

* Zora Slivnik Pavlin, univ. dipl. etnol. in prof. slov. jez. s književnostjo. 1000 Ljubljana, Rojčeva 18, E-naslov: zora.slivnik@telemach.net

Murkov nagradjenec 2007, dr. Vito Hazler.
Foto: Savo Nedeljko, Radovljica, 11. 11. 2008

Prejemnik Murkovega priznanja za leto 2007, mag. Igor Cvetko.
Foto: Savo Nedeljko, Radovljica, 11. 11. 2008

22. PODELITEV MURKOVE NAGRADE, MURKOVEGA PRIZNANJA IN MURKOVE LISTINE

Baročna dvorana občine Radovljica, 11. november 2008

Komisija v sestavi dr. Slavko Kremenšek, dr. Maja Godina-Golija in mag. Ivanka Počkar (člani) ter dr. Marko Terseglav kot predsednik se je 29. septembra 2008 sestala na svoji redni seji, ki sta ji, ker je bilo treba uskladiti nekaj dobrodošlih in različnih mnenj ter pobud, sledili še dve korespondenčni.

Pri odprtju predlogov na redni seji je Komisija ugotovila, da je na njen naslov prispelo osem predlogov in utemeljitev: tri za Murkova priznanja in pet za Murkove listine, ni pa dobila nobenega predloga za Murkovo nagrado. En predlog za Murkovo priznanje je morala komisija po pravilniku zavrniti, saj ni ustrežal razpisnim pogojem, drug predlog pa je Komisija po burni razpravi izločila, ker po mnenju nekaterih članov ni povsem ustrežal merilom. Ker komisija letos ni prejela predloga za nagrado, je izkoristila po statutu dano možnost in sama (oziroma njen član dr. Slavko Kremenšek) predlagala nagrajenca.

Komisija je sprejela sklep, da Murkovo nagrado za izjemne dosežke v etnologiji na Slovenskem prejme izredni profesor dr. Vito Hazler

Utemeljitev, ki jo je na prošnjo Komisije napisala poznavalka Hazlerjevega dela, mag. Zvezdana Koželj:

Dr. Vito Hazler, univerzitetni diplomirani etnolog in umetnostni zgodovinar, je ob koncu sedemdesetih let začrtal svojo strokovno pot kot prvi redno zaposleni etnolog konservator na tedanjem Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje.

Tako rekoč vodilna vloga pri strokovnem povezovanju etnologov konservatorjev, uveljavljanje bazične stroke v varstveni

dejavnosti, izdelava vzorčne metode vrednotenja in tipološkega obrazca za objekte dediščine vsakdanjega življenja, uspehi obnovitveni posegi in popularizacija etnološke dediščine nasploh so botrovali njegovi nadaljnji zaposlitvi na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete. Na Oddelku je vodja katedre za etnološko muzeologijo in etnološko konservatorstvo, kjer predava Kulturo stavbarstva in bivanja in Etnološko konservatorstvo. Na Visokošolskem zavodu za kulturo bivanja LINIA predava Kulturno dediščino, na Biotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani, smer Naravna dediščina, pa pripravlja program za predmet Osnove varstva kulturne dediščine.

Že skoraj tri desetletja raziskuje stavbarstvo, bivalno kulturo in kulturno dediščino ter se loteva tem s področja teorije in prakse v konservatorstvu, varstva okolja, dediščine in turizma, vključevanja etnoloških vidikov v izobraževanje na osnovnih in srednjih šolah. Sodeluje v različnih domačih in tujih raziskovalnih projektih, na delavnicah, znanstvenih posvetih, med drugim je tudi sonosilec projekta ustanovitve Ekomuzeja hmeljarstva in pivovarstva Slovenije v Žalcu.

Kot konservator je vodil obnovo več deset kulturnih spomenikov v Sloveniji in na avstrijskem Koroškem. Omenimo le najbolj izstopajoče, kot na primer evropsko znano Kavčnikovo dimnico v Zavodnju nad Šoštanjem, Muzej na prostem Rogatec, Skomarsko hišo na Skomarju, Drabosnjakov doma na Kostanjah nad Vrbo na avstrijskem Koroškem, Škrabčev dom v Hrovači pri Ribnici, Kroflnov mlin v Kozjem. Zahtevnejše prenovne praviloma zaključijo s stalnimi razstavami in številnimi objavami.

Praktično terensko delo z dodatnim teoretičnim izpopolnje-

* Prof. dr. Marko Terseglav, prof. slov. in prim. knj., Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: marko.terseglav@zrc-sazu.si

Prejemnik Murkove listine za leto 2007, gospod Alojz Bojnec.
Foto: Savo Nedeljkov, Radovljica, 11. 11. 2008

vanjem je zaokrožil v doktorskem delu *Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. V pričujoči knjigi je izvedel dvojno delo: poleg splošnega zgodovinskega pregleda spomeniškega varstva in samega razvoja etnološkega spomeniškega varstva, ki sta tovrstni najizčrpniji temeljni deli na Slovenskem, je uspel pokazati in dokazati vlogo etnologije v spomeniškem varstvu v vseh najzlahtnejših razsežnostih, kakršnih nismo zasledili niti v evropskem merilu.

Objavil je tri samostojne publikacije: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva, Kozolci na Slovenskem in Vinske kleti na Slovenskem* ter več znanstvenih ter strokovnih člankov v domači in tuji periodiki ter zbornikih.

Zadnja leta se posveča predvsem vprašanju regionalizacije in identitete slovenskega kulturnega prostora in problematiki možnosti ohranjanja nepremične kulturne dediščine v kontekstu sodobnega življenja in potreb družbene skupnosti. »Živeti z dediščino« oziroma »živeti v dediščini« so zanj tisti temeljni izzivi, ki so ključni za razumevanje kulturnih vrednot in pomembni tudi za kakršnokoli resno načrtovanje fizičnega ohranjanja dediščine.

Vito Hazler je član več mednarodnih in domačih združenj in društev. Za njegove posebne znanstvene in strokovne dosežke mu je Slovensko etnološko društvo podelilo že dve Murkovi priznanji, Slovensko konservatorsko društvo pa Steletovo priznanje.

Letošnjo nagrado za posebne dosežke prejme strokovnjak, katerega poslanstvo nam je zgled: s svojim izjemnim strokovnim, pedagoškim in popularizacijskim delovanjem je prispeval nezamenljiv in trajen delež v celostnem ohranjanju naše kulturne dediščine.

Slavnostni govornik, Murkov nagradenec za leto 2006, Damjan J. Ovsec.
Foto: Savo Nedeljkov, Radovljica, 11. 11. 2008

Komisija je sprejela sklep, da Murkovo priznanje za leto 2007 podeli mag. Igorju Cvetku za inventivno in odmevno razstavo *Zvoki Slovenije: od ljudskih godcev do Avsenikov*

Utemeljitev:

Srž vsebine obsežne razstave v Slovenskem etnografskem muzeju je pravzaprav vprašanje, ali lahko govorimo o glasbi na slovenski način, iskanje odgovorov na omenjeno vprašanje in njihovo utemeljevanje. S tega vidika so v središču narodnozabavna glasba, njeni ustvarjalci in korenine te glasbene zvrsti kot nekakšne modificirane oblike ljudske glasbe. Slednja je nastajala in se razvijala na slovenskem etničnem ozemlju kot oblika množične glasbe vse do današnjih dni.

Na nič kaj enostavna vprašanja je na muzejski način odgovoril mag. Igor Cvetko, kustos za duhovno kulturo v Slovenskem etnografskem muzeju, ki je zasnoval muzejsko postavitev kot poglobitev ene od tem – v tem primeru poglavja o ljudski glasbi – sicer umeščene v segment Družbeno in duhovno na stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja Med naravo in kulturo. Začetek razstave, zasnovane na dolgoletnem raziskovanju glasbil, zvokov in glasbenih sestavov sega v prazgodovino, v obdobje pojava prvih predmetov, ki jih je pračlovek izoblikoval iz kosti tako, da je lahko iz njih izvil zvoke. Temu sledi pripoved o zvokih in glasbilih, pri čemer so bili avtorju razstave pri interpretaciji za čas pred 20. stoletjem v pomoč različni slikovni viri, od motivov na vaški situli iz šestega stoletja pred našim štetjem do motivov na panjskih končnicah iz 19. stoletja, za 20. stoletje pa fotografije. Z muzeološkega vidika sta pomembna še dva segmenta: prvi, od sredine 19. stoletja, ko je tudi glasba spremljala oblikovanje slovenskega naroda in bila hkrati medij za izražanje čustev, idej in želja. To je tudi čas uveljavitve harmonike, ki je bistveno zaznamovala naravo slovenske ljudske instrumentalne glasbe. Drugi segment pa govori o fenomenu narodnozabavne glasbe, ki je po drugi svetovni vojni postala ena od simbolnih substanc slovenske narodne identitete. Ob vsem pa razstava podarja še, da so pomembno vlogo pri širjenju zvo-

Murkovi nagrajenci za leto 2007.
Foto: Savo Nedeljkov, Radovljica, 11. 11. 2008

kov Slovenije odigrali množični mediji in nosilci zvoka, ki so omogočili, da je raznovrstna glasba lahko dosegla vsak dom. Od odprtja razstave ves čas poteka tudi bogat program glasbenih delavnic. Razstava je vsebinsko nov prispevek tako z vidika etnološke kot tudi etnomuzikološke vede, hkrati pa je še unikatna muzeološka realizacija vsebine.

Med predlogi za podelitev Murkove listine je to Komisija soglasno namenila Zavodu Lončarska vas Filovci oziroma njegovemu ustanovitelju in vodji gospodu Alojzu Bojnecu za izjemno zavzetost in delo pri ohranjanju in predstavitvi filovskega lončarstva v povezavi s predstavitvijo tipike panonske domačije

Utemeljitev:

Lončarska vas Filovci je bila formalno ustanovljena leta 2005 z namenom, da ohrani spomin na lončarsko obrt, ki je bila nekdanj živa pri skoraj vsaki hiši v Filovcih, danes pa v vasi dela le še en lončar. Zadnji filovski lončar Alojz Bojnec se ni mogel pomiriti s propadanjem tradicionalne obrti in kulture, ampak je najprej dve domačiji – cimprači z delno porušenimi gospodarskimi kraki prestavil na novo lokacijo in tako začel uresničevati projekt lončarske vasi. Gre za prizadevanje ohranjanja in predstavitve najstarejše dejavnosti – lončarstva v Prekmurju, na drugi pa za predstavljanje te obrti v povezavi

Organizatorji prireditve in Murkovi nagrajenci.
Foto: Savo Nedeljkov, Radovljica, 11. 11. 2008

s prikazom tradicionalnih oblik panonskih domov in tipike ljudskega stavbarstva. S stalno razstavo o lončarstvu v Filovcih, s predstavitvijo propadle žganjarne iz Bogojine, z rekonstrukcijo črne kuhinje in tudi s kulinarčno ponudbo Zavod kontinuirano in premišljeno ohranja, predstavlja in skrbi za rokodelsko stavbno in kulinarčno dediščino ter preteklega načina življenja Filovcev. Zavod in družina Bojnec skrbijo za vodstva domačih in tujih obiskovalcev. Ker je njihova primarna dejavnost lončarstvo, obiskovalci lahko spremljajo proces dela na lončarskem vretenu, poleg tega pa lahko tradicionalne lončene in sodobne keramične izdelke tudi kupijo. Kratka kronologija prizadevanj kaže, da je bila leta 2006 postavljena stalna razstava Lončarstvo v Filovcih, istega leta pa je bilo tudi odprtje Lončarske vasi. Leta 2007 je sledil prenos stare žganjarne. Od leta 2006 do letošnje pomladi je bila na ogled razstava Društva keramikov in lončarjev Slovenije, pred dvema mesecema pa so uredili in odprli še Kulinarčno hišo, ob tem pa izdali zloženko o lončarstvu, nato še o žganjarni in nazadnje še zloženko o Kulinarčni hiši in knjižico o prehrabeni kulturi Filovcev z recepti filovskih gospodinj. Tako pomembno in veliko delo v tako kratkem času je bilo plod izjemne osebne zavzetosti, pobud in prizadevanj Alojza Bojneca, ki je s tem ohranil, na novo populariziral in obogatil etnološko znanje o Filovcih.

KAKO SODOBNA ARHITEKTURA UNIČUJE NAČIN ŽIVLJENJA IN INTEGRITETO ČLOVEKA

Govor Damjana J. Ovsca, Murkovega nagrajenca za leto 2006, na Martinovo,
11. novembra 2008 v Radovljici

Pred kratkim je umrla moja prijateljica iz stare ljubljanske meščanske družine. Lucidna gospa je bila stara 97 let, živela pa je v stari Ljubljani, na stičišču Starega in Gornjega trga. Želela si je, kakor mnogi, umreti doma, vendar se je to nazadnje zgodilo v bolnišnici. Ker je bila modra, je sklenila: »V bistvu je bolje tako. Le kako bi me v *trugi* po cesti nosili do avta«? Po zapori stare Ljubljane je namreč z okna opazovala, kako se je nekega dne zunaj pod nosači opotekala neka krsta, saj po županovem dekretu ne morejo z avtom priti do doma niti lastniki stanovanj.

Gre seveda za večni problem vprašanja inteligence in tega, kaj se spodobi in kaj ne. V nebo vpijoči primeri niso le v Ljubljani, ampak po celi Sloveniji. V Kranjski Gori so podrli Lajovčev pretehtano izdelan, v kraj vraščen, priljubljeni hotel Prisank, za katerega je avtor prejel Prešernovo nagrado, na njegovem mestu pa je mladi arhitekt iranskega rodu zgradil gromozanski »balon« roza barve in z njim zakril vse sijajne krajevne vedute. Vdal se je vulgarnemu naročniku, ki verjame, da pridobitništvo zmore preživeti brez smisla. Trgovine, bari in kavarne v novi zgradbi se imenujejo Manhattan, Pariz, London in, za boga, celo Havana. Ne le na deželi, tudi v mestih je preveč ljudi, ki imajo moč odločanja, vendar ob tem ne poznajo smisla naše zgodovine, ne zavedajo se naše individualnosti, duha slovenstva, edine resnične dodane vrednosti, ki jo kot nacija imamo: individualnost slovenstva. Tipičnih starejših stavb je pri nas zelo malo, zato je pač vseeno, da so v Bohinju letos podrli oziroma predelali hotel Jezero, značilno in znamenito ter prijetno in toplo alpsko stavbo v rjavem lesu in kamnu, ki nas je, ko smo prihajali v te kraje, pozdravljala »sto« let, in to spremenili v sivo gradbeno tvorbo, h kateri so prilepili sterilni, obupno razsvetljen zimski vrt s še bolj nemogočo sterilno pohištveno opremo. Da ne bi kaj izstopalo, so pokvarili tudi nekdanjo šarmantno notranjost.

Po enaki »psihični gramatiki« sta dva mlada brata s privatizacijo enega od slovenskih podjetij in njegovih poslovalnic po mestu, prišla tudi do lokala na Kongresnem trgu v Ljubljani in zabrisala ven neko drugo »notranjost« s prvovrstno opremo, namreč edinstveno Plečnikovo lektarijo, čeprav je takšen lokal javni interes mesta. Pa kaj! Saj se prav sedaj načrtuje arhitekturni napad na »Plečnikov epicenter«, kakor bi lahko imenovali njegovo atraktivno tržnico, ki ni le turistični magnet, ampak mnogo več. Je tako rekoč edini ambient v središču mesta, ki še živi, ki nepretrgoma funkcionira. Na tržnici se odvija resnično življenje meščanov. Tam se dogaja nakupovanje in srečevanje. Velika razlika je namreč med resničnim življenjem in vsiljeno igro življenja, ki se nam tam

obeta in ki ne bo več drugega, kakor izguba spomina, »konzumatorstvo«.

Županja Potočnikova je obljubila gradnjo Plečnikovega Mesarskega mostu, ki bi bil zagotovo ljubljanska atrakcija brez primere. Namesto genialne zamisli Mesarskega mostu pa bomo dobili na tem mestu modernistično premostitev reke, v skladu z natečajem, ki je zgolj eden od niza nedomišljenih natečajev, ki kažejo po besedah akademika, arhitekta Staneta Kristla, da duhovne vrednote v Zbornici za arhitekturo nimajo nobene teže. Še več: so odveč.

Sodobna slovenska arhitekturna ustvarjalnost je imela imenitno priložnost, da pokaže, kaj zna, priložnost, da morebiti celo preseže zgodovinske zglede. To in vrsto drugih gradenj razumem kakor nezmožnost in krizo stroke, ki se ne zna izviti, kakor pravi arhitekt, profesor Janez Suhadolc, iz sto in stokrat neuspešno preigranih modernističnih stereotipov. Arhitekt ob svojem znanju potrebuje namreč spoznanje, kaj od njega zahteva usoda. Seveda ni tem patologijam, skupaj z diletantskim obrezovanjem pa sekanjem častitljivih, starih, košatih dreves, ne konca ne kraja, vse pa so zavite v »ekspertize stroke«.

Omenjeni primeri so ilustracija za tisto, kar želim povedati v nadaljevanju. Opozarjam, da bodo Ljubljano, posebej njen širši center, v resnici povsem spremenili projekti, ki šele prihajajo. »Mesto z baročno veduto«, oznaka, s katero so trgovci ponujali vanj umeščeno pogrošnost, postaja poligon za neizobražene in prostaške ideje.

No, opraviti imamo že s prestavljeno Gradaščico in zgrajeno trnovsko štiripasovno vpadnico, ki se nenadoma konča na Aškerčevi, pa z mostom čez rečico, ki z izvedbo brežin kopri ni po duši, ki pa arhitektu ni spregovorila. Starodavno Trnovo je dobesedno odplaknilo v veselje. V njem pa se zaradi nočne velerazsvetljave z »golgot« ali »gav«, kakor pravijo ljudje mostu, ki naj bi bil po avtorjevem zatrdilu »napredek k oblikovanju kulture prostora v glavnem mestu«, ne vidi nobena zvezda več. Kaj bi z nebom, če imamo napredek! Ljudje tam naokoli se počutijo slabo. Pojdemo naprej. Ob vznožju Gradu imamo postavljen kolos, ki mu uradno rečejo »vila«, zdaj pa grozi, da se bo nekaj podobno »ekološkega« zgodilo na drugem koncu mesta, kjer hoče župan na Brilejevi v Dravljah na edinih zelenicah in igriščih, ki jih prebivalci tam še imajo, zgraditi vmesne bloke? Kaj pa boleči cirkus sprenevedanja okrog »urejene« Rakove Jelše? Za dobro mero naj bi dobili niz nebotičniških stolpnic, visokih najmanj toliko kot Šubičev Nebotičnik – stale naj bi na lokacijah od Tobačne tovarne do Kolizeja in podvoza med Slovensko in Dunajsko cesto – pa Emoniko pri železniški postaji. Podžupan ljubeče govori

* Damjan J. Ovsec, univ. dipl. etnol. in prof. umetn. zgod. 1000 Ljubljana, Zupančičeva 12, E-naslov: damjan.ovsec@siol.net

o prijaznih »šopkih nebotičnikov«, kar je zelo zanimivo, saj je še pred tremi leti kot profesor poučeval, in slovenski javnosti v Cankarjevem domu pripovedoval, da sodijo v Ljubljani takšni mastodonti kvečjemu na rob mesta, kar je tudi doktrina ljubljanske Fakultete za arhitekturo. Seveda so tukaj še NUK (Hrvatje so uspeli zgradili svojega med »domovinskim ratom«), Šumi, nemogoče širitve Drame in Opere – ta je dobesedno posiljena, ker je temu premalo reči neuvidevna dozidava (novo opero in teater bi morali zgraditi skupaj neke druge), Plečnikov štadion, ki bo po prenovi vse, le Plečnikov ne, ponovni brutalni posegi v Tivoli, neverjetne zanemarjenosti ljubljanskih pasaž itn., itn.

Ljubljana postaja čedalje bolj mesto proteze; mesto prizidkov, prilepkov, nastrižkov, krparij. Spremembe seveda so, razvoj je, a kakšen? Napredni investitorji razumejo mit o nastanku kot naključnem dogodku v nepredstavljenem mestnem vesolju, kar povzroča, da duše prebivalcev plavajo v stratosferi brez zraka za dihanje. Z mestom se dogajajo zelo hude, nepremišljene in problematične stvari. Nihče se več ne vpraša, kako se v njem počutijo Ljubljančani.

Povprečnost je ravnodušnost do dobrega in slabega, značilna za ljudi, ki so brez svoje notranje osebnosti in ne zmorejo iz sebe prav ničesar ustvariti. Zapriseženi trendom in poceni užitkom ne opazijo, da je vse, česar ni vredno narediti, mogoče narediti samo slabo.

Hudo, a na drugačen način, je bilo tudi pred tridesetimi leti, ko je bila Ljubljana – siva, polna razpadajočih fasad in smoga – zaspano mesto brez življenja, pa tudi brez urbanizma, kakršnega bi si želeli, kar se je kazalo v nespoštovanju do starih mestnih jeder in kompleksov, z nejasnim odnosom do kulturnozgodovinske dediščine in izročila ter drugih malomarnosti, ko je, hkrati, doktrina »novega napredka« iz leta 1945 velevala, da je slabo vse, kar je staro. Seveda pa so specifična Evrope prav stara mesta, ki jih imamo tudi mi. Takrat sem zapisal, da je razvrednotenje mestnega prostora v fizičnem in duhovnem smislu ena osnovnih deformacij, ki vplivajo na način življenja v mestu. Že takrat je bilo očitno, da z mestom ne znamo več živeti. Averzija do secesije ali klasicističnih oblik je povzročila krivico arhitekturi in mestu. V naslednjih desetletjih se pri odločitvah ni videlo, da bi se česa naučili. Danes so se zadeve, kar se tega tiče, zaradi raznih razlogov še poslabšale. Meščanskost in mestotvornost je nadomestilo urbano; mestno središče se je preselilo na periferijo, tako da smo priče svojevrstnih degradacij. Urbanost proti mestnemu je kakor popularna, množična kultura proti visoki kulturi, kakor pridobitništvo proti smislu.

Gre za to, da arhitekturi in mestu ne moremo uiti. Arhitektura je edina umetnost, ki se ji v življenju ne moreš izogniti. Za arhitekturo je pomembno, da ima svoj *genius loci*. To je tista krajevna posebnost, ki ločuje mesto od vseh drugih mest, ki mu daje identiteto, ga dela domačega prebivalcem in mu daje enkratnost ter usodo. Časovno in prostorsko kontinuiteto ter berljivost lahko zagotavlja le takšna arhitektura, ki je mestotvorna. To je tista arhitektura, ki se predvsem navezuje na mesto in šele iz te zavezanosti dobi polet za individualno arhitekturno pripoved in izpoved. Kadar je arhitekt sposoben

česa takega, je enkratno.

Mesto je arhetip. Njegov tloris je največkrat mandala, podoba za psihično celost, kar je sinonim za sebstvo, človekov nukleus. Na mandalo spominja na primer tudi urbanistični načrt Maksa Fabianija za Ljubljano, ki je nastal po potresu leta 1895. Če arhitektura zanika simbol sebstva, pomeni da je psihopatološka. Zato bi namesto o arhitekturi in urbanizmu morali pravzaprav govoriti o moderni psihopatologiji. Način življenja, še posebej v mestu, je postal maničen in izziva občutje, dušo. Kot rečeno: težko dihamo. Če duša ne sodeluje, postane življenje okorelo, omrtvičeno in se izgublja v formalizmihi. Ti ga dobesedno preplavijo.

Mesta izgubljajo dušo, celostnost in identiteto, ker ljudje, véde in stroke danes ne vedo, kaj bi počeli z ideali. Izogibajo se neposrednega stika z njimi. V svoji narcisoidnosti inavgurirajo samo to, kar njihovi meri ustreza. Duh se cefra, začne se izgubljati, človekova samozavest pa postaja preoblečena ošabnost. O mestu odločajo samovšečni narcisi, konformisti, ki zavzemajo neke poze individuumov, kot izvajalci različnih arhitekturnih, umetnostnih, znanstvenih ali drugih projektov brez domišljije in idej. Posledice njihovega početja jim niso mar. Domišljija, ki je usmerjena v lastnino in denar, ne loči več med kvaliteto in kvantiteto, zato po tekočem traku producira več in več in več – smeti.

Zelo sem skeptičen do načina – postal je samooklicani slog in vsiljena »mantra« – ki nesenzibilnost, povprečnost, dolčas, puščobo, cenenost in plagiatorstvo avtoritativno razglašajo za kompetentnost, svetovljanskost, modernost, nujnost, neizbežnost, dosežek, vrlino in celo lepoto. Česa novega se v mestu lahko zares iz srca razveselimo? Skoraj ničesar. Še huje: izkušnje kažejo, da se nas pri vsakem novem projektu avtomatično polotita tesnoba in strah, češ, spet bo nasprotoval značaju mesta. Tisti, ki Ljubljano razumemo in jo imamo radi, žalostno opazujemo, kako se v zvezi z njo novosti premikajo od polomije do polomije, ker je bilo vse preveč stvari uničenih, sprevrženih in ne narejenih tako, kakor bi bilo treba.

A ne smemo kriviti za takšno stanje zgolj spreminjajočih se političnih opcij in kapitala. Ta sicer je slepa moč, kakor strast, iz katere lahko ubijaš, vendar s kapitalom tudi rešiš življenje: sebi, komu drugemu ali mestu. Zato pravzaprav želo zla ni v kapitalu, ampak v dezorientaciji, neznanju in nerazumevanju oseb, ki ga upravljajo, in arhitektov, ki so enako usmerjeni. Z načrtovalci in izvajalci ljubljanske arhitekture in urbanizma, razen na retorični ravni, že nekaj časa sploh ni možen dialog. Aroganca tudi v arhitekturi postaja – diktatura. Kako naj se ji upre Ljubljančan, ki je, tudi s svojim načinom življenja, živo povezan s svojim mestom?

Poleg tega je v mestu že predolgo v ospredju urbanizem, ki ga kreirajo birokrati in najrazličnejši namizni »teoretiki«. Ti s šablonami in bog ve odkod privlečenimi standardizacijami, ki z Ljubljano ali pa resničnim življenjem nimajo zveze, odpravljajo in zatirajo pametno in premišljeno individualno arhitekturo in pristop do tega, kar v resnici mesto ustvarja. Uničevanje mestne zgodovine, dediščine in pristnosti, ki postaja vse bolj nasilno, predstavlja, med drugim, uničevanje naše človečno-

sti, intime in nevarno izzivanje nezavednega. Svojega kraja ne nosimo namreč samo v zavesti, ampak tudi v nezavednem, brez katerega pa ne uresničimo nobene individualnosti. Ne človeške ne mestne.

Vemo, da je nekoč mesto nastajalo organsko, zaradi česar je nekaj kvalitetnega, trajnega. Avtentičnost izžareva nekaj drugega kakor ponaredek. Prijetno bivanje omogoča arhitektura, ki ni odtujena, »konzumatorska«, amorfna, trošna in minimalistična. Preveč je pokroviteljskega posiljevanja z minimalizmom. V tleh in zidovih izpisan spomin izginja, za nekatere ga že ni, saj načrtovalci starega dokazano ne marajo, ne (raz) poznajo in ne razumejo. Kot etnolog sem do »moderne« arhitekture, ki se zgolj pretvarja, da podpira kvaliteten način življenja, močno zadržan.

V znanosti se obešamo na metodo, v umetnosti na postopek. Znanost dela z aksiomi, umetnost pa s principi. Tako kot velike ideje ohranjajo pri življenju človekovo dušo, ohranjajo tudi dušo mesta. Domišljije ne smemo zavesti, metode in postopki ne smejo postati važnejši od rezultatov.

Izgubili smo vednost o tem, kako nujno je dojemanje harmoničnosti celote. Cerkev sv. Petra v Rimu je zidalo osem ali devet arhitektov, pri čemer se noben ni distanciral od predhodnika.

Danes je okoli arhitekturnih trendov enaka zmeda kakor okoli medicinskih doktrin. Enim je dovolj funkcionalnost. Nekateri se požvižgajo na povezanost s prostorom in trdijo, da niso nikjer doma. To so zgodbe za terapevte, ne za umetnost. Vsakega pristnega Ljubljancana, tudi prišleka ali turista, veselijo in vabijo »stoletne« zgradbe, ker jih nekateri nosimo v sebi in ker ponujajo veliko spomina. S konca prejšnjega stoletja pa so objekti neznani: nikogar ne nagovarjajo, ne znajo povedati ničesar o sebi in kar je še huje, mi nič o njih. Ni ne umetnosti ne resničnosti brez numinoznosti, poleg tega, da arhitekturni spomenik ne more živeti brez ohranjanja dejavnosti, za katero je bil narejen.

Vsaka zgradba ima svojega duha. Eno je »*spiritus*« bara in gostilne, drugo pa »duh« koncertne dvorane, knjižnice, sodišča. Arhitektura ima duhovno komponento, sicer je zgradba, ki ne zmore nositi duhovne substance dejavnosti, ki se v določeni arhitekturi dogaja.

Tu gre za problem notranje hierarhije, ki je v življenju nujna in jo že nekaj časa uničujemo. Zdaj celo bolj kot kadarkoli. Iz tega je nastal splošni trend. Zato so celo tisti, ki se imajo za senzibilne, uvedli eksperimentiranje. Ponavadi tisto, s čemer eksperimentiramo, tudi uničimo. Mesto ni rudnik za izkoriščanje. Še manj pa je poligon za narcisoidno eksploatacijo, na katerem ima moderno razumevanje arhitekture največkrat za najpomembnejši del novogradenj parkirišča in garaže.

Naj ponovim: arhitektura je umetnost in znanost. Arhitekt zna iz votline narediti dom. Danes delajo nekateri iz domov, zlasti v stanovanjskih blokih, spet votline, kjer se, na primer, edino skupno življenje odvija v jedilnem kotu, kar gotovo ne vzpodbuja sproščenih odnosov v družini. Tudi bivalni »tlorisi« stanovanj ne sledijo naravnim potrebam, arhetipom. Če Mediteranca prestaviš v mrzle in vlažne hribe, izgubi libido.

Veliki krošnji pripada enako velik koreninski sistem, velike-mu človeku pa velika educirana duša.

V starih časih arhitektov v Ljubljani skoraj ni bilo. Angažirani so bili le pri gradnji najbolj imenitnih stavb: cerkva, palača, mestne hiše, dvorcev, gradov. A je stvar funkcionirala. Mesta so bila organsko in slogovno grajena, vraščena v okolje, z vrsto dobro razdelanih detajlov, izpeljanih iz življenja, iz izročila in iz praktične uporabe. In zgledovali so se pri izjemnih delih redkih arhitektov. Med obema vojnoma je bilo s Plečnikom, z Vurnikom in s Šubicem v Ljubljani morda trideset arhitektov. Zdaj gre njihovo število v Ljubljani proti tisoč, med njimi je mnogo magistrov in doktorjev. Fakulteta za arhitekturo vpisuje vsako leto vsaj sto petdeset novih študentov, ki jih poučuje več kot šestdeset učiteljev, poleg vabljenih predavateljev iz tujine. Letos so študij arhitekture odprli še v Mariboru. Imamo posebne muzeje in inštitute za arhitekturo in urbanizem. Gradbena zakonodaja ni bila še nikoli tako obsežna in zamotana, kot je zdaj. Zahteva na kupe soglasij, dovoljenj in drugih papirjev. Arhitekti potujejo po vsem svetu in si nabirajo izkušnje, znanje, itn. Tu je še internet pa ogromno literature. Vendar se to pri nas skoraj ne pozna. Zadeve ne kulminirajo v trajno kvaliteto. Ni dosežkov, še manj presežkov.

Kaj storiti? Za dvig zavesti o mestni kulturi bi bilo treba načrtno izobraževanje strokovne in laične javnosti. V šestdesetih letih so na Fakulteti za arhitekturo prenehali poučevati umetnostno zgodovino in zgodovino svetovne arhitekture. Ostajajo le neke zgodovinske letnice, nobenih zgodb ni več, ki bi navdahnile študenta. Nujno bi bilo obuditi posebno komisijo za mesto ter poleg nje ustanoviti urbanistične komisije preverjenih strokovnjakov. Zdaj imamo že dolga leta zgolj mestnega arhitekta, kar je veliko premalo. Država oziroma slovenske vlade se iz nerazumljivih in nerazumskih razlogov nočejo ukvarjati z metropolo. Prepričati bi jih bilo treba, da bi bolj pomagali mestu in mestni upravi, saj lahko v nasprotnem primeru čez spodoben razvoj glavnega mesta naredimo križ. Etnologi kot raziskovalci in preučevalci načina življenja z zgodovinskim spominom bi se morali v javnem življenju absolutno bolj angažirati. Arhitektom, urbanistom in družbi bi morali poročati o načinu življenja mestnega prebivalstva, o njegovih bivalnih in splošnočloveških zahtevah, o tesnih povezavah med domom in njegovo zunanjo okolico, pa o tem, kaj pomeni kvaliteta življenja in kako jo doseči, pa o celi vrsti problemov, s katerimi se srečuje mestni človek, ter z njimi razčiščevati vlogo in pomen tradicije, dediščine, itn. Pisati o tem v strokovne publikacije je premalo. Nujno bi bilo treba spremljati dogodke, reagirati nanje, nujen bi moral biti kritični pristop v medijih in povezovanje s sorodnimi strokami, z inštitucijami in zainteresiranimi posamezniki. Brez tega ne moremo upati na nič dobrega.

Za začetek pa bi morali zelo paziti, koga volimo za župana in mestne svetnike, komu dajemo mandat in za kaj.

NAVODILA ZA PISANJE, OBLIKOVANJE IN ODDAJO PRISPEVKOV

Glasnik SED je strokovno-znanstvena revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne antropologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila:

Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslov glavne urednice: irena.destovnik@siol.net, tipkopise pa na naslov Uredništva *Glasnika SED*, Slovensko etnološko društvo, Metelkova 2, 1000 Ljubljana.

Znanstveni in strokovni prispevki za rubriko Razglabljanja naj vsebujejo največ 45.000 znakov, poročila naj ne presegajo polovice avtorske pole, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov pa ne treh strani. Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil Word, z običajnim (enojnim) razmikom vrstic, v naboru znakov Times New Roman in v velikosti 12 pik.

Znanstveni in strokovni prispevki naj vsebujejo **izvleček** (okoli deset vrstic) in **povzetek** vsebine (do pol strani) ter **ključne besede**. Na koncu prispevka pripišite svoje podatke (ime, priimek, izobrazba, strokovni oz. znanstveni naziv oz. poklic, službeni ali domači ter e-naslov).

Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov / del za vodenje bibliografij v sistemu COBISS, objavljeni na spletni strani, (<http://home.izum.si/COBISS/bibliografije/Tipologija-21.11.2002.pdf>); tipologija se določi na podlagi predlogov avtorja, recenzenta in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Fotografij, skic in risb v elektronski obliki – skeniranih v formatu JPG v ločljivosti vsaj 300 dpi – ne vstavite med besedilo, temveč jih pošljite ločeno; vsako od naštetih prilog opremite z naslednjimi podatki: naslov, avtor, kraj in datum nastanka oz. s podatki o njenem lastništvu. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih knjig in revij priložite pisno dovoljenje založnika.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki so načeloma objavljeni v slovenskem jeziku. Za lektoriranje in prevode povzetkov in izvlečkov v angleški jezik poskrbi uredništvo.

NAVODILO ZA NAVAJANJE REFERENC MED BESEDILOM:

(Priimek leto izida: stran)

Primer: (Hailbrainer 2003: 41)

NAVODILO ZA NAVAJANJE REFERENC V OPOMBAH:

Samostojne publikacije:

Ime Priimek, Naslov (Kraj izida: Založba, leto izida; Zbirka; št.), strani.

Primer: Heimo Halbrainer, *Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici* (Potrna: Kulturno društvo člen 7 za avstrijsko Štajersko, 2003; Znanstvena zbirka Pavlove hiše; knjiga 2b), 94–95.

Periodične publikacije:

Ime Priimek, Naslov. *Ime publikacije* let./št. (leto izida), strani.

Primer: Polona Bajda, Rasna neenakost v Južni Afriki: Odnosi med belci in črnci na slovenski farmi v Namibiji. *Glasnik SED* let. 44/1 (2004), 40–46.

Zborniki:

Ime Priimek, Naslov. V: Ime Priimek (ur.), *Naslov* (Kraj izida: Založba, leto izida; Zbirka; št.), strani.

Primer: Martina Piko-Rustia, Uvodne misli. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003; Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 35), 69–73.

Filmografija:

Naslov, leto izdelave, avtor, format, trajanje.

Primer: Leto oračev, 2006, Naško Križnar, DVD, 38 min.

Arhivski viri:

Ime arhiva, ime in signatura arhivskega fonda, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta. Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Primer: Arhiv Republike Slovenije, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332 (Pismo 3. 8. 1788).

Elektronski viri:

Naslov članka, naslov spletne strani, datum.

Primer: Vabilo na posvet Etnološka dediščina in kulturna podoba štajerskih Slovencev, <http://www.sed-drustvo.si>, 7. 12. 2004.

NAVODILO ZA PISANJE SEZNAMA VIROV IN LITERATURE:

Na koncu prispevka v poglavju Viri in literatura po abecednem vrstnem redu napišite vse uporabljene vire in literaturo.

Samostojne publikacije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov*. Kraj izida: Založba, leto izida (Naslov zbirke; št.), strani.

Primer: HALBRAINER, Heimo: *Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici*. Potrna: Kulturno društvo člen 7 za avstrijsko Štajersko, 2003 (Znanstvena zbirka Pavlove hiše; knjiga 2b), 94–95.

Periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov. Ime publikacije* let./št., leto izida, strani.

Primer: BAJDA, Polona: Rasna neenakost v Južni Afriki: Odnosi med belci in črnci na slovenski farmi v Namibiji. *Glasnik SED* let. 44/1, 2004, 40–46.

Zborniki:

PRIIMEK, Ime: *Naslov*. V: Ime Priimek (ur.), *Naslov*. Kraj izida: Založba, leto izida (Zbirka; št.), strani.

Primer: PIKO-RUSTIA, Martina: Uvodne misli. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003 (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 35), 69–73.

Filmografija:

NASLOV. Producent, leto izdelave. Kraj(i) snemanja, leto snemanja. Scenarij; strokovno vodstvo; snemalec; montaža; glasba; komentar; režija. Format, trajanje, tip enote.

Primer: LETO ORAČEV. Avdiovizualni laboratorij ZRC SAZU, 2006. Veliki in Mali Okič, Gruškovje, Videm pri Ptuj, Ljubljana in razni drugi kraji, 2005. Scenarij in strokovno vodstvo: Naško Križnar in Beno Vidovič; snemalci: Naško Križnar, Miha Peče, Marijan Vidovič, Sašo Kuharič, Drago Kokolj; asistent: Sašo Kuharič; montaža: Miha Peče; režija: Naško Križnar. Mini DVD, 38 min., etnografski film.

Arhivski viri:

Ime in signatura arhivskega fonda, Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta. Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Primer: AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

Elektronski viri:

Naslov spletne strani, datum.

Primer: <http://www.sed-drustvo.si>, 7. 12. 2004.

Več avtorjev ločite z vejicami, dva povežite s slovenskim *in*, pri več kot treh pa seznam končajte z *idr.* Tuje kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite, npr.: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo uredniškemu programu in navodilom, ne objavi.